

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ

1959

Δ

135

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

1959

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1964

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ

1. Τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἐπιμελοῦνται τρεῖς τῶν συμβούλων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

2. Πᾶσα πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα ἀποστολὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κ. Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον, Διευθυντὴν τῆς Ἐφημερίδος, λεωφόρος Βενιζέλου (Πανεπιστημίου).

3. Ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι δημοσιεύονται ἀρχαιολογικαὶ πραγματεῖαι καὶ ἀγγελίαι, μάλιστα εἰς εὐρήματα καὶ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας ἀναφερόμεναι, συντεταγμέναι δὲ ἐν γλώσσῃ καθαρευούσῃ.

Ἡ ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως ἐπιτροπεία, ἥ ἀπόκειται ἡ περὶ τῆς δημοσιεύσεως ἀπόφασις, ἐπιφυλάσσει ἑαυτῇ πᾶσαν ὥς πρὸς τὴν ἔκτασιν μεταβολήν, ἣν ἤθελε κρίνει ἀναγκαίαν ἐν τοῖς πρὸς δημοσίευσιν πεμπομένοις χειρογράφοις.

Τὴν εὐθύνην τῶν ἐν ταῖς δημοσιευομέναις πραγματείαις ἐκφερομένων ἐπιστημονικῶν γνώμων φέρουσιν οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν, ἀποκλείεται δὲ πᾶς προσωπικοῦ χαρακτῆρος ἔλεγχος.

Ἐκδίδεται κατ' ἔτος εἰς τόμος εἰς σχῆμα τέταρτον ἐκ δώδεκα τοῦλάχιστον τυπογραφικῶν φύλλον συγκείμενος μετὰ τῶν ἀναγκαίων εἰκόνων καὶ πινάκων. Ἐκαστος τόμος πωλεῖται ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἑταιρείᾳ.

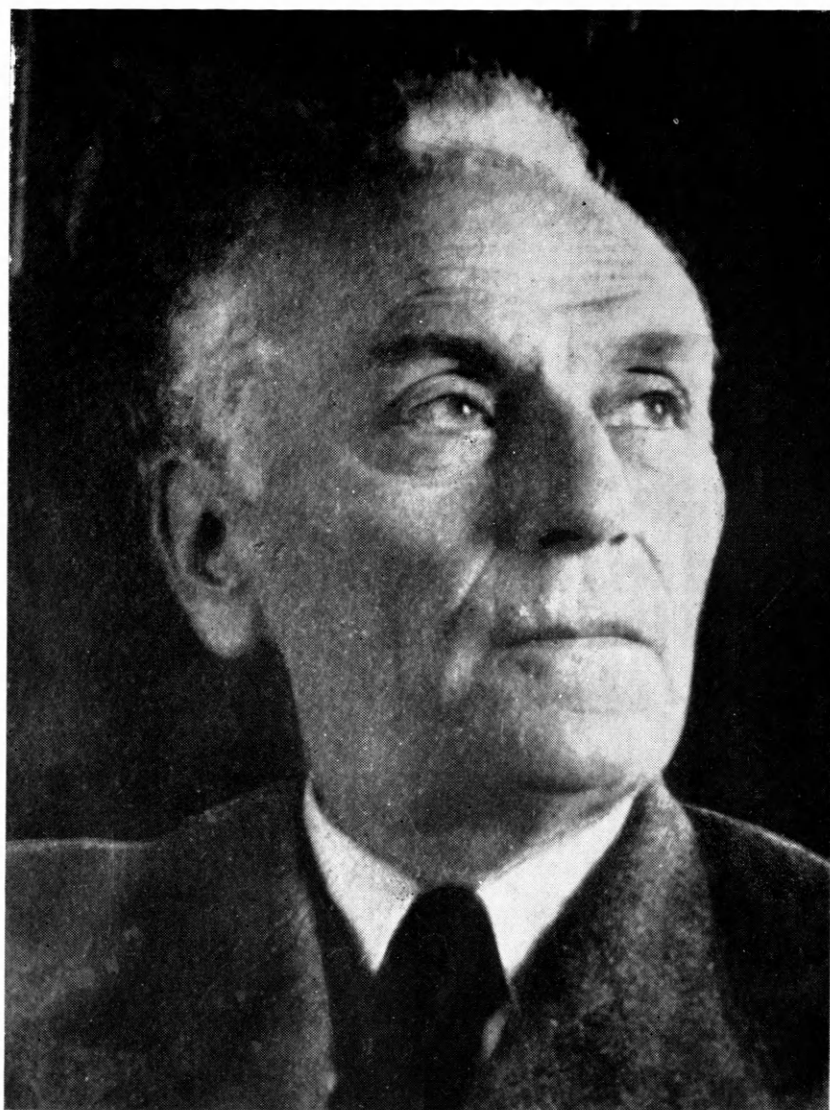
5. Οἱ συντάκται τῶν δημοσιευομένων πραγματειῶν λαμβάνουσι πενήκοντα ἢ καὶ πλείονα, μετ' ἀπόφασιν τοῦ Συμβουλίου, ἀντίτυπα τῶν πραγματειῶν αὐτῶν, ἅτινα ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐπιτρέπεται νὰ πωλῶνται.

6. Τὰ χειρόγραφα τῶν δημοσιευομένων κατατίθενται ἐν τῷ ἀρχεῖῳ.

7. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς διαμείβεται πρὸς ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ συγγενῇ τῷ σκοπῷ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

(† 1959)

Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ – Σ. ΔΑΚΑΡΗ
ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΤΗΣ ΔΩΔΩΝΗΣ
Α. ΙΕΡΑ ΟΙΚΙΑ

Π Ι Ν Α Ξ Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Ω Ν

	Σελίς
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	θ' - ια'
A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1 - 23
1. Ἡ θέσις τοῦ Ἱεροῦ	2 - 19
2. Ἐδαφος καὶ στρωματογραφία	19 - 23

ΤΟ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ Ε¹

A. ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	24 - 48
α. Ἡ ἐλλειψοειδὴς καλύβη	24 - 30
β. Ὁ ναὸς	31 - 39
γ. Τὸ τέμενος	39 - 47
δ. Ἡ χρονολόγησις ναοῦ καὶ περιβόλου	47 - 48
B. ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΝ ΙΕΡΟΝ (Α' ΠΕΡΙΟΔΟΣ)	48 - 97
α. Ὁ περίβολος μετὰ τῶν στοῶν	48 - 73
β. Τὰ ἀναθηματικά βᾶθρα	73 - 78
γ. Ἀνακεφαλαίωσις καὶ γραφικὴ ἀναπαράστασις τοῦ Ἱεροῦ	78 - 86
δ. Χρονολόγησις	86 - 97
Γ. ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΝ ΙΕΡΟΝ (Β' ΠΕΡΙΟΔΟΣ)	98 - 112
α. Ὁ ναὸς	98 - 103
β. Τὸ πρόπυλον	103 - 107
γ. Χρονολόγησις τοῦ οἰκοδομήματος	107 - 112
Δ. Αἱ ΝΕΩΤΕΡΑΙ ΜΕΤΑΣΚΕΥΑΙ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ	112 - 113
Ε. Ἡ ΠΡΟΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ	114 - 127
ΣΤ. Ἡ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ	127 - 132
Ζ. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΟΣ ΕΙ	133 - 143
Η. ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ	143 - 152
Θ. Ἡ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΕΙ	152 - 159
Ι. Ἡ ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ	159 - 165
ΙΑ. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΤΕΡΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ	166 - 176
α. Κέραμοι στέγης	166 - 172
β. Λίθινα	172 - 175
γ. Διάφορα Εὐρήματα	175 - 176
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ	177 - 193
ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ	194

ΕΙΚΟΝΕΣ

Σελ.	Εικ.		Σελ.	Εικ.	
2	1	Βορειοδυτική άποψις ἐκ τῆς ἀκροπόλεως. Πρὸς τὰ δεξιὰ, τὰ οἰκοδομήματα Α, Β, Θ, Ε', Ζ, Η.	34	24	Τὸ βορειότερον τμήμα τοῦ ἀν. θεμελίου τοῦ ναύσκου καὶ ἡ ὑπεράνω μεταγενεστέρα προσθήκη λίθων.
3	2	Ἐποψις τοῦ Ἱεροῦ ἐκ τῆς ἀκροπόλεως. Οἰκοδομήματα Θ, Ε', Ζ, Η, Α, πρὸ αὐτῶν βωμοὶ καὶ ἀφιερωτικά βᾶθρα. Εἰς τὸ βάθος δεξιᾷ ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ περιβόλου.	35	25	Ἡ ΝΔ. γωνία τοῦ ἐλληνιστικοῦ προστύλου ναοῦ ὑπ' αὐτὸν προέχον τὸ θεμέλιον τοῦ ναύσκου.
4	3	Τμήμα τείχους τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς ἀκροπόλεως.	36	26	Τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐλληνιστικοῦ ναοῦ, ὑπὸ τὸν ὁποῖον εἶναι ὄρατὴ ἡ νεωτέρα προσθήκη τοῦ θεμελίου.
5	4	Ἡ κοιλὰς τῆς Δωδώνης (σχέδιον κατὰ Καραπάνον).	36	27	Σχέδιον τῆς εἰκ. 26.
6	5	Ἐποψις τῆς κοιλᾶδος ἐκ τῆς ἀκροπόλεως. Δεξιᾷ τὰ ἐρείπια τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου.	37	28	Τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀρχαίου ναύσκου.
7	6	Αἱ δίδυμοι κορυφαὶ τοῦ Τομάρου καὶ ἡ κοιλὰς τῆς Δωδώνης.	37	29	Κάτοιπις καὶ τομὴ συνδέσμων ἱερᾶς οἰκίας, α=περὶ τὸ 400 π.Χ., β=ἀρχαὶ 3ου αἰ., γ=τέλος 3ου αἰ. (σχέδιον Β. Χαρίση).
8	7	Ἐποψις τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ δυσμῶν, ἀπὸ τοῦ θεάτρου. Εἰς τὸ βάθος ἡ βουνοσειρὰ Ἀγ. Νικολάου - Μανωλιάσας.	38	30	Τὸ ἀν. τμήμα τοῦ σηκοπρονόου τοίχου εἰς τὸ σημεῖον συνδέσεως μετὰ τῆς ἀν. μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ναύσκου.
9	8	Τὸ λίθινον θεᾶτρον μετὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν ἐδωλίων.	38	31	Τύμπανα τῶν δύο ἀετωμάτων τοῦ ναύσκου.
11	9	Τὸ βόρειον πετρώδες τμήμα τῆς κοιλᾶδος.	39	32	Σχέδιον εἰκ. 31.
11	10	Ἡ βόρειος κορυφὴ τοῦ Τομάρου (ὑψ. 1816 μ.). Δεξιᾷ ἔμπροσθεν τὰ ἐρείπια τῶν ἀναλημμάτων τοῦ θεάτρου.	40	33	Ἐξωτερικὴ ὄψις τῆς νοτίας πλευρᾶς (Α5-Α6) τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου (ἄποψις ἀπὸ Δ.).
12	11	Ὁ ναὸς τοῦ Ἡρακλέους. Ἐποψις ἀπὸ Δ.	41	34	Αἱ παραστάδες τῆς εἰσόδου (Α6-Α7) ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς. Δεξιᾷ τὰ λείψανα καλύβης (ἄποψις ἀπὸ Α.).
13	12	Ὁ ναὸς Γ. θεώμενος ἀπὸ ΝΑ. Εἰς τὸ βάθος τοῦ σηκοῦ λείψανα βᾶθρου.	41	35	Τὸ ΒΑ. τμήμα (α8-α9) τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου (ἔμπροσθεν).
14	13	Ὁ ναῖσκος Θ, θεώμενος ἀπὸ ΝΑ.	42	36	Τμήμα τῆς δυτ. πλευρᾶς τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου.
15	14	Ὁ ναῖσκος Ζ, θεώμενος ἀπὸ Βορρᾶ.	43	37	Ἡ ΝΔ. γωνία τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου (δεξιᾷ). Ἀριστερᾷ τὸ θεμέλιον τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ στυλοβάτου.
16	15	Κάτοιπις τοῦ Ἱεροῦ κατὰ Καραπάνον. (Ἀνατύπωσις παρὰ Ρ. Λέντχου, Pyrrhos, 224, εἰκ. 4).	44	38	Ἀναπαράστασις τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας Ε' περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (σχέδιον Β. Χαρίση).
20	16	Τομὴ τοῦ ἐδάφους βορείως τοῦ ναοῦ Α, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ νεωτέρου στρώματος.	49	39	Γ4=τοῖχος τοῦ ἐλληνιστικοῦ ναοῦ (ἀδύτου), α-β-γ=δόμοι τοῦ ἐλληνιστικοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, Α4=ἡ ΒΔ. γωνία τοῦ ἀρχαίου ναύσκου.
24	17	Ἡ ἱερὰ οἰκία (Ε'), ὁρωμένη ἀπὸ Β. Ἀριστερᾷ οἱ ναοὶ Θ, Α μετὰ ἐρειπίων τῆς βασιλικῆς Β.	50	40	Ἡ ΝΔ. γωνία τοῦ θεμελίου τῆς στοᾶς.
25	18	Λείψανα τῆς ἐλλειπτικῆς καλύβης.	51	41	Οἱ δόμοι ββ'β' τοῦ θεμελίου τῆς νοτίας στοᾶς.
26	19	Τὸ Δ. ἄκρον τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς ἐλλειπτικῆς καλύβης, τεμνόμενον ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου ἰσοδομικοῦ τοίχου.	52	42	Ἡ ἀνατολικὴ κρηπίς τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου ὁρωμένη ἐκ νότου.
31	20	Ἀναπαράστασις τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας (C) κατὰ Dyggve (Ἀνατύπωσις παρὰ Λέντχου, Pyrrhos, σ. 233, εἰκ. 5).	53	43	Τομὴ δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τῆς ἱερᾶς οἰκίας.
32	21	Ὁ ναῖσκος ἐντὸς τοῦ μεγαλυτέρου ἐλληνιστικοῦ ναοῦ. Ἐποψις ἐκ ΝΑ.	53	44	Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς κρηπίδος, ὁρωμένη ἀπὸ βορρᾶ.
33	22	Τμήμα τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ναύσκου.	54	45	Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς κρηπίδος (ἐξωτερικοῦ τοίχου), ὁρωμένη ἀπὸ νότου. Δεξιᾷ ὁ ναῖσκος Θ.
33	23	Τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναύσκου.			

Σελ.	Εἰκ.		Σελ.	Εἰκ.	
55	46	Τὸ θεμέλιον τῆς ΒΑ. στοᾶς (β3-ββ ἀριστερῶ).	78	72	Τὸ ἐνεπίγραφον βάθρον τῆς Λιβίης.
55	47	Θεμέλιον τῆς ΒΑ. στοᾶς εἰς τὸ σημεῖον συνδέσεως (β3) μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου.	79	73	Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας. *Αποψις ἀπὸ τῆς νοτίας στοᾶς. (Σχέδιον Β. Χαρίση)
56	48	Τμῆμα ἀνατολικοῦ τοίχου, ὀρωμένου ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ, εἰς τὸ σημεῖον συνδέσεως τοῦ τοιχοβάτου μετὰ τὴν νοτίαν στοάν.	82	74	Τὸ ἱερὸν τῆς Μεγάλης Μητρὸς εἰς Marmurt-Kaleh.
56	49	ΒΔ. πλευρὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου.	83	75	Τὸ ἱερὸν τοῦ Διὸς εἰς Πριήνην (κατὰ WIEGAND - SCHRADER, Priene).
57	50	*Ὁρθοστάται καὶ τοιχοβάτης τῆς *Αν. πλευρᾶς.	84	76	Τὸ ἱερὸν τοῦ Δελφίνου *Απόλλωνος τῆς Μιλήτου (κατὰ WIEGAND, Milet.).
58	51	Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 50.	85	77	*Ἱερὸν τοῦ Διὸς Σωτήρος τῆς Μεγαλόπολεως (κατὰ Excav. at Megalopolis).
59	52	Τμῆμα τῆς δυτικῆς στοᾶς.	88	78	Κιονόκρανον Κασσώπης (3ου π.Χ. αἰ.).
60	53	Τὸ νοτιώτερον τμῆμα τοῦ θεμελίου τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτου. *Αριστερῶ ἢ δυτικῇ πλευρᾷ τοῦ ἰσοδομικοῦ τεμένους.	95	79	Αἱ δύο ὄψεις χαλκοῦ νομίσματος ἐκ Δωδώνης.
60	54	Τὸ θεμέλιον τῆς ΒΔ. στοᾶς (πίν. 2 β4-β'β') ἐφαπτόμενον τοῦ δυτ. θεμελίου τοῦ ἐλληνιστικοῦ ναοῦ.	98	80	*Ὁ ἐλληνιστικὸς ναὸς τῆς Ἱερᾶς οἰκίας (Ε1) θεώμενος ἀπὸ Βορρᾶ. *Ἐμπροσθεν δεξιᾷ οἱ δύο ὀρθοστάται τῶν ἀετωμάτων τοῦ ἀρχαίου ναύσκου.
61	55	Τμῆμα τοῦ ΒΑ. στυλοβάτου εἰς τὸ σημεῖον συνδέσεώς του μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου (πίν. 2 β3).	100	81	*Ὁ πρόναος τοῦ ἐλληνιστικοῦ ναοῦ. *Αποψις ἀπὸ Δυσμῶν.
63	56	Τμῆμα ἰωνικοῦ κιονοκράνου τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.	100	82	Τὸ θεμέλιον τῆς προσόψεως τοῦ ἐλληνιστικοῦ ναοῦ.
63	57	Σχέδιον εἰκ. 56.	101	83	Τμῆμα τοῦ θεμελίου τῆς ἀν. πλευρᾶς τοῦ προνάου τοῦ ἐλληνιστικοῦ ναοῦ.
64	58	*Ἰωνικὸν κιονόκρανον τῆς Ἱερᾶς οἰκίας ἀνευρεθὲν κατὰ τὰς παλαιοτέρας ἀνασκαφὰς τοῦ Δ. Εὐαγγελίδου.	103	84	*Ὁ ἐλληνιστικὸς ναὸς εἰσχωρῶν ἀπὸ Βορρᾶ εἰς τὴν Ἱερὰν οἰκίαν. (*Αποψις ἀπὸ Βορρᾶ.)
65	59	Προϊστορικαὶ πήλιναι ψῆφοι.	104	85	Τὸ πρόπυλον ἐξ ἀνατολῶν.
66	60	Διάφοροι ἀρχιτεκτονικοὶ λίθοι ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρου ἐπιπέδου τῆς τάφρου T-T1.	104	86	Τομὴ προπύλου.
67	61	Λιθορρηγμένοι λίθοι ἐκ τῆς τάφρου T-T1.	105	87	Λεπτομέρεια βαθμίδος τοῦ προνάου τοῦ ναοῦ Θ μετὰ τὴν κατὰ μέτρα ἐγγάραξιν.
68	62	*Ἡ *Αν. πλευρὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου. Περὶ τὸ μέσον εἶναι ὄρατὴ ἢ καθίζησις τοῦ τοίχου ἔνεκα τῆς ὑπ' αὐτὸν μεγάλης ὀπῆς.	106	88	*Ἰωνικὸν κιονόκρανον ἐξ ἀσβεστολίθου τοῦ προπύλου τῆς Ἱερᾶς οἰκίας (τέλος 3ου π.Χ. αἰ.).
70	63	*Ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ θεμελίου τῆς προστάσεως B1-B2.	108	89	Βάσις ἰωνικοῦ κίονος ἐξ ἀσβεστολίθου
71	64	Κάτοψις τῆς προστάσεως μετὰ τοῦ κατωφλίου.	108	90	Κατατομὴ τῆς βάσεως εἰκ. 89.
72	65	Σχέδιον τῆς εἰκόνης 63 μετὰ τοῦ θεμελίου τοῦ μεταγενεστέρου προπύλου.	119	91	*Αναπαράστασις τοῦ ἱεροῦ Ε1 κατὰ τὸν 8ον-6ον π.Χ. αἰ. (Σχέδιον Β. Χαρίση).
74	66	*Αποψις τῆς προσόψεως τοῦ Ε1 ἀπὸ ΝΑ. *Ἐμπροσθεν τὸ βάθρον 1.	124	92	*Αναπαράστασις τοῦ ἱεροῦ Ε1 κατὰ τὸ α' ἡμῖον τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (Σχέδ. Β. Χαρίση)
75	67	Κάτοψις καὶ τομὴ βάθρων πρὸ τῆς ΝΑ. πλευρᾶς τῆς Ἱερᾶς οἰκίας.	129	93	*Αργυροῦς στατήρ τοῦ Κοινοῦ τῶν *Ηπειρωτῶν (234/33-168/7 π.Χ.).
75	68	Τὸ ἐνεπίγραφον βάθρον 2.	131	94	*Ὁ χρυσοῦς δακτύλιος τῶν Μυκηνῶν μετὰ παράστασιν ὑπαίθρου ἱεροῦ καὶ τῆς Μεγάλης Θεᾶς.
76	69	Τομὴ τῶν κυματίων τοῦ βάθρου 2. Σμίκρυνσις 1/3.	138	95	*Αναπαράστασις ὑπαίθρου ἱεροῦ Ε1 κατὰ τὸ β' ἡμῖον τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (Σχέδιον Β. Χαρίση)
77	70	Τὸ βάθρον 4 (ἀριστερῶ). Μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ 2 ἀναλημματικὸς τοῖχος ρωμαϊκῶν χρόνων.	139	96	*Αναπαράστασις τοῦ ἱεροῦ Ε1 (Ἱερᾶς οἰκίας) κατὰ τὸν 3ον π.Χ. αἰ. *Αποψις ἀπὸ ΝΑ. (Σχέδιον Β. Χαρίση).
77	71	Τὰ βάθρα 6-8.	140	97	*Αναπαράστασις τοῦ ἱεροῦ Ε1 (Ἱερᾶς οἰκίας) περὶ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

Σελ.	Εικ.		Σελ.	Εικ.	
141	98	"Αποψις από ΝΔ. (Σχέδιον Β. Χαρίση). "Αναπαράστασις τοῦ ἱεροῦ Ε' (ἱερᾶς οἰκίας) περὶ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.	169	101	λῆς. Ε5 ἡ προβολὴ τοῦ ναοῦ ἐντὸς αὐτῆς. Κατατομὴ στρωτήρων κεράμων τῆς ἱερᾶς οἰκίας.
153	99	"Αποψις ἀπὸ ΝΔ. (Σχέδιον Β. Χαρίση). Γεωμετρικὴ σύνθεσις τῆς κατόψεως τῆς ἱερᾶς οἰκίας περὶ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.	170	102	Γραπτὸς ἡγεμὼν στρωτήρ (πλαγία ὄψις).
154	100	Γεωμετρικὴ χάραξις τῆς ὑπαίθρου αὐ-	171	103	Γραπτὸς ἡγεμὼν στρωτήρ.
			171	104	Γραπτὴ ἐπαιετιὸς σίμη. (Περὶ τὸ 400 π.Χ.)

Π Ι Ν Α Κ Ε Σ

Πίναξ	1	Τοπογραφικὸν διάγραμμα τοῦ χώρου τῆς Δωδώνης.
»	2	Κάτοψις ὑπαρχούσης καταστάσεως τῆς ἱερᾶς οἰκίας.
»	3	"Εγκάρσιαι (Β-Β', Α-Α') καὶ κατὰ μῆκος (Γ-Γ') τομαὶ τῆς ἱερᾶς οἰκίας.
»	4	Κάτοψις τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης περὶ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.
»	5	Λεπτομέρεια τῆς κατόψεως καὶ τῆς τομῆς τοῦ πίν. 2 (ἐλληνιστικὸς ναός).
»	6	"Αναπαράστασις τῆς προσόψεως καὶ τῆς κατόψεως τῆς ἱερᾶς οἰκίας (α' ἡμισυ 4ου π.Χ. αἰ.).
»	7	"Αναπαράστασις τῆς προσόψεως καὶ τῆς κατόψεως τῆς ἱερᾶς οἰκίας (β' ἡμισυ 4ου π.Χ. αἰ.).
»	8	"Αναπαράστασις τῆς προσόψεως καὶ τῆς κατόψεως τῆς Β. πλευρᾶς τῆς ἱερᾶς οἰκίας (3ος π.Χ. αἰ.).
»	9	"Αναπαράστασις τῆς προσόψεως καὶ τῆς κατόψεως τῆς ἱερᾶς οἰκίας (τέλος 3ου π.Χ. αἰ.).
»	10	α. "Ανθεμωτὸν μέτωπον ἡγεμόνος καλυπτῆρος. β. Τμήμα μετώπου ἀνθεμωτοῦ ἡγεμόνος καλυπτῆρος. γ. Τεμάχια ἀνθεμωτῶν κορυφαίων καλυπτῆρων καὶ σίμης.
»	11	"Ανθεμωτὰ μέτωπα ἡγεμόνων καὶ κορυφαίων καλυπτῆρων. (Τὸ γ' ἐκ τοῦ καταγωγίου τῆς Κασσώπης Φωτογραφία Ρ. Franke.)
»	12	α) Γεῖσον β) Ἡγεμὼν στρωτήρ γ) Μέτωπον ἐπαιετιῶν ἡγεμόνων καλυπτῆρος δ) Ἐπαιετις σίμη.
»	13	Πήλινα ἀναθηματικὰ ὁμοιώματα χειρῶν β) Λίθινον μέτωπον ἀνθεμωτοῦ ἡγεμόνος καλυπτῆρος γ) Τμήματα λεοντοκράνων ἐκ πηλοῦ (1) καὶ λίθου (2) δ) Λίθινα μέτωπα ἀνθεμωτῶν ἡγεμόνων καλυπτῆρων.
»	14	Λίθινον λεοντόκρανον β) "Ακανθος κορινθιακοῦ ἐπικράνου γ, ζ) Τεμάχια γεωμετρικῶν τριπόδων δ, ε, η) Τμήματα λιθίνων ἐπιγραφῶν.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ κατὰ τὸν 18^{ον} αἰ. στροφή πρὸς τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα ὑπεκίνησε τὸ ἐνδιαφέρον πολλῶν Εὐρωπαϊῶν περιηγητῶν πρὸς ἀνεύρεσιν τοῦ παναρχαίου Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλοῦν τὰ ἀρχαιότερα γραπτὰ μνημεῖα, τὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Ὁ *Hughes*, ὁ *Holland*, ὁ *Pouqueville*, ὁ *Leake*, ὁ *Wordsworth*, ἀνεζήτησαν ἐπιμόνως εἰς τὰς ἀρχαίας ἀκροπόλεις τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Ἰωαννίνων τὰ ἐρείπια τοῦ παναρχαίου μαντείου. Αἱ ἀνασκαφαὶ εἰς τὴν Τροίαν τοῦ *H. Schliemann* ἀνεξωπύρωσαν τὰς ἀναζητήσεις τοῦ Ἱεροῦ. Ὁ ἐξ Ἀρτης πολιτικὸς *K. Καραπάνος*, ὁδηγούμενος ἐκ τυχαίων εὐρημάτων εἰς τὴν περιοχὴν Παλαιοκάστρου (Δωδώνης), ἐπεχείρησε πρῶτος τὴν ἀνασκαφὴν τούτου (1875). Ἡ ἔρευνα ἐκείνη, ἐκτὸς τῆς βεβαιότητος περὶ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης, ἔφερεν εἰς φῶς πλείστας ἐπιγραφὰς καὶ εὐρήματα ἀναθηματικά. Εἰς τὸ δίτομον ἔργον του (*Dodone et ses ruines*, Paris 1878) ὁ μὴ εἰδικὸς Ἕλλην φιλογενής, ἐξέθεσε μὲ εὐσυνειδησίαν καὶ ἀκρίβειαν, ἂν καὶ ἀνεπαρκῶς, τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν του.

Βαθμιαίως ὅμως τὰ ὑπὸ τοῦ Καραπάνου δοκιμαστικῶς σχεδὸν ἀνασκαφέντα οἰκοδομήματα ἐκαλύφθησαν ὑπὸ τῶν χειμάρρων τῆς κοιλάδος καὶ κατεχώσθησαν.

Ὅτε ὁ *Alfred Schiff* ἐπεσκέφθη τὴν 21^{ην} Σεπτεμβρίου 1899 τὸν χώρον τῆς ἀνασκαφῆς, ἐσημείωσεν εἰς τὸ ἡμερολόγιόν του, ὅτι τίποτε πλέον δὲν ἦτο ὁρατὸν (*O. Kern, RE V*, στ. 1258): «Τὸ θέατρον ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι δὲν εἶχεν ἐρευνηθῆ. Κυματίζοντες ἄγροϊ ἐξ ἀραβοσίτου εὐρίσκοντο εἰς τὸν χώρον τοῦ θεάτρου, τὸ δὲ περίγραμμα τῶν ἐρειπίων τοῦ ναοῦ δὲν ἦτο πλέον ὁρατὸν». Ἀλλ' ἡ ὑπὸ τοῦ Καραπάνου σκαφικὴ ἔρευνα τοῦ Ἱεροῦ πολὺν ἀπέιχεν ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι πλήρης.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ἀπεφάσισε τὴν περαιτέρω ἔρευναν τοῦ χώρου διὰ τοῦ καθηγητοῦ *Γ. Σωτηριάδου* (1921). Ὁ μεσολαβήσας ἀτυχὴς πόλεμος εἰς *Μ. Ἀσίαν* διέκοψε προῶς τὴν ἔρευναν ἐκείνην, τὴν ὁποίαν, χορηγούσης καὶ πάλιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἀνέλαβε νὰ συνεχίσῃ ὁ καθηγητὴς *Δημ. Εὐαγγελίδης* (1929-1935).

Ἀπὸ τοῦ 1952 ὁ αὐτὸς ἐρευνητής, τῇ συνεργασίᾳ τοῦ γράφοντος ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων *Σωτ. Ἰ. Λάκαρη*, ἐπεχείρησε τὴν περαιτέρω ἀνασκαφὴν τοῦ χώρου, δαπάναις καὶ πάλιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Ἡ ἔρευνα ἐγένετο ἐπὶ ὀκτὼ συνεχεῖς ἀνασκαφικὰς περιόδους, διαρκείας μηνὸς περίπου ἐκάστης, μέχρι τοῦ ἔτους 1959, ὅτε διὰ τελευταίαν φορὰν ἐπεσκέφθη τὴν Δωδώνην, ἐξηντημένος ἐκ μακρᾶς ἀσθενείας, ὁ *Δ. Εὐαγγελίδης*. Μετ' ὀλίγον, τὴν 24.11.59, ὁ διευθύνων τὴν ἀνασκαφὴν ἀπέθανεν ἐν Ἀθήναις.

Συνεφωνήθη ὑπὸ τῶν ἀνασκαφέων, ὅπως ὁ γράφων τὰς γραμμὰς ταύτας ἀναλάβῃ τὴν συγγραφὴν τοῦ παρόντος ἔργου, ὁ δὲ διευθύνων τὴν ἀνασκαφὴν συντάξῃ τὸν κατάλογον τῶν εὐρημάτων τῆς ἱερᾶς οἰκίας, προβοῦν δὲ ἀπὸ κοινοῦ εἰς τὴν συζήτησιν τοῦ περιεχομένου τῶν κειμένων καὶ ἐνδεχομένως εἰς τροποποιήσεις ἢ προσθήκας.

Τὴν συγγραφὴν τοῦ ἔργου ἤρχισεν ὁ πρῶτος εἰς *Tübingen* τῆς Γερμανίας (1955-57),

ἐπεράτωσε δὲ ἐν Ἰωαννίνοις (1958), πλὴν τῶν κεφαλαίων Η (Ἱστορικὸν περίγραμμα), Ι (Ἡ Ἑλληνικότης τοῦ Ἱεροῦ) καὶ ΙΑ (Κατάλογος εὐρημάτων), γραφέντων ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1959 μέχρι τέλους τοῦ 1960. Ἡ λοιπὴ ἐργασία ἐτέθη ὑπ' ὄψιν τοῦ καθηγητοῦ Δημ. Εὐαγγελίδη, ἐκτὸς τῶν ὑποσημειώσεων, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶχον εἰσεῦ συμπληρωθῇ, καὶ τῶν ἀνωτέρω τριῶν κεφαλαίων.

Οὗτος συνεφώνησε πρὸς τὸ περιεχόμενον, ἐζήτησε δέ, ὅπως τὸ κεφάλαιον Θ (ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεσις τοῦ οἰκοδομήματος Ε') δημοσιευθῇ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ γράφοντος, ὡς ἔργον ἀποκλειστικῶς ἰδικόν του.

Ἐπελθόντος τοῦ θανάτου τοῦ καθηγητοῦ Δ. Εὐαγγελίδη, δὲν κατέστησαν δυναταὶ οὔτε ἡ συζήτησις ἐπὶ τοῦ ἔργου οὔτε ἡ σύνταξις τοῦ καταλόγου τῶν εὐρημάτων. Ἐνεκα τούτου ἡ παρούσα ἐργασία δημοσιεύεται καθ' ὃν τρόπον ὁ συνεργάτης του, Σωτ. Δάκαρης, ἐπεξεργάσθη τὰ δεδομένα τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὰ ἔτη 1955-1959, μὴ δυνηθεὶς νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν του τὰς πολυτίμους παρατηρήσεις τοῦ διευθύνοντος τὴν ἔρευναν.

Τὴν εὐθύνην ἐπομένως τῶν διατυπωμένων ἐνταῦθα πορισμάτων φέρει ὁ γράφων, τὰ δὲ κεφάλαια Η, Θ, Ι καὶ ΙΑ δημοσιεύονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ συγγράφαντος ταῦτα.

Εἰς τὸ τελευταῖον κεφάλαιον (ΙΑ) περιλαμβάνεται σύντομος κατάλογος ἐκείνων μόνον τῶν εὐρημάτων τῆς ἱερᾶς οἰκίας, τὰ ὁποῖα ἐκρίθησαν ἀναγκαῖα πρὸς χρονολόγησιν ἢ διευκρίνησιν τοῦ οἰκοδομήματος Ε'. Τὰ λοιπὰ θὰ συμπεριληφθοῦν μελλοντικῶς εἰς ἴδιον τόμον περὶ τῶν εὐρημάτων τοῦ Ἱεροῦ.

Ἐκφράζω καὶ ἐνταῦθα τὰς θερμοτάτας εὐχαριστίας μου πρὸς τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, διότι ἀνέλαβεν ἀπάσας τὰς δαπάνας, ἀπὸ τῆς ἀνασκαφῆς μέχρι καὶ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ παρόντος ἔργου.

Ἀπειροὶ εὐχαριστίαι ἐκφράζονται ὡσαύτως εἰς τὸν Γεν. Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, καθηγητὴν κ. Ἀν. Ὁρλάνδον, καὶ διὰ τὴν εἰσήγησίν του πρὸς τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τῆς Ἑταιρείας πρὸς ἀνάληψιν τῆς δαπάνης ἐκτυπώσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς πολυτίμους συμβουλὰς καὶ ὑποδείξεις του, τὰς ὁποίας προθύμως πάντοτε παρέσχεν, ὡς καὶ εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Νικ. Κοντολέοντα διὰ τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ τὰς παρατηρήσεις του κατὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς παρούσης ἐργασίας.

Θερμαὶ εὐχαριστίαι ὀφείλονται ἐπίσης εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Βασίλειον Χαρίσην καὶ διὰ τὴν ἐκπόνησιν τῶν σχεδίων τῆς μελέτης, ἀλλὰ καὶ διότι· ἢ μετ' αὐτοῦ συζήτησις ἐπὶ τῶν προβλημάτων τῆς ἀνασκαφῆς ὑπῆρξεν ἐπωφελὴς.

Εἰς τὸν κ. Bernhard Schweitzer, καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Τυβίγγης, πλησίον τοῦ ὁποίου ἐπὶ διετίαν ἐμαθήτευσα, ἐκφράζω ἐπίσης τὴν βαθεῖαν εὐγνωμοσύνην μου καὶ διὰ τὰς ὑποδείξεις του, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ σοφία καὶ ἡ κριτικὴ μεθοδικότης κατὰ τὴν πανεπιστημιακὴν διδασκαλίαν του συνετέλεσαν γενικώτερον εἰς τὴν ποιτικὴν βελτίωσιν τοῦ ἔργου.

Ἡ μετὰ τοῦ Δρος κ. P. Franke γνωριμία καὶ συζητήσεις ἐπὶ τῶν κοινῶν περὶ τῆς ἀρχαίας Ἑπείρου διαφερόντων ὑπῆρξεν ἐπίσης εἰς ἐμὲ γόνιμος. Ἀς δεχθῇ καὶ οὗτος ἐντεῦθεν τὰς θερμὰς εὐχαριστίας μου.

Ἐκφράζονται ἐπίσης ἄπειροι εὐχαριστίαι εἰς τὴν δ. Ἀρτεμισίαν Γιαννουλάτου, ἡ ὁποία ἐπωμίσθη τὴν εὐθύνην τῶν διορθώσεων τῶν δοκιμίων. Εἰς τὸ θερμὸν ἐνδιαφέρον καὶ τὴν μεγάλην πεῖραν ταύτης ὀφείλονται οὐχὶ μόνον ἡ ὑπερνίκησις τῶν τεχνικῶν δυσχερεῶν κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν, ἔνεκα τῆς διαμονῆς τοῦ γράφοντος εἰς Ἰωάννινα, ἀλλὰ καὶ πολλὰ καὶ χρήσιμοι παρατηρήσεις της.

Ἀπείρους εὐχαριστίας ἐπίσης ὀφείλω εἰς τὴν σύζυγόν μου, Ἀλίκην, ἡ ὁποία ἐνεργῶς συμμετέσχεν εἰς τὴν προετοιμασίαν τοῦ ἔργου καὶ μὲ ἐνίσχυσε πολλαπλῶς εἰς τὴν ἀποπεράτωσίν του. Πολλάκις αἱ παρατηρήσεις της ἀπέβησαν χρησιμώταται.

Τὸ παρὸν ἔργον ἀφιεροῦται ὑπὸ τοῦ συνεργάτου του εἰς τὸν ἀείμνηστον καθηγητὴν Δημ. Εὐαγγελίδην, τοῦ ὁποίου κύριον ἀνασκαφικὸν ἔργον ὑπῆρξεν ἡ Δωδώνη.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μετά παρέλευσιν δέκα ἑπτὰ ἐτῶν ἐπανελήφθησαν ἀπὸ τοῦ 1952 αἱ κατὰ τὸ ἔτος 1935 διακοπεῖσαι ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι εἰς τὴν Δωδώνην, τὰς ὁποίας διεξήγαγε κατὰ τὴν περίοδον 1929-1935 ὁ καθηγητὴς Δ. Εὐαγγελίδης.

Τὰ γενικώτερα συμπεράσματα καὶ τὰ σπουδαιότερα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν ἐκείνων εἶχον ἐκτεθῆ ὑπὸ τοῦ ἀνασκάψαντος συντόμως εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (ΠΑΕ) καὶ ἐκτενέστερόν πως εἰς τὰ Ἑπειρωτικὰ Χρονικά¹. Ἡ ἔρευνα δὲν εἶχε βεβαίως συμπληρωθῇ καὶ τὰ δημοσιευθέντα συμπεράσματα εἶχον ἔνεκα τούτου προσωρινὸν χαρακτῆρα.

Αἱ ἐπαναληφθεῖσαι ἀπὸ τοῦ 1952 ἀνασκαφαὶ ἀπέβλεπον εἰς τὴν ὀριστικὴν ἔρευναν τῶν δοκιμαστικῶς κατὰ τὸ πλεῖστον ἀποκαλυφθέντων οἰκοδομημάτων καὶ εἰς τὴν βαθμιαίαν καὶ ἐξαντλητικὴν ἔρευναν ὁλοκλήρου τῆς βορείου περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ, τῆς περιλαμβανούσης τὰ σημαντικώτερα οἰκοδομήματα τῆς λατρείας, μετὰ τῆς παλαιохριστιανικῆς βασιλικῆς πρὸς ἀνατολὰς (πίν. 1) καὶ τοῦ ἑλληνιστικοῦ θεάτρου πρὸς δυσμὰς, εἰς τὸν χώρον δηλ., ἔνθα εἶχεν ἐγκαθιδρυθῇ ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων ἡ λατρεία τῆς θεότητος. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν τούτων ὑπῆρξαν σημαντικὰ εἰς εὐρήματα καὶ συμπεράσματα, συμβάλλοντα μεγάλως εἰς τὴν διαφώτισιν τῆς μορφῆς τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἐν μέρει εἰς τὴν κατανόησιν τῆς λατρείας².

Διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου τῶν ἐπιχώσεων ἀποκατεστάθη πως ἡ ἐνότης τῶν ὑπολειφθέντων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, τὰ ὅποια εὐρίσκονται εἰς διάφορον ὕψος ἔνεκα τῆς ἐν γένει ἀνωμαλίας καὶ τῆς κατωφρερείας τοῦ ἐδάφους.

Εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς δευτέρας ταύτης περιόδου, ἀπὸ τοῦ 1952 καὶ ἐν συνεχείᾳ, ὁ ἐνεργῶν ταύτας ἐπεκαλέσθη τὴν συνεργασίαν τοῦ ἐφόρου ἀρχαιοτήτων, Σωτηρίου Ἰ. Δάκαρη, τὰ δὲ πορίσματα τῆς ἐρεῦνης ταύτης ἐκτίθενται ἐν τῷ παρόντι δημοσιεύματι. Ἄν καὶ δὲν ἔληξε καὶ δὲν συνεπληρώθη εἰσέτι ἡ ἔρευνα ὁλοκλήρου τοῦ Ἱεροῦ, ἐκρίναμεν σκόπιμον νὰ καταστήσωμεν βαθμιαίως γνωστὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν, ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ σημαντικωτέρου καὶ πολυπλοκωτέρου οἰκοδομήματος, τοῦ συνδεομένου μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Ναίου Διός, τὸ ὁποῖον θὰ δηλοῦται εἰς τὸ ἐξῆς διὰ τοῦ γράμματος Ε¹³.

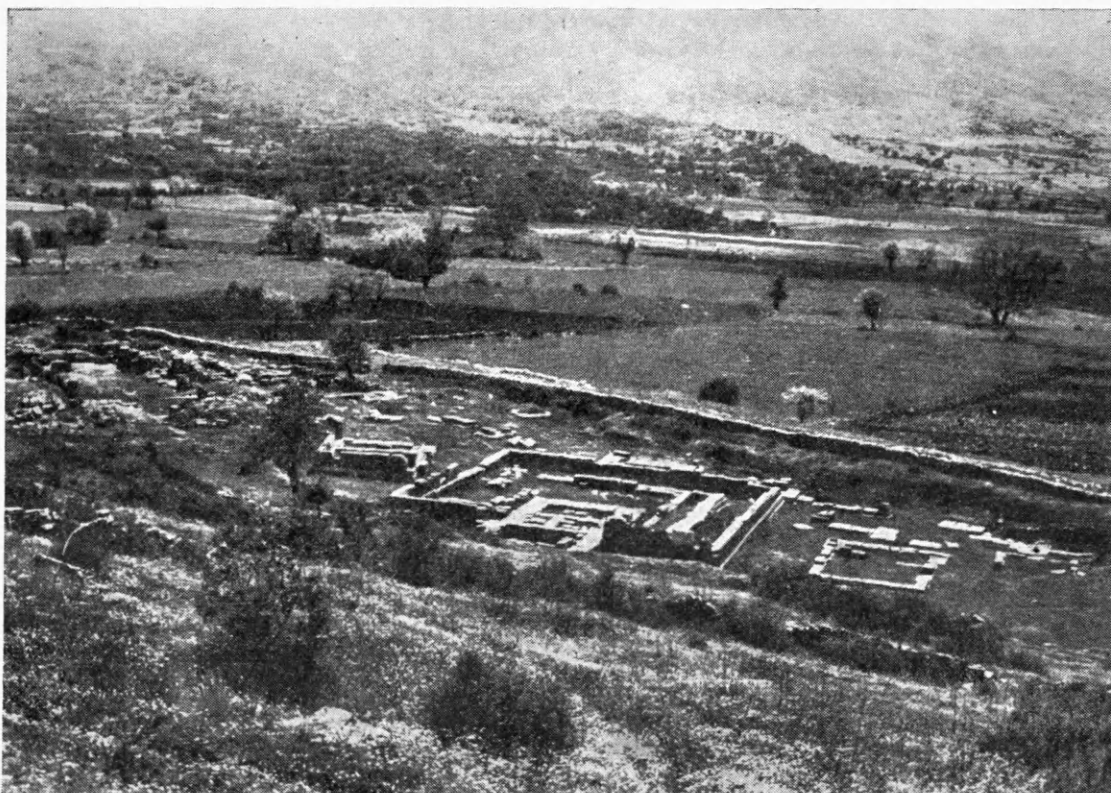
¹ ΠΑΕ 1929, σ. 104-129, 1930, σ. 52-68, 1931, σ. 83-91, 1932, σ. 47-52. Ἑπειρωτικὰ Χρονικά (Ἑπειρωτικαὶ ἔρευναι) 10, 1935, σ. 192-260. Περὶ τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν, C. CARAPANOS, Dodone et ses ruines, Paris 1878 (τόμοι 2). Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, REG 1921, σ. 383 κ.ἐξ. καὶ ΠΑΕ 1920, σ. 11-12. Πρβλ. AJA 27, 1923, σ. 82.

² Σχετικὰς ἐκθέσεις ἰδὲ εἰς ΠΑΕ 1952-1956 καὶ τὸ Ἔργον 1954-1959. Συνοπτικῶς ἐξετέθησαν τὰ γενικώ-

τερα συμπεράσματα ὑπὸ τοῦ γράφοντος εἰς ἄρθρον τῆς Μεγάλης Ἑλλ. Ἑγκυκλοπαιδείας, ἔκδ. Β' Πυρσοῦ (Συμπλήρωμα, ἐν λ. Δωδώνη) 1960, σ. 756-760 καὶ ΑΔ 1960, σ. 4-40. Ἰδὲ καὶ AJA 65, 1961, σ. 301-302. BCH 84, 1959, σ. 746-750, ἰδίᾳ δὲ P. FRANKÉ, Die antiken Münzen von Epirus, Wiesbaden 1961, σ. 27-30, μὲ τοπογραφικὸν σχεδιογράφημα τοῦ Ἱεροῦ. H. P. DRÖGEMÜLLER, Gymnasium 68, 1961, σ. 222-226.

³ Πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεως ἐτηρήσαμεν εἰς τὴν πα-

Ἡ ἐκπόνησις τῶν ἀρχιτεκτονικῶν σχεδίων ὀφείλεται εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα, πτυχιούχον τοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου, κ. Βασίλειον Χαρίσην, εἰς τὸν ὁποῖον καὶ ἐδῶ ἐκφράζονται θερμόταται εὐχαριστίαι διὰ τὴν ἐπιμέλειαν τῆς ἐργασίας ταύτης καὶ διὰ τὴν ἐνεργὸν συμμετοχὴν του εἰς τὰς ἀνασκαφικὰς ἐρεῦνας κατὰ τὰ ἔτη 1954 καὶ 1955. Εἰς τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἰδίᾳ, ἀποφάσει τοῦ ὁποίου ἀνέλαβεν αὕτη ὅλας ἐν γένει τὰς δαπάνας τῶν ἀνασκαφῶν μέχρι καὶ τῆς παρού-

Εἰκ. 1. Βορειοδυτικὴ ἄποψις ἐκ τῆς ἀκροπόλεως. Πρὸς τὰ δεξιὰ, τὰ οἰκοδομήματα Α, Β, Θ, Ε', Ζ, Η.

σης δημοσιεύσεως, ὀφείλομεν εἰλικρινῇ εὐγνωμοσύνην διὰ τὸ θερμὸν ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἀμέριστον αὐτῆς συμπαράστασιν εἰς τὴν ὅπωςδήποτε ἄνετον διεξαγωγὴν τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τὴν προετοιμασίαν καὶ παρουσίαν αὐτῶν.

Πρὸς πληρεστέραν κατανόησιν τῆς μορφῆς, τῶν ἰδιορρυθμιῶν καὶ τῶν μεταβολῶν τοῦ Ἱεροῦ, αἱ ὁποῖαι ἀντικατοπτρίζουν καὶ τὴν μεταγενεστέραν ἱστορίαν αὐτοῦ, νομίζομεν ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ προταχθῇ περιγραφὴ τοῦ φυσικοῦ χώρου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνεπτύχθη καὶ ἤκμασεν ἐπὶ δύο τοῦλάχιστον χιλιετηρίδας ἡ λατρεία ἐν Δωδώνῃ.

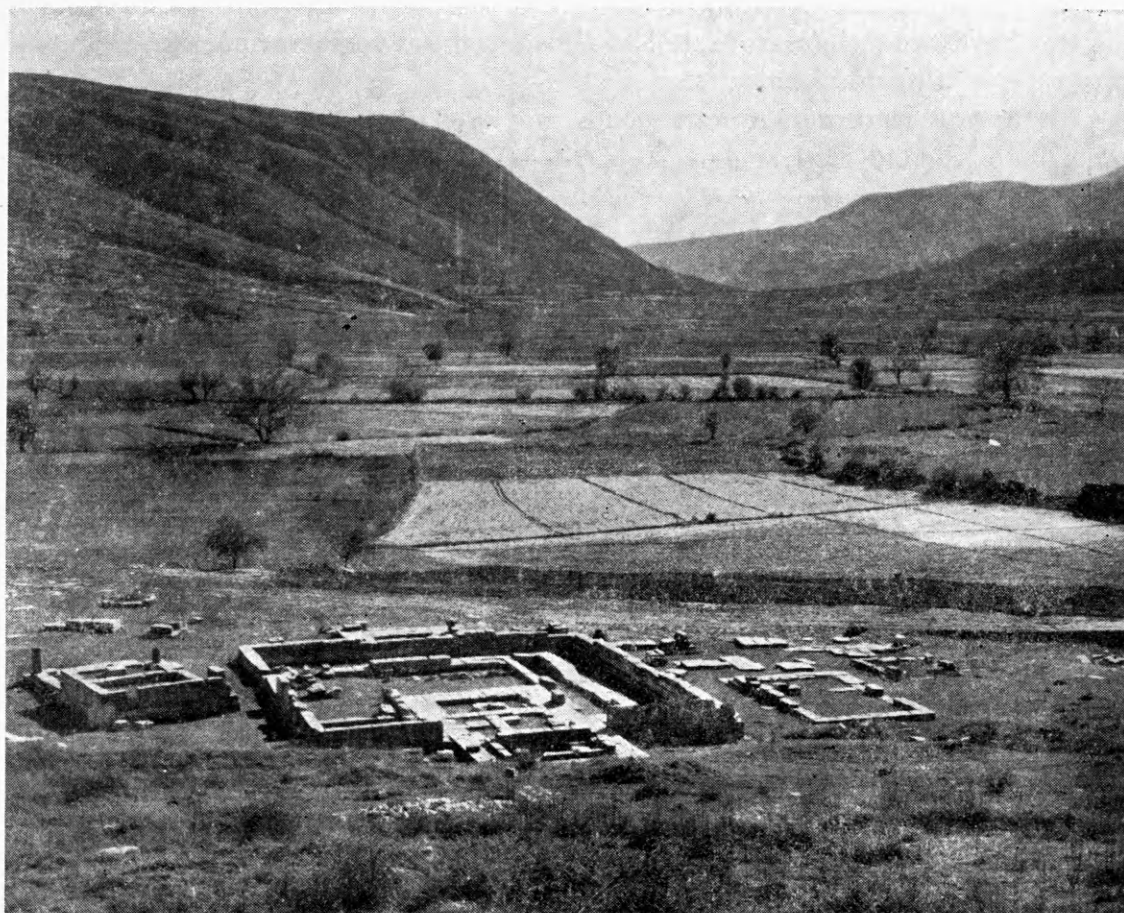
1. Η ΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ¹. Τὸ Ἱερόν ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῶν νοτίων προπόδων

ροῦσαν μελέτην τὰ αὐτὰ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου (Α, Β, Γ κ.λ.π.), πρὸς χαρακτηρισμὸν τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ Ἱεροῦ, μὲ τὰ ὁποῖα εἶχε χαρακτηρίσει ταῦτα παλαιότερον ὁ καθηγ. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ἀκολουθήσας καὶ οὗτος τὸν Καραπάνον. Εἰς τὰ μεταγενεστέρως (1952-1958) ἀποκαλυφθέντα νέα οἰκοδομήματα ἐδόθησαν τὰ κατὰ

σειρὰν ἐπόμενα γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου.

¹ Περιγραφὴν τῆς περιοχῆς παρέσχεν ὁ ΚΑΡΑΠΑΝΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 7 κ.ἐξ., καὶ ἐν BCH 1, 1887, σ. 245-254, ὁμοίως ὁ Α. V. WARSBERG, Wallfahrt nach Dodona, 1893 σ. 56 κ.ἐξ.

λοφώδους περιοχῆς, κάτωθι χθαμαλοῦ γηλόφου, ὕψους 30 μ. περίπου, περιβαλλομένου εἰς τὴν κορυφὴν δι' ἰσοδομικοῦ, ἐν μέρει τραπεζιοειδοῦς τείχους, πιθανῶς τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. (εἰκ. 3, πίν. 1 καὶ 4) ¹.

Εἰκ. 2. Ἀποψὶς τοῦ Ἱεροῦ ἐκ τῆς ἀκροπόλεως. Οἰκοδομήματα Θ, Ε', Ζ, Η, Λ, πρὸ αὐτῶν βωμοὶ καὶ ἀφιερωτικὰ βάθρα. Εἰς τὸ βάθος δεξιᾷ ἢ δυτικῇ πλευρᾷ τοῦ περιβόλου.

Καὶ τὸ μὲν βόρειον τμήμα τοῦ Ἱεροῦ, ὅπου αἱ σημαντικώτεραι οἰκοδομαί (Α, Β,

Ἐκ τῶν παλαιότερων περιηγητῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἐπισκεφθέντων τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης, πληροφορίας περὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἐρείπων παρέχουν ὁ Μ. LEAKE, *Travels in Northern Greece*, London 1835, I, σ. 263 κ. ἐξ., ἔνθα καὶ τοπογραφικὸν σκαρίφημα τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τῆς ἀκροπόλεως καὶ τοῦ θεάτρου, καὶ IV, σ. 82-83, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖ ἐνταῦθα τὴν Πασσαρῶνα, τὴν δὲ Δωδώνην εἰς Καστρίτσαν, ἔτι δὲ βορειότερον, εἰς τὸν βράχον τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων, τὸ Μαντεῖον (αὐτ. σ. 168 κ. ἐξ.), ὁ ΤΗ. SMART HUGHES, *Travels in Sicily, Greece and Albanien*, London 1820, Ia, σ. 487 (αὐτόθι καὶ τοπογραφικὸν σκαρίφημα), ὁ F.C.H.L. ROUQUEVILLE, *Voyage de la Grèce*, I, 1826, σ. 125-197, ὁ ὁποῖος τὴν Δωδώνην

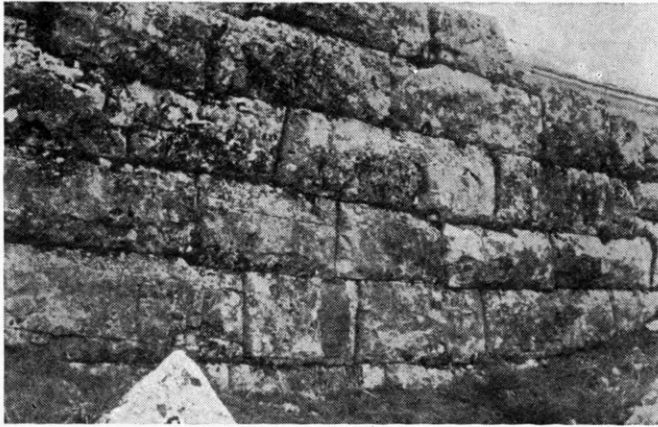
τοποθετεῖ εἰς τὸ Γαρδίκι, ΒΔ. τῶν Ἰωαννίνων (ἐνταῦθα ἀσφαλῶς ἢ Πασσαρῶν). Πρῶτος ὁμῶς ἐξ ὅλων ὁ C. WORDSWORTH, *Greece*, London 1868, σ. 328 κ. ἐξ., ἐταῦτις τὰ ἐρείπια πρὸς τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης, καίτοι τὰ ἐπιχειρήματα, τὰ ὁποῖα προσάγει, δὲν ἔχουν ἀναγκαστικὴν ἀποδεικτικότητα. Πρόσφατον περιγραφὴν τῆς περιοχῆς ἰδὲ παρὰ Α. PHILIPPSON, *Die Griechischen Landschaften* II, 1 (Frankfurt/M. 1956), σ. 85 κ. ἐξ., ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, *Thessalien und Epirus*, Bonn 1897, σ. 234-35, ὁμοίως Η. TREIDLER, *Epirus im Altertum*, 1917, σ. 46 κ. ἐξ. Ρ. PHILIPPSON, *Griechische Gottheiten in ihren Landschaften*, 1939, σ. 81 κ. ἐξ.

¹ Ἡ ὑπὸ τοῦ Ε. DYGGVE προταθεῖσα χρονολόγησις

Γ, Θ, Ε¹, Ι, Ζ, Η¹, Η², Λ, Ε³), αἱ σχετιζόμεναι μὲ τὴν λατρείαν, παρουσιάζει ἐλαφρὰν πρὸς Ν. καὶ Δ. ἐδαφικὴν κατωφέρειαν (πίν. 3, τομὴ Α-Α', Β-Β', εἰκ. 1-2), τὸ δὲ λοιπὸν νοτιώτερον τμήμα, περιλαμβανόμενον καὶ τοῦτο ἐντὸς τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου, ἀποκαλυφθὲν ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ Καραπάνου (πίν. 4, εἰκ. 15), βραδύτερον δὲ καλυφθὲν ἐκ νέου ὑπὸ ἐπιχώσεων, εὐρίσκεται ἐπὶ ἐδάφους ὁμαλοῦ καὶ κατέχεται σήμερον ὑπὸ ἰδιοκτητῶν ἀγρῶν κατὰ τὸ πλεῖστον ¹.

Ἐντὸς τοῦ τελευταίου τούτου χώρου καὶ κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ περιβόλου ὁ Καραπάνος εἶχεν ἀποκαλύψει ἀραιὰ οἰκοδομήματα καὶ πρὸ αὐτῶν ἀφιε-

Εἰκ. 3. Τμήμα τείχους τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς ἀκροπόλεως.

ρωτικὰ βάθρα (25 κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν καὶ 16 κατὰ τὴν Α.), ἐνθυμίζοντα ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὴν διάταξιν τῆς Ἀλτεως ² (εἰκ. 15).

Ἐπειδὴ ὁ χώρος οὗτος εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ιδιόκτητος καὶ ἡ ἐπέκτασις τῆς ἀνασκαφῆς δὲν εἶναι ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐφικτή, ἐκρίναμεν σκόπιμον, ὅπως εἰς τὸ ἰδικόν μας τοπογραφικὸν σχεδιογράφημα τοῦ βορείου τμήματος τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τῆς ἀκροπόλεως καὶ τοῦ θεάτρου προστεθοῦν καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Καρα-

πάνου ἀποκαλυφθέντα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τοῦ νοτίου τμήματος, σήμερον ἀθέατα. Οὐδεμίαν μεταβολὴν ἐπεφέραμεν εἰς τοὺς ἐκατέρωθεν τῆς ΝΔ. εἰσόδου πύργους μὲ τὸ παράγωνον σχῆμα (πίν. 4), ἀνακριβῶς, νομίζομεν, ἀποδοθέντας ὑπὸ τοῦ σχεδιάσαντος τὰ ἐρείπια Πολωνοῦ μηχανικοῦ Menejko ³, διότι τὸ αὐτὸ σφάλμα παρατηρεῖται καὶ πάλιν εἰς τοὺς πύργους τῆς ἀκροπόλεως, τῶν ὁποίων ἡ καλὴ διατήρησις ἐλέγχει τὴν ἀνακριβείαν τοῦ σχεδίου Καραπάνου ⁴.

τοῦ τείχους καὶ τῶν οἰκοδομῶν τοῦ Ἱεροῦ εἰς τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους (Dodonaeske Problemer, ἐν Arkæologiske og Kunsthistoriske Afhandlinger, Festskrift til Fr. Poulsen, Kopenhagen 1941, σ. 95 κ.ἐξ.) ἐγένετο καὶ γενικώτερον ἀποδεκτὴ. Πρβλ. M. NILSSON, Geschichte d. Griechischen Religion, II, 1961, σ. 81-2. Ὁ Ε. KIRSTEN χρονολογεῖ τὸ τεῖχος εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Φιλίππου Ε', μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἱεροῦ ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν (219 π.Χ.). Σχετικῶς καὶ Α. PHILIPPSON, Griech. Landsch., ἔ.ἀ. σ. 85, ὑποσ. 5, καὶ 247 (KIRSTEN). P. LÉNÉQUE, Pyrrhos, 1957, σ. 232 κ.ἐξ., μὲ ἀνατύπωσιν τοῦ τοπογραφικοῦ σχεδίου Καραπάνου καὶ Dyggve. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν προσφάτων ἀνασκαφῶν εἰς τὸ θέατρον φαίνεται πιθανώτερον, ὅτι ἡ μὲν ἀκρόπολις ἀνάγεται εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Πύρρου (297-272 π.Χ.), ὁ δὲ ἰσοδομικὸς περιβόλος τοῦ Ἱεροῦ προσετέθη μετὰ τὴν καταστροφὴν τούτου ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν, οἱ ὅποιοι, φαίνεται, αἰφνιδιαστικῶς ἐγένοντο κύριοι τοῦ ἀτειχίστου Ἱεροῦ (219 π.Χ.).

1 Τὸ βαθύτερον σημεῖον τῆς κοιλάδος εὐρίσκεται 4 μ. χαμηλότερον τοῦ χώρου τῶν λατρευτικῶν οἰκοδομμάτων, νοτίως τῶν ὁποίων διατηροῦνται λείψανα βαθυιδωτοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου Κ, ὑποβαστάζοντος τὸ ἀνδρῶν, ἐφ' οὗ τὰ οἰκοδομήματα τῆς λατρείας. Ὁ πρὸς βορρᾶν λόφος τῆς ἀκροπόλεως εἰς τὰ σημεῖα, δι' ὧν διέρχεται ἡ Ν. πλευρὰ τοῦ τείχους, ὑπερέχει τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ περὶ τὰ 12-18 μέτρα.

2 C. CARAPANOS, Dodone I, σ. 21 κ.ἐξ., II, πίν. III-IV καὶ σχέδιον ἐνταῦθα, πίν. 4 καὶ εἰκ. 15. Πρβλ. καὶ Ε. DYGGVE, ἔ.ἀ. εἰκ. 8. P. LÉNÉQUE, ἔ.ἀ. εἰκ. 4-5.

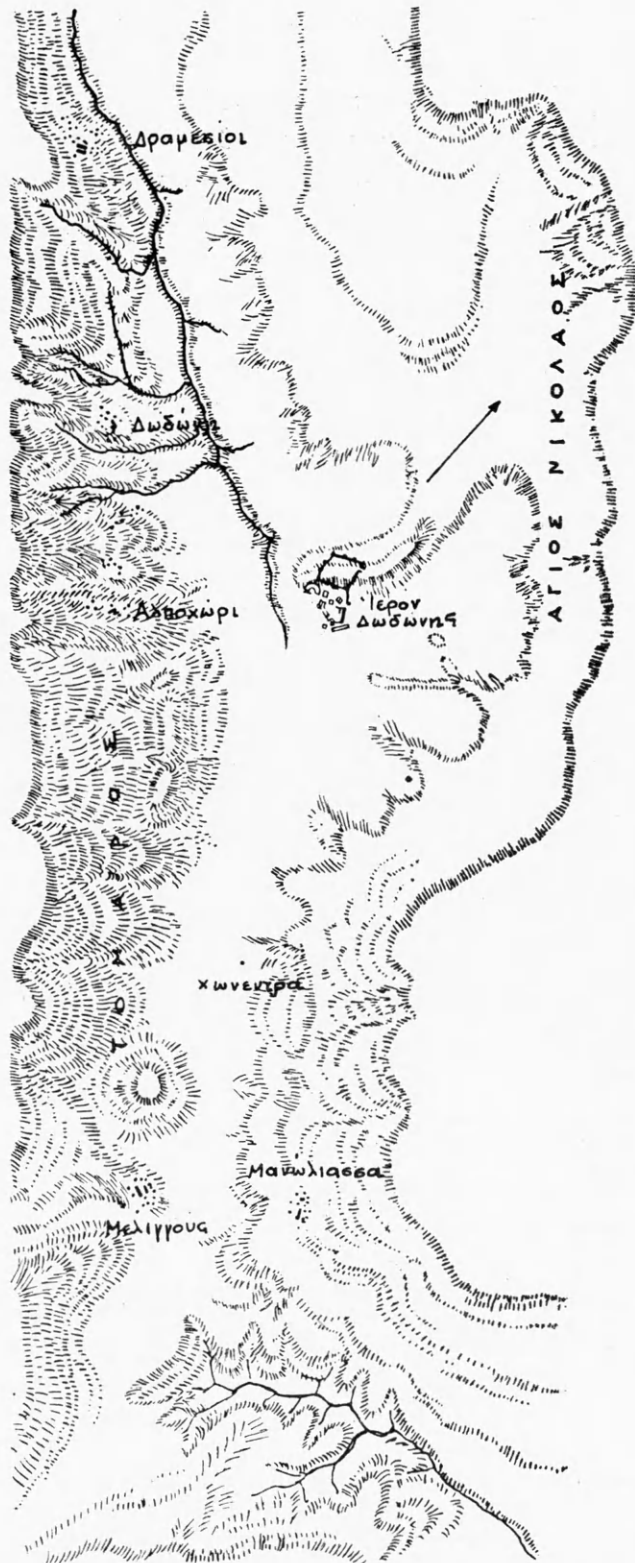
3 C. CARAPANOS, Dodone, πίν. III, 8. Ἰδὲ καὶ ὑποσημ. 2, σ. 20.

4 Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ἰδικὰ μας σχέδια πινάκων 1 καὶ 4 ὁ ΝΔ. πύργος τῆς ἀκροπόλεως, δεξιᾷ τοῦ ὁποίου προσφάτως ἀπεκαλύφθησαν πύλη καὶ δεύτερος πύργος, ἀποδεικνύεται μετὰ τὸν καθαρισμὸν ὀρθογώνιος (ΑΔ ἔ.ἀ. σ. 13, σχέδ. 6).

Ὁ λόφος τῆς ἀκροπόλεως κατὰ τὸ Α., τὸ Β. καὶ ἐν μέρει κατὰ τὸ Δ. αὐτῆς τμήμα καταλαμβάνεται σήμερον ὑπὸ συστάδων πρίνων, ἐλλείπει δὲ ἡ δρυς, ἐκτὸς σποραδικῶν θάμνων¹. Ἀντιθέτως, εἰς μικρὰν πρὸς ἀνατολὰς καὶ βορρᾶν ἀπόστασιν, αἱ δρύες, τὸ κατ' ἐξοχὴν δένδρον τῶν Ἑπειρωτικῶν δασῶν, δὲν εἶναι τι τὸ ἀσύνηθες, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὰ δυτικὰ διαμερίσματα τῆς Ἠπείρου, τὴν σημερινὴν Θεσπρωτίαν. Ἡ ἀπουσία τοῦ δένδρου τούτου ἐκ τοῦ Ἱεροῦ ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν παλαιότεραν ὑλοτομίαν καὶ εἰς τὴν βόσκησιν αἰγοπροβάτων. Ἀφ' οὗτου ὁμως ὁ ἀρχαιολογικὸς χῶρος περιεφράχθη, ἤρχισαν νὰ ἀναθάλλουν αὐτοφυεῖς εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ Ἱεροῦ αἱ πρῶ-

1 Ἡ πρίνος (*Quercus coccifera*), κοινῶς πουργάρι, εἶναι συγγενὴς τῆς φηγού (*Quercus Aegilops*=δρυς ἢ αἰγίλωψ). Περί τῆς φηγού ἰδὲ OLCK, RE V, στ. 2030 κ.ἐξ. (στ. 2014 κ.ἐξ. περί τῆς δρυὸς ἐν γένει). Κατὰ τὸν ἱατρὸν ΔΙΟΣΚΟΥΡΙΔΗΝ (2 π.Χ. αἰ.) I 106: ἡ φηγὸς δὲ καὶ ἡ πρίνος εἶδη ὄντα δρυός. Περί τῆς εὐδοκίμησης τούτων, καὶ ἰδίᾳ τῆς ἡμέρου δρυὸς (αἰγίλωψ), εἰς τὴν Ἠπειρον ἰδὲ M. LEAKE, ἔ.ἀ. I, σ. 78, 88, 181, 225, ἰδίᾳ δὲ IV, σ. 49-50. A. PHILIPPSON, ἔ.ἀ. σ. 42. Αἱ ὑπὸ τοῦ M. NILSSON, G. Gr. Rel. I², σ. 426, διατυπωθεῖσαι ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὸ εἶδος τοῦ ἱεροῦ δένδρου τῆς Δωδώνης δὲν εἶναι δικαιολογημέναι, ἐν ὅψει τῶν πολλῶν εὐρημάτων, παριστάων φύλλα καὶ βαλάνους δρυός. Τελευταίως ἐπιτυχῶς ἀνέπτυξε τοῦτο ὁ P. FRANK, Das Taubenorakel zu Dodona, AM 71, 1956, σ. 60 κ.ἐξ., ὁ αὐτὸς, Die antiken Münzen, σ. 317-322. Τὴν φηγὸν ταύτην ταυτίζει ὁ J. GAGÉ μὲ τὴν φελλόδρυν (δρυς ἢ φελλοφόρος ἢ δρυς ἢ ἰσπανική, *Quercus Ilex*), τῆς ὁποίας τὴν συμβολικὴν σημασίαν διαβλέπει εἰς πολλὰς λατρευτικὰς προλήψεις καὶ συνηθείας (Pyrrhus et l'influence religieuse de Dodone dans l'Italie primitive, Revue de l'Histoire des Religions 147, 1955, σ. 4).

Εἰκ. 4. Ἡ κοιλὰς τῆς Δωδώνης (σχέδιον κατὰ Καραπάνον).

ται δρύες, τὸ ἱερὸν σύμβολον τῆς ὑπὸ τῆς σκαπάνης ἀποκαλυπτομένης λατρείας τῆς θεότητος τῆς Δωδώνης.

Ἡ στενὴ κοιλάς τῆς Δωδώνης (εἰκ. 4-5), μήκους 12000 μ. περίπου, μεγίστου πλάτους 1200 μ. (ὕψόμετρον 600 μ.), ἔχει σχηματισθῇ ἐκ τῶν προσχώσεων τοῦ Τομάρου, ὁ ὁποῖος ὡς παμμέγιστον τεῖχος φράσσει αὐτὴν ἀπὸ δυσμῶν διὰ τοῦ ἐπιβλητικοῦ ὄγκου του (εἰκ. 6 καὶ 10)¹. Τὸ μεγαλειῶδες ὕψος του ἀντιλαμβάνεται καλύτερον ὁ κατερχόμενος

Εἰκ. 5. Ἀποψὶς τῆς κοιλάδος ἐκ τῆς ἀκροπόλεως. Δεξιᾷ τὰ εἱρεῖπια τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου.

μενος διὰ τῆς ὁδοῦ Ἰωαννίνων ἀπὸ τὰ ὑψώματα τοῦ ἁγίου Νικολάου καὶ ἀντικρύζων αἴφνης τὸ τεράστιον προπέτασμα, τὸ ἐκτεινόμενον ἀπέναντι καὶ ἀνατεῖνον ἐκ τοῦ βάθους τῆς κοιλάδος. Τὰ ἀσβεστολιθικά ὑψώματα τῆς βουνοσειρᾶς τοῦ Ἀγ. Νικολάου-Μανωλιάσας, ὕψους περίπου 1000 μ. ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης², ὀρίζουν ἐξ Α. τὴν κοιλάδα (εἰκ. 5 καὶ 7). Κατερχόμενα ἡπίως πρὸς δυσμὰς σχηματίζουν παρὰ τοὺς πρόποδας λοφώδη περιοχὴν, ἐκτεινομένην καὶ δυτικῶς τοῦ Ἱεροῦ μέχρι τῶν τελευταίων προεκτάσεων τοῦ Τομάρου πρὸς τὴν κοιλάδα (εἰκ. 4).

¹ Ὑψος Β. κορυφῆς τοῦ Τομάρου 1816 μ. ὑπὲρ τὴν θάλασσαν, τῆς νοτίας 1972 μ. (PHILIPPSON, ἔ.ἀ. σ. 87). Ὁ ΚΑΡΑΠΑΝΟΣ (Dodone, σ. 7 καὶ BCH I, 1877, σ. 247) καὶ ὁ PHILIPPSON (ἔ.ἀ. σ. 85) σημειώνουν μέγιστον μήκος κοιλάδος 12 χλμ., μέγ. πλάτος 1,8 χλμ., ἐλάχιστον 300 μ. Ἡ ἰδική μας μέτρησις, ληφθεῖσα διὰ χωροβάτου,

ὀλίγον νοτιώτερον τοῦ Ἀλποχωρίου (σήμερον Νέον Μαντεῖον), ἔνθα τὸ μέγιστον ἀνάπτυγμα τῆς κοιλάδος, ἀπέδωσε 1200 μ.

² Ὑπὸ τοῦ PHILIPPSON, ἔ.ἀ. σ. 85, περιγράφεται ὡς Kalkantiklinal.

Ἡ στενομήκης κοιλάς διακρίνεται σαφῶς εἰς δύο ζώνας, τὴν βόρειον (εἰκ. 9), μήκους 7000 μ. καὶ πλάτους 400 μ. περίπου, ἔχουσαν ἐλαφρὰν κλίσιν καὶ ἀπορροὴν ὑδάτων πρὸς Β., ἐντὸς χειμάρρου, ἐκβάλλοντος εἰς τὸν παραπόταμον τοῦ Θυάμιδος (Καλαμᾶ), Βελτσιστινόν (εἰκ. 4), καὶ τὴν νοτίαν ἀφ' ἑτέρου, ὁμαλὴν καὶ πεδινὴν, μήκ. 5000 μ. καὶ πλάτ. 1200 μ. περίπου, μὲ ἐλαφρὰν κλίσιν πρὸς Α., πρὸς τὴν Μανωλιάσαν. Ἔνεκα τούτου εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς κοιλάδος, νοτιώτερον τοῦ ἀρχαίου περιβόλου τοῦ

Εἰκ. 6. Αἱ δίδυμοι κορυφαὶ τοῦ Τομάρου καὶ ἡ κοιλάς τῆς Δωδώνης.

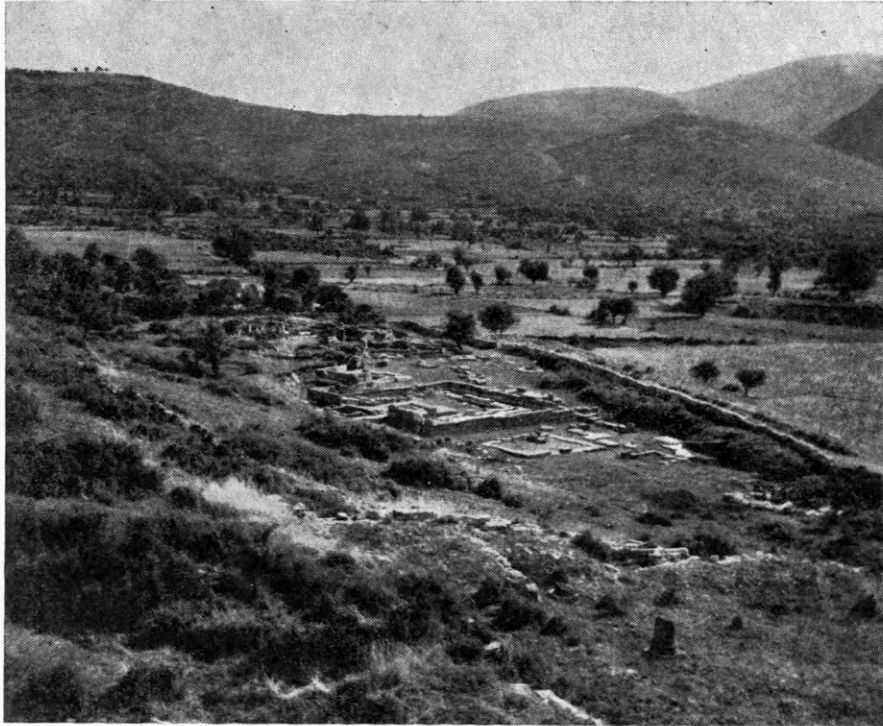
Ἱεροῦ, τὰ ἐκεῖ συγκεντρούμενα ὄμβρια ὕδατα κατὰ τὸ πλεῖστον λιμνάζουν καὶ μόλις κατὰ τὸ θέρος ἀποσύρονται (εἰκ. 6)¹. Εἰς τὸ σημεῖον ἀκριβῶς τῆς συναντήσεως τῶν δύο ζωνῶν εὐρίσκεται τὸ Ἱερόν, δηλαδή ἐπὶ τῶν μεσημβρινῶν προπόδων τοῦ τελευταίου λοφώδους βραχίονος, διήκοντος μέχρι τοῦ μέσου καὶ πλέον τῆς κοιλάδος (εἰκ. 4). Ἀμέσως δυτικώτερον ἐπὶ τοῦ βραχίονος τούτου εἶναι ἐκτισμένον τὸ θέατρον (εἰκ. 8).

Ὁ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως ἢ ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ ἱστάμενος θεωρεῖ τὴν πρὸς Ν. ἀπλουμένην στενομήκη κοιλάδα μέχρι τοῦ σημείου, ὅπου αὕτη, διαρκῶς περιοριζομένη ὑπὸ τῶν κατερχομένων νοτίων κλιτύων τοῦ Τομάρου καὶ τῆς ἐναντι Μανωλιάσας (εἰκ. 4-5),

¹ Παλαιότερον ἐλειτουργοῦν καλῶς φυσικαὶ διέοδοι διὰ τῶν ἀσβεστολιθικῶν στρωμάτων τῆς Μανωλιάσας (χωνεύτραι). Ὁ ΚΑΡΑΠΑΝΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 9, ἀναφέρει ὅτι αἱ χωνεύτραι εἶχον καθαρισθῆ περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ ἐλειτουργοῦν καλῶς κατὰ τοὺς χρόνους τῶν ἀνασκαφῶν του, συντελέσασαι εἰς τὴν

ἀποξήρανσιν μεγάλου ἔλους, τὸ ὅποιον κατελάμβανε, κατὰ τὰς διηγήσεις τῶν ἐντοπίων, ἰκανὸν τμήμα τῆς κοιλάδος. Σήμερον τὸ βαθύτερον τμήμα λιμνάζει κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνας καὶ μέχρι τοῦ Μαΐου, ἔνεκα τῆς πλημμελοῦς λειτουργίας τῶν καταβοθρῶν καὶ τῆς μεγάλης βροχοπτώσεως.

σχηματίζει παρὰ τὸ χωρίον Κοπάνη, νοτίως τῆς κόμης Μελιγγοῦς, ὁμαλὴν φυσικὴν διάβασιν, συνδέουσιν τὸ πανελλήνιον Ἱερὸν μὲ τὴν νοτίαν Ἠπειρον διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Λούρου, ὅστις τὰ πρῶτα ὕδατα δέχεται ἐκ τῆς κοιλάδος ταύτης, ἐκ τῆς θέσεως Κεφαλόβρυσον νοτίως τοῦ χωρίου Μελιγγοῦς (εἰκ. 4)¹. Ἡ ὅλη εἰκὼν τῆς στενῆς κοιλάδος, ἀπομονωμένης ἐν μέσῳ τῶν ὄρεινῶν κλοιῶν τοῦ Τομάρου καὶ τῆς Μανωλιάσας, ἐνέχει ἥρεμον μεγαλειώδη εἰκόνα, ἀλλὰ καὶ αὐστηρὰν λιτότητα.

Εἰκ. 7. Ἀποψὶς τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ δυσμῶν, ἀπὸ τοῦ θεάτρου. Εἰς τὸ βάθος ἡ βουνοσειρὰ Ἀγ. Νικολάου - Μανωλιάσας.

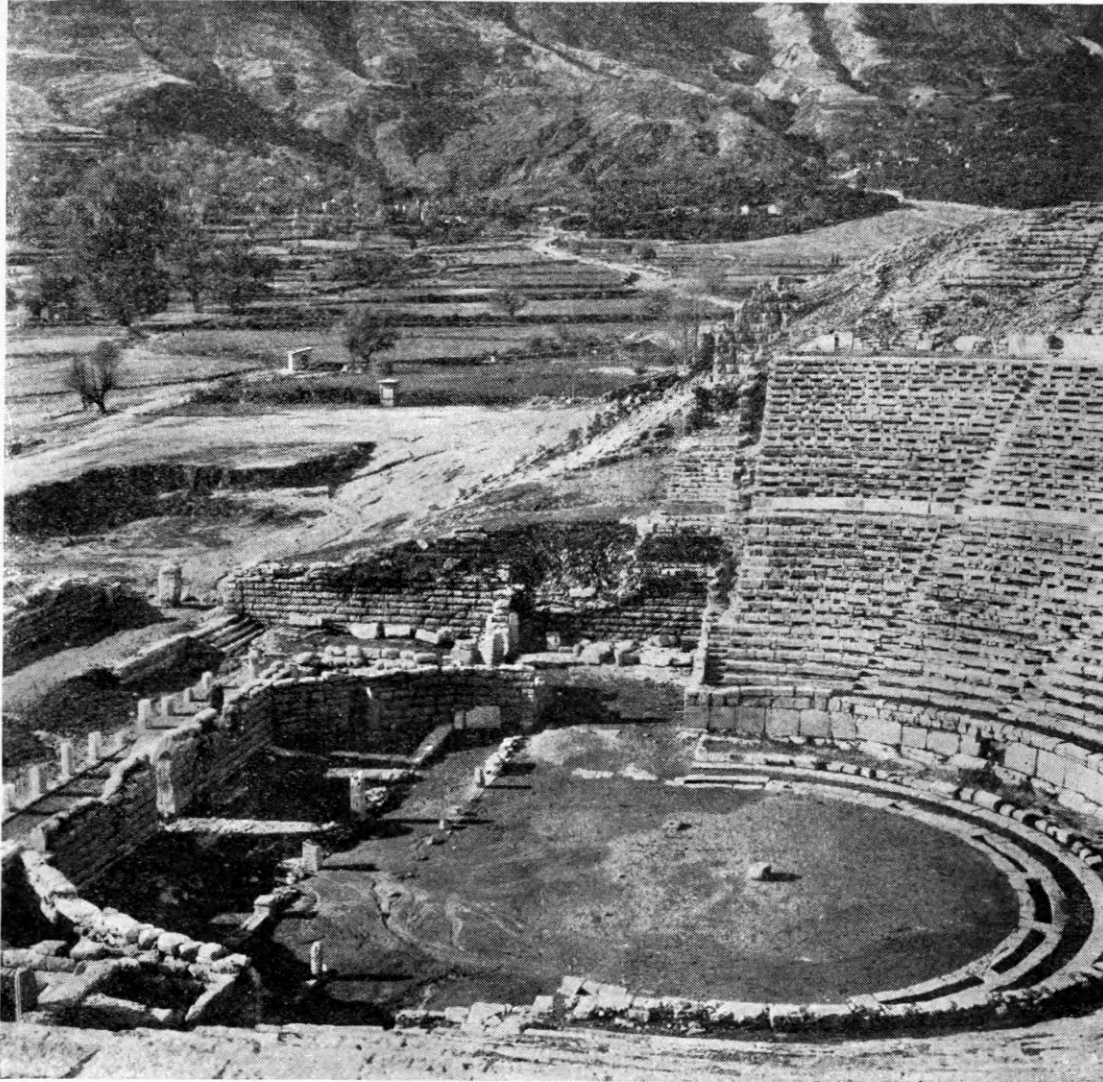
Αἱ δύο ὀγκώδεις καὶ φαλακραὶ κορυφαὶ τοῦ Τομάρου (ὕψους 1816 καὶ 1972 μ.),

¹ Ἡ διάβασις αὕτη εἶναι ἡ κυρία ὁδὸς ἐπικοινωνίας τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τοῦ Ἀμβρακικοῦ καὶ τῆς νοτίας Ἑλλάδος. Εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον περὶ τὴν Κοπάνην καταλήγει ἐπίσης καὶ ἡ διὰ τῆς Λάκας-Σοῦλι διερχομένη φυσικὴ διάβασις, ἀκολουθοῦσα τὸν ροῦν τοῦ Ἀχέροντος, πηγάζοντος δυτικῶς τοῦ Τομάρου, καὶ ὁδηγοῦσα εἰς τὴν χερσόνησον τῆς Πρεβέζης (περιγραφή παρὰ LHAKE. ἔ.ἀ. τ. I, σ. 224 κ.ἐξ. ROUXEUILLE, ἔ.ἀ. II² [1825], σ. 129 κ.ἐξ. A. PHILIPPSON, ἔ.ἀ. σ. 104 κ.ἐξ.). Ὑπερθεν καὶ δυτικῶς τῆς Κοπάνης ἀρχαία ἀκρόπολις (ταύτην ὁ KIRSTEN, παρὰ A. PHILIPPSON, Die Griech. Landsch. II, 1, σ. 115, 1, ταυτίζει πρὸς τὴν Φυλάκην) καὶ ἑτέρα κατέναντι, παρὰ τὸ χωρίον Θεριακίσι, ἤλεγχον τὴν σημαντικὴν αὐτὴν διάβασιν ἐκ δυσμῶν καὶ νότου. Ἐτέρα φυσικὴ διάβασις, βορείως τοῦ Ἱεροῦ, παρακάμπτους τὸν Τόμαρον, ὁδηγεῖ εἰς τὴν Παραμυθίαν καὶ ἐκεῖθεν

πρὸς τὸ Ἴόνιον (κόλπος Ἡγουμενίσας, λιμὴν Σπλάντζας). Εὐχερὲς εἶναι καὶ ἡ διάβασις τῆς βουνοσειρᾶς Ἀγ. Νικολάου πρὸς τὸ λεκανοπέδιον τῶν Ἰωαννίνων. Ταύτης ἡ στρατηγικὴ σημασία κατεδείχθη κατὰ τὸν ἀπελευθερωτικὸν πόλεμον 1912-13, ἀποτελέσασα μετὰ τοῦ ὄρεινοῦ συστήματος τοῦ Μπιζανίου τὰ κυριώτερα ἐρείσματα ἀμύνης τῶν Τούρκων. Κατὰ τοὺς πρὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. χρόνους ἡ κορυφογραμμὴ αὕτη ἀπετέλει τὴν παγίαν ὀροθετικὴν γραμμὴν μεταξὺ Θεσπρωτίας (Δωδώνη, Θεσπρωτῶν οὐδας, EYRIP., Φοίνισσαι, 982) καὶ τῆς πρὸς ΒΑ. ἐκτεινομένης Μολοσσίας (ΕΚΑΤΑΙΟΣ, Ἀπόσπ. 107: Μολοσσῶν πρὸς μεσημβρίης οἰκέουσι Δωδωναῖοι. Σχετικῶς Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στὸ Λεκανοπέδιο τῶν Ἰωαννίνων, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἠπειρον 1954, σ. 58 κ.ἐξ.).

ὑψούμεναι εὐθύς ὑπὲρ τὴν κοιλάδα (εἰκ. 6 καὶ 10)¹, ἡ πολυμορφία τῶν ρικνῶν καὶ πολυχρῶμων κλιτύων του, τὰς ὁποίας διαθέουν σποραδικῶς μελαναὶ ζῶναι ἐλάτων, οἱ γυμνοὶ βράχοι καὶ αἱ ἄγριαι φάραγγες, προαιώνιοι διαβρώσεις ὀρητικῶν χειμάρρων, προσδίδουν ἐπιβλητικὸν τόνον εἰς τὸ ἄλλως ἀπέριττον καὶ μεγαλόγραμμον τοπίον.

Εἰκ. 8. Τὸ λίθινον θέατρον μετὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν ἐδωλίων.

Εἰς τὴν ἀπλοϊκὴν φύσιν τῶν πρωτογόνων κατοίκων τῆς περιοχῆς μὲ τὰς χιονοστεφεῖς καὶ νεφοσκεπεῖς κορυφὰς τοῦ Τομάρου, πρὸς τὰς ὁποίας αἱ φυσικαὶ δυνάμεις, ἀμιλλώμεναι εἰς ἀγριότητα, φαίνονται ὥς νὰ ἐπιδίδονται εἰς ἀμείλικτον ἀγῶνα ἐξοντώσεως, καὶ ἐπὶ τῶν κορυφῶν τῶν ὁποίων εἰς στιγμὰς καταιγίδων ἀπαστράπτουν αἱ λάμπες τῶν κεραυνῶν καὶ ἐξαπολύονται αἱ συνεχεῖς βρονταί, εὐλογον ἦτο νὰ διαμορφωθῇ

¹ Ἴδὲ καὶ Α. PHILIPPSON, ἔ.ἀ. σ. 31, ἰδίᾳ σ. 86-87. Ὡραίαν περιγραφὴν τῆς κοιλάδος παρέχουν ἡ P. PHI-

LIPPSON, ἔ.ἀ. σ. 82 καὶ ὁ v. WARSBERG εἰς τὸ μνημονευθὲν βιβλίον του, Wallfahrt nach Dodona, σ. 56 κ.ἐξ.

ἐκ παλαιότερας λατρείας ἡ ἰδέα ὑπερφυσικῆς τινος δυνάμεως, τῆς θεότητος τοῦ κεραυνοῦ, τοῦ ὑετοῦ καὶ τῶν καταιγίδων¹. Εἶναι εὐνόητον ἐπομένως διατὶ οἱ πρῶτοι κάτοικοι τῆς περιοχῆς ἐγκατεστάθησαν παρὰ τοὺς νοτίους πρόποδας τῆς λοφοσειρᾶς. Ἡ θέσις, προστατευομένη ἀπὸ βορρᾶ, ἦτο προνομιοῦχος ἐξ ἀπόψεως κλιματολογικῶν συνθηκῶν καὶ θεάς. Χαμηλότερον ἡ πεδιάς, ἔνεκα τῶν λιμναζόντων ὑδάτων, ἦτο ἀκατάλληλος πρὸς οἰκήσιν, ἡ δὲ βορειότερον λοφώδης ἀσβεστολιθικὴ περιοχὴ, ἔνεκα τῶν πυκνῶν δρυμῶνων, ὡς ἐν μέρει καὶ σήμερον (εἰκ. 9), ἦτο ἀπρόσφορος ἐπίσης πρὸς τοῦτο. Ἐπὶ πλέον ὁ λοφώδης βραχίον, ὁ διατέμνων τὴν κοιλάδα, ἐπενήργει ὡς προστατευτικὸν προτείχισμα κατὰ τοῦ βορρᾶ, ὅστις εἰσβάλλει διὰ τῆς ἀνοικτῆς κοιλάδος. Διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους καὶ τὰ σημερινὰ χωρία εἶναι ἰδρυμένα ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν προπόδων τοῦ Τομάρου καὶ ἐπὶ τοῦ νοτίου τμήματος τῆς κοιλάδος ἰδίᾳ (εἰκ. 8 καὶ 10). Οἱ προϊστορικοὶ κάτοικοι τῆς κεντρικῆς Ἡπείρου, φῦλα ἡμινομαδικὰ κατὰ βάσιν, μὴ ἐνδιαφερόμενοι περὶ τῆς ὀχυρώσεως τῶν συνοικισμῶν των, ἐγκαθίσταντο συνήθως τούτους ἐπὶ τῶν κλιτύων καὶ τῶν προπόδων τῶν ὑψωμάτων, ἵνα προστατεύονται κατὰ τῆς ὑγρασίας². Ἐξ ἄλλου ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ ὑπῆρχε φυσικὴ πηγὴ, συνδεθεῖσα κατὰ τινα ἐποχὴν μὲ τὴν ἐκεῖ λατρείαν, ἀναγκαία εἰς πάντα προϊστορικὸν συνοικισμόν³. Τέλος τὰ σχεδὸν

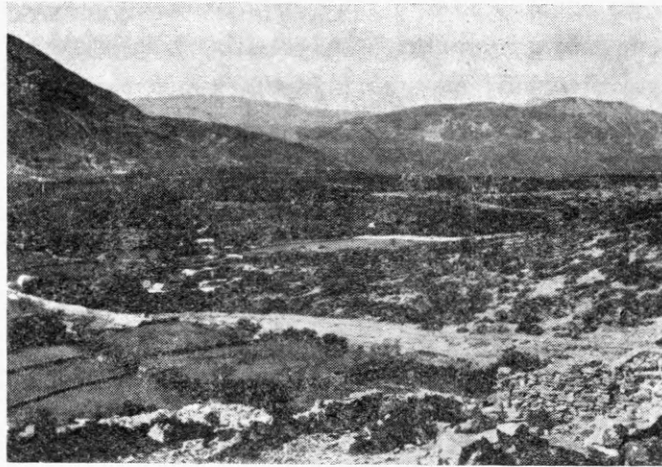
1 Εἶναι πιθανὴ ἡ ἐπὶ μιᾶς τῶν δύο κορυφῶν τοῦ Τομάρου λατεία τοῦ Διός, ὁπόθεν καὶ ἡ προέλευσις τῶν ὀνομάτων *Τμάρος* ὄρος καὶ *Τμάριος* Ζεὺς (ΣΤΡΑΒ. VII 7, 11=328, ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. ἐν λ. *Τόμαρος* καὶ ΗΣΥΧ. ἐν λ. *Τμάριος*), Τόμουροι δέ, οἱ ἄλλως ὑποφῆται, θέμιστες, οἱ προφῆται τοῦ θεοῦ, ΟΜΗΡ. Π 235 καὶ π 403, ΣΤΡΑΒ., VII 7, 11=328. ΣΧΟΛΙΑ εἰς Ὀδύσσειαν π 403 καὶ ξ 327). Καθ' ΗΣΥΧΙΟΝ, ἐν λ. *Τόμαρος* τὸ ἐν Δωδώνῃ ὄρος· καὶ προφῆτης καὶ ἱερεὺς καὶ θύτης καὶ μάντις, καὶ ἐν λ. *Τμάριος* Ζεὺς ἐν Δωδώνῃ. Σχετικῶς ἰδὲ καὶ C. CARAPANOS, Dodone, σ. 159 κ.εξ. E. POLASCHKE, RE VI A, σ. 1698, ἐν λ. *Tomaros*. M. NILSSON, Studien zur Geschichte des alten Epeirus, 1909, σ. 35 κ.εξ. D. NICOL, Greece and Rome V, 2, 1958, σ. 135. Περὶ τῆς σημασίας τῆς λ. Τόμουρος = φύλαξ, φρουρός, δρυτόμος (κατὰ τὸ αἰγαιοτόμου), ἰδὲ A. B. COOK, Class. Rev. 17, 1903, σ. 180 κ.εξ. καὶ Zeus II, σ. 693, 3, III, σ. 1167-68. M. NILSSON, G. Gr. Rel. I², σ. 424. Τὸ ὄνομα Τόμαρος φαίνεται νὰ ἔχη προελληνικὴν προέλευσιν (προβλ. Tmor εἰς τὰς Δαλματικὰς ἀκτὰς καὶ Tomori ὄρος παρὰ τὸ Βεράτι τῆς Ἀλβανίας, ἀλλὰ καὶ Τμάριον, ὄρος τῆς Ἀρκαδίας, κατὰ τὸν ΗΣΥΧΙΟΝ. Σχετικῶς POLASCHKE, ἔ.α. FR. SCHACHERMEYER, RE XXII, 2. Prähistorische Kulturen Griechenlands, στ. 1503). Περὶ τῆς ἀναπτύξεως, μεταξὺ δύο συμφώνων, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἔτερον τοῦλάχιστον ὕγρον ἢ ἔρρινον (Τμάρος - Τόμαρος, κνύζα - κόνυζα κ.λ.π.) ἰδὲ B. ΦΑΒΗΝ, Byz.-Neugr. Jahrb. 18, 1945-49, σ. 157 κ.εξ. Περὶ τῆς πιθανῆς λατρείας ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Tomori τῆς Ἀλβανίας, ἐνθα μέχρις ἐσχάτων ἐτελεῖτο ὑπὸ τῶν ποιμένων τελετὴ μετὰ θυσίας ταύρου, ἰδὲ A. B. COOK, ἔ.α. III, σ. 1167-8. Τὸ ἐπίθετον Τμάριος (Ζεὺς) εἶναι δηλωτικὸν τῆς σχέσεως μὲ τὸ ὄρος Τόμαρος-Τμάρος (ΣΤΡΑΒ. VII 7. 11). Τὴν σχέσιν ταύτην ὑποθέτει καὶ παράστασις

ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως χαλκοῦ νομίσματος ἀετοῦ, καθήμενου ἐπὶ κορυφῆς ὄρους, καὶ ἐπιγραφῇ ΑΠΕΙ-ΡΩΤΑΝ, χρονολογούμενου ὑπὸ τοῦ P. FRANKF (AM ἔ.α. σ. 60 κ.εξ. καὶ Die antiken Münzen, σ. 317 κ.εξ.), περὶ τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 79). Ὅτι ἡ κορυφή, ἐφ' ἧς ὁ ἀετός, παριστᾷ μίαν τῶν δύο κορυφῶν τοῦ Τομάρου προκύπτει ἐκ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς τοῦ νομίσματος, ἐνθα εἰκονίζονται ἡ ἱερὰ φηγὸς καὶ τρεῖς περιστεραί, μία ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ δένδρου καὶ αἱ ἑτεραί δύο ἐπὶ τῆς γῆς ἐκατέρωθεν τούτου. Ὁ ΠΡΟΔΟΤΟΣ (II 52 κ.εξ.) ὁμιλεῖ περὶ μιᾶς περισσεύσεως (πελείας), ἰδρυσάσης τὸ Ἱερόν (ἰδὲ κεφ. Ἡ χρονολόγησις τοῦ ἑλληνιστικοῦ Ἱεροῦ). Κατὰ μίαν ἀνάβασίν μου ἐπὶ τῆς Β. κορυφῆς τοῦ Τομάρου, ὑπὸ τὴν ὁποίαν τὸ Ἱερόν, δὲν ἠδυνήθη νὰ διακρίνω ἀρχαῖα ἔχνη λατρείας. Ὅπως δὲ ὁμοίως ἡ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Τομάρου, καὶ ἡ παραστάσις τοῦ ἀετοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Τομάρου μαρτυροῦν περὶ τῆς σχέσεως τοῦ ὄρους πρὸς τὸν Δία. Ἐπίσης ὁ Ἀκραιὸς Ζεὺς, λατρευόμενος ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν κορυφῶν τῆς Πίνδου, παριστάνεται καθήμενος ἐπὶ βράχου ἢ ἐπὶ θρόνου (Brit. Mus. Cat., Thess. 19, πίν. 3, 2. HEAD, HN², σ. 295. A. B. COOK, Zeus I, σ. 124, εἰκ. 90-92, II, 2, σ. 871, 2. Περὶ τῆς λατρείας ἐν γένει τοῦ Διὸς ἐπὶ τῶν κορυφῶν, ἰδὲ αὐτόθι, I σ. 117, 11, II, σ. 868. M. NILSSON, G. Gr. Rel. I², σ. 396 κ.εξ.). Ὅμοίως, ἵνα ἀρκεσθῶμεν εἰς τὸν Ἡπειρωτικὸν κύκλον, εἰς τὸ μαρμαρινὸν ἀνάγλυφον ἐκ Γαρθιῶν-Ἰωαννίνων εἰκονίζεται ὁ Ἀρειὸς Ζεὺς ἐπὶ ἄρματος, συρομένου ὑπὸ ζεύγους λεόντων, κατερχόμενος ἐκ κορυφῆς ὄρους (Σ. Ί. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπείρον, σ. 68 κ.εξ.).

2 Ἰδὲ καὶ Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 146-147.

3 Ἡ πηγὴ μνημονεύεται τὸ πρῶτον ὑπὸ τῆς λατινικῆς φιλολογίας τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. PLIN. N.H. II 103 (228), SERV., εἰς VERG. Aen. III 466, POMPON. MELI II 43.

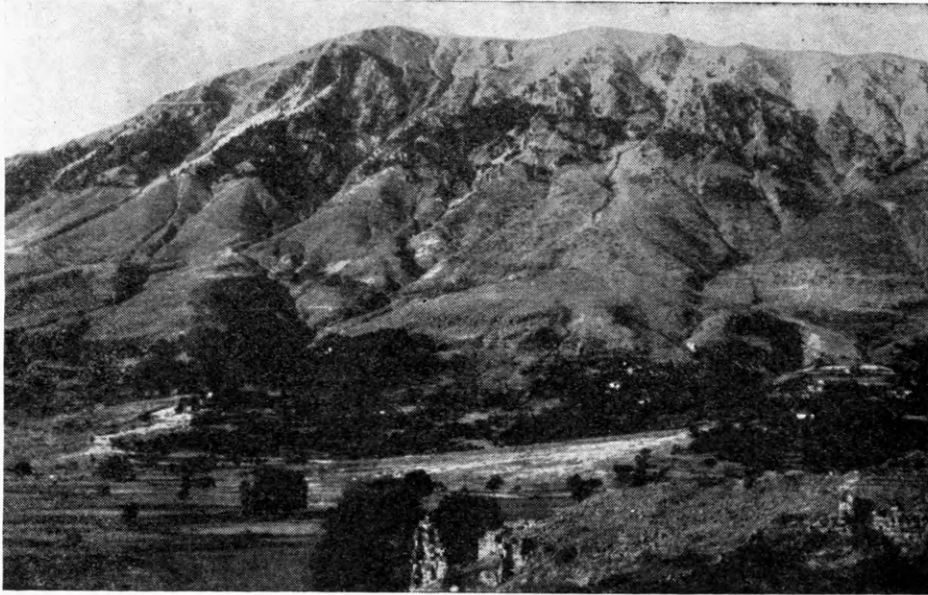
ἐξαλειφθέντα σήμερον δάση δρυῶν ἀπετέλουν τὴν βάσιν πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς κτηνοτρο-

Εἰκ. 9. Τὸ βόρειον πετρώδες τμήμα τῆς κοιλάδος.

φίας, οἱ δὲ ἐδώδιμοι καρποὶ των, αἱ βάλανοι τῆς φηγοῦ, παρεῖχον τὴν πρώτην τροφήν εἰς τοὺς ἀνθρώπους ¹.

Ἐν μέσῳ μεγαλοπρεποῦς καὶ ἀγρίας φύσεως, παρὰ τὰς ρίζας ὑψικόμου δρυός,

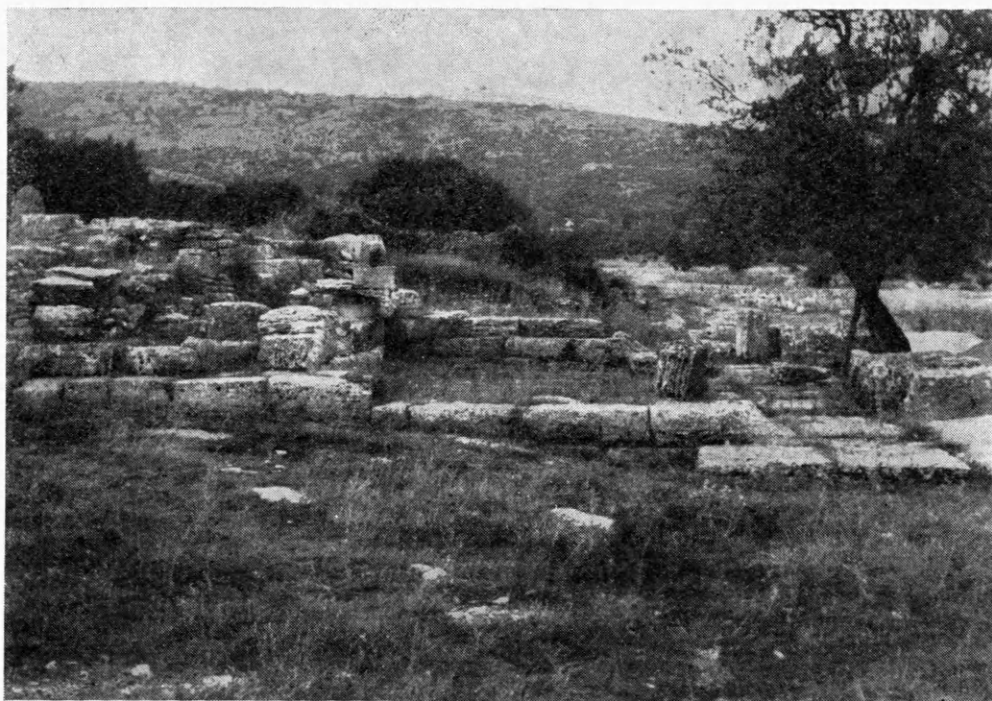
Εἰκ. 10. Ἡ βόρειος κορυφή τοῦ Τομάρου (ὕψ. 1816 μ.). Δεξιᾷ ἔμπροσθεν τὰ ἐρείπια τῶν ἀναλημμάτων τοῦ θεάτρου.

οἱ προϊστορικοὶ ἔνοικοι τῆς Δωδώνης ἡσθάνθησαν τὸ πρῶτον θρησκευτικὸν δέος καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς λατρείας τοῦ εὐεργετικοῦ τούτου δένδρου, παρὰ τὰς ρίζας τοῦ ὁποίου

¹ ΗΣΙΟΔ. Ἔργα καὶ Ἡμέραι, στ. 232. ΣΤΡΑΒ. III 3.7, =155. ΔΙΟΝ. ΑΛΙΚ. Ρητορ. Τέχνη VI (Ἀπολλόδωρος παρὰ ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. ἐν λ. Δωδώνη). ΠΑΥΣ. VIII 1. 6. VERR. Georg. I, στ. 148-9. ΕΥΣΤΑΘ. εἰς Ὅδυσσ.

ξ 327. Σχετικῶς καὶ OLCK, RE V, ἐν λ. *Eiche*, ἰδίᾳ στ. 2023, 2026 καὶ 2031 κ. ἐξ. Ἐδώδιμοι βάλανοι δρυός ἐκ τοῦ νεολιθικοῦ Σέσκλου, ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Διμήνι-Σέσκλον, σ. 359-360.

ἔρρεεν ἡ θαυματουργὸς πηγὴ¹. Διότι πρὸ πάσης ἄλλης προσωποποιημένης ἐλληνικῆς θεότητος ἐλατρεύθη τὸ πρῶτον ἐκεῖ ἡ δρυς, τὴν ὁποίαν βραδύτερον διεδέχθη, κατὰ τοὺς τελευταίους μυκηναϊκοὺς χρόνους, ἡ λατρεία τοῦ Διός². Ἀπαξ ὁμως ἐγκατασταθεῖσα παρὰ τὰς ρίζας τῆς ἱερᾶς φηγοῦ ἡ λατρεία, παρέμεινεν ἀμετακίνητος μέχρι τῆς δύσεως τοῦ ἀρχαίου κόσμου³. Μὲ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, περὶ τὸ τέλος τοῦ 4^{ου} μ.Χ. αἰῶνος, ἰδρύθησαν ἐν Δωδώνῃ ἐπισκοπὴ καὶ χριστιανικὴ βασιλική, τῆς

Εἰκ. 11. Ὁ ναὸς τοῦ Ἡρακλέους. Ἀποψις ἀπὸ Δ.

ὁποίας τὰ παλαιότερα θεμέλια ἀπεκαλύφθησαν ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ Ἱεροῦ τῆς τρικόγχου βασιλικῆς, κειμένης ὀλίγα μόνον μέτρα ἀνατολικῶς τῆς ἱερᾶς οἰκίας⁴. Ἡ φύσις τῆς λατρείας, συνδεομένης μὲ τὴν ἱερὰν δρυὴν καὶ τὴν πηγὴν, καὶ ὁ ἀρχαῖος ἄγραφος νόμος ἐπέβαλλον τὸ ἀμετάθετον τῆς θέσεως τῆς λατρείας, τὴν συνέχισιν δηλαδὴ τῆς προϊστορικῆς λατρείας κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως⁵. Ἐνταῦθα ἀναπτυχθεῖσα σὺν τῷ χρόνῳ ἡ πρώτη λατρεία καὶ βαθμιαίως διαμορφωθείσα, παρέμεινε, παρὰ τὰς ἐκάστοτε ἱστορικὰς μεταβολάς, ἀμετακίνητος, ἀφοῦ ὁ πυρὴν τῆς λατρείας, ἡ φηγὸς καὶ ἐνδεχομένως ἡ πηγὴ, αἰωνόβια τὴν φύσιν, συνδεθέντα μὲ τὴν λατρείαν εἴτε

1 PLIN. N.H. ἔ δ.

2 ΗΣΙΟΔ. 131, πρβλ. καὶ ΣΤΡΑΒ. VII 7. 11. ΣΟΦΟΚΛ. ἀπόσπ. 455 (ἐκδ. A. C. PEARSON, Cambridge 1917): Δωδῶνι ναῖον Ζεὺς ὁ Νάιος (ὁμέστιος) βροτῶν, πρβλ. καὶ προσηγορικὸν Ζεὺς Φηγωναῖος (Ζη νό δο τος παρὰ ΣΤΕΦ. BYZ. ἐν λ. Δωδώνῃ ὁ ναῖον ἐν φηγῷ. Περὶ τῶν παλαιότερων λατρευτικῶν στρωμάτων δι' ὀλίγων εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τῆς προϊστορικῆς μορφῆς τοῦ Ἱεροῦ.

3 Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ τὸ μεγαλοπρεπὲς δένδρον ἵστατο ἀκόμη εἰς τὸ Ἱερόν (I 17, 5).

4 ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ (Δ. Εὐαγγελίδης). Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1956 (1957), σ. 67, 1958, σ. 42-44, εἰκ. 44.

5 M. NILSSON, G. Gr. Rel. I², σ. 338 κ. ἐξ., καὶ Minoan-Mycenaean Religion, 1950, σ. 457 κ. ἐξ.

ὡς ἐνσαρκώσεις τοῦ θείου εἴτε ἀργότερον ὡς σύμβολα καὶ κατοικία τῆς προσωποποιημένης θεότητας, ἔσχον μακρότατον βίον¹.

Ἄλλ' ὅπως αἱ εἰδικαὶ ἐδαφικαὶ καὶ κλιματολογικαὶ συνθήκαι καθώρισαν τὴν θέσιν καὶ ἐν μέρει τὸν τύπον τοῦ Ἱεροῦ, οὕτω καὶ ἡ μορφή τῆς λατρείας, ἀσκουμένης ὑπαίθρως, καὶ ἡ περίξ φύσις, τὸ τοπίον, ἐπέβαλον τὸν πρὸς Ν.-ΝΑ. προσανατολισμὸν ὁλοκλήρου τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ συγκροτήματος τοῦ Ἱεροῦ. Οὕτως εἰς τὸν γῶρον τοῦτον,

Εἰκ. 12. Ὁ ναὸς Γ', θεώμενος ἀπὸ ΝΑ. Εἰς τὸ βάθος τοῦ σηκοῦ λειψανα βάθρου.

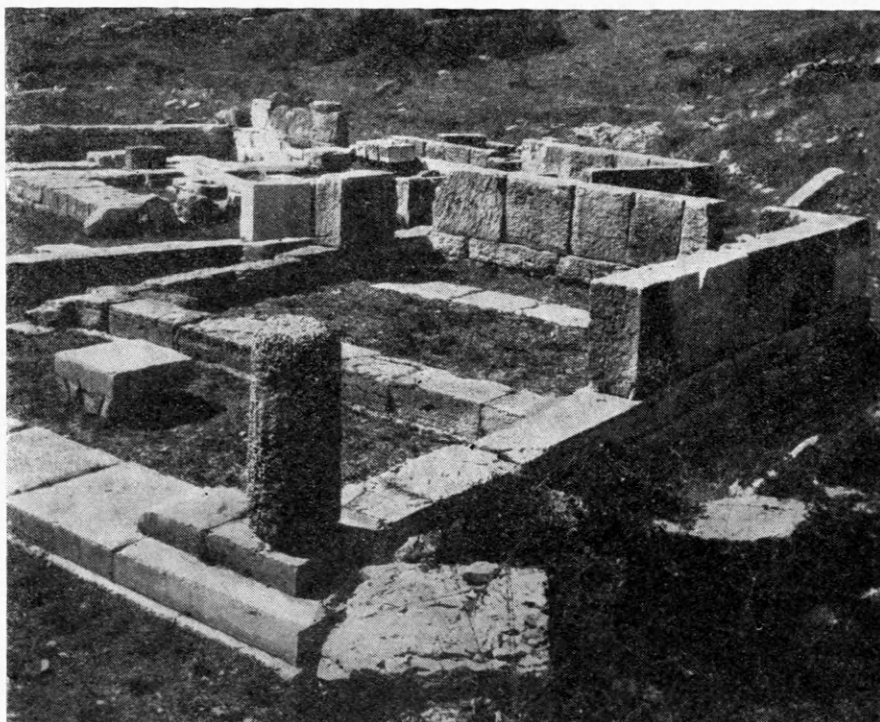
ὡς ἐλέγχθη, ἐκατέρωθεν τοῦ προϊστορικοῦ λατρευτικοῦ κέντρου, ἀνηγέρθησαν βαθμηδὸν ἅπαντα σχεδὸν τὰ ἱερὰ κτίσματα, ἐστραμμένα πρὸς Ν. κατὰ τὴν ἐξῆς σειρὰν ἐξ Α.

1 Γενικῶς εἶναι ἄδηλος ἡ αἰτία τῆς καθοσιώσεως τοῦ χώρου εἰς τὴν θεότητα. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ γῶρος καθοσιούται διὰ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ, κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ ἱερότης τοῦ τόπου ἀπετέλει ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν διὰ τὴν καθιέρωσιν τῆς λατρείας. Κατὰ κανόνα σπηλαία, ἀέναοι πηγαί, προστατευτικοὶ ὑψηλοὶ βράχοι, εὐεργετικά ἢ ἐπιβλητικά δένδρα ὑπῆρξαν ἡ ἀρχικὴ αἰτία τῆς ἱερότητας τοῦ χώρου, Μ. NILSSON, G. Gr. Rel. I², σ. 73 κ.ἐξ., ἄλλοτε δὲ καὶ διοσημία (ἐνηλύσια), ὡς ἡ πτώσις τοῦ κεραυνοῦ, αὐτ. σ. 71 κ.ἐξ. Α. PEARSON, The Religion of Greece in Prehistoric Times, 1942, σ. 165-66. Ταύτην πλῆττει συχνὰ ὁ Ζεὺς διὰ τοῦ κεραυνοῦ του (ΗΣΙΟΔ. Ἀσπίς Ἡρ. στ. 421. ΑΡΙΣΤΟΦ. Νεφ. στ. 402. ΛΟΥΚ. Ζεὺς ἐλεγγόμενος 16. Πρβλ. καὶ ΟΛΣΚ, RE ἔ.ἀ. στ. 2020 καὶ 2039). Οἱ Αἰολεῖς μάλιστα δὲν ἐχρησιμοποιοῦν τὸ ξύλον τῆς ἀλιφλοίου δρυός, διότι αὕτη ἐπλήτ-

τετο ἰδιαίτερος ὑπὸ τοῦ κεραυνοῦ (ΟΛΣΚ, αὐτ. στ. 2039), σήμερον δὲ ἐν Ἠλείῳ οἱ χωρικοὶ ἐνίοτε δὲν χρησιμοποιοῦν ἐπὶ 40 ἡμέρας τὰ ξύλα τῆς κεραυνωθείσης δρυός. Ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ὀρθῶς εἶχον παρατηρήσει τὴν σχέσιν δρυός καὶ κεραυνοῦ βεβαιοῦται ἐκ τῶν πραγμάτων. Εἰς δάσος παρὰ τὸ Lippe-Detmold τῆς Γερμανίας, μὲ 70% σημύδας, 13% πίτυς, 11% δρυὲς καὶ 6% πεύκην, ἐπλήγησαν ὑπὸ κεραυνῶν ἐντὸς 16 ἐτῶν 310 δρυὲς, 108 πεύκαι, 34 πίτυες καὶ 33 σημύδαι. Ἐξ ἄλλου τὸ ὕψος τῆς δρυός κυμαίνεται ἀπὸ 15-19 μέτρα (ὄψις, ΟΜΗΡ. ξ 328, τ 297), ἡ δὲ μορφή τῆς εἶναι θαυμαστή (ΠΙΝΔ. Πυθ. IV 264, πρβλ. καὶ ΟΛΣΚ, RE ἔ.ἀ. στ. 2020). Ὑπολογίζεται ἡ ἡλικία τῶν δρυῶν εἰς τὸ Bischofswald, 16 χιλιόμε. ἀνατολικῶς τοῦ Helmstedt, εἰς 1190 ἔτη, εἰς τὸ δάσος παρὰ τὸ Halsbruch τῆς Κάτω Σαξωνίας εἰς 1500, εἰς τὰ περὶχωρα τοῦ Schmalwasser τῆς Θουριγγίας εἰς 2000.

πρὸς Δ. (πίν. 1). Ὁ βωμὸς Α¹, τοῦ ὁποίου σφύζεται ἡ μεγάλη ὀρθογώνιος βάσις, ὁ δωρικὸς τετράστυλος πρόστυλος ναὸς Α (εἰκ. 11), μὲ τὴν μεγάλην ἔμπροσθεν θεμελίωσιν τῆς προστασίας, ἔχων τὸν βόρειον τοῖχον κεκαλυμμένον ὑπὸ τὴν βασιλικήν, ὁ τετράστυλος ἰωνικὸς ναῖσκος Γ, δυτικῶς τῆς βασιλικῆς, ἐσχάτως ἀποκαλυφθεὶς (εἰκ. 12), ὁ τετράστυλος ἰωνικὸς ναῖσκος Θ, διασφύζων ἐπὶ τόπου καὶ τὸ πλεῖστον τῶν ὀρθοστατῶν του, πλὴν τῶν τοῦ προνάου (εἰκ. 13). Περαιτέρω ὑψοῦτο τὸ περιγραφόμενον μέγα τετράγωνον

Εἰκ. 13. Ὁ ναῖσκος Θ, θεώμενος ἀπὸ ΝΑ.

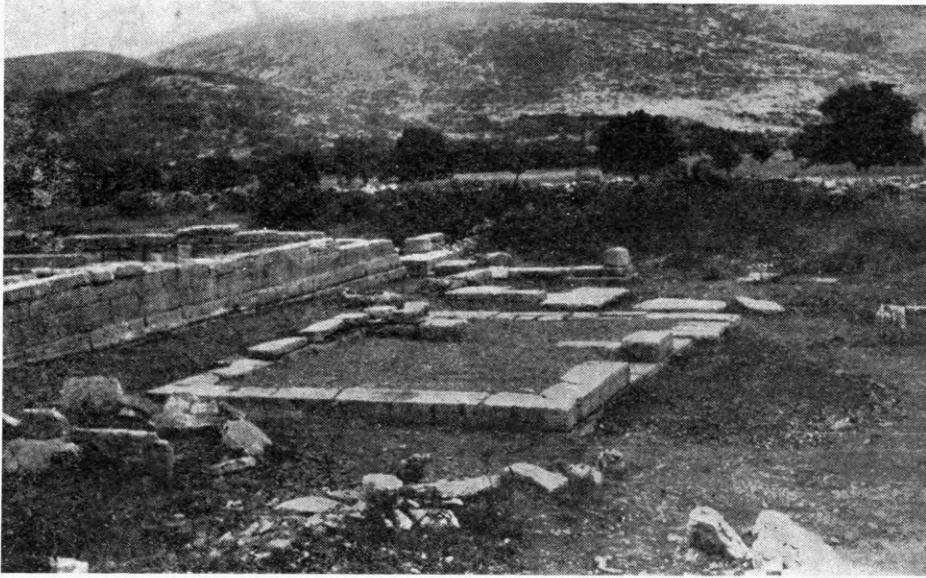
οἰκοδόμημα Ε¹, ἡ ἱερὰ οἰκία, μετὰ τῶν ἐντὸς αὐτοῦ ἱερῶν τόπων καὶ συμβόλων (δρυός, πηγῆς), ἕτερος ἰωνικὸς τετράστυλος ναῖσκος Ζ (εἰκ. 14) καὶ ὁ πρὸς βορρᾶν αὐτοῦ τάφος Ι (εἰς τὴν εἰκ. 14 ἀριστερᾷ), τὰ πρὸ τῶν κτηρίων τούτων βάθρα καὶ οἱ βωμοὶ καὶ ἔτι νοτιώτερον ὁ βαθμιδωτὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος Κ, τὸ μικρὸν τετράγωνον κτίσμα Η καὶ αἱ παρ' αὐτὸ πλακοστρώσεις, οἱ μικροὶ ναῖσκοι εἰς τὸ βαθύτερον στρώμα, Η², Λ, καὶ ἡ κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον μεγάλη κατωφερῆς ὑπόστυλος αἴθουσα Ε², τὸ θέατρον (εἰκ. 8) καὶ τέλος τὸ τεῖχος. Τοῦτο περικλείει τὴν ἀκρόπολιν, κατερχόμενον δὲ ἐκ βορρᾶ πρὸς τὴν κοιλάδα περιλαμβάνει καὶ τὰ μνημονευθέντα ἱερὰ κτίσματα ὡς καὶ ἄλλα μικρότερα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα (βάσεις ἀναθημάτων), ἀνακαλυφθέντα ὑπὸ τοῦ Καραπάνου (εἰκ. 15). Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ θεάτρου¹, ἐνεργηθεῖσας ὑπὸ τοῦ γράφοντος κατὰ τὸ 1959, προέκυψε τὸ πιθανὸν συμπέρασμα, ὅτι ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ στρέφεται πρὸς δυσμὰς, διὰ τὴν ἐνωθῆ μετὰ τοῦ σταδίου καὶ τοῦ θεάτρου. Τοιοῦτοτρόπως δόλοκληρον τὸ οἰκοδομικὸν συγκρότημα τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τοῦ θεάτρου περιεκλείετο ἴσως

¹ Περὶ τῶν ἱερῶν οἰκοδομημάτων τοῦ Ἱεροῦ καὶ περὶ τοῦ θεάτρου ἰδὲ Σ. Ι. ΔΑΚΚΑΡΗΝ, ΑΔ 1960, σ. 4-40.

ἐντὸς ἐνιαίου ἰσοδομικοῦ περιβόλου, οὗτος δὲ ἡνοῦτο βορειότερον μετὰ τῆς ἀκροπόλεως καὶ ἀπετέλει ἐνιαῖον ὀχυρωματικὸν σύνολον, ὡς περίπου εἰς τὸ Ἱερὸν τῶν Δελφῶν. Περὶ πάντων τούτων, πλὴν τῆς ἐνταῦθα ἐξεταζομένης ἱερᾶς οἰκίας, θὰ γίνη ὁ προσήκων λόγος εἰς ἰδιαίτερον τόμον.

Οἱ πλεῖστοι τῶν ἀρχαίων ναῶν καὶ κατ' ἐξοχὴν τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ τῶν κλασσικῶν χρόνων εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς ἀνατολάν, εἴτε γενικῶς πρὸς τὸ τόξον τοῦ ὀρίζοντος, τὸ ὁποῖον διαγράφουν αἱ χειμεριναὶ καὶ αἱ θεριναὶ τροπαὶ τοῦ ἡλίου, εἴτε πρὸς τὸ σημεῖον τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς θεμελιώσεως τοῦ ναοῦ ἢ καὶ κατὰ

Εἰκ. 14. Ὁ ναῖσκος Ζ, θεώμενος ἀπὸ Βορρᾶ.

τὴν ἑορταστικὴν ἡμέραν τῆς λατρευομένης θεότητος¹. Παρεκκλίσεις ἐνίοτε παρατηροῦνται ἔνεκα εἰδικῶν λόγων, τῆς θέσεως, τῆς ἐδαφικῆς διαμορφώσεως, τῶν λατρευτικῶν παραδόσεων καὶ τῆς σχέσεως τοῦ ναοῦ πρὸς ἄλλα οἰκοδομήματα.

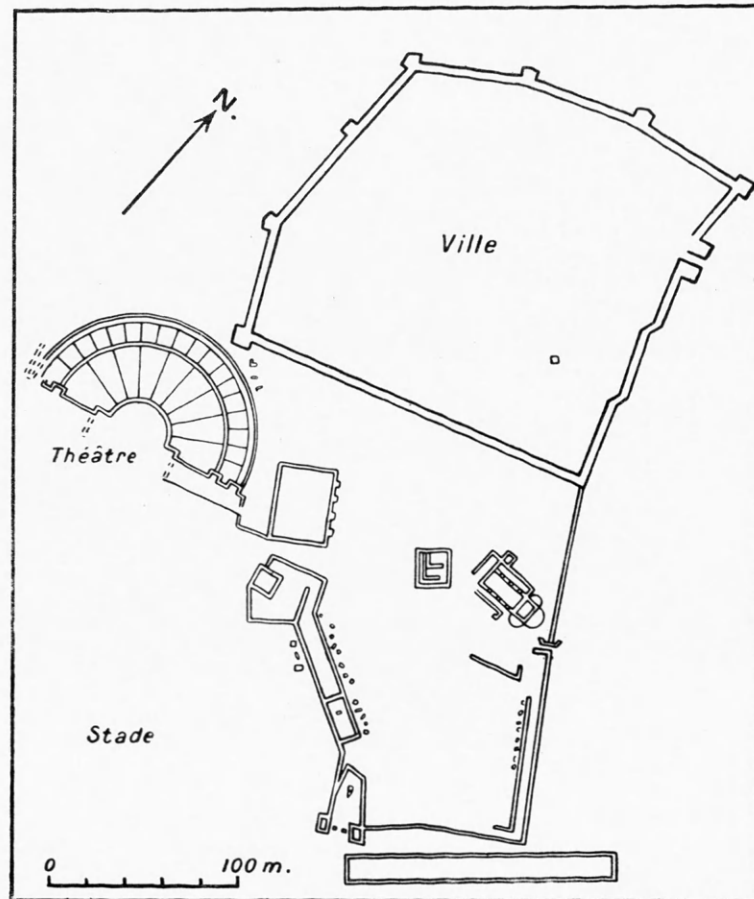
Ἄλλ' οἱ λόγοι οὗτοι δὲν δικαιολογοῦν τὴν παρέκκλισιν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ τῆς Δωδώνης καὶ βραδύτερον ὁλοκλήρου τοῦ Ἱεροῦ διότι ὁ ἀρχαιότερος οἰκοδομικὸς πυρὴν τῆς λατρείας περὶ τὸ τέλος τοῦ 5^{ου} ἢ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος, συγκείμενος ἐκ ναῖσκου, πρὸ τοῦ ὁποίου προσετέθη ὀλίγον βραδύτερον ἰσοδομικὸς τοῖχος, ὡς περίβολος (εἰκ. 38), ἔχων εἴσοδον ἐκ τῆς νοτίας πλευρᾶς, εἶναι ἐστραμμένος πρὸς ΝΑ., ἀποκλίνων ὀλίγον ἀπὸ τοῦ μεγάλου ἄξονος τῆς κοιλάδος, ἐχούσης κατεύθυνσιν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Δεδομένου δέ, ὅτι οὐδὲν ἕτερον λατρευτικὸν οἰκοδόμημα προὔπηρχεν ἐκεῖ, ἡ δὲ διαμόρφωσις τοῦ ἐδάφους οὐδεμίαν παρεῖχε δυσχέρειαν εἰς τὸν κανονικὸν προσανατολισμὸν μιᾶς τόσο μικρᾶς κατασκευῆς, ὡς ὁ περίβολος μετὰ τοῦ ναῖσκου, ἡ δὲ παλαιохριστιανικὴ βασιλική, καίτοι κατὰ πολὺν μεγαλυτέρα, εὔρεν ἀρκετὸν ἔδαφος διὰ κανονι-

¹ Ο W. DINSMOOR, *The Architecture of Ancient Greece*, 1950, σ. 49, τοὺς μὲ κανονικὸν προσανατολισμὸν ναοὺς ὑπολογίζει εἰς 80%. Περὶ τοῦ προσανατολι-

σμοῦ τῶν Ἱερῶν πρὸς τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος ἰδὲ ἐπίσης καὶ Α. v. GERKAN, *Griechische Städtanlagen*, 1924, σ. 80.

κὸν πρὸς Α. προσανατολισμόν, εἶναι φανερόν, ὅτι ἄλλος ὑπῆρξεν ὁ λόγος τοῦ διαφορετικοῦ προσανατολισμοῦ τῆς ἀρχαιοτέρας κατασκευῆς (κατωτ. σ. 43 κ.ἐξ.).

Ἡ διάφορος κατεύθυνσις τῶν δύο ἀρχιτεκτονικῶν συγκροτημάτων, τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ τοῦ Διὸς καὶ τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς, ὀφείλεται εἰς τὴν διάφορον φύσιν τῶν δύο θρησκειῶν. Τὸ πνεῦμα τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἡ ἐκφράζουσα αὐτὸ χριστιανι-

Εἰκ. 15. Κάτοψις τοῦ Ἱεροῦ κατὰ Καραπάνον.
(Ἀνατύπωσις παρὰ Ρ. ΛΕΝΕΡΟΥΕ, Pyrrhos 234, εἰκ. 4).

νική ἀρχιτεκτονική, συγκεντροῦσα καὶ περικλείουσα ἐν ἑαυτῇ τὴν λατρείαν, ἀδιάφορα πρὸς τὸ φυσικὸν περιβάλλον, ἐπόμενον ἦτο νὰ ἀγνοήσουν αὐτό. Τοιοιυτρόπως, ἐνῶ ἡ πρὸς νότον ἀνάπτυξις τοῦ τοπίου καὶ ἡ ἐκ νότου προσπέλασις εἰς τὸ Ἱερόν παρεῖχον ἀκατανίκητον ἔλξιν εἰς ἓν ἐθνικὸν λατρευτικὸν οἰκοδόμημα, διὰ τὴν χριστιανικὴν ἐπίγειον κατοικίαν τῆς θεότητος ἡ φύσις οὐδὲν ἐνδιαφέρον ἐνεῖχεν. Ἀντιθέτως εἰς τὴν ἀρχαίαν Δωδώνην ἡ λατρεία ἡσκέτο ἐξ ἀρχῆς ὑπαιθρίως, ὅτε δὲ περὶ τὸ 400 π.Χ. ἀνηγέρθη τὸ πρῶτον λατρευτικὸν οἰκοδόμημα, τοῦτο ὑπῆρξε ταπεινὸς ναῖσκος, ἐξυπηρετῶν τὰς ἀνάγκας τῆς ὑπαιθρίου λατρείας· διότι ἐκ τῶν δύο στοιχείων, ἐξ ὧν ἀποτελέσθη ἡ ἀρχικὴ κατασκευή, δηλαδὴ τοῦ ναΐσκου καὶ τοῦ ἐκ τριπόδων περιβόλου (εἰκ. 92), ἀντικατασταθέντος βραδύτερον ὑπὸ τοῦ ἰσοδομικοῦ τοίχου (εἰκ. 38), τὸ τελευταῖον ἐνεῖχε πρωταρχι-

κὴν σπουδαιότητα, περιβάλλον καὶ προστατεύον τὴν ἱερότητα τοῦ χώρου, ἔνθα ἡ φηγός, ἡ ἱερὰ κατοικία τοῦ θεοῦ. Ὁ ναῖσκος ἦτο ἀσήμαντον κτίσμα, τὸ ὁποῖον παρηγκωνίσθη σχεδὸν εἰς τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ περιβόλου (πίν. 7 καὶ εἰκ. 38), προοριζόμενος μόνον διὰ νὰ στεγάσῃ ἐνδεχομένως τὸ ἄγαλμα τοῦ Διὸς καὶ τὸ ὑπὸ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως μαρτυρούμενον ἔδος τῆς *συννάου* καὶ συζύγου τοῦ ὑπερτάτου θεοῦ, τῆς Διώνης¹. Ἀλλ' ἡ κυρία ὁδὸς προσελεύσεως εἰς τὸ Ἱερὸν διήρχετο κατὰ μῆκος τῆς πρὸ Ν. ἐπιμήκους κοιλάδος. Εὐθύς ὡς οἱ προσκυνηταὶ διήρχοντο τὴν στενὴν διάβασιν εἰς τὸ νότιον πέρας τῆς κοιλάδος, βορείως τῆς Κοπάνης, καὶ ἐπορεύοντο πρὸς τὸ Ἱερὸν, ἀντίκρουζον μακρόθεν καὶ προσεγγίζοντες ἐνητένιζον μὲ δέος τὴν γιγαντιαίαν φηγόν, εἰς τὰς ρίζας τῆς ὁποίας ἐνῶκει ὁ Ζεὺς, εἰς τὸ φύλλωμα αὐτῆς ἐνεφώλευον αἱ προφητικαὶ περιστρεφαί, αἱ πελειάδες, ἐκ τοῦ ψιθύρου δὲ τῶν φύλλων τῆς ἐξηγγέλλοντο εἰς τοὺς θνητοὺς αἱ ἀψευδεῖς ἀλήθειαι τῆς παναρχαίας θεότητος. Θὰ ἦτο λοιπὸν περίεργον ἂν ὁ ναῖσκος καὶ ὁ πρὸ αὐτοῦ περίβολος, ἀποτελούμενος ἐκ τριπόδων, βραδύτερον δὲ ἐξ ἰσοδομικοῦ τοίχου, παρεγνώριζον τὴν πραγματικότητα ταύτην. Ἐπόμενον ἦτο ἡ εἴσοδος ἐντὸς τοῦ ἀβάτου χώρου νὰ εὐρίσκηται ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τῆς ἐστραμμένης πρὸς τὸν ἄξονα προσελεύσεως τῶν προσκυνητῶν, δηλαδὴ τῆς νοτίας. Ὁ εἰσερχόμενος διὰ τῆς εἰσόδου τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου (πίν. 7, εἰκ. 38) εὐρίσκετο ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς ἱερᾶς δρυός. Πρὸς τὰ ἀριστερὰ εἰς τὸ βάθος ὑπῆρχεν ὁ ναῖσκος, ἐστραμμένος ἔτι νοτιώτερον πρὸς τὸν ἄξονα τῆς κοιλάδος, προβάλλων διαγωνίως, ὥστε νὰ εἶναι ὁραταὶ αἱ δύο βασικαὶ διαστάσεις του κατ' ἀρχαίαν συνήθειαν. Οὕτως ἔνεκα εἰδικῶν λόγων, τῆς ὑπαίθρου λατρείας, τῆς θέσεως τοῦ ἱεροῦ δένδρου καὶ τῆς κατὰ μῆκος τῆς κοιλάδος προσελεύσεως τοῦ θεατοῦ, τὸ τέμενος μετὰ τοῦ ναῖσκου ἔλαβον Ν.-ΝΑ. προσανατολισμόν, ἐνδιάμεσον κατεύθυνσιν μεταξὺ κοιλάδος καὶ δρυός.

Τὸ φαινόμενον τοῦτο τῆς συγκεντρώσεως καὶ προσαρμογῆς τῶν ἱερῶν οἰκοδομημάτων πέριξ τοῦ λατρευτικοῦ πυρήνος, χωρὶς ὅμως ταῦτα νὰ ἔχουν ἀποβάλλει τὴν αὐτονομίαν των, εἶναι τόσον παλαιὸν ὅσον καὶ ἡ ἱστορία τῆς θρησκευτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς². Ἡ ἀπαίτησις μάλιστα αὕτη ἀποβαίνει ζωηροτέρα ἀπὸ τοῦ 4^{ου} π.Χ. ἰδίως αἰῶνος καὶ μετέπειτα³. Ἡδη τὰ προπύλαια τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὸν τονισμόν τοῦ ἀμφιπροστύλου χαρακτῆρός των προσδίδουν εἰς τὸ ἀρχιτεκτονικὸν σύνολον ἐνιαίαν κατεύθυνσιν, σύμφωνον μὲ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἱεροῦ βράχου⁴. Ἰδίᾳ ὅμως εἰς τὰ ἑλληνιστικὰ Ἱερά, τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτον ἀνεπτύχθησαν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, ἄνευ προϋπαρχούσης δεσμεύσεως ἀρχιτεκτονικῆς ἢ λατρευτικῆς, ἐκφράζεται σαφέστερον παν-

1 Ὑπὸ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως μαρτυρεῖται ἡ ὑπαρξίς ἐν Δωδώνῃ ἀγάλματος ἢ ἔδους τῆς Διώνης, τὸ ὁποῖον ἐκόσμουσαν οἱ Ἀθηναῖοι, ἀποστέλλοντες κατ' ἔτος, συμφῶνως πρὸς χρησμόν ἐκ Δωδώνης, θεωρίαν μὲ πλούσια δῶρα καὶ θυσίας (ΥΠΕΡΕΙΔΗΣ, Ὑπὲρ Εὐξενίπου, 24-25, πρβλ. σχετικῶς καὶ Α. Β. COOK, *Class. Rev.* 17, 1908, σ. 181). Πιθανῶς παρόμοιον ἔδος τοῦ Διὸς συνεστεγάετο εἰς τὸν ναὸν τοῦτον ἐν Δωδώνῃ, ἂν καὶ περὶ αὐτοῦ οὐδὲν μαρτυρεῖται. Ἐντὸς τοῦ σηκοῦ πάντως οὐδὲν ἴχνος βάθρου ἀνευρέθη.

2 Ι. ΚΟΝΤΗΣ, τὸ Ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν

Δ' π.Χ. αἰ., 1958, σ. 28 κ.ἐξ. R. MARTIN, *L'urbanisme dans la Grèce antique*, σ. 258 καὶ 261-2. Ἀλλὰ πιθανῶς καὶ ἡ ἀνάγκη ἐπίσης ἀποφυγῆς ὀπτικῆς συγχύσεως ἐκ τῆς προβολῆς τῆς δρυὸς ἐπὶ τοῦ ναοῦ (εἰκ. 38) ἐπέβαλε τὴν πρὸς Δ. τοποθέτησίν του. (Σχετικῶς κατωτ. σ. 45).

3 W. ZSCHITZSCHMANN, *Kunstgeschichte der Griechen und Römer*, Stuttgart 1955, σ. 176-177. Ι. ΚΟΝΤΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 74 κ.ἐξ.

4 W. ZSCHITZSCHMANN, ἔ.ἀ. 177-178. Πρβλ. καὶ R. MARTIN, ἔ.ἀ. 262 κ.ἐξ.

τὸς ἄλλου τὸ νέον πνεῦμα¹. Τὸ Ἀσκληπιεῖον τῆς Κῷ καὶ ἡ ἄνω ἀκρόπολις τοῦ Περγάμου, ἔνθα ἐκ τῶν ὀκτὼ Ἱερῶν οὐδὲν λαμβάνει τὸν κανονικὸν προσανατολισμόν, ἀλλ' ἕκαστον στρέφεται πρὸς διάφορον σημεῖον τοῦ ὀρίζοντος, συμφώνως πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος καὶ τὴν πολιοδομικὴν κατάστασιν, εἶναι ἐκ τῶν χαρακτηριστικωτέρων παραδειγμάτων τῆς προσαρμογῆς τοῦ ναοῦ πρὸς τὴν φύσιν καὶ ἐπομένως πρὸς τὸ σημεῖον ὁράσεως². Καὶ εἰς τὴν Μίλητον ἐπίσης τὰ Ἱερά εἶναι προσανατολισμένα συμφώνως πρὸς τὸ σχέδιον τῶν δρόμων. Χωρὶς νὰ θέλωμεν νὰ τονίσωμεν ἰδιαίτερος ὅτι ὁ οὐχὶ σημαντικὸς ἀρχιτέκτων τοῦ ἀρχικοῦ οἰκοδομικοῦ πυρῆνος τοῦ Μαντείου τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος ἦτο φορεὺς τῶν νέων ἀντιλήψεων, ὑπογραμμίζομεν ὅτι ὁ χαρακτήρ ἀκριβῶς τῆς λατρείας, ἡ θέσις τοῦ Ἱεροῦ καὶ τὸ φυσικὸν περιβάλλον ἐπέβαλον κυρίως τὴν πρὸς Ν.-ΝΑ. κατεύθυνσιν τούτου, εἰς ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἀπόκλισις ἀπὸ τοῦ κανονικοῦ προσανατολισμοῦ τῶν Ἱερῶν εἶχεν ἀποβῆ πλεον συνειδητή.

Τὴν ἀνάγκην ταύτην ἡσθάνθησαν ἐντονωτέραν οἱ ἐλληνιστικοὶ ἀρχιτέκτονες τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος, οἱ ὅποιοι ἔδωσαν τὴν ὀριστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν διάταξιν εἰς τὸ Ἱερόν. Εἰς τὸ ὑπὸ μελέτην οἰκοδόμημα, ἰδίως μὲ τὴν προσθήκην τοῦ προστύλου τετραστύλου ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς Ν. προτύλου περὶ τὰ τέλη τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος, εἶναι φανερά ἡ προσπάθεια τονισμοῦ τοῦ μεγάλου ἄξονος τοῦ οἰκοδομήματος καὶ τῆς ὑπαγωγῆς του εἰς τὸν ἄξονα τοῦ συνόλου ἀρχιτεκτονικοῦ πλαισίου τοῦ Ἱεροῦ (πίν. 4 Ε'), τὸ ὁποῖον ἐπίσης προσηρμόσθη πρὸς τὸν ἄξονα τῆς κοιλάδος (εἰκ. 4). Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι ἐκ τῶν τεσσάρων εἰσόδων τοῦ Ἱεροῦ περιβόλου, αἱ ὁποῖαι ἀνταποκρίνονται γενικῶς πρὸς τὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος³, ὑπεγραμμίσθη ἐμφαντικῶς ἡ ἐπὶ τῆς ΝΔ. γωνίας τούτου κυρία εἰσόδος διὰ τῶν ἐκατέρωθεν πύργων καὶ τῆς δικιονίου προστάσεως, διὰ τῆς ὁποίας διέρχεται ὁ νοητὸς ἄξων τῆς κοιλάδος, καταλήγων εἰς τὸ ἡμέτερον οἰκοδόμημα Ε', ἐκεῖ ἔνθα ὑψοῦτο ἡ ὑψίστοιμος δρῦς (πίν. 4, εἰκ. 15).

Ἡ κατὰ τὸν ἄξονα τῆς κοιλάδος ἀνάπτυξις τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου ἐν τῷ συνόλῳ εἶναι τοιαύτη, ὥστε αἱ ἐπὶ μέρους κατασκευαί, ὁ περίβολος μετὰ τῶν εἰσόδων καὶ τῶν ἐσωτερικῶς τῶν μακρῶν πλευρῶν τούτου στοῶν καὶ τῶν ἀφιερωτικῶν βάθρων, οἱ λοιποὶ ναοὶ (Α, Θ, Ζ, Λ) καὶ τὰ πρὸ αὐτῶν βάθρα, ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος Κ, ὁ βασιλεύων τὸ ἄνδρον, ἐφ' οὗ τὰ οἰκοδομήματα τῆς λατρείας, καὶ ἡ ὡς βάθος ἐπενεργούσα νοτιά πλευρὰ τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως, νὰ ὑπηρετοῦν εἰς τὴν κεντρικὴν ιδέαν τῆς λατρείας, τὴν ἀνάδειξιν τοῦ οἰκοδομήματος Ε'. Περὶ αὐτὸ εἶναι διατεταγμένα τὰ

1 TH. Fyfe, *Hellenistic Architecture*, 1936, σ. 172.

2 W. Zschietschmann, ἔ.ἀ. σ. 177. R. Martin, ἔ.ἀ. σ. 262. I. Konthes, ἔ.ἀ. Wycherley, *How the Greeks built cities*, σ. 91. A. v. Gerkan, ἔ.ἀ. 104-105. Οἱ δύο ναοὶ τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Λιμένος τῆς Κῷ (ἀρχαὶ 1^{ου} π.Χ. αἰ.) μὲ νοτίαν κατεύθυνσιν εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὸν λιμένα. Ἡ διαμόρφωσις τοῦ Ἱεροῦ τῆς Λινδίας Ἀθηνᾶς Ρόδου ἐπὶ τῆς τριγωνικῆς ἀκροπόλεως, μὲ τὸν ἀρχαιότερον πυρῆνα, τὰ προπύλαια, καὶ δυτικῶς τούτων τὸν ἀμφιπρόστυλον ναὸν τῶν προΐμων ἐλληνιστικῶν χρόνων, λαμβάνει τὴν τελικὴν μορφήν περὶ τὸ

200 π.Χ. διὰ τῆς κατασκευῆς τῆς μεγάλης στοᾶς μορφῆς Π, οὕτως ὥστε τὸ σύνολον νὰ προσαρμόζεται «στὸ φυσικὸ σχῆμα καὶ στὸν ἄξονα τοῦ βράχου» καὶ «δίνουν μὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ποὺ μοιάζει νὰ ἐκφράξῃ πιὸ καθαρά καὶ παντοτινὰ τὴν οὐσία του» (Χρ. Καρυζοῦ, Ρόδος, Ἀθῆναι 1949, σ. 119 κ.ἑξ., σ. 128, σχετικῶς καὶ I. Konthes, ἔ.ἀ. σ. 74 κ.ἑξ.).

3 Τέσσαρες ἐπίσης εἰσοδοὶ, ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος, ὑπάρχουν καὶ εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Ἀλτεως. Ἐσχάτως ὁμως ἀπεκαλύφθη καὶ ἐτέρα πύλη παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τῆς ἀκροπόλεως, πλυσίον τοῦ θεάτρου, πρὸς ἐπικοινωνίαν μὲ τὸ Ἱερόν.

λοιπὰ ἱερὰ οἰκοδομήματα, ὡς δορυφόροι τῆς ἱερᾶς κατοικίας τῆς ὑψίστης θεότητος.

Ἀναμφιβόλως ἡ ὅλη σύνταξις τῶν οἰκοδομῶν τοῦ Ἱεροῦ, ὑπαγορευθεῖσα ὑπὸ τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ τοπίου, δηλαδή ὑπὸ τοῦ σημείου ὁράσεως καὶ ὑπὸ τῆς δρυός, τοῦ ἀρχεγόνου πυρῆνος τῆς λατρείας, μαρτυρεῖ ἀντιλήψεις ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Ὑπερθεν τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἐπὶ τοῦ χαμηλοῦ γηλόφου (μεγίστου ὕψους 30 μ.) ὑψοῦται ὁ περίβολος τῆς ἀκροπόλεως τῶν ἀρχῶν τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος πιθανῶς, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ σχέδιον Καραπάνου (εἰκ. 15) παρουσιάζει μίαν μόνον εἴσοδον ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς¹. Ἐπόμενον ἦτο νὰ ἀναζητηθῇ καὶ πύλη τις ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ τείχους, φέρουσα εἰς ἐπικοινωνίαν τὴν ἀκρόπολιν μὲ τὸ Ἱερόν. Πράγματι περὶ τὸ μέσον τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ τείχους δοκιμαστικῇ ἔρευνᾳ ἀπεκάλυψε πύλην, συνδέουσαν ἀπ' εὐθείας τὸ Ἱερόν μὲ τὴν ἀκρόπολιν (πίν. 1)². Ἀμέσως ἀνατολικῶς τῆς πυλίδος ταύτης ἀνευρέθη καὶ ὁ τετράγωνος πύργος, ὁ προστατεύων τὴν εἴσοδον ἐκ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς. Τελευταίως ὁμως ἀπεκαλύφθη καὶ ἑτέρα εὐρυτέρα πύλη μετὰ δύο ὀρθογωνίων πύργων ἐκατέρωθεν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ τείχους, ἐπικοινωνοῦσα ἀπ' εὐθείας μετὰ τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου καὶ τοῦ πρὸς νότον Ἱεροῦ³.

2. ΕΛΑΦΟΣ ΚΑΙ ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ. Ὡς ἴδωμεν τώρα δι' ὀλίγων τὸν τρόπον τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν ἐπιχώσεων. Τὸ ἐπὶ τῶν προόδων τοῦ γηλόφου βορειότερον τμήμα τοῦ Ἱεροῦ, τὸ περιλαμβάνον τὰ οἰκοδομήματα τῆς λατρείας Α - Λ, παρουσιάζει, ὡς εἶπομεν, ὁμαλὴν κατωφέρειαν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. (πίν. 3, τομὴ Α-Α', Β-Β', εἰκ. 1-2). Ἐνεκα τῆς κλίσεως ταύτης αἱ ἐπιχώσεις, παρασυρόμεναι ὑπὸ τῶν ὑδάτων, εἶναι λεπταί, ἰδίᾳ δὲ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος μετὰ τῶν ναῶν Α, Θ, Ε¹, κυμαινόμεναι ἀπὸ 0.50 - 1.10 μ. Τῆς πρὸς Δ. ὁμως τοῦ Ε¹ ὁμαλωτέρας περιοχῆς, μάλιστα δὲ τῆς μετὰ τῶν Ζ καὶ Λ οἰκοδομῶν, αἱ ἐπιχώσεις εἶναι παχύτεραι, ἀνερχόμεναι εἰς 3 - 3.20 μ. Κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο, δυτικῶς τοῦ Η, ἡ στρωματογραφία, οὕσα περίπου ὀριζοντία, εἶχεν ὡς ἐξῆς (εἰκ. 16). Τὸ ἀνώτερον στρώμα, σχηματισθὲν ἀπὸ τῶν τελευταίων ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ μετέπειτα, εἶχεν ὕψος περὶ τὰ 2 μ. περίπου⁴. Τοῦ ἀρχαίου στρώματος ἡ ἀνωτέρα στρώσις, ὕψους 0.40-0.50 μ., περιέχουσα κεράμους στέγης, λιθάρια καὶ λατύπην, περιελάμβανεν εὐρήματα ρωμαϊκὰ καὶ ἐλληνιστικά, ἀνερχόμενα μέχρι τῶν περὶ τὸ 300 π.Χ. χρόνων.

Ἐπειδὴ ἡ λατύπη παρουσιάζεται ὅλον ἐκ φθονωτέρα, καθόσον ἡ σκαφή προσήγγιζε πρὸς τὸ οἰκοδόμημα Ε², πιθανῶς αὕτη προέρχεται ἐκ τῆς κατασκευῆς τοῦ ὑποστύλου τούτου οἰκοδομήματος, τὸ ὁποῖον ἐπομένως δὲν εἶναι ἀρχαιότερον τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος⁵. Καθαρωτέρα ἐμφανίζεται ἡ κλασσικὴ στρώσις ὑπὸ τὴν ἐλληνιστικὴν, πάχ. 0.30-0.40 μ., περιέχουσα μελανὰ καὶ λιπαρὰ χρώματα, μετὰ μικρῶν λιθαρίων ἐνίοτε, καὶ εὐρήματα ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6^{ου} π.Χ. αἰ. περίπου μέχρι τέλους τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. Ἐντὸς αὐτῆς ἀνευρίσκεται καὶ ἡ χειροποίητος προϊστορικὴ κεραμικὴ II μὲ τὴν πλαστικὴν διακόσμησιν. Ἡ κατωτάτη τέλος στρώσις, καθαρὰ καὶ μελανή, πάχ. 0.30-0.40 μ.

1 Dodone, σ. 11.

2 ΠΑΕ 1955, σ. 173.

3 Ἡ πύλη, ἀποκαλυφθεῖσα τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1962, δὲν δηλώνεται εἰς τοὺς πίνακας 1 καὶ 4 (ἰδὲ ΑΔ ἑ.ἀ.σ. 13, σ. 6).

4 Τὸ μέγα ὕψος τῆς μεταγενεστέρως ἐπιχώσεως ὀφεί-

λεται ἐν μέρει εἰς τὴν ἀπόρριψιν χωμάτων ἐκ τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν.

5 Ἐκθεσιν περὶ τῆς δοκιμαστικῆς σκαφικῆς ἐρεύνης τούτου ἰδὲ εἰς ΠΑΕ 1929, σ. 110 καὶ 1953, σ. 161-2 (Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΣ).

ἐπίσης, χαρακτηριζομένη διὰ τῆς ἀφθόνου κεραμεικῆς II καὶ III, εἶναι ἀρχαιοτέρα τοῦ 6^{ου} π.Χ. αἰ. καὶ δύναται νὰ χρονολογηθῇ, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς τυπολογίας τῆς κεραμεικῆς ταύτης, ἀπὸ τῆς τελευταίας φάσεως τῆς πρωτοελλαδικῆς περιόδου ἢ τῶν ἀρχῶν τῆς μεσοελλαδικῆς μέχρι τῶν περὶ τὸ 600 π.Χ. χρόνων¹.

Ὑπὸ τὴν στρώσιν ταύτην ἐκτείνεται ἀγνή ἀργιλοῦχος ἐρυθρῶπῃ γῇ (κοκκινόχωμα), ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐνδείξεως ζωῆς. Ἀνατολικῶς τοῦ οἰκοδομήματος E¹ αἱ ἐπιχώσεις, κυμαινόμεναι ἀπὸ 0.50-1.10 μ., διακρίνονται ἔνεκα τῆς σπάνιως τῆς προϊστορικῆς κεραμεικῆς καὶ τῶν εὐρημάτων, ἰδίως δὲ εἰς τὸν μεταξὺ τῶν ναῶν Α καὶ Θ χώρον, σημεῖον, ὅτι ἡ

Εἰκ. 16 Τομή τοῦ ἐδάφους βορείως τοῦ ναοῦ Α, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ νεωτέρου στρώματος.

περιοχὴ αὕτη κατὰ τοὺς παλαιότερους τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας τοῦ Ἱεροῦ χρόνους δὲν ὑπῆρξε σημαντικὴ διὰ τὴν λατρείαν². Ὑπὸ τὴν ἐπίχωσιν ὑπάρχει ὁ φυσικὸς βρά-

1 Ἡ ποικίλουσα εἰς τὰ τρία ἀρχαῖα στρώματα πόσης λιθαρῶν ὀφείλεται ἐν μέρει καὶ εἰς τὴν διάφορον οἰκοδομικὴν δραστηριότητα τῶν τριῶν ἀντιστοιχῶν περιόδων, τὴν πρὸ τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. προοικοδομικὴν περίοδον, τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., εἰς ἣν ἀνήκει ὁ ναῖσχος E¹ μετὰ τοῦ ἰσοδομικοῦ τεμένους πρὸ αὐτοῦ, καὶ τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ., ἀποτελοῦντος τὴν λαμπροτέραν ἱστορίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Ἱεροῦ. Περὶ τῆς κεραμεικῆς II καὶ III, Σ. Ἰ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1951, σ. 178 κ.ἑξ., 1952, σ. 363 κ.ἑξ. ΑΕ 1956, σ. 130-131. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ἡπ. Χρον. ἔ.ἀ. σ. 195 κ.ἑξ. ΠΑΕ 1930, σ. 68. N. L. HAMMOND, BSA 32, 1931-32, σ. 131 κ.ἑξ. FR. SCHACHERMEYER, Anz. Altertumswissen. 10, 1957, σ. 95.

2 Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ ΚΑΡΑΠΑΝΟΣ (BCH 1, 1877, σ. 249, πρβλ. καὶ Dodone, σ. 19) τὰ πλεῖστα τῶν ἀναθημάτων ἀνεῦρεν ἐντὸς τοῦ ΒΔ προσκτίσματος τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς, ὅπερ παρεκίνησεν αὐτὸν νὰ ἀναζητήσῃ ἐκεῖ τὸ Μαντεῖον καὶ βραδύτερον τὸν ΔΥΓΓΟΝΕ,

ἔ.ἀ. σ. 99. Ἀλλὰ προφανῶς πρόκειται ἀποθέτης ἡ βόθρος ἀπορριμμάτων καὶ οὐχὶ φυσικὴ διασπορὰ ἀφιερωμάτων, ὡς συμβαίνει εἰς τὰ ἐν λειτουργίᾳ Ἱερά. Εἰς τὸν χώρον τῆς βασιλικῆς ἀνευρέθησαν ἐπίσης πολλὰ ἐξ ὀρειχάλκου ἀναθήματα, καθ' ὃν χρόνον ὁ ΚΑΡΑΠΑΝΟΣ ἀπουσίαζεν εἰς Κων/πολιν, μερικὰ τῶν ὁποίων ἠγόρασε βραδύτερον (BCH 1, 1877, σ. 246. Dodone, σ. 3-4). Μερικὰ ἐκ τῶν εὐρημάτων εἶχον περιέλθει κατὰ τὴν ἀπουσίαν, φαίνεται. τοῦ Καραπάνου εἰς τὸν συνεργάτην του μηχανικὸν Μενεῖκο, Πολωνὸν πρόσφυγα, διαμένοντα τότε εἰς τὰ Ἰωάννινα, τύπον τυχοδιωκτικόν. Τὰ σημαντικώτερα ἐκ τούτων περιγράφει ὁ Α. v. WARSBERG, Wallfahrt nach Dodona, σ. 40 κ.ἑξ., ὁ ὁποῖος, ἐν τῇ προσπάθειά του νὰ μειώσῃ τὸ ἀξιολογώτατον ἔργον τοῦ Καραπάνου, δὲν εὗρισκε λόγους διὰ νὰ ἐγκωμιάσῃ τὸ ἰδιοτελὲς ἔργον τοῦ Μενεῖκο. Παρὰ ταῦτα τὸ μὲν ἔργον τοῦ πρώτου ἐπέζησε διὰ τῆς σημαντικῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δημοσιεύσεως περὶ Δωδώνης καὶ διὰ τῆς πλου-

χος ὑπὸ μορφὴν ἀνωμάτων πλακῶν ἀσβεστολιθικῶν, ἐπ' αὐτοῦ δὲ ἐδράζονται ὁ δωρικὸς πρόστυλος ναὸς Α, μερικὰ τῶν ἀναθηματικῶν βάθρων, μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ Ε¹, καὶ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Ε¹, τοῦ ὁποῖου ἡ θεμελίωσις εἰσχωρεῖ βαθέως.

Ἔνεκα τῆς ἀνομοιομεροῦς κατωφερείας τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς μεγαλυτέρας πρὸς Ν. κλίσεως τὰ οἰκοδομήματα Θ καὶ Ε¹ εἶναι θεμελιωμένα ἐπὶ διαφορετικοῦ ἐπιπέδου, τὸ δὲ τελευταῖον, πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῆς ἐδαφικῆς κλίσεως καὶ πρὸς τονισμόν τῆς κυριαρχίας του ἐπὶ τῶν λοιπῶν οἰκοδομῶν, ἔχει ἀνισοϋπὴ κρηπίδα μὲ τὸ μεγαλύτερον ὕψος κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν (1.70 μ.), τὸ δὲ ἐλάχιστον κατὰ τὴν Β. καὶ τὴν ΒΑ. ἰδίως πλευράν.

Τὸ μικρὸν πάχος τῆς προϊστορικῆς στρώσεως, σχηματισθείσης κατὰ τὴν διάρκειαν μιᾶς καὶ ἡμισείας περίπου χιλιετηρίδος, ἦτοι ἀπὸ τοῦ 2000 π.Χ. περίπου μέχρι τῶν περὶ τὸ 600 π.Χ. χρόνων, δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθῇ ἀναγκαιῶς εἰς τὴν ἀραιὰν κατοίκησιν τοῦ χώρου, δεδομένου ὅτι τὰ ἐγγύρια ἀναθηματικῶν χαρακτῆρος εὐρήματα, κυρίως χειροποίητα ἀγγεῖα καὶ λίθινα ἀντικείμενα, παρουσιάζονται ἄφθονα, ἀλλ' ὀφείλεται πρωτίστως εἰς τὴν κατωφέρειαν τοῦ ἐδάφους καὶ εἰς τὴν τελείαν ἀπουσίαν λατρευτικῶν οἰκοδομῶν. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως αἱ ἐπιχώσεις τῆς ἀνωφεροῦς περιοχῆς, παρασυρόμεναι ὑπὸ τῶν ὑδάτων τῆς βροχῆς καὶ ἐναποτιθέμεναι χαμηλότερον, ἐπήνεγκον τὴν ἰσοπέδωσιν τοῦ ἐδάφους. Τοιοῦτοτρόπως ἡ ὑπεράνω κλασσικὴ στρώσις μεταξὺ τοῦ ναΐσκου Ζ καὶ τοῦ μικροῦ κτίσματος Η², ἴσου πάχους (0.30-0.40 μ.), ἐσχηματίσθη κατὰ τὴν διάρκειαν τριῶν μόνον αἰώνων (600-300 π.Χ.) περίπου, ἡ δὲ ἀνωτέρα στρώσις, πάχους 0.40-0.50 μ., ἀπετελέσθη κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν τελευταίων ἐλληνιστικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, εἰς περίοδον δηλαδὴ προϊούσης παρακμῆς, μετὰ τὴν ἀπότομον ἀνάπτυξιν τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὸν 3^{ον} π.Χ. αἰ. Βέβαιον εἶναι, ὅτι ἡ προϊστορικὴ κεραμικὴ ἐμφανίζεται ἀμιγῆς εἰς τὸ «προϊστορικόν» στρώμα, εἰς δὲ τὸ ἀρχαϊκὸν-κλασσικὸν συνυπάρχει μετὰ τῶν τροχηλάτων ἐγγωρίας κατασκευῆς ἀγγείων, τὰ ὅποια κατὰ τὴν ἀνωτέραν ἐπιφάνειαν εἶναι ἀφθονώτερα, ἐξαφανίζεται δὲ ὀριστικῶς εἰς τὸ ἐλληνιστικὸν-ρωμαϊκὸν στρώμα. Ἡ νεολιθικὴ καταγωγὴς κεραμικὴ II ἐξηκολούθησε προφανῶς κατασκευαζομένη ὑπὸ τῶν ἐντοπίων μέχρι τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., ἐνῶ ἡ κεραμικὴ III ἐλησμονήθη, ὡς φαίνεται, ἐνωρίτερον.

Αἱ διαπιστώσεις αὗται συμφωνοῦν μὲ τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν εἰς Καστρίτσαν¹. Ἡ ἔλλειψις βαθείας προστατευτικῆς τῶν ἀρχαιοτέρων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τοῦ Ἱεροῦ ἐπιχώσεως ὑπῆρξε δι' αὐτὰ ἐπιζήμιος. Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἐπίσης καὶ τὸ γεγονός, ὅτι τὰ προϊστορικῶν καὶ ἱστορικῶν χρόνων μέχρι τέλους τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ. κτίσματα ἦσαν πρόχειροι κατασκευαὶ ἐξ εὐφθάρτων ὑλικῶν. Αὕτη αὕτη μάλιστα ἡ φύσις τῆς λατρείας, ἀσκουμένης ἐν ὑπαίθρῳ, δὲν ἀπῆτει τὴν ὑπαρξιν ναοῦ. Τὴν λειτουργίαν ὅμως τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους μαρτυροῦν ἡ προϊστορικὴ κεραμικὴ καὶ τὰ προϊστορικὰ λίθινα εὐρήματα ἀναθηματικῶν χαρακτῆρος, τὰ μυκηναϊκὰ

σίας συλλογῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἀπὸ δὲ τὸ ἔργον τοῦ Πολωνοῦ πρόσφυγος δὲν ἀπέμειναν παρὰ μόνον μερικὰ ἀνεπαρκῆ κατὰ τὸ πλεῖστον σχέδια, τὰ ὁποῖα ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ σύγγραμμά του ὁ Καραπάνος.

¹ Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 363 κ' ἐξ. ΑΒ 1956, σ. 130-131 καὶ 142. Τὰ ἀγγεῖα II χαρακτηρίζει ἡ πλα-

στικὴ ἐκ δισκαρίων καὶ σχοινίων διακόσμησις (barbotine), τὰ δὲ ἀγγεῖα III τὸ μελανόν ἢ καστανομέλαν χρῶμα τοῦ πηλοῦ καὶ ἡ τελειότερα τεχνικὴ, προσομοιάζουσα ἐνίοτε πρὸς τὰ μελανά «μινύεια». Σχετικῶς καὶ Ε. LEROUX, Recherche sull'antico Epiro, Collana di Studi Greci 38, 1962, σ. 74 κ' ἐξ.

χαλκᾶ ἀντικείμενα καὶ αἱ ἀφθονοὶ ἐκ πηλοῦ ἀπίσχημοι ψηφίδες ὁρμου (εἰκ. 59)¹.

Τὰ εὐρήματα ταῦτα μαρτυροῦν περὶ τῆς λειτουργίας καὶ τῆς μεγάλης σημασίας τοῦ δωδωναίου Μαντείου κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους. Τῆς σπουδαιότητος δὲ τῆς λατρείας τοῦ Πελασγικοῦ Διὸς τῆς Δωδώνης κατὰ τοὺς ὑστερομυκηναϊκοὺς χρόνους ἀνάμνησιν διέσωσαν ὁ νεῶν κατάλογος (B 750) καὶ τὸ ἀρχαιότερον ἔπος (Ἰλ. Π 233 κ.ἐξ., Ὀδύσσεια ζ 326 κ.ἐξ. = τ 296 κ.ἐξ.)². Τὸ μεταξὺ τῶν ἐσχάτων ὑστεροελλαδικῶν καὶ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων παρατηρούμενον «κενόν», ὀφειλόμενον εἰς τὴν διαταραχὴν τῶν σχέσεων τοῦ Ἱεροῦ πρὸς τὸν νότιον Ἑλληνισμόν, σημειούμενον ἄλλωστε καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα ἑλληνικὰ Ἱερά, πληροῦται ὑπὸ τῆς ἐγγωρίου κεραμεικῆς II καὶ III καὶ τῶν σποραδικῶν εὐρημάτων τοῦ Ἱεροῦ, βορείου προελεύσεως³. Περὶ τὰ τέλη τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, μὲ τὴν ἐπανασύνδεσιν τῶν σχέσεων τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῆς λοιπῆς Ἡπείρου μετὰ τῆς νοτίας Ἑλλάδος, ἄρχεται νέα ἀκμὴ τοῦ Ἱεροῦ, σημειούμενη ἰδίως διὰ τῶν ἀφθόνων χαλκῶν τριπόδων, χαλκοῦ γεωμετρικοῦ ἱππαρίου, ἀνήκοντος εἰς λέβητα, τῶν χαλκῶν ἀγαλματίων, παριστάντων τὸν Δία πολεμιστήν, κρατοῦντα τὴν ἀσπίδα καὶ τὸ δόρυ⁴, τῶν ἀγγείων ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 8^{ου} π.Χ. αἰ. κ.ἐξ. καὶ ἄλλων.

Ἡ ἀπουσία παντὸς ἀρχιτεκτονικοῦ λειψάνου, ἀρχαιότερου τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., ἀπεδόθη εἰς διαφόρους λόγους⁵, ὡς εἰς τὴν ὑποθετικὴν κάθαρσιν τοῦ Ἱεροῦ καὶ εἰς τὴν ἐκ τῆς κατασκευῆς τῶν μεταγενεστέρων κλασσικῶν οἰκοδομῶν ἐξαφάνισιν παντὸς ἀρχαιότερου ἀρχιτεκτονικοῦ⁶ ἔχρους. Τοιαύτας ὁμως ὑποθέσεις ἀποκλείουν αἱ εἰς εὐρεῖαν κλίμακα ἀνέπαφοι ἐπιχώσεις τοῦ Ἱεροῦ, χρονολογούμεναι ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν μέχρι τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἄλλωστε οἵασιδήποτε φύσεως καταστροφὴ τοῦ περὶ τὸ Ἱερόν χώρου δὲν θὰ ἤρκει πρὸς ἐξαφάνισιν καὶ τοῦ παραμικροῦ ἀρχιτεκτονικοῦ συντρίμματος, ἰδίᾳ κεράμων στέγης, ἐφ' ὅσον ἡ ἀρχαιότερα προοικοδομικὴ περίοδος ἀντιπροσωπεύεται

1 Μεγάλος ἀριθμὸς «προϊστορικῶν» λιθίνων ἀξινῶν καὶ διπλῶν πελέκεων ἐκ χαλκοῦ ἀνευρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ Καραπάνου καὶ μεταγενεστέρως. Ὁ ἀναθηματικὸς χαρακτὴρ τούτων εἶναι ἀναμφισβήτητος. Περὶ τῆς σχέσεως τοῦ λάβρεως τῆς Δωδώνης μὲ τὸν μῦθον τοῦ δρυτόμου Ἑλλοῦ (ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΟΣ, Εἰκόνες II 33, 1, σχετικῶς καὶ Μ. NILSSON, Studien, σ. 36) καὶ μὲ τὸν κρητικὸν πέλεκυν πρβλ. B. SCHWEITZER, Herakles, Tübingen 1922, σ. 21-58. A. B. COOK, Zeus I, σ. 524 κ.ἐξ. II, σ. 677 κ.ἐξ. καὶ εἰκ. 620-624. A. LESKY, Hellos - Hellotis, Wiener Studien, 46 - 47, 1927 - 29, σ. 54 κ.ἐξ. Ἰδὲ εἰς τὰς ἀνωτέρω μελέτας καὶ νεώτερον παραμῦθον Ἡπειρωτικόν, συνδεόμενον μὲ τὸν πέλεκυν, τὸ πρῶτον μνημονεύμενον ὑπὸ τοῦ G. v. HAHN, Griechische und Albanesische Märchen II, σ. 72 κ.ἐξ. Εὐρήματα προϊστορικῶν ἀξινῶν ἐκ λίθου καὶ χαλκοῦ καὶ σιδηροῦς διπλοῦς πελέκεις ἰδὲ εἰς CARAPANOS, Dodone, πίν. LVII, 6, ἐπίσης Εὐρετήριοι χαλκῶν Καραπάνου, Ἐθν. Μουσεῖον Ἀθηνῶν 681 - 685 καὶ 692. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΝ, Ἡπ. Χρον. 1935, πίν. 7α. ΠΑΕ 1952, σ. 290, εἰκ. 12 καὶ 12α. Τὸ Ἔργον 1959, σ. 76, εἰκ. 81 καὶ FR. SCHACHERMEYER, AA 1962, σ. 295. Περὶ τῶν μυκηναϊκῶν εὐρημάτων τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῆς περιοχῆς, ἰδὲ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΝ, ΑΕ 1956, σ. 114 κ.ἐξ.

2 Περὶ τῆς μυκηναϊκῆς καταγωγῆς τῶν ὁμηρικῶν εἰδήσεων περὶ Δωδώνης ἰδὲ αὐτόθι σ. 120-121, 134 καὶ ὑποσ. 5, σ. 150 κ.ἐξ. πρβλ. καὶ A. LESKY, Thalatta, Wien 1947, σ. 54 κ.ἐξ. E. LEROUE, ἔ.δ. σ. 1 κ.ἐξ. Περὶ τῆς ὑστερομυκηναϊκῆς ἡλικίας τοῦ νεῶν καταλόγου, W. BURR, Klio, Beiträge zur alten Geschichte, 49, 1944, σ. 107 κ.ἐξ. καὶ 151 κ.ἐξ.

3 ΑΕ 1956, σ. 114 κ.ἐξ., 144 κ.ἐξ. καὶ 151 κ.ἐξ.

4 C. CARAPANOS, πίν. XLIX 16 - 18, 21 - 22. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1931, σ. 88, εἰκ. 6, 1932, σ. 50, εἰκ. 5, 7. Ἡπ. Χρον. 1935, πίν. 23α. ΠΑΕ 1952, σ. 296, εἰκ. 26. FR. WILLEMSSEN, Dreifusskesseln von Olympia, Olympische Forschungen 1957, σ. 112, 137, 141 κ.ἐξ.

5 Τοῦτο παρατηρήθη ἤδη παλαιότερον, Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ἡπ. Χρον. ἔ.δ. σ. 213. Ὁ VAN BUREN, Greek Fictile Revetments, σ. 90, ἀρ. 71, πρβλ. καὶ I. TH. HILL - L. KING, Corinth IV, I, σ. 59, περιγράφει περιέργως σίμην ἐκ Δωδώνης τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 6^{ου} π.Χ. αἰ., ἐκείνην ἴσως τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ἀπλῶς ὁ Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, ΠΑΕ 1920, σ. 12.

6 Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, ΑΕ 1937 I, σ. 300. Ἐγκατάλειψιν πιθανὴν τοῦ Ἱεροῦ ὑπέθεσεν ὁ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ἔ.δ. σ. 212 - 13.

ἐπαρκῶς διὰ τῶν λοιπῶν κινητῶν εὗρημάτων. Τέλος ἡ ἱστορία τοῦ Ἱεροῦ διδάσκει ὅτι ἡ ἐν ὑπαίθρῳ λατρεία δὲν ἀπῆτει κατασκευὴν ναοῦ διὰ τὴν λατρείαν τῆς θεότητος¹.

Τὰ πρὸ τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. κτίσματα, ὑψηροῦ χαρακτῆρος, πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν πολυτίμων ἀφιερωμάτων καὶ πρὸς κατοικίαν τῶν ἱερέων καὶ τῶν ἱερειῶν, περιορίζοντο εἰς προχείρους καλύβας ἐξ εὐφθάρτου ὕλικου, τῶν ὁποίων τὰ ἔχνη ταχέως ἐξαφανίζονται, δεδομένων τῶν λεπτῶν ἐπιχώσεων καὶ τῆς εἰς μεγάλην κλίμακα ἀνοικοδομήσεως κατὰ τὸν 3^{ον} π.Χ. ἰδίᾳ αἰῶνα. Τούτων ἐπιβεβαίωσιν παρέσχεν ἡ ἐντὸς τοῦ κυρίως λατρευτικοῦ οἰκοδομήματος Ε¹ ἀποκάλυψις ἰχνῶν ἐλλειψοειδοῦς καλύβης, χρονολογουμένης εἰς τοὺς περὶ τὸ 400 π.Χ. χρόνους, λειψάνων διαφυλαχθέντων ἔνεκα εἰδικῶν συνθηκῶν, ὑπὸ τὴν τεχνητὴν ἐπίχωσιν τοῦ ἀβάτου χώρου τῆς αὐλῆς, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος κατωτέρω.

¹ Ἴδὲ καὶ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΝ, ΠΑΕ 1929, σ. 108-109. W. TARN, Antigonos Gonatas, σ. 59-60. M. NILSSON, G. Gr. Rel. I², σ. 425. A. PHILIPPSON, Die Griech. Landsch. II, 1, σ. 85,5 (KIRSTEN). Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι γενικῶς ἡ λατρεία τοῦ Διὸς ἐστεγάσθη βραδύ-

τερον. Εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, πανελλήνιον λατρευτικὸν κέντρον, ὁ πρῶτος αὐτοτελὴς ναὸς τοῦ Διὸς, ἔργον τοῦ ἀρχιτέκτονος Λίβωνος, χρονολογεῖται ἀπὸ τῶν μέσων περιόδου τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ.

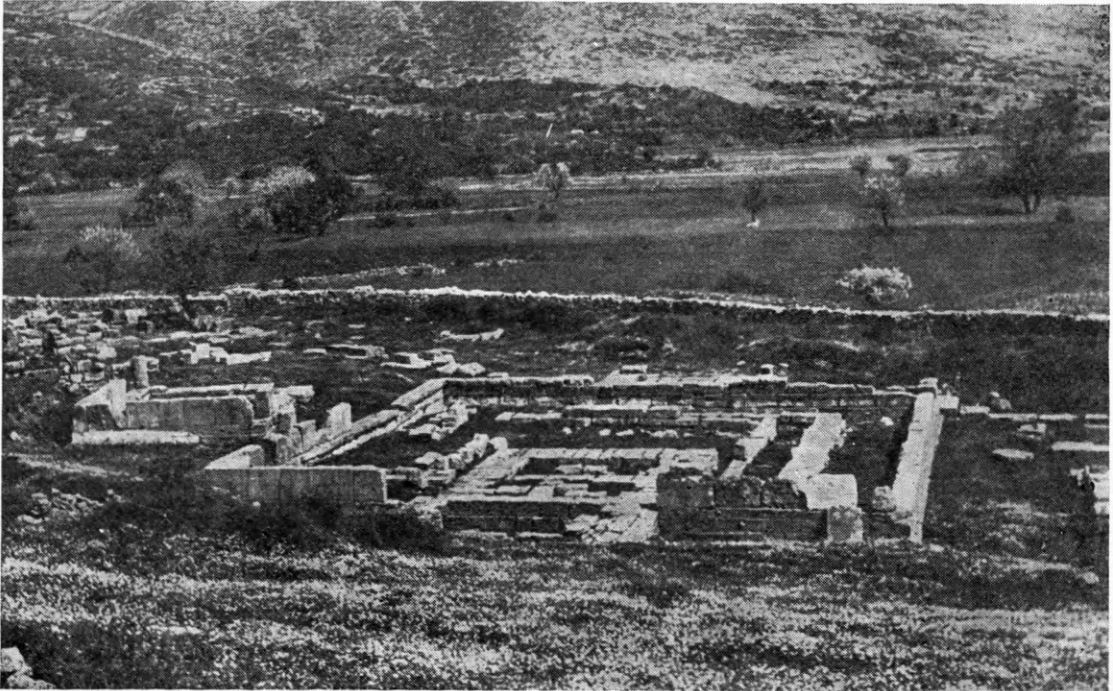
ΤΟ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ Ε¹

Α. ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

α'. Η ΕΛΛΕΙΨΟΕΙΔΗΣ ΚΑΛΥΒΗ

(Πίν. 2, εικ. 18-19, 25, 34)

Τὸ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Ἱεροῦ μέγα οἰκοδόμημα Ε¹ (εἰκ. 17), εὐθὺς ἀμέσως διακρινόμενον καὶ ἐκ τοῦ μεγέθους αὐτοῦ καὶ τῶν πολλῶν ἐν αὐτῷ παρατηρουμένων κατασκευῶν,

Εἰκ. 17. Ἡ ἱερὰ οἰκία (Ε¹), ὁρωμένη ἀπὸ Β. Ἀριστερᾷ οἱ ναοὶ Θ, Α μετὰ ἐρείπειων τῆς βασιλικῆς Β.

σύγκειται ἐξ ὑψηλοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου, διατηροῦντος καὶ ἱκανὸν μέρος τῶν ὀρθοστασιῶν του κατὰ τὴν Β. καὶ τὴν Α. αὐτοῦ πλευράν, ἐκ δύο ἐντὸς αὐτοῦ παραλλήλων σχεδὸν θεμελίων (τοῦ ἐνὸς λεπτοτέρου καὶ τοῦ ἑτέρου ἰσχυροτέρου), βαινόντων κατὰ τὴν Β., τὴν Δ. καὶ τὴν Ν. μόνον πλευράν του, ἐκ θεμελίων ἐνὸς ἐπιμήκους ναοῦ, διακόπτοντος τὸν περίβολον καὶ εἰσχωροῦντος ἀπὸ Β. ἐντὸς αὐτοῦ εἰς ἱκανὸν μῆκος, καὶ ἐξ ἐνὸς πρὸς Ν. προβάλλοντος τετραγώνου, τετραστύλου προπύλου ¹. Ὑπὸ τὸν ναὸν τοῦτον διακρίνονται τὰ θεμέλια μικροτέρου ναοῦ, ἔχοντος τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν. Κατὰ τὸ Ν. τμήμα τοῦ χώρου ὑπάρχει καὶ ἄλλο τι κτίσμα ἐκ μικρῶν λίθων, ἔχον τὸ σχῆμα στενῆς καὶ ἐπιμήκους ἐλλείψεως. Πρὸς τούτοις κατὰ τὴν ΒΔ. ἐσωτερικὴν γωνίαν παρατηρήθη ὅτι τὸ ἔδαφος ἦτο ἐπεστρωμένον εἰς μικρὰν ἑκτασιν διὰ στρώματος χώματος μικροῦ πάχους, τὸ ὁποῖον, ὀπτηθὲν καὶ σκληρυνθὲν, ἀπετέλεσεν ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν κυκλοτερῆ, διακρι-

¹ Σχετικῶς Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1930, σ. 52 κ. ἐξ., 1931, σ. 83 κ. ἐξ., 1953, σ. 160-161, 1954, σ. 188 κ. ἐξ.

νομένην ἀπὸ τὸ πέραξ ἔδαφος. Προφανῶς πρόκειται ἐνταῦθα ἐστία (πίν. 2 β4). Εἰς τὴν περιγραφὴν καὶ διευκρίνησιν τῶν κτισμάτων τούτων θὰ προβῶμεν κατωτέρω.

Κατὰ τὸ ΝΔ. τμήμα τοῦ υπαίθρου χώρου (ἀβάτου) τοῦ οἰκοδομήματος Ε¹ ἀπεκαλύφθη, ὡς ἤδη εἴπομεν, σειρὰ πλακοειδῶν ἀσβεστολίθων, ἐμπεπηγμένων καθέτως ἐπὶ τοῦ στερεοῦ ἔδαφους μὲ κατεύθυνσιν Α.-Δ., διαγράφουσα πλευρὰν καμπυλόγραμμον ἀσυμμέτρου ἐλλείψεως, μήκους 8.40 μ. (πίν. 2, κ-κ¹-κ⁵, εἰκ. 18, 25, 33-34). Οἱ περισσότεροι τῶν λίθων εἶναι ἀκανόνιστοι, τυχαίως ληφθέντες, τινὲς ὁμῶς προέρχονται ἐκ προγενεστέρως χρήσεως, διότι φέρουν ἔχνη λιθουργίας. Δύο μάλιστα διατηροῦν αὐ-

Εἰκ. 18. Λεῖψανα τῆς ἐλλειπτικῆς καλύβης.

λακας συνδέσεως σχήματος Ι μὲ ἐλαφρῶς κοίλας τὰς μακρὰς πλευράς, προσομοιάζουσας περίπου πρὸς διπλοῦν πέλεκυν, πρὸς τοποθέτησιν τῶν σιδηρῶν συνδέσμων (κ², κ⁵)¹, τρίτος δὲ ὀρθογώνιον τόρμον ὡς ἐγκοπήν, πρὸς ἔνθεσιν μικροῦ ἐμπολίου. Πλησίον τοῦ τοιχαρίου τούτου καὶ εἰς τὰ σημεῖα κ¹, κ², κ⁵, ἀπέχοντα ἀλλήλων 2-2.20 μ., ἀνευρέθησαν παρόμοιοι λίθοι, ἀλλὰ μεγαλύτεροι, ἀνὰ 2-3 ὁμοῦ τοποθετημένοι, περιβάλλοντες ὡς θήκην μικρὰν κοιλότητα ἐπὶ τοῦ στερεοῦ, προφανῶς τὴν ὑποδοχὴν τῶν πασσάλων τῆς καλύβης (εἰκ. 18). Ἐσωτερικῶς τοῦ ἐλλειπτικοῦ τοιχαρίου διήκει στενὴ αὐλαξ, ἐσκαμμένη ἐντὸς τοῦ στερεοῦ. Τὸ τοιχάριον διακόπτεται πρὸς Δ. ὑπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. (εἰκ. 19, πίν. 2κ), δυτικῶς τῆς ὁποίας διατηροῦνται τρεῖς προσέτι παρόμοιοι λίθοι, καθέτως καὶ οὗτοι ἐμπεπηγμένοι, ἀνήκοντες δὲ ἐπίσης εἰς τὴν αὐτὴν κατασκευὴν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ τοιχάριον κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ μεταγενεστέρου ἰσοδομικοῦ περιβόλου τοῦ τεμένους εἶχε καταργηθῇ, τῶν λίθων ἐπιχωσθέντων

¹ Διαστάσεις ἡμισείας αὐλακος κ² = 7.5 × 2.5 ἐκ., τῆς κ⁵ = 9 ἐκ., διαστάσεις τόρμων τῶν αὐλάκων 3-3.5 × 2.5-3 ἐκ., βάθος 3.3 ἐκ. Αἱ αὐλακες αὗται εἶναι μὲν μικρότεραι καὶ ἀβαθέστεραι τῶν αὐλάκων

τῶν λίθων τοῦ ναῖσκου, τὸ σχῆμα ὁμῶς εἶναι τὸ αὐτό, ἴσως διότι οἱ λίθοι οὗτοι εἶναι εἰλημμένοι ἐκ μικροῦ κτίσματος (βωμοῦ;), συγχρόνου πρὸς τὸν ναῖσκον (ιδὲ καὶ σ. 27).

διὰ φορητῶν χωμάτων, τὰ ὅποια ἐπεκάλυψαν ὁλόκληρον τὸν χώρον τοῦ τεμένους νοτίως τοῦ ναΐσκου. Ἰχνη τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ κτίσματος καὶ τῆς πρὸς Α. ἀψίδος δὲν διεπιστώθησαν, διότι πιθανῶς δὲν ὑπῆρχον. Ἐπὶ τοῦ στερεοῦ, ὅπερ θὰ ἀπετέλει καὶ τὸ δάπεδον περίπου τῆς καλύβης, συνελέγησαν ὀλίγα συντρίμματα τῆς «προϊστορικῆς» κεραμεικῆς II, μεμειγμένα μὲ ἐγγώρια τροχήλατα τῶν κλασσικῶν χρόνων.

Ἀναμφιβόλως ἡ σφζομένη σειρὰ τῶν λίθων δὲν προωρίζετο νὰ βαστάζῃ τοῖχον, ἀλλὰ πρόκειται περὶ πλακῶν, αἱ ὅποια ἐτοποθετήθησαν ἐκεῖ, ἵνα προστατευθῇ ἡ βόρειος πλευρὰ τῆς καλύβης, ἡ ἐκτεθειμένη εἰς τὰ ἐκ τῆς ἀνωφερείας τοῦ λόφου κατερχόμενα

Εἰκ. 19. Τὸ Δ. ἄκρον τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς ἑλλειπτικῆς καλύβης, τεμνόμενον ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου ἰσοδομικοῦ τοίχου.

ῥοδάτα τῆς βροχῆς. Τοῦτο ἐξηγεῖ ἴσως καὶ τὴν ἀπουσίαν παρομοίων λίθων καὶ ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς, τῆς πρὸς τὴν κατωφέρειαν, τῆς μὴ ἐκτεθειμένης εἰς τὰ ῥοδάτα¹. Δυνάμεθα ἐπομένως νὰ ἀναπαραστήσωμεν τὴν μορφήν τῆς ἑλλειψοειδοῦς καλύβης, μήκους ὑπὲρ τὰ 8.40 μ., κατεσκευασμένης διὰ πασσάλων, ἐμπεπηγμένων ἐντὸς τῆς αὐλάκος, μεταξὺ τῶν ὁποίων λεπτότερα ξύλα καὶ συμπλεκόμενοι κλάδοι. Ἐπὶ τοῦ σκελετοῦ τούτου ἐγίνετο ἐπάλειψις ἐκ πηλοῦ ἢ ἐπένδυσις δι' ἀχύρων, ὅπως ἀκριβῶς καὶ σήμερον οἱ νομάδες τῆς υπαίθρου κατασκευάζουν τὰς καλύβας τῶν.

Αἱ περιγραφεῖσαι θῆκαι ἐχρησίμευον ὡς ὑποδοχὴ τῶν μεγαλυτέρων πασσάλων τοῦ

¹ Σειρὰ πλακοειδῶν λίθων, προστατευτικὴ τῆς βάσεως κτισμάτων, ὑπῆρχεν εἰς οἰκίαν Α καὶ καλύβην Η Ἀραφῆνος τῆς ΠΕ περιόδου, Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 139, 1953, σ. 110. Ὁρθοστάται, ὡς ἐπένδυσις τοίχου ἐξ ὠμῶν πλίνθων, εἰς νεολιθικὴν οἰκίαν Ζερελίων (WACE-THOMPSON, Prehistoric Thessaly, σ. 161, εἰκ. 106, ἰδὲ καὶ D. ROBINSON, RE VII, Supplement, σ. 226, FR. SCHACHERMEYER, RE XXII, σ. 1367). Ἐπίσης πλάκες, καθέτως ἐμπεπηγμέναι ἐπὶ τοίχον,

βορείως τῶν προϊστορικῶν οἰκιῶν α1, α4, β καὶ τοῦ ἀψιδωτοῦ μεγάρου Α, ὡς καὶ ΒΑ. τῆς οἰκίας Β, εἰς Θέρμον, προστατεύουσαι τὴν βάσιν ξυλίνων στύλων φράκτου, Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, ΑΔ 1, 1915, σ. 238, 249, 255, εἰκ. 7 καὶ 14. Πρβλ. ἐπίσης καὶ ὀρθογώνιον οἰκίαν τοῦ λεγομένου Τύμβου τοῦ Πρωτεσίλα, R. DEMANGEI - ΜΑΚΡΙΔΥ - ΒΕΥ κ.ά., Le Tumulus dit de Protésilas, Paris 1926, σ. 16, εἰκ. 15 - 16.

τοιχώματος. Τὰ ἄνω πέρατα τοῦ ξυλίνου σκελετοῦ καμπτόμενα ἐσχημάτιζον μετὰ τῆς νοτίας πλευρᾶς θολωτὴν ὀροφήν, τὴν στέγην¹.

Ἡ ἔλλειψις ἐπιχώσεων κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο δὲν ἐπιτρέπει τὴν στρωματογραφικὴν χρονολόγησιν τῆς καλύβης, ἰδρυμένης σχεδὸν ἐπὶ τοῦ στερεοῦ, ὀλίγον βαθύτερον τοῦ μεταγενεστέρου ἰσοδομικοῦ περιβόλου. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου καὶ τοῦ στερεοῦ εὐρέθησαν, ὡς εἴπομεν, μερικὰ ὄστρακα προϊστορικά II καὶ κλασσικά τροχήλατα. Δεδομένου ὅμως ὅτι τὰ προϊστορικά ἀγγεῖα διετηρήθησαν ἐν χρήσει μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ., ταῦτα οὐδεμίαν ἀσφαλῆ χρονολογικὴν ἀξίαν ἐνέχουν.

Ἀνωτέρω ἐσημειώσαμεν ὅτι μερικοὶ τῶν λίθων τούτων τοῦ τοιχαρίου ἐμφανίζουν ἴχνη λιθοουργίας καὶ αὐλακας συνδέσεως, σχήματος περίπου διπλοῦ πελέκεως. Ἐπειδὴ οὐδὲν ἀρχιτεκτονικὸν κτίσμα ἀνευρέθη ἐν Δωδώνῃ ἀρχαιότερον τοῦ ναῖσκου τοῦ οἰκοδομήματος E¹, χρονολογουμένου περὶ τὸ 400 π.Χ., ἔπεται ὅτι οἱ λίθοι τοῦ τοιχαρίου δὲν εἶναι ἀρχαιότεροι τοῦ ναοῦ, προέρχονται δὲ πιθανώτατα ἐκ τοῦ ὑλικοῦ τούτου ἢ ἄλλου τινὸς κτίσματος συγχρόνου, ὡς π.χ. βωμοῦ, καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον δύναται νὰ θεωρηθῇ κατασκευὴ περίπου σύγχρονος. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου (περὶ τὸ 350-330 π.Χ.) ἡ καλύβη ἠχρηστεύθη καὶ τὸ τοιχάριον ἐπεκαλύφθη ὑπὸ χωμάτων, πρὸς ἰσοπέδωσιν τοῦ ἀβάτου χώρου, τοῦ τεμένους, ἔπεται ὅτι αὕτη εἶναι σύγχρονος ἢ κατὰ τι νεωτέρα τοῦ ναῖσκου καὶ ἀρχαιότερα τοῦ ἰσοδομικοῦ τοίχου A¹ - A⁵, ὁ ὁποῖος τὴν ἠχρήστευσε. Τοῦτο συμφωνεῖ μὲ τὰ ὄστρακα τὰ εὐρεθέντα ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς, προϊστορικά καὶ τροχήλατα ἐγχώρια. Ἐφόσον δὲ ὁ περίβολος προϋποθέτει τὴν ὑπαρξιν τῆς καλύβης, ἡ ὁποία εἶναι περίπου σύγχρονος τοῦ ναῖσκου, συνάγεται ὅτι ὁ ναῖσκος καὶ ὁ ἰσοδομικὸς περίβολος δὲν κατεσκευάσθησαν συγχρόνως, ἀλλ' ὁ τελευταῖος ἐπηκολούθησεν εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ναοῦ. Ἡ διαπίστωσις αὕτη εἶναι σημαντικὴ διὰ τὴν περαιτέρω μελέτην τοῦ λατρευτικοῦ οἰκοδομήματος. Ὑπῆρξε λοιπὸν ἐποχὴ, περὶ τὸ 400 π.Χ. ἢ ἀμέσως μετὰ ταῦτα, ὅτε ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης ὑπῆρχον μόνον ὁ ναῖσκος, — ἴσως μετὰ βωμοῦ — καὶ πρὸ τῆς προσόψεως τούτου ἡ ἔλλειψοειδὴς καλύβη ἢ καὶ περισσότεραι, διεσπαρμέναι εἰς τὸν χώρον τοῦ Ἱεροῦ, ἀναγκαῖαι πρὸς παραμονὴν τῶν ἱερέων καὶ πρὸς φύλαξιν τῶν ἀναθημάτων.

Ἡ διατήρησις τοῦ καμπυλογραμμοῦ κτίσματος μέχρι τῶν προχωρημένων κλασσικῶν χρόνων δὲν εἶναι περίεργος, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι καὶ ἡ προϊστορικὴ κεραμικὴ τῆς Δωδώνης καὶ τῆς Καστρίτης διετηρήθη μέχρι τῶν χρόνων τούτων, τότε δὲ εἰσῆχθη τὸ πρῶτον ἐνταῦθα ὁ κεραμικὸς τροχός². Ἄλλως ὁ ἔλλειψοειδὴς καὶ γενικῶς ὁ κυκλωτερὴς τύπος καλύβης ἀποτελεῖ τὸν στοιχειώδη τρόπον κατασκευῆς μέχρι σήμερον, ἰδιαιτάτα δὲ εἰς τὰς ὀρεινὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος.

Ἀγνοοῦμεν τὴν προϊστορικὴν Ἡπειρον καὶ δὴ καὶ τὴν προϊστορικὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς. Ἐκ τῶν ἐλαχίστων λειψάνων ὅμως, ὡς τῶν κυκλικῶν κτισμάτων τοῦ Θεσπρω-

¹ Περὶ τοῦ τρόπου τῆς στεγάσεως ἰδὲ H. PAYNE, *Petachora*, σ. 42 κ.ἑξ. D. BURR, *Hesperia* 2, 1933, σ. 547. Περὶ τῶν σημερινῶν καλυβῶν τῶν Σαρακατσάνων τῆς Πίνδου, A. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, *Σαρακατσάνοι*,

Ἀθήνα 1957, τ. Α', μέρος Β', σ. 157 κ.ἑξ., σ. 308 κ.ἑξ.

² Ἡ γενίκευσις τοῦ τροχοῦ εἰς τὴν κεντρικὴν Ἡπειρον δὲν φαίνεται ἀρχαιότερα τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 385.

τικού, προκύπτει ὅτι ὁ τύπος οὗτος ἦτο ἐν χρήσει ἔκτοτε εἰς τὴν Ἑπειρον¹, ὅπως καὶ εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Γενικῶς ὁ καμπυλόσχημος τύπος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτέρας νεολιθικῆς περιόδου². Ἐναντι ὁμως τοῦ ὀρθογωνίου μὲ τὴν σαγματοειδῆ στέγην, τοῦ ἀρχεγόνου δηλαδὴ μεγάρου, προερχομένου ἐξ Ἀνατολῆς, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Σέσκλου καὶ τοῦ Πρωτο-Σέσκλου, ἀποβαίνει δὲ κατὰ τὴν περίοδον τοῦ Διμηνίου ὁ ἐπικρατέστερος τύπος³, παρέμεινεν ὁ καμπυλόγραμμα δευτερεύων.

Ἄλλ' ἰδιαιτέραν ὥθησιν λαμβάνει τὸ ἀψιδωτὸν σχῆμα κατὰ τὴν ΜΕ περίοδον, παραγκωνιζόμενον καὶ πάλιν βραδύτερον, κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν περίοδον, ὑπὸ τοῦ ἐπικρατεστέρου μεγαροσχήμου τύπου, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ περιέλθῃ εἰς ἀχρησίαν, ἰδίως εἰς τὰς ἀπομεμονωμένας περιοχάς, ὡς ἡ Δ. Ἑλλάς (Θέρμον, Ὀλυμπία, Γόννοι τῆς Θεσσαλίας, Δελφοί), μὴ ἐπηρεαζόμενας ἰσχυρῶς ὑπὸ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν μεγάλων μυκηναϊκῶν κέντρων⁴, καὶ εἰς Ἱερά, ὡς τῆς Ὀλυμπίας, τῆς Δήλου, τῆς Κορίνθου, ὅπου καὶ ἐκεῖ εἰσέτι λατρευτικαὶ παραδόσεις διετήρησαν καὶ βραδύτερον τὸν καθιερωθέντα τύπον⁵.

Περισσότερα εἶναι τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, ἐκ τῶν ὁποίων προκύπτει ὅτι μέχρι τῆς ἀποκρυσταλλώσεως τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τύπων, ἦτοι μέχρι τέλους τοῦλάχιστον τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, δὲν ἐτηρεῖτο ἐν Ἑλλάδι ἴδιος καὶ σταθερὸς τύπος⁶, διότι, παραλλήλως πρὸς τὸν εὐθύγραμμον, δὲν ἀπουσιάζουν ὁ ἐλλειψοειδὴς καὶ ὁ ἀψιδωτός. Ἰδιαιτέρως διδακτικὴ εἶναι ἡ ἐξέλιξις τοῦ τύπου ἐν Θέρμῳ, ὅπου τὴν παράδοσιν τῶν ΥΕ ἐλλειψοειδῶν οἰκοδομημάτων συνεχίζει τὸ ἐλαφρῶς ἀψιδωτὸν οἰκοδόμημα Β, ὁ γεωμετρικὸς ναὸς μὲ τὴν ἐλλειψοειδῆ περίστασιν, προστεθεῖσαν μεταγενεστέρως κατὰ τὸν 7^{ον} π.Χ. αἰ.⁷. Ὅτι ὁ τύπος οὗτος ἦτο διαδεδομένος κατὰ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς καὶ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους μαρτυροῦν ἡ ἐπὶ πρωτογεωμετρικοῦ στρώματος ἀψιδωτὴ οἰκία ἐξ ὠμῶν πλίνθων εἰς τὴν ἀρχαίαν Σμύρνην, τὸ ἀψιδωτὸν κτίσμα Α—πιθανῶς Ἱερὸν—τῆς Ἀντίσσης Λέσβου τῶν πρωτογεωμετρικῶν ἐπίσης χρόνων, ἡ ἀσύμμετρος ἐλλειψοειδὴς οἰκία παρὰ τὰς βορείους κλιτύς τοῦ Ἀρείου Πάγου, μὴ ἀφισταμένη τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου⁸.

1 JHS 74, 1954, σ. 159, 75, 1955, σ. 37 (Archaeology in Greece). BCH 78, 1954, σ. 136.

2 Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Διμήνι-Σέσκλον, σ. 115. WACHTHOMPSON, Preh. Thess., σ. 161. Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, ΑΕ 1931, σ. 1 κ.ἐξ. D. ROBINSON, RE VII (Suppl.), στ. 225-226. FR. SCHACHERMEYER, ἔ.ἀ. στ. 1366.

3 FR. SCHACHERMEYER, αὐτ. στ. 1366-67, 1375 καὶ 1488 καὶ AA 1962, σ. 179. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ἔ.ἀ. σ. 81 κ.ἐξ., εἰκ. 17. K. GRUNDMANN, AM 1953, σ. 7 κ.ἐξ. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Θεσσαλικά, 2, 1959, σ. 38 (Πύρασος). Διὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ καμπυλογράμμου ἰδὲ καὶ W. DINSMOOR, ἔ.ἀ. σ. 5 κ.ἐξ. Τὸ μεγαρόσχημον, ἀντιθέτως πρὸς τὴν παλαιότεραν ἀντίληψιν περὶ τῆς βορείου καταγωγῆς του, ἀγνωρίζεται ὅτι ἔχει ἀνατολικὴν προέλευσιν, διότι ἐμφανίζεται κατὰ τὴν μέσην ἐποχὴν τοῦ Σέσκλου. VI. ΜΙΛΟΙΤΣΙČ, ἐν AA 70, 1955, σ. 166-7, 76, 1956, σ. 143 κ.ἐξ., καὶ Neue Deutsche Ausgrabungen Mittelmeers und Vorderer Orient, 1959, σ. 215 κ.ἐξ., αὐτ. καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἡ ἀκμὴ τοῦ τύπου κατὰ τὴν νεωτέραν νεολιθικὴν περίοδον ἀποδίδεται εἰς τὰ ἐκ τῆς περιοχῆς

τῆς Bandkeramik προερχόμενα φῦλα, ἐνθα ἐπίσης εἶχε φθάσει ὁ τύπος, προερχόμενος ἐξ Ἀνατολῆς (FR. SCHACHERMEYER, RE ἔ.ἀ. στ. 1488-89).

4 K. ΡΩΜΑΙΟΣ, AA 1915, σ. 225 κ.ἐξ. W. DÖRPFELD, Alt - Olympia I, σ. 76 καὶ 81 κ.ἐξ., II, πίν. 2, 2-7. BCH 19, 1895, σ. 275. ΠΑΕ 1910, σ. 252, 1911, σ. 315, πρβλ. καὶ W. DINSMOOR, ἔ.ἀ. σ. 61, ἐνθα πλείονα. D. ROBINSON, ἔ.ἀ. στ. 244. LEHMANN - HARTLEBEN, Die Antike 7, 1931, σ. 37 κ.ἐξ.

5 Ὡς π.χ. τὸ βουλευτήριον τῆς Ὀλυμπίας καὶ τὸ ἀψιδωτὸν οἰκοδόμημα τῆς Δήλου (4^{ον} π.Χ. αἰ.), ἀνατολικῶς τῶν τριῶν ναῶν τοῦ Ἀπόλλωνος, ταυτιζόμενον ὑπὸ τινων πρὸς τὸν Κεράτινον βωμόν, ὁ ναὸς-μαντεῖον Κορίνθου, ὁ ναὸς «Β» Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν.

6 B. SCHWEITZER, Gnomon 10, 1934, σ. 340.

7 Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο (K. ΡΩΜΑΙΟΣ, AA ἔ.ἀ. σ. 242 κ.ἐξ.), κατοικία ἴσως ἡγεμόνος κατ' ἀρχάς, μετετράπη βραδύτερον, φαίνεται, εἰς ναόν (πρβλ. καὶ W. DINSMOOR, ἔ.ἀ. σ. 42).

8 J. COOK, JHS 72, 1952, σ. 104 καὶ V. DESBOROUGH,

Τὴν διατήρησιν τοῦ σχήματος κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους καὶ μετέπειτα δεικνύουν τὸ ἐλλειψοειδὲς Ἱερὸν Β τῆς Ἀντίσσης τοῦ 8^{ου} αἰ., διατηρηθὲν ἐν χρήσει καὶ κατὰ τὸν 7^{ον} αἰ. π.Χ., ὁ πῆλινος οἰκίσκος τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἀργους τοῦ τέλους τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ὁ ἐλλειψοειδὴς γεωμετρικὸς ναὸς τῆς Περαιχώρας, τὸ καμπυλόγραμμον κτίσμα τῆς αὐτῆς περιόδου ὑπὸ τὸ Τελεστήριον τῆς Ἐλευσίνος καὶ ἐντὸς τοῦ μυκηναϊκοῦ περιβόλου μὲ τὸ Ἱερὸν (Ε Ζ), ὁ μεγαρόσχημος ἀψιδωτὸς ναὸς (τέλος 8^{ου}-ἀρχαὶ 5^{ου} π.Χ. αἰ.) παρὰ τὸ Γαλατάκι Κορινθίας (Σολύγεια), τὸ πώρινον ἐλλειψοειδὲς ὁμοίωμα ἐκ Σάμου τοῦ τέλους τοῦ 7^{ου} ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6^{ου} π.Χ. αἰ.¹ Εἶναι εὐνόητον, ὅτι διὰ μίαν περιοχὴν ἐξαιρετικῶς καθυστερημένην εἰς πολιτισμόν, ὡς ἡ κεντρικὴ Ἡπειρος, ἡ συνέχισις τοῦ καμπυλογράμμου τύπου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ. καὶ ἐντὸς ἱεροῦ χώρου, ἔνθα ἡ φύσις τῆς ὑπαίθρου λατρείας καθίστα οὐχὶ ἀναγκαίαν τὴν κατασκευὴν ναοῦ, δὲν εἶναι περίεργος. Τοῦτο ἄλλωστε ἐπέβαλλεν αὐτὴ ἡ φύσις τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου, διότι αἱ ξυλόπλεκτοι κυκλοτερεῖς καλύβαι μὲ τὴν θολωτὴν ὀροφὴν πλέκονται εὐχερέστερον παρ' ὅσον αἱ εὐθύγραμμοι μὲ τὴν σαγματοειδῆ στέγην.

Ἐὰν εἰς τὴν Ἀλτιν τῆς Ὀλυμπίας ἢ εἰς τὴν Δῆλον τὸ ἀψιδωτὸν σχῆμα, συνεχίζον παλαιότητας παραδόσεις, διετηρήθη μέχρι τῶν ὑστέρων ἀρχαίων χρόνων, εἰς περιοχὴν, ὡς ἡ Δωδώνη, παραμείνας ἐκτὸς τῶν μεγάλων ἀναστατώσεων τοῦ 12^{ου} π.Χ. αἰ.² καὶ μὲ ἀσθενῆ ἐπικοινωνίαν πρὸς τὰ προηγμένα ἑλληνικὰ κέντρα, ἔνθα ἡ φύσις τῆς λατρείας καὶ ἡ συντηρητικότης τοῦ πολιτισμοῦ ἀπῆλθον τὴν διατήρησιν τῆς παλαιᾶς καταστάσεως τῆς λατρείας, ἡ ἐπανάληψις τοῦ αὐτοῦ τύπου μέχρι τῶν κλασσικῶν χρόνων εἶναι ἐντελῶς εὐνόητος³.

Ἡ παρουσία τῆς καλύβης εἰς ἄμεσον γειτονίαν τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῆς ἱερᾶς δρυὸς καὶ ἡ χρησιμοποίησις ταύτης μέχρι τῶν χρόνων τοῦλάχιστον τῆς κατασκευῆς τοῦ ναῦτοκου ὑποθέτουν ὅτι τὸ ταπεινὸν τοῦτο κτίσμα μετ' ἄλλων ὁμοίων συνεδέετο πρὸς τὸ Ἱερὸν, χρησιμοποιοῦμενον εἴτε ὡς ἐνδιαίτημα τῶν ἱερέων εἴτε ἀκόμη καὶ ὡς ἐστεγασμένος χώρος πρὸς φύλαξιν τῶν ἀφιερωμάτων.

Τοιαῦται λοιπὸν ὑπῆρξαν κατὰ τοὺς χρόνους περὶ τὸ 400 π.Χ., ἢ καὶ ὀλίγον βραδύτερον, αἱ κατοικίαι τῶν ὑποφητῶν Σελλῶν, περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ τὸ ἀρχαιότερον ἔπος (Ἰλ. Π 233 κ.εξ.)⁴.

Protoegeometric Pottery, σ. 314 (Addenda). W. LAMB, BSA 32, 1931-32, σ. 42-45, πίν. 18-19, 1.2.6. Περὶ τῆς χρονολογήσεως τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἀντίσσης εἰς τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους, πάντως δὲ ἐν χρήσει κατὰ τὸν 8^{ον} αἰ., ἐκφράζει ἀμφιβολίας ὁ DESBOROUGH, ἔ.ἀ. σ. 217. D. BURR, Hesperia 2, 1933, σ. 542 κ.εξ.

1 W. LAMB, ἔ.ἀ. σ. 45 κ.εξ. K. MÜLLER, AM 48, 1923, σ. 52 κ.εξ., πίν. VI-VII, ἰδίᾳ δὲ Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, ΑΕ 1931, σ. 1 κ.εξ., πρβλ. καὶ W. DINSMOOR, σ. 42-43, εἰκ. 15. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ (Ν. Βερδελῆς), Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐτ. 1958, σ. 112 κ.εξ. BCH 83, 1958, σ. 608, εἰκ. 10-11. E. BUSCHOR, AM 55, 1930, σ. 16 κ.εξ., εἰκ. 6, παρὲνθ. πίν. IV. Ὁμοίως τὸ πεταλόσχημον Ἱερὸν τῆς Ἡρας Ἀκραιᾶς Περαιχώρας, H. PAYNE, Perachora, σ. 43, εἰκ. 7. BCH, 66-7, 1942/43, σ. 265, εἰκ. 8. AJA 37, 1933, σ. 275, εἰκ. 4K, τοῦ Δαφνηφόρου Ἀπόλλωνος ἐν

Ἐρετρίᾳ. Σχετικῶς ἰδὲ καὶ W. DINSMOOR, ἔ.ἀ. σ. 41. D. ROBINSON, ἔ.ἀ. σ. 247 κ.εξ.

2 Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 144-145.

3 Σχετικῶς ἰδὲ καὶ K. LEHMANN-HARTLEBEN, ἔ.ἀ. σ. 37. Διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ τύπου μέχρι σήμερον ἰδὲ καὶ ἀνωτέρω σ. 27, ὑποσ. 1.

4 Ζεῦ ἄνα, Δωδωναίε, Πελασγικέ, τηλόθι ναίων, Δωδώνης μετέων δυσχειμέρων ἄμφι δὲ Σελλοὶ σοὶ ναῖονο ὑποφῆται ἀνιπτόποδες χαμαιεῦναι. Περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς γραφῆς Σελλοὶ ἀντὶ Ἑλλοί, ἰδὲ M. NILSSON, G. Gr. Rel. 1², σ. 423, 3. Περὶ τούτων WILAMOWITZ, Herakles 1², σ. 258, 1. J. MILLER, RE VIII, 1, στ. 157-59. ZIEHEN, RE V, Suppl., στ. 963 κ.εξ. Ἐγένετο πολὺς λόγος περὶ τῆς ἀνιπτοποδίας καὶ τῆς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κατακλίσεως τῶν ὑποφητῶν τούτων τοῦ Διὸς (πρβλ. καὶ ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ, Τραχ. 1166-7

Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις ταύτης προκύπτει ἐκ τοῦ χρόνου τῆς κατασκευῆς τοῦ ναῖσκου, μετὰ τοῦ ὁποίου εἶναι σύγχρονος, καὶ τοῦ μεταγενεστέρου ἰσοδομικοῦ περιβόλου (τοῦ τεμένους), τοῦ ὁποίου ἡ κατασκευὴ ἐξηφάνισε ταύτην.

Ἡ χρονολόγησις λοιπὸν τῶν δύο τούτων ἀρχιτεκτονικῶν πυρῆγων τοῦ λατρευτικοῦ οἰκοδομήματος ἀποτελεῖ τὰ ὄρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων κατεσκευάσθη ἡ ἐλλειψοειδὴς καλύβη, εἰς τῶν ὁποίων τὴν περιγραφὴν προβαίνομεν.

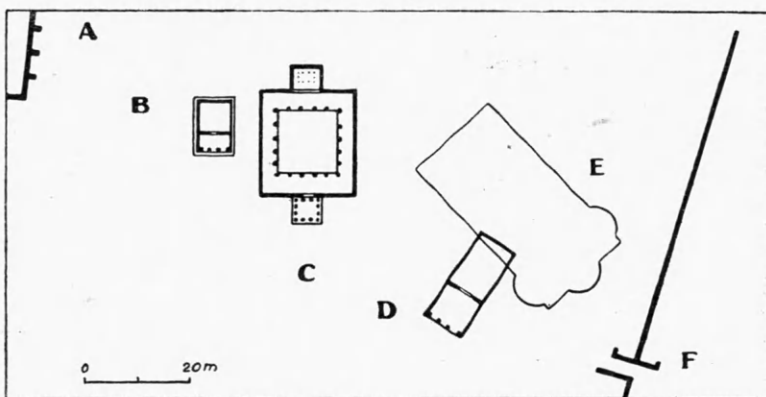
χαμαικοῖται, καὶ ΚΑΛΛΑΙΜ. Ὑμν. Δήλ. 286, γηλεχέες. Εὐβούλος παρ' ΑΘΗΝ. Γ 80=113e, ἀνιπτόποδες χαμαιευνάδες, ἀερίοικοι. Πρβλ. καὶ κατωτέρω). Περί τοῦ φύλου τούτου, τὸ ὁποῖον κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους διειρηθῆναι ὡς ἱερατεῖον ἐν Δωδώνῃ, ἰδὲ Μ. NILSSON, Studien, σ. 35, πρβλ. ἐπίσης Α. LESKY, Wien. Stud. ἔ.ἀ. σ. 53 κ.ἐξ. J. FRIEDERICH, Dodonaica, σ. 11 κ.ἐξ. Ἱερατεῖον καὶ ὄχι φύλον δέχεται τούτους ὁ H. TREIDLER, Archiv. für Anthropologie, N. F. 17, 1919, σ. 103. Συνήθως ἡ ἐπὶ τῆς γῆς κατάκλισις καὶ ἡ ἀνιπτοποδία χαρακτηρίζονται ὡς θρησκευτικαὶ ὑποχρεώσεις τοῦ ἱερατείου ἐναντὶ τῆς θεότητος ἢ ὡς ἀσκητικὰ ἔθιμα (Ο. KERN, RE V, στ. 1260 καὶ Die Religion der Griechen I, σ. 181 κ.ἐξ. ZIEHEN, RE V (Suppl.) στ. 963 κ.ἐξ. TH. HOFFNER, RE VII (Suppl.) στ. 50, ἐν λ. Askese. FRIEDERICH, ἔ.ἀ. σ. 19 κ.ἐξ.), ἔχοντα τὴν προέλευσιν ἐνδεχομένως ἐκ τῆς ἀρχαιοτέρας λατρείας τῆς Γῆς ἐν Δωδώνῃ (Α. LESKY, ἔ.ἀ. 46-47, 1927-29, σ. 49 κ.ἐξ., ἐνθα καὶ βιβλιογραφία). Τὴν κατάκλινσιν εἶχεν ἐρμηνεύσει παλαιότερον ὁ NILSSON (ἔ.ἀ. σ. 35, ὑποσ. 2), ὡς ἀπορρέουσιν ἐκ παλαιωτάτων πρωτογόνων συνηθειῶν, αἱ ὁποῖαι διειρηθῆσαν εἰς τὴν ἐλληνικὴν λατρείαν ὡς θρησκευτικοὶ κανόνες, πρβλ. καὶ L. FARNELL, Cults of the Greek States I, σ. 38, βραδύτερον ὁμοῦς (G. Gr. Rel. I², σ. 427) ἐθεώρησε τὰς συνηθείας ταύτας τῶν ἱερέων τῆς Δωδώνης βαρβαρικές. Ὁμοίως W. TARN, Ant. Gon., σ. 59, ὑποσ. 57. Ἐνίοτε ἡ ἀνιπτοποδία αὕτη τῶν Σελλῶν παραλληλίζεται μετὰ τὴν ἀνιπτοποδίαν γυναικός, παλλακευσάσης κατὰ χρησμόν (ἐπιγραφὴ ἐκ Τράλλεων, BCH 7, 1883, σ. 276, 19. Ο. KERN, ἔ.ἀ.). Ὁ J. GAGÉ συγκρίνει εὐστόχως τὴν ἀνιπτοποδίαν πρὸς τὴν ἐορτὴν τῶν Ρωμαίων *nudipedalia*, καθ' ἣν ἐτελοῦντο πομπὴ γυμνοπόδων, ἡγουμένων ἱερέων, καὶ θυσαίαι εἰς περίοδον ἀνομβρίας (RHR 145, 1954, σ. 147-148 καὶ 147, 1955, σ. 3), τὴν δὲ ἐπὶ τῆς γῆς κατάκλινσιν συσχετίζει οὗτος πρὸς τὴν ἀσκήσιν τῆς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κατακοιμήσεως τοῦ ἀλυστάρχου τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων τῆς Ἀντιοχείας κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους (αὐτ. 146, 1954, σ. 36 καὶ ὑποσ. 1). Ἀλλὰ καὶ αἱ Μοῦσαι καθήνται ἐπὶ βράχου, ἡ δὲ σίβυλλα Ἡροφίλῃ ἔλεγε τοὺς χρησμούς καθήμενῃ ἐπὶ βράχου (ΠΑΥΣ. Χ 12, 1 κ.ἐξ.). Περαιτέρω συσχετίζει οὗτος τὴν γυμνοποδίαν πρὸς τὴν θεραπευτικὴν ιδιότητα τοῦ μεγάλου δακτύλου τοῦ δεξιῦ ποδὸς τοῦ βασιλέως Πύρρου, ὁ ὁποῖος δάκτυλος καὶ μετὰ τὴν καθῆσιν τοῦ νεκροῦ παρέμεινεν ἀθικτός, διατηρηθεὶς ἐντὸς νάρθηκος χρυσοῦ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης (ΠΛΟΥΤ. Πύρρος 3, 5. PLIN. N.H. VII, 20. VALER. MAXIMUS 9. 24 κ.ἀ.), διότι «τὰ

ὀστάρια τοῦ ταρσοῦ, σημαντικὰ διὰ τὴν κίνησιν τοῦ ποδὸς κατὰ τὸ βάδισμα, πιθανῶς ἐθεωροῦντο ὅτι περιεῖχον ἔνεκα τῆς ἐπαφῆς κάτι ἀπὸ τὰς μυστηριώδεις δυνάμεις τῆς γῆς». Εἰς τὸ ἔθιμον τῆς ἐπὶ τῆς γῆς κατακλίσεως τῶν ἱερέων διαβλέπει ἐπίσης ὁ Α. Β. COOK, The Classical Review 17, 1903, σ. 180, τὴν προσπάθειαν ἐπαφῆς μετὰ τῆς γῆς, ὁμοίως Α. LESKY, ἔ.ἀ. σ. 51-52. L. WENIGER, Altgriechischer Baumkultus Untersuchungen, Leipzig 1919, σ. 6 κ.ἐξ. D. NICOL, ἔ.ἀ. σ. 135. TH. HOFFNER, ἔ.ἀ. ZIEHEN, ἔ.ἀ. Βεβαίως πρωτόγονος τρόπος ζωῆς δὲν εἶναι ταυτόσημος μετὰ τὸν βαρβαρικόν (πρβλ. καὶ KIRSTEN παρὰ PHILIPPSON, Griech. Lands., ἔ.ἀ. σ. 92, 3), διότι καὶ οἱ πρῶτοι Ἑλληνες, ἀπολίτιστοι ὄντες, ἔφερον μετ' ἑαυτῶν πρωτογόνους συνηθείας βίου, λατρείας καὶ πολιτισμοῦ ἐν γένει, τὰς ὁποίας βαθμιαίως ἀπέβαλον μετὰ τὴν ἐπαφὴν τῶν πρὸς τὰ προηγμένα προελληνικὰ κέντρα. Τοῦτο ὁμοῦς δὲν σημαίνει, ὅτι ἐλληνικὰ φύλα ἀπομονωμένα ἀπέβαλον ἑνωρὶς τὰς πρωτογόνους ἔξεις τῶν. Εἶναι δυνατόν ἐπομένως πρωτόγονος τρόπος ζωῆς νὰ εἶναι καὶ ἐλληνικός (πρβλ. καὶ Μ. NILSSON, Studien, σ. 35, ὑποσ. 2). Ἡ διατήρησις τῆς προϊστορικῆς κεραμεικῆς καὶ τῶν προϊστορικῶν ἐλλειψοειδῶν κτισμάτων εἰς Δωδώνην καὶ Καστρίσαν μέχρι τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ., ἐν μέσῳ πλήρους ἀνθήσεως τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα, ἀποτελοῦν σαφὴ μαρτυρίαν περὶ τῆς συντηρητικότητος τοῦ πρωτογόνου πολιτισμοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν. Ἀκόμη καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πύρρου ὁ διοικῶν τὰς βασιλικὰς ἀγέλας βοῶν καὶ τὰ ποίμνια ἐκοιμᾶτο εἰς τὰ ἀνάκτορα (ΠΛΟΥΤ. Πύρρ. 5, 5), θεσμός ἀναγόμενος εἰς πολὺ παλαιότεραν περίοδον. Εἰς τοιαύτας «προϊστορικάς» καλύβας, ὁμοίως μετὰ τὴν τοῦ οἰκοδομήματος Ε¹, ἐνδιατιώμενοι οἱ ἱερεῖς τῆς Δωδώνης, οἱ Σελλοί, φυσικὸν ἦτο νὰ κατακλίνωνται καταγῆς (ὡς μέχρι σήμερον οἱ ἐπὶ τῶν ὀρέων τῆς Πίνδου νομάδες) καὶ νὰ παραμένουν ἀνιπτόποδες, χωρὶς πρόθεσιν, ἀρχικῶς τοῦλάχιστον, θρησκευτικῆς ἀσκήσεως. Πρωτόγονοι λαοὶ ἐκοιμῶντο κατὰ γῆς : καὶ τὸ χαμευνεῖν κοινόν ἐστι τοῖς Ἰβηρσι πρὸς τοὺς Κελτοὺς, ΣΤΡΑΒ. III 4.16 (164) καὶ 3.7. Ὁ ὑπὸ τοῦ κωμικοῦ Εὐβούλου περὶ τῶν Κυνικῶν χαρακτηρισμός, ἀνιπτόποδες, χαμαιευνάδες, ἀερίοικοι (ΑΘΗΝ. Γ 80=113e) πιθανώτατα ἔχει ληφθῆ ἐκ τοῦ τρόπου διαίτης τῶν Σελλῶν (Α. Β. COOK, Class. Rev. 17, 1903, σ. 180), οἱ ὁποῖοι ἐκοιμῶντο ὑπαιθρῶς καὶ εἰς τοιαύτας προχείρους καλύβας (ἀερίοικοι). Προφανῶς πρόκεινται ἔξεις ἀρχέγονοι, προϊστορικά, διατηρηθεῖσαι καθ' ὅλην τὴν μακρὰν περίοδον τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῶν Ἑπειρωτικῶν φύλων, ποὺ ἔζησαν ἀπομονωμένα εἰς τὰς πτυχὰς τῆς

β'. Ο ΝΑΟΣ

(Πίν. 2 Α₁ - Α₄ καὶ 5)

Τὸ μέγεθος, ἡ κεντρικὴ θέσις, τὴν ὁποῖαν κατέχει τὸ οἰκοδόμημα Ε¹, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή, ἡ οἰκοδομικὴ ἱστορία, τὰ ἐντὸς αὐτοῦ εὐρήματα καὶ τέλος τὰ πρὸ τῆς προσόψεως διατηρούμενα ἀναθηματικὰ βάθρα μαρτυροῦν ὅτι τοῦτο ὑπῆρξε τὸ ἐπισημότερον οἰκοδόμημα τῆς λατρείας, ταυτιζόμενον ἀσφαλῶς μὲ τὸ περίφημον μαντεῖον, τὴν ἄλλως ἱερὰν οἰκίαν. Τὸ οἰκοδόμημα εἶχεν ἤδη ἐπισημάνει ὁ ΚΑΡΑΠΑΝΟΣ, ἀποκαλύψας τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους καὶ μέρος τῶν ἐσωτερικῶν κατασκευῶν¹. Εἰς τὴν περαιτέρω διερεύνησιν τούτου προέβη ὁ καθηγητὴς Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ κατὰ τὰ ἔτη 1929 - 1930, ὅτε ἀπεκαλύφθη ἡ κάτοψις τοῦ οἰκοδομήματος, ἀλλ' ἡ μέτρι τοῦ στερεοῦ ἀνασκαφή καὶ μελέτη δὲν εἶχον τότε συμπληρωθῇ οὔτε εἶχον καταστῇ δυνατὰ ἢ ἐρμηνεῖα τούτου καὶ ἡ διάκρισις τῶν διαφόρων ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων². Εἶχεν ὅμως καταστῇ σαφές, ὅτι ἀπετελεῖτο ἐκ ναοῦ μετ' ἀδύτου, εἰσχωροῦντος

Εἰκ. 20. Ἀναπαράστασις τῆς ἱερᾶς Οἰκίας (C) κατὰ Dyggve (Ἀνατύψεις παρὰ ΛΕΝΕΡΟΥ, Pyrrhos, σ. 233, εἰκ. 5).

ἀπὸ βορρᾶ, περικλειομένου ἐντὸς περιβόλου, ἔχοντος πρόπυλον ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς. Τὸ οἰκοδόμημα ἡρμήνευσεν ὁ DYGGVE εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην του ὡς ἡρῶν διὰ τὴν λατρείαν ἡρώος, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ ἡρῶν τῆς Καλυδῶνος

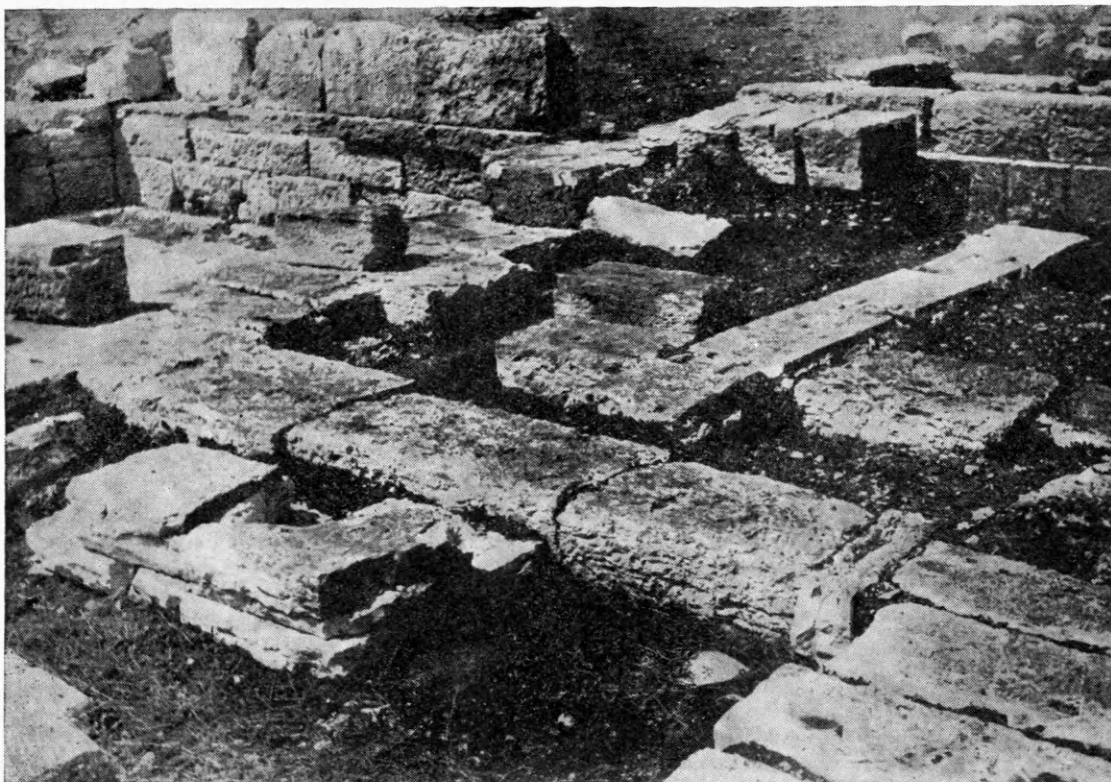
Πίνδου, οὐδεμίαν δὲ ἐθνολογικὴν διάκρισιν σημαίνουν. Εἶναι ἄξιον σημειώσεως, ὅτι καὶ ἡ μεταγενεστέρα ἀρχαία παράδοσις οὕτως ἡρμήνευσε τοὺς ἀρχεγόνους τρόπους διαίτης τῶν Σελλῶν τούτων, πρβλ. ΦΙΛΟΣΤΡ., Εἰκ. Β 33: οἱ δ' ὑποφῆται τοῦ Διός, οὓς ἀνιπτόποδας τε καὶ χαμαιεῖνας ἔγνω Ὁμηρος, αὐτοσχέδιοι τινές εἰσι καὶ οὕτω κατεσκευασμένοι τὸν βίον, φασὶ δὲ μὴδ' ἂν κατασκευάσασθαι, τὸν γὰρ Δία χαίρειν σφίσι, ἐπειδὴ ἀσπάζονται τὸ αὐτόθεν καὶ ΣΧΟΛ. εἰς Ὁμήρου Ἰλ. Β 235, πρβλ. καὶ L. FARNELL, ἔ.ἀ. Βεβαίως ὁ πρωτόγονος τρόπος ζωῆς ἐνεποῖε ἐντύπωσιν εἰς τοὺς νοτίους Ἕλληνας μὲ τὴν ἐκλεπτυσμένην διαίταν, ὥστε ποιηταὶ ὡς ὁ ΣΟΦΟΚΛΗΣ, ὁ ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ, ὁ ΕΥΒΟΥΛΟΣ, νὰ ἀναφέρουν τὸ παράδοξον τοῦτο φαινόμενον (Τραχ. 1166-7, Ὑμνος Δῆλ. 286), τὸ ὁποῖον πλέον εἶχε προσλάβει τὸν χαρακτηριστικὸν κανόνα, ἀναλόγου πρὸς ἐκείνους τῶν λοιπῶν ἐλληνικῶν ἱερῶν. Οὕτως οἱ ἱερεῖς καὶ αἱ ἱέρειαι τῆς Ὑμνίας Ἀρτέμιδος εἰς Ὀρχομενὸν τῆς Ἀρχαδίας ὑπερχεοῦντο εἰς παρθενίαν καὶ ἐς τὰ ἄλλα ἀγιστεύειν

καθέστηκε τὸν χρόνον τοῦ βίου πάντα, καὶ οὔτε λουτρὰ οὔτε διαίτα λοιπὴ κατὰ τὰ αὐτὰ σφισι καθὰ καὶ τοῖς πολλοῖς ἐστίν..., ΠΑΥΣ. VIII 13.1, πρβλ. καὶ IX 39. 5, σχετικῶς μὲ τὰ τελούμενα ἐν Λεβαδείᾳ πρὸ τῆς καθόδου εἰς τὸ Τροφώνιον ἄντρον. Εἶναι εὐνόητον, ὅτι τοιαῦται πανάρχαιαι καὶ πρωτόγονοι συνήθειαι βραδύτερον περιεβλήθησαν μὲ τὸ ἔνδυμα λατρευτικῆς ἀσκήσεως, πρβλ. ΦΙΛΟΣΤΡ. ἔ.ἀ.: τὸν γὰρ Δία χαίρειν σφίσι, ἐπειδὴ ἀσπάζονται τὸ αὐτόθεν, ΣΧΟΛ. εἰς Ὁμήρου Ἰλ. Β 235: ἀνιπτόποδες, ἧτοι βάρβαροι σκληρῶς τε καὶ νομαδικῶς ζῶντες, ταύτην ἔχοντες διαίταν ὡς μὴδὲ ἀπονίζεσθαι τοὺς πόδας διὰ τὸ μὴ παραδέξασθαι τὴν ἐκ τοῦ πρώτου βίου μεταβολήν.

1 ΚΑΡΑΠΑΝΟΣ, Dodone, σ. 20, πίν. III 5. BCH 1, 1877, σ. 250. Ὁ Καραπάνος δὲν περιγράφει λεπτομερῶς τὰς ἐσωτερικὰς διαρρέσεις τοῦ κτηρίου οὔτε τὴν ἔκτασιν τῆς ἀνασκαφῆς· εἶναι ὅμως φανερόν, ὅτι μερικῶς ἡρεύνθησε τοῦτο, διότι ἡ συμπλήρωσις τοῦ σχεδίου κατόψεως δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πραγματικότητά.

2 Ἰδὲ σχέδιον ἀνασκαφῆς, Ἠπ. Χρον. 1935, πίν. 1 Ε.

καὶ τὸ τέμενος τοῦ Νεοπτολέμου ἐν Δελφοῖς, δεχθεὶς μάλιστα ὡς λίαν πιθανὴν τὴν ὑπαρξιν ἐντὸς τῆς ὑπαίθρου αὐλῆς καὶ ὑπογείου τάφου τοῦ ἥρωος ἢ ἱερῶν λειψάνων ἢ ἀκόμη καὶ κενοταφίου. Ἐπηρεασθεὶς ἐκ τοῦ ἥρφου τῆς Καλυδῶνος συνεπλήρωσε τοῦτο ὡς τετράγωνον οἰκοδόμημα μὲ στοὰς καὶ κίονας (6×6) ἐσωτερικῶς, περιβαλλούσας ὑπαιθρον αὐλήν, ἔνθα τὸ κενοτάφιον, καὶ μὲ δύο πρόπυλα κατ' ἄξονα τοποθετημένα (εἰκ. 20 C)¹. Ἡ κατὰ τὰς ἀνασκαφικὰς περιόδους τῶν ἐτῶν 1953-1954 μέχρι τοῦ στε-

Εἰκ. 21. Ὁ ναῖσκος ἐντὸς τοῦ μεγαλυτέρου ἑλληνιστικοῦ ναοῦ. Ἀποψὲς ἐκ ΝΑ.

ρεοῦ ἔρρευνα τοῦ οἰκοδομήματος, ἐκτὸς μερικῶν σημαντικῶν κινητῶν εὐρημάτων, διηυκρίνησε καὶ τὴν ὅλην ἱστορίαν τούτου καὶ ἐπέτρεψε τὴν μετὰ βεβαιότητος ταύτισίν του πρὸς τὸ ἱερὸν μαντεῖον².

Ἡ μορφή τούτου, ὡς διεμορφώθη περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ., σύγκειται ἐκ

1 Ἐ. ἀ. σ. 102-103. Ὁ ΔΥΓΓΥΝΕ δηλαδὴ ἐξέλαβε τὸν ἐξωτερικὸν περίβολον ὡς ἀρχικὸν στοιχεῖον τοῦ ἱεροῦ οἰκοδομήματος, ἐντὸς τοῦ οὗοιου ἰδρύθη βραδύτερον «μικρότερον οἰκοδόμημα», διαστάσεων 6.55×14.35 μ. (προφανῶς ὁ μεταγενέστερος τετράστυλος ἰωνικὸς ναός).

2 Ὁ ΚΑΡΑΠΑΝΟΣ δὲν ὑπόπτευσε τὴν σπουδαιότητα τοῦ οἰκοδομήματος Ε', ἀφορμηθεὶς δὲ ἐκ τῶν πολλῶν εὐρημάτων, τὰ ὁποῖα εἶχεν ἀνέυρει εἰς τὸ ΒΔ. ἰδίως πρόσκτισμα τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς (ΒCH 1, 1877, σ. 249 καὶ Dodone, σ. 19), ὑπέλαβε ταύτην ὡς τὸν ἀρχαῖον μαντικὸν ναόν, μετασκευασθέντα εἰς χριστιανικόν.

Βραδύτερον ὁ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ (REG 1921, σ. 386, πρβλ. καὶ ΠΑΕ 1920, σ. 11-12. AJA 27, 1923, σ. 82) διεπίστωσεν ὅτι αὕτη δὲν ἦτο ἐκτισμένη ἐπὶ τῶν θεμελίων ἀρχαίου ναοῦ, ἀλλ' ἀπλῶς ἐν μέρει ἐβαίνειν ἐπὶ τῆς Β. στενῆς πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ Α, ὅπερ ἐπίσης ἐπεβεβαίωσε βραδύτερον καὶ ἡ ἀνασκαφή τοῦ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ (ΠΑΕ 1929, σ. 104 καὶ 108). Ἀλλ' ἡ ἰδέα τῆς τοποθέτησεως τοῦ μαντείου εἰς τὸν χώρον τῆς βασιλικῆς ἔνεκα τῶν πολλῶν εὐρημάτων ὑπῆρξε τόσον ἔμμονος, ὥστε καὶ βραδύτερον μελετῆται ἐτοποθέτησαν ἐνταῦθα τὴν ὑπαιθρον λατρείαν τῆς θεότητος, ΔΥΓΓΥΝΕ, ἔ.ἀ.

μικροῦ ναΐσκου (πίν. 2, Α1 - Α4 διὰ μέλανος χρώματος σημειουμένου), ὁ ὁποῖος περιβάλλεται κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς ὑπὸ ὑψηλοῦ περιβόλου, σχεδὸν τετραγωνικοῦ, διαστάσεων 20.78×19.20 μ.¹, πλὴν τῆς βορείου, ἐνσωματωμένης ἐντὸς τῆς ἀντιστοίχου πλευρᾶς τοῦ περιβόλου. Ἐσωτερικῶς τούτου καὶ κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς ὑπῆρχον στοαὶ (β3-β4-β1-β2), ἐξαιρέσει τῆς Α. πλευρᾶς (Β2-Β3), ἡ ὁποία ἐστερεῖτο στοᾶς, ἐκλείετο δὲ ἀπλῶς διὰ τοῦ τοίχου τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου (εἰς τὸ σχέδιον τὰ διὰ τεφροῦ χρώματος σημειούμενα). Περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. ὁ ναῖσκος, τοῦ ὁποῖου ἡ Β. στενὴ πλευρὰ συμπίπτει, ὡς εἴπομεν, μὲ τὸν Β. τοῖχον τοῦ περιβόλου, ἀντικατεστάθη ὑπὸ μεγαλυτέρου ναοῦ, ἔχοντος τετράστυλον πρόναον καὶ ἄδυτον ὀπισθεν, προέχον βορείως τοῦ οἰκοδομήματος (Γ1-Γ4). Συγχρόνως πρὸς αὐτὸν προσετέθη ἀντιστοίχως ἐπὶ τῆς εἰσόδου τῆς Ν. πλευρᾶς τετράστυλον πρόπυλον, μὲ ἀποτέλεσμα τὸν ἐμφανῆ τονισμόν τοῦ μεγάλου ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ἄξονος τοῦ κτηρίου (εἰς τὸν πίν. 2 τὰ διὰ λευκοῦ σημειούμενα).

Εἰκ. 22. Τμήμα τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ναΐσκου.

Εἰκ. 23. Τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναΐσκου.

Τὸν ἀρχαιότερον ὁμῶς πυρῆνα τοῦ Ἱεροῦ ἀποτελεῖ ὁ διὰ μέλανος χρώματος σημειούμενος ναῖσκος τῶν περὶ τὸ 400 π.Χ. χρόνων, πρὸ τοῦ ὁποῖου προσετέθη βραδύτερον (β' ἡμισυ τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ.) ὁ ἰσοδομικὸς περίβολος (Α1 - Α5 - Α6 - Α7 - Α8 - Α9), διὰ πλαγίων γραμμῶν σημειούμενος, περιβάλλων τὸν πρὸς νότον καὶ ἀνατολὰς ὑπαιθρον χῶρον, τὸ ἄβατον. Καθ' ὅλην λοιπὸν τὴν περίοδον τῆς ἱστορίας τοῦ Ἱεροῦ πρὸ τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπῆρχε πάντοτε εὐρύχωρος αὐλή, περιβαλλομένη ἀρχικῶς μὲν ὑπὸ ἀπλοῦ περιβόλου ἰσοδομικοῦ, βρα-

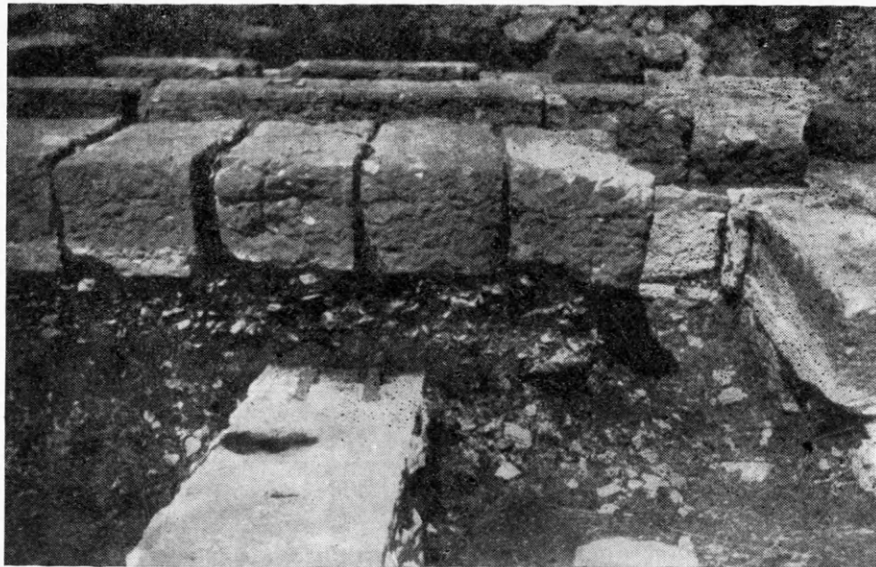
δύτερον δὲ ὑπὸ στοᾶς, σχήματος $\square$ μὲ τὸ ἀνοικτὸν σκέλος πρὸς Α., τὸ ὁποῖον ἔφρασεν ἀπλοῦς τοῖχος. Διαπιστοῦται οὕτω σταθερὰ καὶ διαρκὴς φροντίς, ὅπως ὁ πρὸ τοῦ ναοῦ περιμανδρωμένος χῶρος παραμένῃ ἄστεγος (ὑπαιθρος). Ποία ἡ σημασία τούτου

1 Ὁ ΚΑΡΑΠΑΝΟΣ (Dodone, σ. 20) δίδει ἐσωτερικὰς πιθανῶς διαστάσεις τοῦ κτηρίου 19.50×18 μ., ὁ ΔΥΓΓΥΝΕ

ὁμοίως περίπου πρὸς τὰς ἰδικὰς μας, 20.77×19.12 μ.

καὶ ποῖοι λόγοι ἐπέβαλον τὴν μορφὴν ταύτην θὰ διευκρινήσῃ ἡ περαιτέρω ἐξέτασις τοῦ οἰκοδομήματος.

Τοῦ ἀρχαιότερου ναῖσκου (πίν. 2, 5, εἰκ. 21), ἀποτελουμένου ἐκ μικροῦ προνάου (1.80×3.10 μ.) καὶ τετραγωνικοῦ σηκοῦ (3.30×3.10 μ.), ἔχοντος τὴν αὐτὴν περίπου κατεύθυνσιν πρὸς τὸν μεγάλον ἄξονα τῆς κοιλάδος, διατηρεῖται ἡ κατωτάτη μόνον στρῶσις τῶν θεμελίων, συγκειμένη ἐξ ὀρθογωνίων λίθων μήκ. $1.25 - 1.40$ μ., πλάτ. $0.55 - 0.80$ μ. καὶ ὕψ. $0.22 - 0.24$ μ. Ἐκ τῆς θεμελιώσεως ἐλλείπουν τεμάχιον λίθου τοῦ ὀπισθίου τοίχου τοῦ σηκοῦ (πίν. 2 Α3, εἰκ. 22), τὸ ἀριστερᾷ τῆς εἰσόδου εἰς τὸν σηκὸν τμήμα θεμε-

Εἰκ. 24. Τὸ βορειότερον τμήμα τοῦ ἀν. θεμελίου τοῦ ναῖσκου καὶ ἡ ὑπεράνω μεταγενεστέρα προσθήκη λίθων.

λίου τοῦ τοίχου καὶ τεμάχιον λίθου τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ. Ἡ Β. στενὴ πλευρὰ διατηρεῖται κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ πλέον, ἐνὸς περίπου λίθου ἀποσπασθέντος, ἄγνωστον διατί. Μετὰ τὴν ἀπόσπασιν τοῦ λίθου ὅμως παρέμειναν κατὰ χώραν οἱ δύο μολυβδοχοημένοι σύνδεσμοι ἐπὶ τῆς ΒΑ. γωνίας τοῦ σηκοῦ, σχήματος διπλοῦ πελέκεως (εἰκ. 23). Ὑπεράνω τοῦ θεμελίου τούτου ὑπῆρχε στρῶμα γῆς καὶ ἐπ' αὐτῆς σειρὰ 8 ὀρθογωνίων λίθων (εἰκ. 24), τοποθετηθέντων ἐκεῖ πιθανῶς κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους καὶ ἀφαιρεθέντων ὑφ' ὕμῶν πρὸς μελέτην τοῦ θεμελίου τοῦ ναῖσκου. Ἡ θεμελίωσις τῆς Δ. πλευρᾶς εἶναι ἐν μέρει ὀρατή, προέχουσα τοῦ ὑπεράνω θεμελίου τοῦ νεωτέρου τετραστύλου ἰωνικοῦ ναοῦ (πίν. 2, εἰκ. 25). Ἐσωτερικῶς τῆς θεμελιώσεως ταύτης τοῦ ἀρχαίου ναῖσκου ἐτοποθετήθη βραδύτερον παράλληλος σειρὰ λίθων πρὸς ἔδρασιν τοῦ τετραστύλου ναοῦ. Τῆς νεωτέρας προσθήκης οἱ θεμέλιοι λίθοι εἶναι εὐδιάκριτοι, ἔνεκα τῶν τόρμων συνδέσεως, δηλούντων προγενεστέραν χρῆσιν (εἰκ. 26-27, πίν. 2 Α5-Α6, πίν. 5).

Αἱ ἐξωτερικαὶ διαστάσεις τῶν θεμελίων μετροῦν 6.80×4.35 μ., αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ 5.40×3.10 μ. Τῆς ἀνωδομίας οὐδεὶς λίθος διεσώθη κατὰ χώραν, τοῦ ὕλικου χρησιμοποιοῦντος εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ὑπεράνω τετραστύλου ναοῦ τῶν ἐλληνιστικῶν χρό-

νων (εἰκ. 25). Ἐκ τῶν λιθοπλινθίδων ὁμως τούτων τοῦ ἑλληνιστικοῦ ναοῦ προκύπτει ὅτι ἡ ἀνωδομία ἀποτελεῖτο ἐξ ὀρθογωνίων λίθων, πλάτ. 0.49-0.50 μ., μέσου μήκ. 1.50, ἐνίοτε 1.70 μ., ὕψ. 0.25 καὶ 0.40 μ., συνδεομένων μεταξύ των δι' ὁμοίων σιδηρῶν συνδέσμων σχήματος διπλοῦ πελέκεως καὶ διπλοῦ ταῦ μολυβδοχοημένων. Οἱ τοῖχοι τοῦ

Εἰκ. 25. Ἡ ΝΑ. γωνία τοῦ ἑλληνιστικοῦ προστύλου ναοῦ· ὑπ' αὐτὸν προέχον τὸ θεμέλιον τοῦ ναΐσκου.

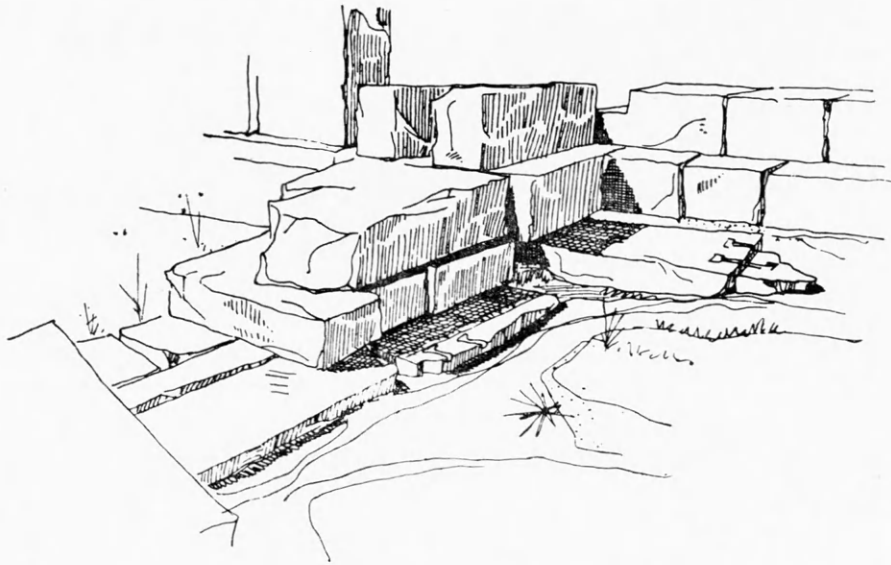
ναοῦ δηλ. κατὰ 0.20-0.30 μ. στενότεροι τῆς θεμελιώσεως (πλάτ. θεμελίου 0.60-0.80 μ.) εἰσεῖχον ἐκατέρωθεν ταύτης κατὰ 0.10-0.15 μ. Αἱ πραγματικαὶ ἐπομένως διαστάσεις τούτου πρέπει νὰ ὑπολογισθοῦν εἰς 6.40×4.10 μ., αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ 5.40×3.10 μ. Οἱ λίθοι τῆς σφυρμένης θεμελιώσεως διαφέρουν εἰς ἐπιμέλειαν ἐργασίας. Ἀμελέστερον κατεσκευασμένοι εἶναι οἱ δόμοι τῆς νοτίας καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, θεμελιωμένοι ἐπὶ χαμηλοτέρου δαπέδου, στερούμενοι συνδέσμων, διότι ἀποτελοῦν τὴν ὑπὸ τὴν ὑπευθυντηρίαν ἀόρατον στρῶσιν. Ἀντιθέτως αἱ πλίνθοι τῆς Α. καὶ τῆς Β. πλευρᾶς, ὡς καὶ τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου τοῦ σηκοῦ (εἰκ. 21 καὶ 28), μήκους μέχρι 1.50 μ., πλάτους 0.55 μ. καὶ ὕψους 0.23 μ., ἀνήκουσαι εἰς τὴν ὑπευθυντηρίαν τῶν τοίχων (ιδεὲ τομὴν Β-Β'), ἔχουν τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν, τὰς ἐκατέρωθεν ἀκμὰς καὶ τὰς ἐξωτερικὰς καθέτους πλευρὰς ἐπιμελέστερον εἰργασμένας, συνδέονται δὲ μεταξύ των διὰ ζεύγους σιδηρῶν συνδέσμων, ἐπενδεδυμένων διὰ

μολύβδου, σχήματος διπλοῦ πελέκεως καὶ ἐνίοτε διπλοῦ ταῦ, τῶν ὁποίων τὰ καμπτόμενα σκέλη τοῦ σιδηροῦ πυρῆνος εἰσέρχονται εἰς τοὺς ὀρθογωνίους τὸρμους τῶν λιθο-

Εἰκ. 26. Τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἑλληνιστικοῦ ναοῦ, ὑπὸ τὸ ὁποῖον εἶναι ὁρατὴ ἡ νεωτέρα προσθήκη τοῦ θεμελίου.

πλινθίδων (πίν. 5 καὶ εἰκ. 29, α)¹. Ὁ σιδηροῦς σύνδεσμος ἀπεμονοῦτο διὰ μολυβδίνου μανδύου, ἵνα προστατευθῇ ὁ σίδηρος ἀπὸ τὴν ὀξειδωσιν ἀκολούθως δὲ

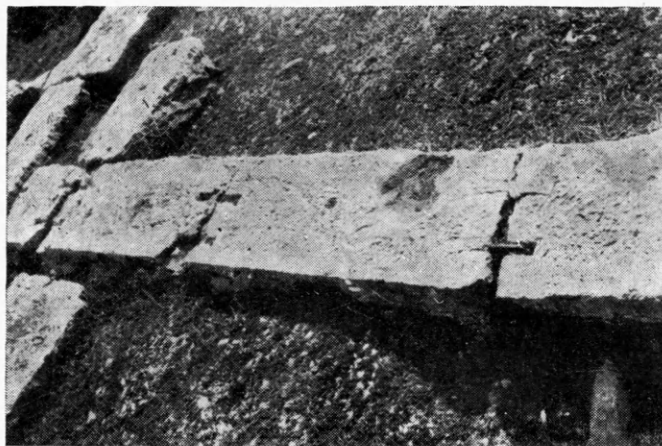
Εἰκ. 27. Σχέδιον τῆς εἰκ. 26.

τυπτόμενος ὁ μολύβδος διὰ σφύρας, διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ μεγαλυτέρα πρόσφυσις τοῦ συνδέσμου ἐντὸς τῆς αὐλακος, ἐλάμβανε τὸ σχῆμα τοῦ διπλοῦ πελέκεως. Τοιοῦτοι κατὰ χώραν

¹ Μῆκος αὐλακος συνδέσεως 0.30-0.31 μ., πλάτ. 0.04 μ., πυρῆνος 0.012×0.012 μ., μῆκος κεκαμμένων σκελῶν βάθ. 0.02 μ., διαστ. τετραγώνων τὸρμων 0.04×0.045 μ., 0.04 μ. βάθ. 0.05 μ., μῆκος συνδέσμων 0.27 μ., τομὴ σιδηροῦ

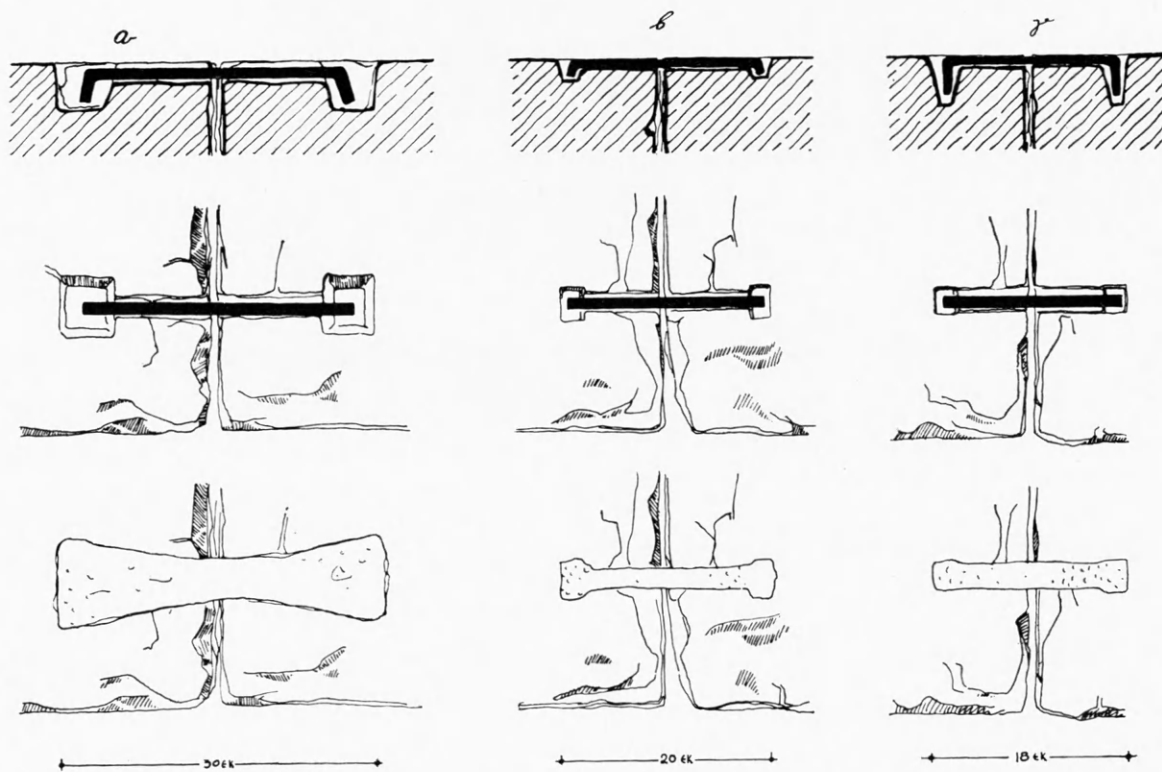

σφζόμενοι σύνδεσμοι, ἔχοντες καὶ τὸ ἐκ μολύβδου περίβλημα, διατηροῦνται ἐπὶ τῆς Α. πλευρᾷ τοῦ ναῖσκου, ὡς καὶ εἰς τὸ σημεῖον συνδέσεως ταύτης μετὰ τοῦ ὀπισθίου

Εἰκ. 28. Τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾷ τοῦ ἀρχαίου ναῖσκου.

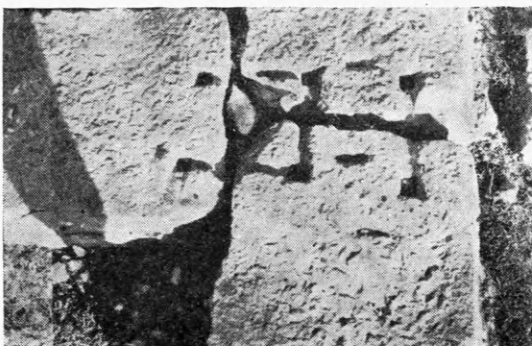
τοίχου τοῦ σηκοῦ (εἰκ. 23, 28, πίν. 2 Α3 καὶ 5 Α3.).

Εἰκ. 29. Κάτοψις καὶ τομὴ συνδέσμων ἱερᾶς οἰκίας, α=περὶ τὸ 400 π.Χ.,
β=ἀρχαὶ 3ου αἰ., γ=τέλος 3ου αἰ. (σχέδιον Β. Χαρίση).

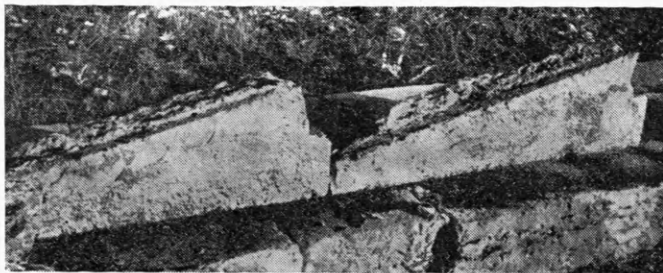
Ὁ μοναδικὸς λίθος τοῦ προσθίου ἐγκαρσίου τοίχου τοῦ σηκοῦ συνήπτετο μετὰ τοῦ παρακειμένου λίθου τῆς μακρᾷ πλευρᾷ διὰ δύο τοιούτων συνδέσμων, μὴ σφζομέ-

νων πλέον, οἱ ὅποιοι μετὰ τῶν ἐτέρων δύο συνδέσμων τῶν παραπλεύρων λίθων ἐσχημάτιζον τὸ σχῆμα $\sqcap$ (εἰκ. 30). Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν λίθων τούτων διακρίνονται 1-3 στενομήκεις τόρμοι, διαστάσεων $0.025 \times 0.06 \times 0.03 \mu$, πρὸς γόμφωσιν τῶν ὑπερκειμένων δόμων τῇ βοηθείᾳ ἐμπολίων. Ἐπὶ τῆς ὑπευθυντηρίας ἔβαινον ἡ εὐθυντηρία καὶ ἡ ἀνω-

Εἰκ. 30. Τὸ ἀν. τμήμα τοῦ σηκοπρονάου τοίχου εἰς τὸ σημεῖον συνδέσεως μετὰ τῆς ἀν. μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ναῖσκου.

δομία, τῶν ὁποίων λιθοπλινθίδες ἐχρησιμοποίησαν, ὥς εἴπομεν, πρὸς θεμελίωσιν τοῦ ὑπεράνω μεγαλυτέρου τετραστύλου ναοῦ (εἰκ. 25). Αἱ πλινθοὶ αὗται, πλάτους 0.50μ , ἔχουν μῆκος $1.30-1.40 \mu$, 1.45μ , εἷς δὲ 1.75μ , καὶ ὕψος 0.27 , 0.30 , 0.40μ , συνδεόμεναι ἐνίοτε καθ' ὃν τρόπον καὶ ἡ περιγραφεῖσα εὐθυντηρία τῆς Α. καὶ τῆς Β. πλευρᾶς. Οἱ τοῖχοι λοιπὸν τοῦ ναῖσκου εἶχον κατασκευασθῇ κατὰ τὸ ἰσοδομικὸν σύστημα, μὲ ἀνισοῦψεῖς στρώσεις (0.27 , 0.30 καὶ 0.40μ) οὕτως, ὥστε οἱ ἄρμοι τῆς κατωτέρας σειρᾶς νὰ ἀντιστοιχοῦν εἰς τὸ μέσον τῆς ὑπερκειμένης, διότι τὰ κανονικὰ μῆκη τούτων, 1.35 , 1.40 , 1.45μ , ὑποθέτουν τὸ αὐστηρὸν ἰσοδομικὸν σύστημα. Ἡ κατὰ τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ ναοῦ, τὴν πρόσοψιν, θεμελίωσις δηλοῖ ὅτι ὁ πρόναος ἐκλείετο ἔμπροσθεν διὰ τοίχου μετ' εἰσόδου, διότι ἡ περίπτωσις ἀνοικτοῦ προνάου μετὰ κιόνων, τοῦ ἀπλοῦ δηλ. ναοῦ ἐν παραστάσι, πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ ἔνεκα τοῦ μικροῦ πλάτους τοῦ ναοῦ (3.10μ)¹. Ἐπομένως ὁ ἀρχαιότερος ναὸς τοῦ λατρευτικοῦ οἰκοδομήματος ἦτο ἀπλοῦς μετὰ σηκοῦ καὶ κλειστοῦ προνάου ναῖσκος, διαστάσεων ἐξωτερικῶν $6.40 \times 4.10 \mu$, ἔχων πλευρὰς $3:2$, ἥτοι σχέσιν ἡμιόλιον. Εἶναι ὁ ἀπλούστερος τύπος ναοῦ, μορφῆς μεγάρου, ἀπαντῶντος εἰς ὁλόκληρον τὸν ἑλληνικὸν χῶρον, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὰ ἀγροτικὰ Ἱερὰ καὶ εἰς τὰς ἀποκέντρους περιοχάς².

Εἰκ. 31. Τύμπανα τῶν δύο ἀετωμάτων τοῦ ναῖσκου.

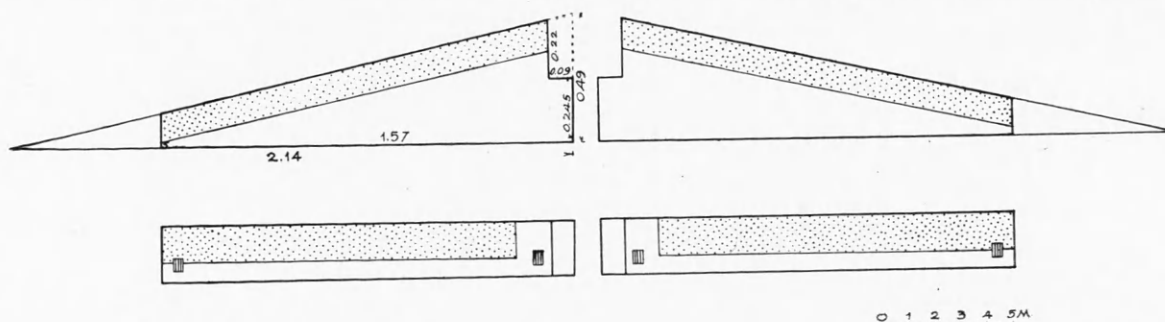
Ὁ θριγκός. Οὐδὲν ἀρχιτεκτονικὸν μέλος τοῦ ἐπιστυλίου ἀνευρέθη, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ, ἔὰν ὁ ναῖσκος ἦτο δωρικοῦ ἢ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ. Ἐκ τῶν δύο ἀετωμάτων διεσώθησαν δύο ὀρθοστάται, ἀποτελοῦντες ἕκαστος τὸ ἥμισυ τοῦ τυμπάνου τῶν

¹ Ἐὰν δεχθῶμεν πρόναον δίστυλον μὲ διάμετρον κιόνων 0.50μ , ὅσον δηλαδὴ καὶ τὸ πάχος τῶν τοίχων, προκύπτει μετακίονιον ἴσον πρὸς 0.70μ , ὅπερ ἄτοπον.

² Πρβλ. τὸν ἀρχαιότερον ναὸν τῆς Ἀφαιᾶς Αἰγίνης, Α. FURTWÄNGLER, Aegina, σ. 2 κ.ἐξ., 482, εἰκ. 401 καὶ G. WELTER, AA 69, 1954, σ. 38-39, τὸν ναὸν ἐπὶ τῶν Δ. κλιτύων τῆς Ἀκροπόλεως, AM 20, 1895, σ. 172 κ.ἐξ., Ὑμηττοῦ, ΠΑΕ 1950, σ. 153, εἰκ. 9, τῶν Ταξιαρχῶν Αἰτωλίας, ΑΔ 10, 1926, σ. 5, εἰκ. 3, Δρηφου-Κρήτης,

ΑΔ 4, 1918, παράρτ. σ. 25. BCH 60, 1936, σ. 214 κ.ἐξ., Τήνου, ΠΑΕ 1952, σ. 531 κ.ἐξ., 1953, σ. 258 κ.ἐξ., Κορησίας Κέω, AA 69, 1954, σ. 64, εἰκ. 7-11, Κωτίλου Ἀρκαδίας, ΑΕ 1903, σ. 152, κ.ἐξ. εἰκ. 2-3, τοὺς δύο ἀωνόμους ναοὺς τῆς Δήλου, νοτίως τοῦ Ἀρχηγείου, R. VALLOIS, L'architecture hellénique et hellénistique à Délos, 1944, σ. 123. Αὐτ. σ. 121 κ.ἐξ. γενικῶς περὶ τοῦ τύπου.

δύο αετωμάτων (εἰκ. 31-32), οἱ ὅποιοι μὲ τὴν διάλυσιν τοῦ ἀρχαίου ναῖσκου εἶχον τοποθετηθῇ εἰς τὸ θεμέλιον τῆς βορείου στενῆς πλευρᾶς τοῦ ἀδύτου τοῦ μεταγενεστέρου ἑλληνιστικοῦ ναοῦ (πίν. 2γ-γ¹ καὶ εἰκ. 80)¹. Αἱ πλάκες, μήκους 1.47 καὶ 1.40 μ., ὕψους 0.465 μ., ἀνήκουν εἰς ὀρθογώνιον τρίγωνον, μὲ βάσιν 2.14 μ., ὕψος 0.49 μ., ὅσον δηλαδὴ καὶ τὸ ὕψος τοῦ αετώματος, καὶ ἄνοιγμα τῆς περὶ τὴν βάσιν ἐξωτερικῆς γωνίας 13°. Τὸ αέτωμα ἐπομένως εἶχε πλάτος 4.30 μ. περίπου, ὕψος 0.50 μ., κλίσιν δὲ 13° περίπου. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν δύο τυμπάνων ὑπάρχει ὀρθογώνιος ἐγκοπὴ, ἢ δοκοθήκη, διαστάσεων 0.22×0.18 μ., πρὸς τοποθέτησιν τῆς κορυφαίας δοκοῦ. Τὰ ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας λαξεύματα καὶ οἱ δύο τόρμοι ἐχρησίμευσαν πρὸς στερέωσιν τῆς πηλίνης ἐπαιετίδος σίμης, τῶν ὁποίων δύο μεγάλα τεμάχια ἀνευρέθησαν (κατάλογος ἀριθ. 20). Ἐκ τοῦ μικροῦ πάχους τῶν ὀρθοστατῶν (0.21 μ.) προκύπτει ὅτι τὸ τύμπανον εἶχε καὶ ἀντιθήματα ὀπισθεν. Ἐκ τῶν πηλίνων τούτων τεμαχίων τῆς ἐπαιετίδος σίμης (πίν. 12 δ) δυνάμεθα

Εἰκ. 32. Σχέδιον εἰκ. 31.

νὰ ὑπολογίσωμεν ἐπίσης τὴν κλίσιν τοῦ αετώματος, ἴσην πρὸς 13° περίπου. Τὸ ὕψος τοῦ αετώματος ἐπομένως ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἥμισυ τῆς βάσεως τοῦ γείσου ἦτο περίπου 1:4.36, σχέσις ἰδιάζουσα εἰς τοὺς ναοὺς τῶν κλασσικῶν χρόνων. Προσέτι ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων συντριμμάτων τῆς κεραμώσεως τῆς στέγης προκύπτει ὅτι αὕτη ἐκαλύπτετο διὰ πηλίνων κεράμων τοῦ κορινθιακοῦ τύπου (ἰδὲ Κατάλογον).² Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μοναδικῶν τούτων κεραμεικῶν εὐρημάτων ὁ ναὸς δύναται νὰ χρονολογηθῇ εἰς τοὺς περὶ τὸ 400 π.Χ. χρόνους, ἄποψις, ἢ ὁποία, ὡς θὰ ἴδωμεν βραδύτερον (κεφ. ἱστορικὸν περιγρᾶμμα), ἐνισχύεται καὶ ἐξ ἄλλων λόγων, κυρίως ἱστορικῶν.

γ'. ΤΟ ΤΕΜΕΝΟΣ

(Πίν. 2 καὶ 7, εἰκ. 38)

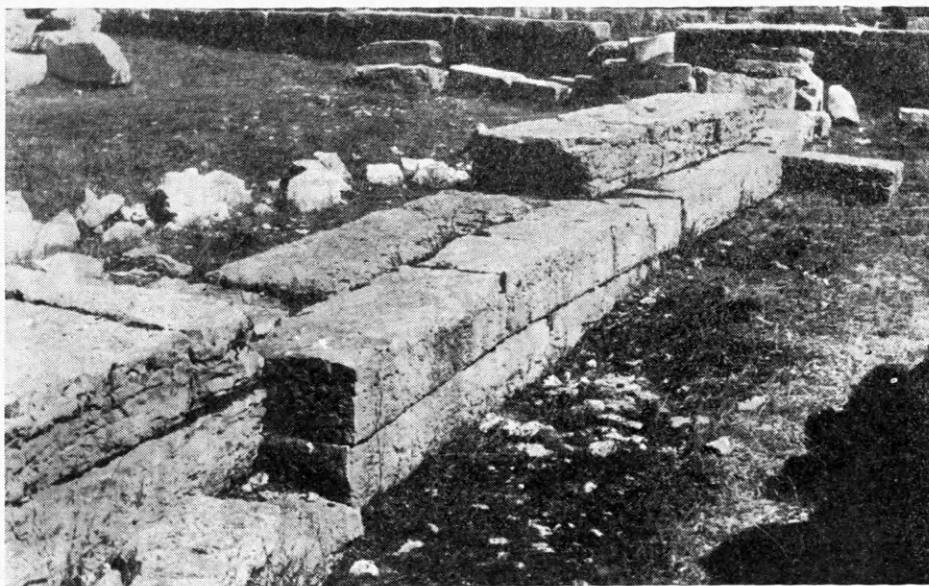
Ὁ πρὸς Ν. καὶ ΝΑ. τοῦ ναῖσκου ἱερὸς χώρος περιεκλείσθη κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. ἐντὸς ἰσοδομικοῦ περιβόλου, μερικῶς μόνον σφζομένου (πίν. 2 Α1-Α5-Α6-Α7-α8-α9), ἔχοντος σχῆμα ὀρθογωνίου. Τούτου διατηροῦνται ὁλόκληρος ἡ δυτικὴ πλευρὰ, μήκ. 11.75 μ. (Α1-Α5, εἰκ. 25), ἀρχομένη ἀπὸ τῆς ΝΑ. γωνίας ἀκριβῶς

¹ Ἀνεγνωρίσθησαν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος τῆς ἀναστηλώσεως κ. Χ. Μπούρα.

² Μαρμάρινον τμήμα ἀνθεμωτοῦ μετώπου ἡγεμόνος καλυπτῆρος, ὕψ. 0.18 μ., εὐρεθὲν πλησίον τοῦ τάφου Ι,

οὐχὶ μακρὰν τοῦ ναῖσκου (ΠΑΕ 1932, σ. 48, εἰκ. 2, ἰδὲ καὶ Κατάλογον ἀρ. 23) τοῦ 4-3^{ου} π.Χ. αἰ., προέρχεται ἐνδεχομένως ἐκ τούτου, ἕτερον δὲ (Κατάλ. ἀρ. 24) ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν 1952-1955.

τοῦ προνάου καὶ βαίνουσα παραλλήλως πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναῖσκου, τὸ ἥμισυ καὶ πλέον τῆς νοτίας πλευρᾶς μήκ. 6.63 μ. (Α5-Α6, εἰκ. 33) μέχρι τοῦ ἐγκαρσίου λίθου Α6, ἐπέχοντος θέσιν ἀριστερᾶς παραστάδος εἰσόδου. Ἀνατολικώτερον, εἰς ἀπόστασιν 2.65 μ. ἀκριβῶς, ἕτερος ὅμοιος λίθος (Α7, εἰκ. 34) ἀπετέλει τὴν δεξιὰν παραστάδα τῆς εἰσόδου (Α6-Α7). Ἀνατολικῶς τοῦ ναῖσκου διετηρήθη ἐπίσης μικρὸν τμήμα τῆς Β. πλευρᾶς (α8-α9, εἰκ. 35), ἀποτελούμενον ἐκ τριῶν λίθων συνολικοῦ μήκους 3.49 μ. Ἡ προέκτασις τῆς πλευρᾶς ταύτης συνήντα τὴν Α. μακρὰν πλευρὰν τοῦ ναῖσκου ὀλίγον βορειότερον τῆς προσόψεως τοῦ προνάου καὶ δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ΒΔ. πλευρὰν τοῦ περιβόλου (πίν. 2 καὶ 7), εὐρισκομένην εἰς τὴν αὐτὴν γραμμὴν μὲ τὴν πρόσοψιν τοῦ ναῖ-

Εἰκ. 33. Ἐξωτερικὴ ὄψις τῆς νοτίας πλευρᾶς (Α5-Α6) τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου (ἄποψις ἀπὸ Δ.).

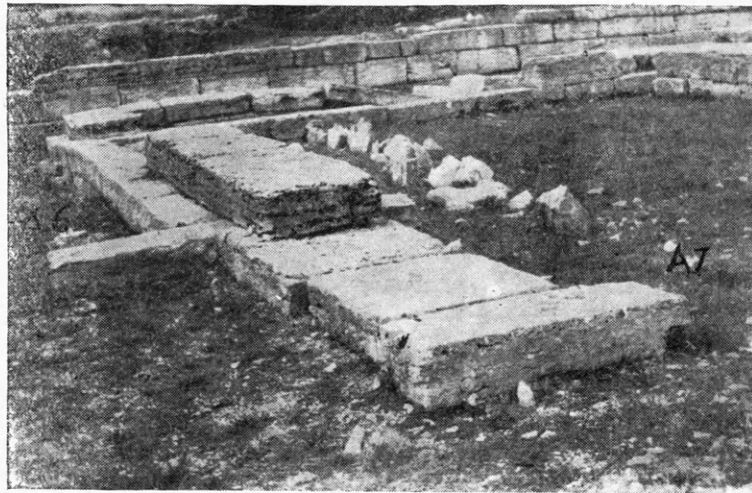
σκου. Ἡ Α. πλευρὰ τοῦ τοίχου, ὡς καὶ τὸ ἀνατολικώτερον τμήμα τῆς Ν. πλευρᾶς, ἐξηφανίσθησαν, τὸ μὲν πρῶτον κατὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς ἀντιστοίχου ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐλληνιστικοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, τὸ δὲ κατὰ τὴν εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ καταστροφὴν τοῦ ἐλληνιστικοῦ στυλοβάτου, γενομένην πιθανώτατα κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους (ιδεὲ κατωτέρω). Τὴν ὑπαρξιν ὁμῶς τῆς Α. πλευρᾶς ὑποθέτει ἡ πρὸς Ν. εἴσοδος (πλάτους 2.65 μ.), ἥτις ἄλλως θὰ ἐπερίττευσεν, ἐὰν τὸ πρὸς Α. τμήμα τοῦ ἀβάτου ἦτο ἀνοικτόν. Ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐξωτερικὴ κάθετος πλευρὰ τῆς δεξιᾶς παραστάδος Α7 φέρει καταφανῆ λαξεύματα, δηλοῦντα τὴν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο σύνδεσιν τοῦ ἐξαφανισθέντος Α. τμήματος τοῦ νοτίου τοίχου. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ μῆκος τῆς Ν. πλευρᾶς, ἥτοι τὸ πλάτος τοῦ τεμένους, δύναται νὰ ὑπολογισθῇ εἰς $6.63 + 0.48 + 2.65 + 3.96 = 13.72$ μ., μὲ τὴν δυτικὴν παραστάδα Α6 ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ μέσου τῆς πλευρᾶς¹.

Τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου διατηροῦνται δύο μόνον στρώσεις, ὕψ. 0.58 μ., εἰς τὰ ἑκατέρωθεν τῆς ΝΔ. γωνίας (Α5, εἰκ. 33 καὶ 36) τμήματα καὶ εἰς μῆκος 3.50-4.00 μ.

¹ Σχέσις πλάτους εἰσόδου (2.65 μ.) πρὸς τὸ ἀριστερόν τμήμα τῆς προσόψεως 2:5, πρὸς τὸ σύνολον 1:5 περίπου.

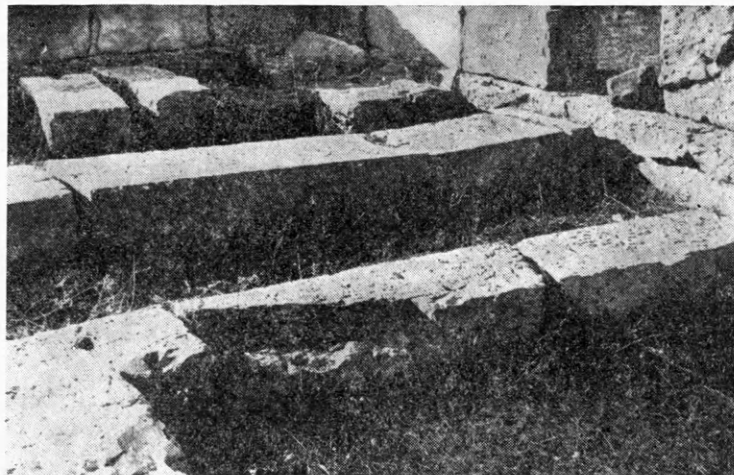

(ὕψος ἐκάστου δόμου 0.29 μ.), μία δὲ σειρὰ περαιτέρω (εἰκ. 25, 34-35). Εἶναι κατεσκευασμένος ἐξ ἐπιμήκων δόμων καλῆς ποιότητος ἀσβεστολίθου, πλάτ. 0.48 μ., μήκ. 1.30-2.00 μ. Ἐπὶ τῆς ἄνω ὀριζοντίας ἐπιφανείας ὑπάρχουν ἀβαθεῖς τóρμοι (μοχλοβόθρια) πρὸς στήριξιν τοῦ μοχλοῦ κατὰ τὴν περιστροφὴν τοῦ λίθου πρὸς τοποθέτησίν του. Ἡ ἐξωτερικὴ

Εἰκ. 34. Αἱ παραστάδες τῆς εἰσόδου (Α6-Α7) ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς.
Δεξιᾷ τὰ λείψανα καλύβης (ἄποψις ἀπὸ Α.).

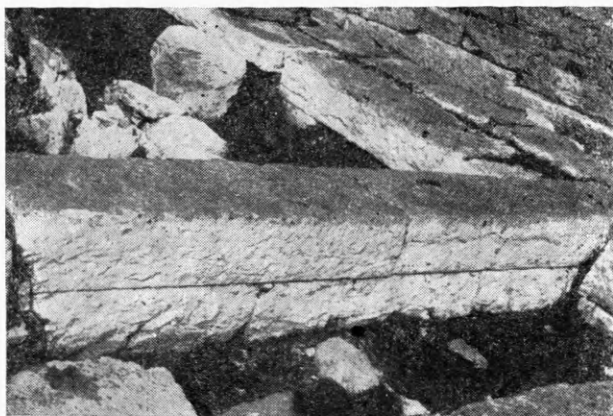
πλευρὰ μέχρι τοῦ ἡμίσεος τοῦ κατωτέρου δόμου εἶναι ἐπιμελῶς εἰργασμένη διὰ βελόνης, αἱ ἀκμαὶ τῶν λίθων εὐθεῖαι καὶ οἱ ἄρμοι μὲ καλὴν συναρμογὴν (εἰκ. 33, 36). Ἐκατέρωθεν τῆς ἀκμῆς τῆς ΝΔ. γωνίας διακρίνεται εἰσέτι κάθετος ταινιωτὴ λάξευσις, τελευ-

Εἰκ. 35. Τὸ ΒΑ. τμήμα (α8-α9) τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου (ἐμπροσθεν).

τῶσα εἰς τὸ μέσον τοῦ ὕψους τοῦ κατωτέρου λίθου, λίαν συνήθης εἰς τοὺς πύργους ἰδίᾳ τῶν ἀκροπόλεων τῆς Ἡπείρου ἀπὸ τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. καὶ ἐξῆς. Τὸ κατώτερον ἥμισυ τῆς πρώτης στρώσεως, ἀδρότερον εἰργασμένον, δὲν ἦτο ὀρατόν, ἐπέχον θέσιν θεμελίου. Ἀντιθέτως ἢ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ περιβόλου, ἢ πρὸς τὴν αὐλήν, ἀφέθη ἀλάξευτος, μὴ οὕσα

δρατή (εἰκ. 37). Τοῦτο σημαίνει, ὅτι τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου τοῦ περικλείστου χώρου τῆς αὐλῆς ὑπερεῖχεν αἰσθητῶς τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐδάφους, ἀντιστοιχοῦν εἰς τὴν εὐθυνητηρίαν τῆς Α. πλευρᾶς τοῦ ναῖσκου (τομὴ Β-Β'). Ἐπειδὴ δὲ τὸ δάπεδον τῆς αὐλῆς καὶ ἡ εὐθυνητηρία τοῦ ναῖσκου παρέμειναν ἀμετάβλητα καὶ κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἐξωτερικοῦ τετραγώνου ἐλληνιστικοῦ περιβόλου (Β1-Β4) καὶ τῶν στοῶν (β1-β4), ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὸ ὕψος τοῦ τοιχοβάτου β (τομὴ Β-Β'), ἔνθα πατεῖ ὁ ὀρθοστάτης (ιδὲ καὶ κατ. σ. 53-4), διότι ἄλλως ἤθελεν ἀποκρυβῆ τμήμα τῆς ἀνωδομίας τοῦ ναῖσκου, ἔπεται ὅτι τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου τῆς αὐλῆς ὑπερεῖχε τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐδάφους πρὸς βορρᾶν μὲν τῆς εἰσόδου (πίν. 2, Α6-Α7) ὅσον τὸ ὕψος τῶν δόμων δ, γ, β, τοῦ ἐλληνιστικοῦ τοίχου (τομὴ Β-Β', εἰκ. 43) ἥτοι κατὰ 1.08 μ., κατὰ δὲ τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν ὅσον τὸ ὕψος τῶν δόμων

Εἰκ. 36. Τμήμα τῆς δυτ. πλευρᾶς τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου.

ε, δ, γ, β (τομὴ Α-Α'), ἥτοι 1.50 μ. περίπου. Τοῦτο βεβαίως ὑποθέτει ὑπαρξιν μικρᾶς κλίμακος ἢ κεκλιμένου ἐπιπέδου πρὸς τῆς εἰσόδου ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὅπερ ἐξηγεῖ τὴν παρουσίαν τῶν δύο παραστάδων, τοποθετημένων κατὰ 1.30 μ. ἀνατολικώτερον τοῦ ἐκ Β. πρὸς Ν. ἄξονος τοῦ ὀρθογωνίου τεμένους. Ὅτι ἀμφότεροι οἱ ἐγκαρσίως τοποθετημένοι λίθοι Α6 καὶ Α7 τῶν παραστάδων εὐρίσκονται κατὰ χώραν, ἐν-
νοτίας θεμελιώσεως τοῦ ἐλληνιστικοῦ

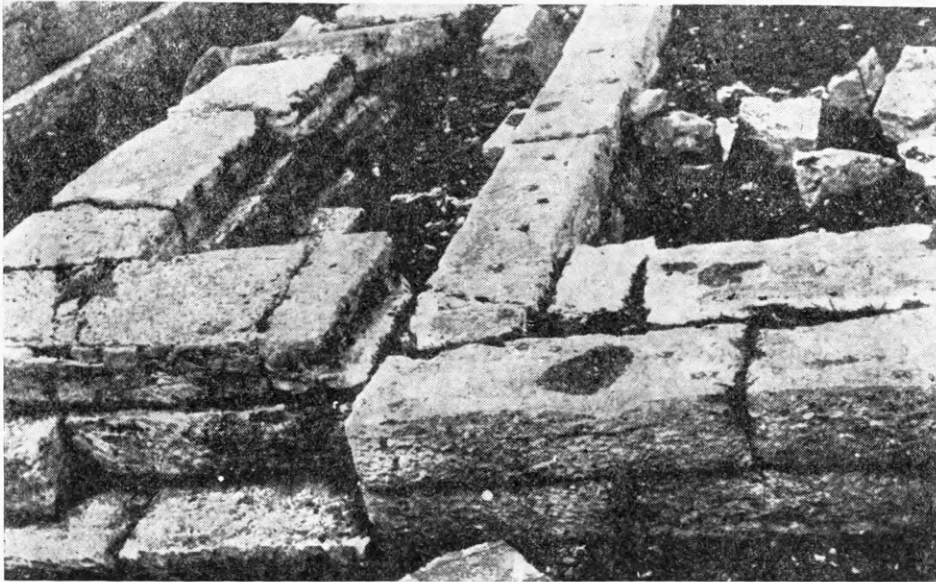
στυλοβάτου, προκύπτει τόσον ἐκ τῆς συμμετρου προεκβολῆς αὐτῶν πρὸς Β., ὅσον καὶ ἐκ τῆς ἀντιστοιχίας τῶν ὑπαρχόντων λαξευμάτων εἰς τὰ σημεῖα συνδέσεως τῶν ἐγκαρσίων λίθων μετὰ τῶν παρακειμένων τοίχων.

Μεταξὺ τῶν λίθων τούτων ὑπῆρχε κλίμαξ ἢ κεκλιμένον ἐπίπεδον, βάθους ἴσου πρὸς τὸ μῆκος τῆς παραστάδος Α6 (2.60 μ.), ἐπαρκοῦντος πρὸς ἀνάπτυξιν κλίμακος ὕψους 1.10-1.50 μ. περίπου. Ἀναμφιβόλως λοιπὸν τὸ δάπεδον τοῦ τεμένους, περικλειόμενον ὑπὸ τοῦ ὀρθογωνίου ἰσοδομικοῦ περιβόλου, ὑπερεῖχε τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐδάφους ὑπὲρ τὸ ἓν μέτρον. Τὸ ἀνοιγμα τῆς εἰσόδου ἐπομένως, ἔνεκα τοῦ μεγάλου πλάτους (2.65 μ.), δὲν ἐφράσσετο διὰ θύρας, ἀλλὰ παρέμενεν ἀνοιχτόν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ τεμένους (εἰκ. 38) δὲν ἐτοποιητήσαμεν οὔτε θύραν οὔτε ὑπέρθυρον, τὸ δὲ ὕψος τούτου ὑπελογίσσαμεν μικρότερον τῶν 2 μ., ὅπερ προκύπτει καὶ ἐκ πληροφοριῶν τῆς ἀρχαίας παραδόσεως περὶ τῶν τεμενῶν ἐν γένει (ιδὲ σ. 46 καὶ ὑποσ. 1).

Ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ περιβόλου (Α1 καὶ εἰκ. 25), ἀποκεκρουμένος κατὰ τὴν πλευρὰν τὴν ἐστραμμένην πρὸς τὸν θεμέλιον λίθον τοῦ προνάου, εὐρίσκεται ὀλίγον βαθύτερον τοῦ τελευταίου τούτου, ἔνεκα τῆς ἐδαφικῆς κατωφερείας προφανῶς, ἄνευ ὀργανικῆς συνδέσεως μετὰ τοῦ ναοῦ. Τῆς ΒΑ. πλευρᾶς τοῦ περιβόλου οἱ σφρζόμενοι τρεῖς λίθοι α8-α9 (εἰκ. 35) ἀνήκουν εἰς τὴν κατωτέραν στρωσιν, πλάτ. 0.49-0.52 μ., ἀποτελοῦσαν τὴν θεμελίωσιν τοῦ τοίχου, διότι μόνον ἡ ἄνω ὀρι-

ζοντία ἐπιφάνεια μετὰ τῆς παρακειμένης ἐξωτερικῆς ἀκμῆς εἶναι καλῶς εἰργασμένη. Τῆς στρώσεως ταύτης τὸ πρὸς τὸν ναῖσκον τμήμα ἐξηφανίσθη κατὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ μεγαλυτέρου ναοῦ. Οἱ λίθοι παραμένουν ἀσύνδετοι μεταξύ των, ἢ πρὸς τὴν αὐλὴν ἐστραμμένη πλευρὰ ἀνώμαλος ἐπίσης, ἐπὶ δὲ τῆς ἄνω ἐπιφανείας διακρίνονται οἱ ἀβαθεῖς τόρμοι τῆς γομφώσεως τοῦ ὑπερκειμένου δόμου τοῦ τοίχου. Ἄλλ' ὅπωςδήποτε ἡ ποιότης τοῦ λίθου, τὸ πλάτος καὶ ἡ ἐπεξεργασία τῶν λιθοπλίνθων μαρτυροῦν ὅτι οἱ τρεῖς οὗτοι δόμοι ἀνήκουν εἰς τὸν ἰσοδομικὸν περίβολον.

Ὁ περίβολος λοιπὸν οὗτος παρουσιάζει μερικὰς ἀξιοσημειώτους ἰδιορρυθμίας, ἥτοι

Εἰκ. 37. Ἡ ΝΑ. γωνία τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου (δεξιᾷ). Ἀριστερᾷ τὸ θεμέλιον τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ στυλοβάτου.

τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ ναῖσκου δύο τμήματα τῆς Β. πλευρᾶς δὲν εὐρίσκονται ἐπὶ τῆς αὐτῆς γραμμῆς, ἀλλὰ τὸ ἀνατολικῶς τοῦ ναοῦ τμήμα πίν. 7 Α2 - Α8 κεῖται βορειότερον τοῦ δυτικοῦ. Προσέτι, ἐνῶ ὁ κύριος ἄξων τοῦ ναοῦ εἶναι ὁ ἐκ Β. πρὸς Ν., ὁ ἄξων τοῦ περιβόλου εἶναι κάθετος πρὸς ἐκεῖνον, μὲ κατεύθυνσιν ἐκ Δ. πρὸς Α. Ἐπὶ πλέον ἡ θέσις τοῦ ναῖσκου, περιοριζομένου σχεδὸν εἰς τὴν ΒΔ. πλευρὰν τοῦ τεμένου καὶ οὐχὶ εἰς τὸ κέντρον, μαρτυρεῖ ὅτι δὲν ἀπετέλει οὗτος τὸ κύριον στοιχεῖον τῆς λατρείας, ἀλλ' ἡ περικλειομένη ἐντὸς τοῦ περιβόλου αὐλή, διαστάσεων 11.75×13.72 μ. Ἡ εἴσοδος ἐκ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου εὐρίσκεται αἰσθητῶς ἀνατολικώτερον τοῦ ἄξονος, πιθανώτατα διότι ἐκ τοῦ σημείου τούτου ὁ ναῖσκος ἦτο ὁρατὸς καὶ κατὰ τὰς δύο βασικὰς πλευρὰς, μὲ ὅψιν $3/4$ περίπου (εἰκ. 38)¹. Τὸ γεγονὸς ὅμως, ὅτι ἀμφοτέρων τῶν σημείων τούτων ἡ θέσις ἠδύνατο νὰ μετατεθῇ ἀντιστοίχως, ἥτοι ὁ μὲν ναὸς νὰ τοποθετηθῇ ἐπὶ τῆς ΒΑ. πλευρᾶς, ἡ δὲ εἴσοδος ἐπὶ τῆς ΝΑ., ἐν συνδυασμῷ μὲ ὅσα θὰ διαπιστώσωμεν

1 Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ σχεδίου κατόψεως προκύπτει ὅτι ὁ ἰστάμενος εἰς τὸ μέσον τῆς εἰσόδου τοῦ τεμένου θεᾶται τὸ μέτωπον τοῦ ναῖσκου ὑπὸ ὀπτικὴν γωνίαν τριπλασίαν τῆς ὀπτικῆς γωνίας, ἐχούσης βάσιν τὴν μακρὰν

πλευρὰν τούτου. Περὶ τοῦ τονισμοῦ τῆς γωνίας προσόψεως εἰς βάρος τῆς ἐτέρας ἰδὲ Ι. ΚΟΝΤΗΝ, Αἱ ἐλληνοιστικά διαμορφώσεις τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Κῷ, 1956, σ. 13 κ. ἐξ.

κατωτέρω, ἐνισχύει τὴν γνώμην ὅτι λόγοι σοβαροί, καὶ οὐχὶ ἀπλῶς ὀπτικῶν ἐντυπώσεων, ἐπέβαλον τὴν κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο, εἰς ὃ εὐρίσκεται, τοποθέτησίν του.

Ὅλαι αὐταὶ αἱ ἰδιορρυθμίαι κατανοοῦνται μόνον, ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι ἐξόχως ἱερὰ σύμβολα, συνδεόμενα ἀπὸ παναρχαίων χρόνων μὲ τὴν λατρείαν, ὡς ἐκ τῆς φύσεώς των δὲ ἀμετακίνητα, εὐρίσκοντο πιθανώτατα πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ χώρου καὶ οὕτως ἐπέβαλον τὴν μορφήν ταύτην καὶ τὴν πρὸς Α. ἀνάπτυξιν τοῦ τεμένους, ὡς καὶ τὴν πρὸς τὰ ΒΔ. μετατόπισιν τοῦ ναΐσκου. Προφανῶς ὁ ναὸς κατεσκευάσθη οὐχὶ χάριν αὐτῆς τῆς λατρείας τοῦ Διός, ἀλλὰ πρὸς βοηθητικὴν χρῆσιν, ἵνα στεγάσῃ τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ, τὰ σκεύη τῆς λατρείας καὶ τὰ ποικίλα πολύτιμα ἀναθήματα ¹, ἔναντι

Εἰκ. 38. Ἀναπαράστασις τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας Ε' περὶ τὰ μέσα τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. (σχέδιον Β. Χαρίση).

ἀκριβῶς τῆς καταργηθείσης καλύβης, ἣτις πιθανῶς ὑπῆρξεν ἐν τῶν καταλυμάτων τῶν ἱερέων, τῶν περιφήμων Σελλῶν. Ὅτε δέ, ὀλίγον βραδύτερον, παρέστη ἀνάγκη νὰ προσταυθοῦν τὰ ἱερὰ σύμβολα τῆς λατρείας διὰ λιθίνου περιβόλου, διὰ νὰ περιλάβῃ καὶ ταῦτα ἐντὸς τοῦ ἀβάτου χώρου, ἡ ἐλλειψοειδὴς καλύβη διελύθη, οἱ δὲ ἡμίχωστοι καὶ

¹ Ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ π.χ. ἀναφέρει (I 46) ὅτι ὁ Κροῖσος ἔστειλεν εἰς Δωδώνην, ὡς καὶ εἰς Δελφοὺς (I 50), ἀπεσταλμένους, ἵνα ἐρωτήσῃ τὸν θεὸν περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀναχαιτίσεως τῆς αὐξανομένης δυνάμεως τῶν Περσῶν, καὶ ἐκ δευτέρου, ἵνα πληροφορηθῇ ἐὰν ἔπρεπε νὰ ἐπιχειρήσῃ τι κατ' αὐτῶν. Πιθανῶς ἐκ τῶν δώρων τοῦ Κροῖσου προέρχεται καὶ ὁ κατὰ τὸ 1955 ἀνευρεθεὶς χρυσοῦς λέων ἐκ λεπτοῦ περιτμήτου ἐλάσματος (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1955, σ. 56, εἰκ. 52, καὶ BCH 80, 1956, σ. 300, εἰκ. 2) λυδικῆς μᾶλλον παρὰ περσικῆς τέχνης τοῦ 6^{ου} π.Χ. πιθανῶς αἰῶνος. Ὁ ἐκδώσας θεωρεῖ τοῦτο περσικῆς τέχνης τῆς ἀχαιμενιδείου ἐποχῆς (ΠΑΕ 1955, σ. 169-170), συμφώνως πρὸς τὴν ἄποψιν τοῦ καθηγ. Ρ. ΑΜΑΝΔΡΥ, ὁ ὁποῖος ὑποθέτει ὅτι μετεφέρθη εἰς Δωδώνην ὑπὸ Ἑλλήνων μετὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Περσῶν κατὰ τὸ ἔτος 480-479 π.Χ., Antike

Kunst (Olten/Schweiz) 1958, I, σ. 10 καὶ ὑποσ. 11, πίν. 7, 1. Σημειωτέον ὅτι καὶ τὸ εἰς Δελφοὺς ἀνάθημα τοῦ Κροῖσου ἦτο βάθρον ἐκ χρυσῶν πλίνθων, ἐφ' οὗ ἴστατο λέων χρυσοῦς, συμβολίζων τὸν λέοντα, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν παράδοσιν ἐφύλαττε τὸ τεῖχος τῶν Σάρδεων. (Πρβλ. ἕτερα παρόμοια λυδικὰ ἐκ Σάρδεων τοῦ 6^{ου} π.Χ. αἰ. με ἰσχυρὰν περσικὴν ἐπίδρασιν, H. BOSSELT, Alt-Anatolien, πίν. 29, εἰκ. 168-173 καὶ ἕτερον, τὸ Ἔργον 1956, σ. 66, περσικῆς ὁμοίως τέχνης.) Οἱ Ἀθηναῖοι ἐπίσης ἔπεμψαν εἰς Δωδώνην ἱερὰν θεωρίαν, με θυσίας καὶ πολλὰ δῶρα, πρὸς κόσμησιν τοῦ ἔδους τῆς Διῶνης (ΥΠΕΡΕΙΔΗΣ, Ὑπὲρ Εὐξενίππου 24-25, πρβλ. καὶ ΔΗΜΟΣΘ. Κατὰ Μειδίου 53). Περὶ τῶν πολλῶν ἀναθημάτων εἰς τὸ Ἱερὸν ΠΟΛΥΒΙΟΣ IV 67. SERV. εἰς VERG. Aen. III 466.

καθέτως τοποθετημένοι λίθοι, οἱ προστατεύοντες τὴν βάσιν τοῦ βορείου τοιχώματος ταύτης, ἐκαλύφθησαν ἐντὸς τῶν τεχνητῶν ἐπιχώσεων τοῦ περικλείστου χώρου τῆς αὐλῆς πρὸς ἰσοπέδωσιν τοῦ κατωφεροῦς καὶ ἀνωμάλου ἐδάφους.

Ἔνεκα τῆς ἐκ τῶν ἐπιχώσεων δημιουργηθείσης διαφορᾶς ὕψους τοῦ δαπέδου τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ πρὸς Ν. κατωφεροῦς ἐδάφους κατεσκευάσθη εἰς τὸ σημεῖον τῆς εἰσόδου, τῆς πρὸς τὸν ἄξονα τῆς κοιλάδος καὶ τῆς πορείας τοῦ θεατοῦ, μικρὰ κλῖμαξ ἢ κεκλιμένη πρόσβασις, ὁδηγοῦσα εἰς τὸν ἀνυψωθέντα ἄβατον χώρον, ἀπέναντι τῆς ἱερᾶς δρυός. Τοιοῦτοτρόπως ἡ λατρεία ἐν Δωδώνῃ, πρὸ αἰώνων ἀσκουμένη ὑπαιθρῶς, ὑπὸ τὴν ἱερὰν φηγὸν καὶ πλησίον τῆς ναῖας πηγῆς, ἀπέκτησε διὰ πρώτην φοράν τὸ πρῶτον οἰκοδόμημά της, τὸν ναῖσκον καὶ τὸ τέμενος, δύο στοιχεῖα, τὰ ὅποια θὰ ἀποτελέσουν εἰς τὸ ἕξῃς τὸ ἀρχικὸν κύτταρον τοῦ λατρευτικοῦ οἰκοδομήματος, συστατικὰ ἀμετάβλητα καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας τοῦ Ἱεροῦ.

Ὁ εἰσερχόμενος διὰ τῆς εἰσόδου (εἰκ. 38) εὐρίσκετο παρευθὺς ὑπὸ τὸ φύλλωμα τῆς ὑψικόμου καὶ προσηγόρου δρυός (Αἴσχ. Προμ. 829, πρβλ. καὶ Ομ. Ὀδύσσ. ξ 327 = τ 296), τῆς ὑπερτάτης θεότητος, κατοικοῦσης δ' ἐν πνυμένῃ φηγοῦ (Ἡσίοδ. ἀπόσπ. 134) καὶ ἤκουε μετὰ θρησκευτικοῦ δέους τοὺς ψιθύρους τῆς πατρῶας καὶ πολυγλώσσου δρυός (Σοφ. Τραχ. 171, 1168), ἥς τὰ μαντεύματα ἐξήγγελλον εἰς τοὺς εὐσεβεῖς προσκυνητὰς τὴν θεῖαν βούλησιν. Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ σημείου ὁράσεως καὶ τῆς πορείας τοῦ θεατοῦ, προσέτι δέ, ἵνα μὴ ὁ ναός, ὁρῶμενος διαγωνίως, καὶ τὸ ἱερὸν δένδρον εὐρίσκωνται ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἄξονος, ὥστε νὰ ἀποκρύπτηται ἐκεῖνος ὑπὸ τοῦ δένδρου, ἐτέθη ὁ ναὸς δυτικώτερον, μὲ κατεύθυνσιν μεταξὺ τῆς πρὸς ΝΑ. ἱερᾶς δρυός καὶ τῆς πρὸς Ν. ἀναπτυσσομένης στενομήκου κοιλάδος.

Ὁ οὕτω διαμορφωθείς λατρευτικὸς χώρος εἶναι ὁ συνήθης τύπος τῶν ὑπαιθρῶν Ἱερῶν ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν ἤδη χρόνων καὶ τῶν πρώτων ἱστορικῶν¹, ὅστις διτηρήθη, ὡς εἶναι φυσικόν, καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, ἰδίᾳ δὲ εἰς ἀγροτικούς καὶ ἀποκέντρους τόπους λατρείας ἢ ἐκεῖ ὅπου ἡ φύσις τῆς λατρείας ἀπῆτει τὴν διατήρησιν τοῦ τύπου². Διότι ἡ ὑπαιθρος μορφὴ τῆς λατρείας ἐν Δωδώνῃ ἀπῆτει χώρον ἄβατον

1 Πρβλ. τὸ ὑπὸ τὸ Τελεστήριον τῆς Ἐλευσίνος ἀρχαιότερον ἐν Ἑλλάδι γνωστὸν Ἱερὸν ὑστερομυκηναϊκῶν χρόνων, ἀποτελούμενον ἐξ ὀρθογωνίου περιβόλου μὲ εἴσοδον πρὸς Β. καὶ ναῖσκον ἐντὸς τούτου, Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, ΑΔ 1930/31, Παράρτ. σ. 18 κ.ἑξ., εἰκ. 4, τοῦ αὐτοῦ, Eleusis, 1934, σ. 17, εἰκ. 2 καὶ σ. 60, τοῦ αὐτοῦ, Archiv für Religionswissenschaft 32, 1935, σ. 52 κ.ἑξ. G. MYLONAS - K. KOURONIOTES, AJA 37, 1933, σ. 271 κ.ἑξ. M. NILSSON, G. Gr. Rel. I², σ. 340 εἰκ. 5. W. DINSMOOR, ἑ.ἄ. σ. 24 εἰκ. 10. Ἀναλόγους παραστάσεις ἱεροῦ δένδρου μετὰ περιβόλου ἀπαντῶμεν εἰς τὴν γραπτὴν σαρκοφάγον τῆς Ἀγ. Τριάδος ὡς καὶ ἐπὶ τῶν χρυσῶν δακτυλίων τῆς Κνωσοῦ καὶ τοῦ Βερολίνου, M. NILSSON, ἑ.ἄ. πίν. 13, 2. 4, ἰδίᾳ δὲ Min. Myc. Religion, 1950, σ. 256 εἰκ. 123, σ. 266 εἰκ. 30. A. PERSSON, The Religion of Greece in Prehistoric Times, εἰκ. 15 καὶ εἰκ. 20, 6, σ. 60 κ.ἑξ., 67 κ.ἑξ. A. EVANS, The Palace of Minos I, σ. 160, εἰκ. 115.

Πιθανῶς τὸ δεύτερον κατὰ σειράν Ἱερὸν τῆς Ἡρας Σάμου (μέσα 9^{ου} π.Χ. αἰ.) περιελάμβανε τέμενος καὶ μικρὸν ναόν, E. BUSCHOR, AM 55, 1930, σ. 11 κ.ἑξ. πρβλ. καὶ W. DINSMOOR, ἑ.ἄ. σ. 40.

2 W. DINSMOOR, αὐτόθι. LEHMANN - HARTLEBEN, ἑ.ἄ. σ. 27. Τοιαύτην μορφήν εἶχον καὶ τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθέντα ἀγροτικά ἱερά, ὡς τὸ τοῦ Λυκαίου Διὸς ἐπὶ τοῦ ὄρους Λυκαίου τῆς Ἀρκαδίας, Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, ΑΕ 1904, σ. 153 κ.ἑξ., ὁ ἀρχαιότερος ναὸς τῆς Ἀφαιᾶς Αἰγίνης, τοῦ ὁποίου τὸ τέμενος ἐπιβεβαιοῦται ἐπιγραφικῶς (καὶ τῶρος περι[ε]ποιήθη), A. FURTWÄNGLER, Aegina, σ. 2, 3-4, 154, 367, 481-2, εἰκ. 401, τὸ Ἱερὸν τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης ἐν Πιρύνῃ, Th. WIEGAND, κλπ., Priene, σ. 147, εἰκ. 119, πρβλ. καὶ R. MARTIN, Agora, σ. 528-29, εἰκ. 79, τῆς Λυκοσούρας, Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, ΑΕ 1912, σ. 142 κ.ἑξ. καὶ F. ROBERT, Thymélé, σ. 213-14 καὶ 219, τῆς Ἀθηνᾶς εἰς Βουνὶ Κύπρου, WESTHOLM, Swed. Cypr

περικλειόμενον διὰ περιβόλου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον ἱερὸν δένδρον καὶ πιθανῶς βωμός. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως προσετέθησαν οἱ πρῶτοι ταπεινοὶ ναοὶ πρὸς φύλαξιν τῶν πολυτίμων ἀναθημάτων καὶ προστασίαν τοῦ λατρευτικοῦ ξοάνου τῆς θεότητος, ὥς τοῦτο ἀρχαιότατα ἤδη συνέβη εἰς τὸ Ἡραῖον τῆς Σάμου.

Ἄλλ' ἐν Δωδώνῃ ἡ πρώτη ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωσις τοῦ λατρευτικοῦ χώρου δὲν ἠκολούθησεν ἀκριβῶς τὴν κανονικὴν ἐξέλιξιν τῶν πρωτογόνων ὑπαιθρίων Ἱερῶν, διότι, ἐὰν ἐκ τοῦ περιγραφέντος ἱεροῦ ἀφαιρέσωμεν τὸν ναῖσκον, ὁ ἰσοδομικὸς περίβολος μὲ τὴν τεθλασμένην βόρειον πλευράν του δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῇ αὐθύπαρκτος, ἀλλὰ προϋποθέτει ἀναγκαίως τὸν ναόν, ὁ ὁποῖος πράγματι εἶναι ἀρχαιότερος ἐκείνου (ἀνωτ. σ. 27). Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐλλειψοειδὴς καλύβη προϋπήρξε τοῦ περιβόλου, ἡ δὲ ἀρχαιότερα ἀρχιτεκτονικὴ κατασκευὴ ἀποδεικνύεται ὁ ναῖσκος, ἐκ τοῦ ὁποίου πιθανώτατα ἢ καὶ ἐκ συγχρόνου τινὸς βωμοῦ ἀχρηστευθέντες λίθοι παρελήφθησαν εἰς τὴν καλύβην, συνηγάγομεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ἐν μέρει σύγχρονος τῆς καλύβης ναὸς εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου. Ὑπῆρχε λοιπὸν ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποίαν περὶ τὴν ἱερὰν δρῦν ἴσταντο μόνον ὁ ναὸς καὶ μερικαὶ προχείρως κατεσκευασμένοι καλύβαι, καταλύματα τῶν ἱερέων καὶ πρὸς φύλαξιν ἀναθημάτων, βραδύτερον δὲ προσετέθη πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ ὁ περίβολος. Οὗτος δὲν φαίνεται νὰ ἦτο πολὺ ὑψηλός, διότι οἱ ὑπεράνω ἰσοδομικοὶ λίθοι δὲν συνεδέοντο πάντοτε διὰ γόμφων, ὅπερ ἄλλως συμφωνεῖ καὶ μὲ τὰς πληροφορίας τῆς ἀρχαίας παραδόσεως, ἐξ ὧν προκύπτει ἡ χρῆσις χαμηλοῦ τεμένους¹.

Ποία ἦτο ἡ προγενεσττέρα μορφή τοῦ Ἱεροῦ καὶ πῶς ἐφυλάσσετο ὁ ἱερὸς χώρος μὲ τὴν δρῦν, οὐδεμίαν ἄμεσον ἀπάντησιν ἔδωσαν αἱ ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι. Ἐκ τῆς γραπτῆς ὅμως παραδόσεως καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων τοῦ Ἱεροῦ ἐξάγεται μετὰ βεβαιότητος τὸ συμπέρασμα, ὅτι παλαιότερον καὶ μέχρι τῶν τελευταίων γεωμετρικῶν χρόνων τοῦλάχιστον τὸ κέντρον τῆς λατρείας, ἡ δρῦς, περιεκλείετο ἐντὸς σειρᾶς χαλκῶν τριπόδων μετὰ λεβήτων πέριξ τοῦ ἱεροῦ δένδρου ὡς τεμένους (ἰδὲ κεφ. Ε'). Ἐκ τούτου κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἱ διεμορφώθη ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τοῦ ὀρθογωνίου τεμένους μετὰ τοῦ ναοῦ, σχῆμα ἐξελιχθὲν περαιτέρω κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα

Expr. 3, 1937, σ. 210 κ.ἐξ., σ. 225. E. GJERSTAD, Opuscula Archaeologica III, 1944, σ. 50, εἰκ. 17 καὶ εἰκ. 42, αὐτόθι καὶ ἄλλα παραπλήσια παραδείγματα, εἰς Τήνον (Θεσμοφόριον;), ἰδὲ ἀνωτ. σ. 38, ὑποσημ. 2. Παραπλήσια ἐπίσης ἦσαν τὰ Ἱερὰ τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης τῆς Μεγαλοπόλεως (ΠΑΥΣΑΝ. VIII 31, 5), τὸ τέμενος - ἄλσος ὑπεράνω τοῦ μεγάρου τῆς Δήμητρος εἰς Λυκόσουραν (ΠΑΥΣ. VIII 37, 10), τὸ δεξιᾶ τῆς ὁδοῦ ἀπὸ Μυκηνῶν πρὸς Ἄργος Ἱερὸν (αὐτ. II 18, 3). Ἐπίσης ὁ ΟΜΗΡΟΣ ἀναφέρει τοιαῦτα ὑπαιθρία Ἱερὰ, παραλλήλως πρὸς τοὺς ναοὺς τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς Τροίαν καὶ Δελφούς, τῆς Ἀθηνᾶς εἰς Τροίαν καὶ Ἀθήνας (ὁ τελευταῖος ἴσως παρεμβολὴ τῶν χρόνων τοῦ Πεισιστράτου).

1 Τὸ μαντεῖον τοῦ Τροφονίου ἐν Λεβαδείᾳ περιεβάλλετο ὑπὸ χαμηλῆς κρηπίδος, ἐν κύκλῳ... λίθου λευκοῦ, ὕψους κατὰ τι μικροτέρου τῶν δύο πήχεων, διαμέτρου ὅσον μικρὰ ἄλως (ΠΑΥΣΑΝ. IX 39, 9), τὸ τέμενος τοῦ Λυκαίου Διὸς τῆς Ἀρχαδίας ἦτο ἐπίσης χαμηλόν, ἐφ'

ὅσον ἦτο δυνατὸν νὰ εἰσπληθῇ ἐντὸς αὐτοῦ θήραμα, τὸ ὁποῖον ὅμως ἀπηγορεύετο νὰ καταδιώξῃ ὁ κυνηγός (ΠΑΥΣΑΝ. VIII 38, 6). Εἰς μοναδικὴν γραπτὴν παράστασιν ἐπὶ ἐρυθρομόρφου ἀγγείου ἐκ Γέλας, ὀλίγον πρὸ τῶν μέσων τοῦ 5^{ου} π. Χ. αἱ, εἰκονίζεται ἱερὸν δένδρον ἐντὸς ὑπαιθρίου Ἱεροῦ, περιβαλλομένου ὑπὸ ὑψηλοῦ μᾶλλον περιβόλου μετὰ θύρας, πρὸ τῆς ὁποίας ὁ Διόνυσος καὶ ὁ θίασός του, M. NILSSON, G. Gr. Rel. I², πίν. 35, 1. Περὶ τῆς εὐρείας ἐπιβιώσεως τοῦ τύπου τῶν ὑπαιθρίων ἱερῶν μὲ τὸ ἱερὸν δένδρον κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, πρβλ. M. NILSSON, G. Gr. Rel. I², σ. 209 κ.ἐξ., ὡς καὶ τὰς παραστάσεις τοιχογραφιῶν καὶ ἐλληνιστικῶν ἀναγλύφων, M. ROSTOWZEW, RM 26, 1911, σ. 1-160. Περὶ τῆς διατηρήσεως ἱχνῶν δενδρολατρείας κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους μέχρι σήμερον, Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, 1948, Α2, σ. 275. M. NILSSON, ἔ.δ. σ. 209, 8. Α. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, Οἱ Σαρακατσάνοι, Ἀθήνα, ΙΑ, 1957, σ. ρμα'.

Ἡ λιθίνη μορφή λοιπὸν τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου εἶναι μεταγενεστέρα τοῦ ναῖσκου, ἀλλ' ἡ ἰδέα τοῦ περιβόλου εἶναι κατὰ πολὺ παλαιότερα, ἐξικνουμένη μέχρι τῶν ἐσχάτων γεωμετρικῶν χρόνων τοῦλάχιστον.

δ'. Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΣ ΝΑΟΥ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ

Ἡ ἐξαφάνισις παντὸς ἀρχιτεκτονικοῦ λειψάνου ἐκ τῆς ἀνωδομίας τοῦ ναοῦ (πλὴν τῶν κεραμεικῶν) δὲν ἐπιτρέπει νὰ συναγάγωμεν βέβαια χρονολογικὰ συμπεράσματα. Ἐξ ἄλλου οἱ πελεκόμορφοι σύνδεσμοι τῆς εὐθυνητῆρας (εἰκ. 23, 29α), ἀποτελούμενοι ἐκ σιδηροῦ πυρήνος καὶ μολυβδίνου μανδύου, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς σφύρας λαμβάνει σχῆμα διπλοῦ πελέκεως, εἶναι μὲν συνήθεις εἰς τοὺς ἀρχαῖους χρόνους¹, ἀλλ' ἀπαντοῦν καὶ πολὺ βραδύτερον μέχρι τῶν προχωρημένων ἐλληνιστικῶν². Ὅπως δὲ ὁ ναὸς εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου, ὅστις, ἔνεκα τῆς καλῆς τεχνικῆς τῶν ἰσοδομικῶν λίθων καὶ τῆς καθέτου ταινίας ἐκατέρωθεν τῆς ΝΔ. γωνίας, δύναται νὰ χρονολογηθῇ ἐντὸς τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. Ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Ἡπειρον, ὅπου, ἀρχομένου τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., ἐμφανίζονται αἱ πρῶται περιτειχισμέναι πόλεις, ἡ χρῆσις τῆς ταινίας εἰς τὰς γωνίας τῶν πύργων εἶναι συνήθης³. Τὴν ἀσφαλεστέραν ὁμως βάσιν χρονολογήσεως παρέχουν τὰ κεραμικά εὐρήματα τῆς στέγης καὶ τῆς ἐπαιετίδος, ἥτοι ἀνθεμωτὰ μέτωπα ἡγεμόνων καλυπτῆρων (κατάλογος ἀριθ. 1-9 καὶ 12) καὶ ἡγεμῶν κορυφαῖος καλυπτῆρ (ἀριθ. 17), μέγα τεμάχιον ἡγεμόνος στρωτῆρος μὲ γραπτὴν διακόσμησιν ἐναλλασσομένων ἀνθεμίων καὶ ἄνθους λωτοῦ (ἀριθ. 19), τεμάχιον γείσου μὲ ὁμοίαν περίπου γραπτὴν διακόσμησιν (ἀριθ. 18), δύο συνανήκοντα τμήματα πηλίνης ἐπαιετίδος σίμης, ὁμοίως διακοσμημένα (ἀριθ. 20), ὡς καὶ ἕτερον μικρότερον τμήμα ὁμοίας ἐπαιετίδος. Πάντα ταῦτα ἀνήκουν τυπολογικῶς εἰς τὸ τέλος τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ. ἢ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. Μὲ τὴν χρονολόγησιν ταύτην εὐρίσκεται ἐν συμφωνίᾳ καὶ ἡ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τυμπάνων τοῦ ἀετώματος καὶ τῆς ἐπαιετίδος σίμης ὑπολογισθεῖσα κλίσις τοῦ ἀετώματος, ἴση πρὸς 13° περίπου, ἥτοι σχέσις ὕψους πρὸς τὸ ἥμισυ τῆς βάσεως τοῦ ἀετώματος 1:4.36, συνήθης εἰς τοὺς ναοὺς κλασσικῶν χρόνων⁴. Συμφώνως πρὸς τὰ ἀρχαιολογικὰ ταῦτα

1 W. DINSMOOR, ἔ.δ. σ. 175. E. DYGGVE, *Das Laphrion*, σ. 260-1. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Τὰ ὕλικά δομῆς, τ. Β'* σ. 179-183.

2 Ὅμοιοι σύνδεσμοι ἐκ τῶν προπυλαίων τῆς Ἐπιδάουρου (Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, *Τὸ Ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδάουρῳ*, 1900, σ. 142), ἐκ τῆς ἐλληνιστικῆς στοᾶς τοῦ Δελφινίου Μιλήτου, ΤΗ. WIEGAND, *Milet I, III*, σ. 128-129, εἰκ. 7 (G. KAWERAU-A. REHM), ἐκ τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Διὸς Σωτήρος Μεγαλοπόλεως, GARDNER-LORING κλπ., *Excavations at Megalopolis 1890-91* (1892), σ. 42 εἰκ. 31, σ. 53 εἰκ. 47, ἐκ τῶν ναῶν Α καὶ Β τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Κῶ (3-2^{ου} π.Χ. αἰ.), P. SCHATZMANN, *παρὰ R. HERZOG, Kos I (Asklepieion)*, σ. 7 εἰκ. 11 καὶ πίν. 21. Μεγάλοι τόμοι πελεκόμορφοι διατηροῦνται ἐπίσης ἐπὶ τοῦ στρογγύλου πύργου τῆς Α. πλευρᾶς τῆς ἄνω ἀκροπόλεως τῆς Γκούμανης - Φιλιατῶν (περιγραφὴν τῶν ἐρειπίων, Φ. ΠΕΤΣΑΣ, ΑΕ 1952, Παράρτ. 13 κ.ἐξ. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ 1960, Παράρτημα), ἡ ὁποία πάντως δὲν εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ.

3 Ἡ ἐμφάνισις τῆς καθέτου ταινίας ἐκατέρωθεν τῆς

γωνίας πύργων τείχους ἢ οἰκοδομήματος, ἡ ὁποία τονίζει τὴν κατακόρυφον γραμμὴν τῆς ἀκμῆς, ἐμφανίζεται εἰς μὲν τὴν ἰωνικὴν Ἑλλάδα ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6^{ου} π.Χ. αἰ., ὡς εἰς τὸ Λητῶν Δήλου (M. WEGNER, *Meisterwerke der Griechen*, 1955, σ. 136, εἰκ. 115), εἰς δὲ τὴν κυρίως Ἑλλάδα ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ. (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ.δ. σ. 259) ἀποβαίνει δὲ συνήθης κυρίως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., W. WREDE, *Attische Mauern*, εἰκ. 83, 85-86. E. BENSON, *JHS* 15, 1895, σ. 314, πίν. 9-10. R. SCRANTON, *Greek Walls*, σ. 81, ὁμοίως οἱ πύργοι τοῦ Ἀκροκορίνθου, SCRANTON, ἔ.δ. σ. 85 κ.ἐξ. (Corinth III, II, σ. 12 εἰκ. 7-8), τὸ καταγώνιον Κασσώπης - Πρεβέζης, Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 326 κ.ἐξ. Εἰς τὰς ἀκροπόλεις Καλεντζίου, Δυμοκάστρου, Καστρίτσας, Βέλλιανης, Καστρίου (Φανάρι), Κασσώπης, Θεσπρωτικοῦ, Ἀμμοτόπου κ.ἀ. ἀπαντᾷ ἐπίσης ἡ κάθετος ταινιωτὴ λάξευσις εἰς τὰς γωνίας.

4 Ἡ κλίσις 1:4 εἶναι ἡ συνήθης εἰς τὰ ἀετώματα, NEUGEBAUER, *Studien über Skopas*, σ. 31.

δεδομένα δυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ναοῦ ἀσφαλῶς περὶ τὰ τέλη τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰῶνος καὶ πάντως οὐχὶ βραδύτερον τοῦ ἀ' τετάρτου τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., τὸν δὲ περίβολον μεταγενεστέρως, ἀλλ' οὐχὶ βραδύτερον πιθανώτατα τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. Τῶν ἀνωτέρω ἐπιβεβαίωσις θὰ προκύψῃ ἐκ τῆς γραπτῆς παραδόσεως καὶ ἐκ τῶν ἱστορικῶν μεταβολῶν τοῦ Ἱεροῦ, περὶ οὗ λόγος εἰς τὸ οἰκεῖον κεφάλαιον. Εἰς τὸν ναὸν τοῦτον θὰ ἐστεγάζετο τὸ ἱερὸν ἔδος τῆς Διώνης, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλοῦν οἱ ἀττικοὶ ρήτορες¹, καὶ ἐνδεχομένως τὸ ἄγαλμα τοῦ Διός.

Τοιαύτη λοιπὸν ὑπῆρξεν ἡ πρώτη ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ Ἱεροῦ, ὅτε ὁ Μ. Ἀλέξανδρος συνέλαβε τὸ σχέδιον τῆς ἀνοικοδομήσεως ἐξ Ἱερῶν, ἐν οἷς καὶ τὸ τῆς Δωδώνης, ἀντὶ 1.500 ταλάντων ἕκαστον². Ἀλλὰ τὸ σχέδιον τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου παρέμεινεν ἀνεκτέλεστον καὶ τὸ Ἱερὸν διετήρησε τὴν ταπεινὴν μορφήν του, ἕως οὔτου μετὰ πάροδον ὀλίγων δεκαετηρίδων ὁ Πύρρος, ὁ βασιλεὺς τῶν Μολοσσῶν καὶ ἡγεμὼν τῆς Ἡπείρου, μιμητὴς καὶ συνεχιστὴς τοῦ ἔργου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἐφιλοδόξησε νὰ ἀναδείξῃ τὸ θρησκευτικὸν τοῦτο κέντρον τῶν Ἡπειρωτῶν, τὴν μορφήν δὲ ταύτην ἀποδίδει εἰς τὰς γενικὰς γραμμὰς τὸ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθὲν ἐλληνιστικὸν οἰκοδόμημα, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ἐξέτασιν προβαίνομεν εὐθὺς κατωτέρω.

Β. ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΝ ΙΕΡΟΝ

(ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 297-274 π.Χ.)

Πίν. 2, 3, 8

Κατὰ τὴν νέαν οἰκοδομικὴν περίοδον (εἰκ. 17) ὁ ἰσοδομικὸς περίβολος Α1-Α5-Α7 κατηργήθη, τῆς νοτίας πλευρᾶς του ἐνσωματωθείσης εἰς τὰ θεμέλια τοῦ ἀντιστοίχου ἐλληνιστικοῦ στυλοβάτου (πίν. 2 β1-β2). Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦτου ἐξηφανίσθη τελείως κατὰ τὴν θεμελιώσιν τοῦ ἀνατολικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου (Β2-Β3), τῶν λοιπῶν πλευρῶν—τῆς δυτικῆς καὶ βορείου—ἡ ἀνωδομία ἀφηρέθη, τὸ δὲ κατώτερον τμήμα τοῦ τοίχου ἐκαλύφθη ὑπὸ τοῦ νέου δαπέδου τῶν στοῶν τοῦ Ἱεροῦ. Ὁ ναῖσκος παρέμεινεν ἀνέπαφος, συμπεριληφθεὶς ἐντὸς τοῦ εὐρυχώρου περιβόλου (20.78×19.20 μ.), ἀλλ' οὕτως, ὥστε ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ ναοῦ νὰ συμπίπτῃ μὲ τὴν ἀντίστοιχον τοῦ περιβόλου³. Διὰ τῆς

W. DÖRPFELD, AM 6, 1881, σ. 398. EICHLER, ÖJh 1919, σ. 19. Ἡ κλίσις ἀετωμάτων ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἥμισυ τῆς βάσεως ἔχει ὡς ἐξῆς εἰς τὰ κατωτέρω παραδείγματα:

Ναὸς Ἀφείας Αἰγίνης 1:3.755 (14.5-15°)

- Διὸς Ὀλυμπίας 1:4.033
- Ἡφαίστου Ἀγορᾶς 1:4.080
- Ποσειδῶνος Σουνίου 1:4.21
- Παρθενῶνος 1:4.115
- Θησείου 1:4.08
- Καλυδῶνος (380/70) 13.5°
- Μητρῶν Ὀλυμπίας 1:4 (ἀ' ἥμισυ 4^{ου} π.Χ. αἰ.)
- Ἀλέας Ἀθηνᾶς (360/50) 12.5°
- Διὸς Στράτου (330 π.Χ.) 1:4.89 (12°)
- Στοὰ Φίλωνος 1:5.09
- Δήμητρος Λυκοσούρας 1:5.15

Πίνακας κλίσεως ἀετωμάτων ἰδὲ παρὰ Α. ΟΡΛΑΝΔΑ, ΑΔ 1915, σ. 3. 1923, σ. 49. Κλίσις 14° ὑπολογίζεται εἰς τὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Ἐπιδαύρου, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐφίππου Ἀμαζόνος, J. CROME, Die Skulpturen des Asklepiostempels von Epidauros, 1951, σ. 31.

1 Ἰδὲ ἀνωτ. σ. 17, ὑποσ. 1.

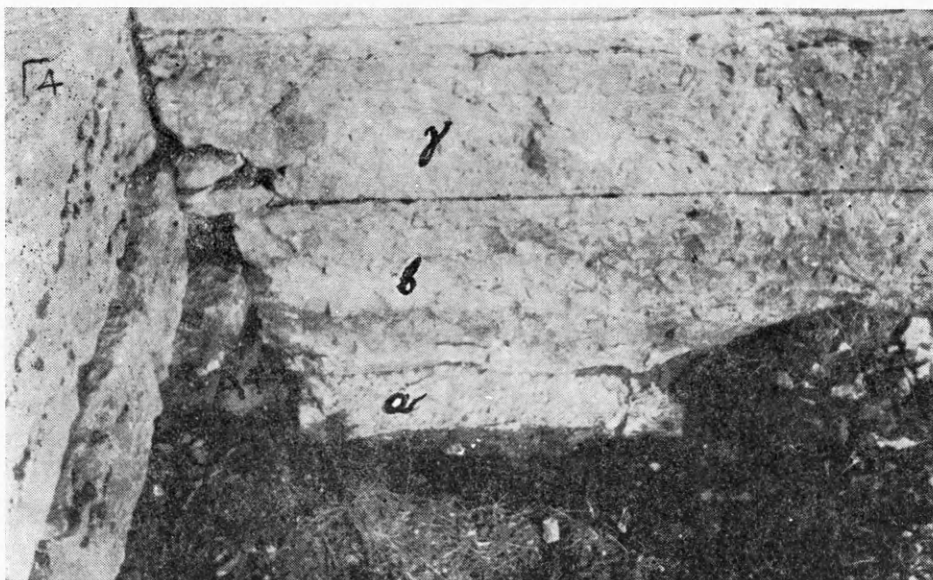
2 ΔΙΟΔ. ΣΙΚΕΛ. XVIII 4. 5: ναοὺς τε κατασκευάσαι πολυτελεῖς ἔξ, ἀπὸ ταλάντων χιλίων καὶ πεντακοσίων ἕκαστον... τοὺς δὲ προειρημένους ναοὺς ἔδει κατασκευασθῆναι ἐν Δήλῳ καὶ Δελφοῖς καὶ Δωδώνῃ...

3 Αἱ μετρήσεις ἐλήφθησαν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὀρθοστατῶν καὶ οὐχὶ ἀπὸ τῆς περίπου βαθμιδωτῆς κρηπίδος. Ἡ διαφορὰ μήκους πρὸς πλάτος ἰσοῦται πρὸς 1.69-1.70, ὅσον ἐν μεταξόνιον τῆς στοᾶς. Τὴν σχέσιν τῶν πλευρῶν 100:92.40 ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς τὸ Λεωνί-

πρὸς Δ. ἀναπτύξεως τοῦ ἐλληνιστικοῦ περιβόλου ἡ θέσις τοῦ ναῖσκου ἀπέβη περισσότερον συμμετρική, ἡ δὲ αὐλή—τὸ ἄβατον—μὲ τὴν κατασκευὴν τῆς βορείου στοᾶς ἔτι βορειότερον τοῦ ἀντιστοιχοῦ τοίχου τοῦ παλαιοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου κατέστη εὐρυχωρότερα. Τὴν πρὸς Δ. ἀνάπτυξιν τοῦ ἐλληνιστικοῦ περιβόλου ἠκολούθησε καὶ ἡ μετάθεσις τῆς εἰσόδου ἔτι δυτικώτερον, εἰς τὸ κέντρον ἀκριβῶς τῆς νοτίας προσόψεως, οὕτως ὥστε νὰ συμπίπτῃ μὲ τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ναῖσκου, χωρὶς ὅμως νὰ ἀντιστοιχῇ καὶ εἰς τὸν ἄξονα τούτου, εὐρισκομένου δυτικώτερον. Τέλος τὸν ἐσωτερικὸν ὑπαίθριον χώρον περιέβαλλον κατὰ τὴν βόρειον, τὴν δυτικὴν καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν τρεῖς στοαὶ μὲ ἰωνικοὺς κίονας, ἔχουσαι τὸ ἀνοικτὸν σκέλος πρὸς ἀνατολάς.

Ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος. Τὴν μεταγενεστέρα τοῦ ναῖσκου καὶ τοῦ ἰσοδομικοῦ περι-

Εἰκ. 39. Γ4=τοῖχος τοῦ ἐλληνιστικοῦ ναοῦ (ἀδύτου), α-β-γ=δόμοι τοῦ ἐλληνιστικοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, Α4=ἡ ΒΔ. γωνία τοῦ ἀρχαίου ναῖσκου.

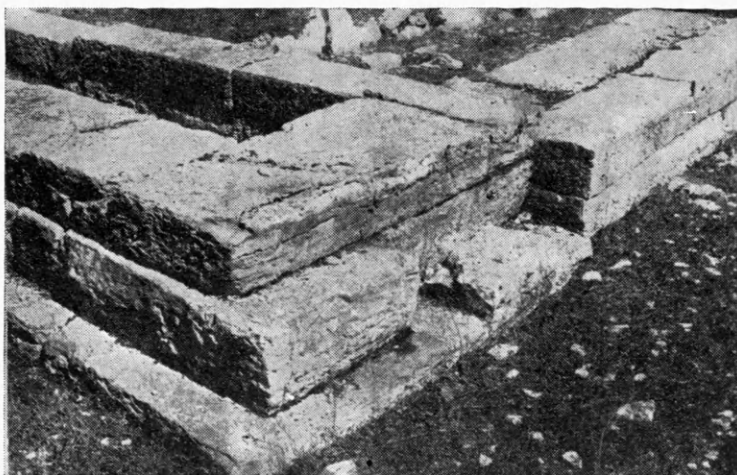
βόλου κατασκευὴν τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐλληνιστικοῦ περιβόλου ἐκτὸς τῆς τεχνικῆς, τοῦ διαφορετικοῦ ὕλικου ἐκ λευκοῦ ἄσβεστολίθου καλυτέρας ποιότητος, δεικνύει κατ' ἐξοχὴν ὁ τρόπος τῆς θεμελιώσεως καὶ τῆς συνδέσεώς του μετὰ τοῦ ναῖσκου. Εἰς τὴν εἰκόνα 39 (πίν. 2 Α4), ἔνθα ἡ ΒΔ. πλευρὰ τοῦ περιβόλου συναντᾷ τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ θεμελίου τοῦ ναῖσκου, ἡ σύνδεσις δὲν εἶναι ὀργανική. Τὸ θεμέλιον τοῦ ἐλληνιστικοῦ τοίχου δεξιᾷ (α) εἰσδύει βαθύτερον τοῦ ναῖσκου (Α4), ἀφιστάμενον τούτου αἰσθητῶς, μόνον δὲ ὁ ὑπερκείμενος λίθος (β) εὐρίσκεται ἐν ἐπαφῇ μετὰ τοῦ ναοῦ, ἐνῶ ὁ ὑπεράνω δόμος (γ), προέχων κατὰ 0.09 μ., σχηματίζει μὲ τὸ ὑποκείμενον θεμέλιον τοῦ ναῖσκου ἀντιτεκτονικὸν κενόν¹.

δαιον τῆς Ὀλυμπίας (100:92.50), εἰς τὸ Βουλευτήριον τῆς Πριήνης, εἰς τὸν ὑπερμεγέθη βωμὸν τοῦ Διὸς Ἑλευθερέως τῶν Συρακουσῶν (269-215 π.Χ.), 100:93.4, εἰς τὸν βωμὸν τοῦ Διὸς Σωτήρος τοῦ Περγάμου 100:94. Ἡ μικρὰ διαφορὰ (τοῦ ὀρθογωνίου) ἀπὸ τοῦ τετραγώ-

νου ἔδιδε κάποιαν κίνησιν εἰς τὸ ἄλλως στατικὸν σχῆμα τοῦ κύβου.

1 Ἡ προεκβολὴ τοῦ δόμου γ τοῦ περιβόλου ἦτο ἐπιβεβλημένη, διότι ὁ τοῖχος τοῦ ναῖσκου εἰσεῖχε τοῦ θεμελίου κατὰ 0.10 μ. περίπου.

Μὲ τὴν κατασκευὴν βραδύτερον τοῦ τετραστύλου ἑλληνιστικοῦ ναοῦ Γ1-Γ4 κατεστράφη τὸ μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τούτου καὶ τῆς ἀντιστοίχου τοῦ ναῖσκου τμήμα τοῦ ἑλληνιστικοῦ περιβόλου, χωρὶς ὅμως νὰ ἐξαφανισθῇ καὶ τὸ θεμέλιον Β6. Εἰς τοῦτο ἀνῆκεν ὁ λίθος Β'6, εὐρισκόμενος πολὺ βαθύτερον τῶν θεμελίων τοῦ ναῖσκου¹ καὶ ἀφιστάμενος αὐτοῦ αἰσθητῶς (τομὴ Γ Γ', Β6). Μὲ τὸν λίθον Β'6 ἐτερματίζετο παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ναῖσκου ὁ ἐξωτερικὸς περίβολος, συνέχειαν τοῦ ὁποίου ἀπετέλει ἡ βόρειος στενὴ πλευρὰ τοῦ ναῖσκου. Τὸ θεμέλιον ἄρα Β'6 τοῦ ἑλληνιστικοῦ περιβόλου συνεδέετο μὲ τὸν ναῖσκον καὶ οὐχὶ μὲ τὸν μεταγενέστερον ἑλληνιστικὸν τετράστυλον ναόν, τοῦ ὁποίου ἐπομένως εἶναι ἀρχαιότερον. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ ναὸς δὲν εὐρίσκεται εἰς τὸ μέσον τοῦ τετραγώνου οἰκοδομήματος, ἀλλὰ κατὰ 1.10 μ. δυτικώτερον, ἐνῶ ἡ ἀπέναντι τούτου εἴσοδος κατέχει τὸ κέντρον ἀκριβῶς,

Εἰκ. 40. Ἡ ΝΔ. γωνία τοῦ θεμελίου τῆς στοᾶς.

ἀπέχονσα 6.80 μ. ἀπὸ τῶν ἐκατέρωθεν γωνιῶν τῆς νοτίας πλευρᾶς. Τέλος ἡ τεχνικὴ τῶν δόμων τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων μὲ τὴν περιτένειαν, τὸ ἐξέχον ἄπεργον καὶ τοὺς διακοσμητικὸς ἀγκῶνας, διάφορος τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου, καὶ ἰδίᾳ οἱ σύνδεσμοι σχήματος I, μήκους 0.19-0.21 μ., ἥτοι κατὰ 0.08 μ. βραχύτεροι τῶν πελεκομόρφων συνδέσμων τοῦ ναῖσκου (εἰκ. 29β), μαρτυροῦν ὅτι ὁ

ἐξωτερικὸς περίβολος προσετέθη μεταγενεστέρως τοῦ ναοῦ, ἀλλ' εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ τετραστύλου μεγαλυτέρου ἑλληνιστικοῦ ναοῦ, χρονολογουμένου περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ.

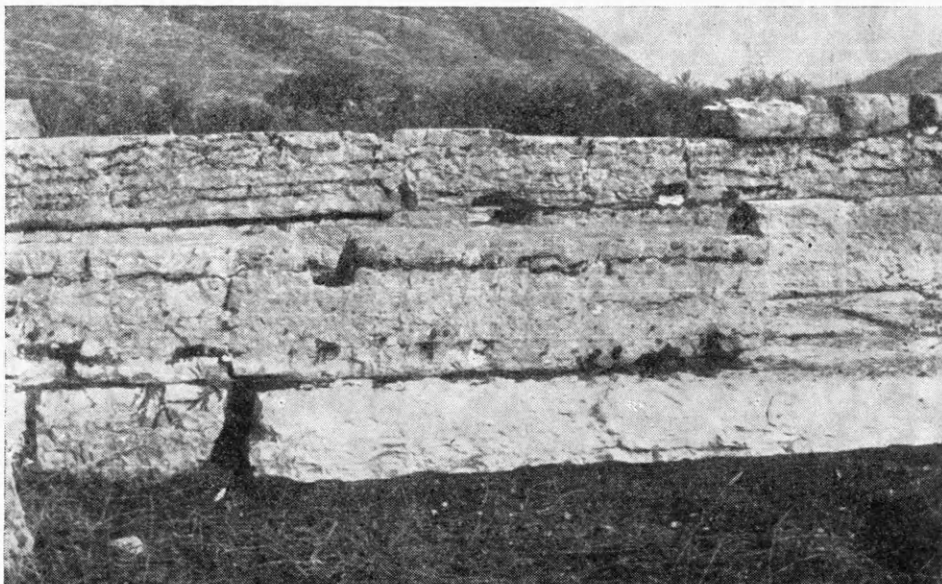
Περὶ τῆς μεταγενεστέρας κατασκευῆς τοῦ στυλοβάτου τῶν τριῶν στοῶν β3-β4-β1-β2 καὶ ἐπομένως τοῦ νέου ἐξωτερικοῦ περιβόλου μαρτυρεῖ ἐπίσης ἡ μορφή τῆς σφζομένης θεμελιώσεως τοῦ στυλοβάτου, κατασκευασμένου ἐκ μεγάλων ὀρθογωνίων λίθων λευκοῦ ἀσβεστολίθου, μήκους ἐνίοτε μέχρι 2 μ., μέσου πλάτους 1.00 μ., ὅσον δηλ. τὸ πλάτος τοῦ θεμελίου, καὶ ὕψους 0.27-0.30 μ. Ἡ ἐνσωμάτωσις τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου ἐντὸς τῆς θεμελιώσεως ταύτης ἀποδεικνύει ἐπίσης τὴν νεωτέραν κατασκευὴν τοῦ στυλοβάτου (πίν. 2 Α5-Α7). Εἰς τὰς εἰκ. 37 καὶ 40 ἐξ ἄλλου, ἐνθα εἰκονίζεται ἡ ΝΔ. γωνία τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου ἐνσωματωμένη εἰς τὸ θεμέλιον τοῦ στυλοβάτου, ἡ διαφορὰ κατασκευῆς τῶν δύο τοίχων εἶναι εὐκρινής· διότι ὁ τοῖχος τοῦ τεμένους κατασκευάσθη ἐπιμελῶς, ὥστε νὰ εἶναι ὁρατὸς ἐξωτερικῶς, ἐνῶ ὁ παρακείμενος πλατὺς τοῖχος, μὲ τὴν βαθμιδωτὴν σχεδὸν διάταξιν τῶν δόμων καὶ τὴν ἀμελῆ ἐργασίαν, ἀνήκει

¹ Ἡ κατασκευὴ ἰσχυροτέρας θεμελιώσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου ἐν σχέσει πρὸς τὸν ναῖσκον ἦτο ἀναγ-

καία, ἔνεκα τοῦ μείζονος βάρους τῆς ἀνωδομίας.

ἀσφαλῶς εἰς τὴν θεμελίωσιν τοῦ στυλοβάτου. Τὸ θεμέλιον ἐνταῦθα ἔχει πλάτος 1.20-1.50, ἡ δὲ ἀνωτέρα σφῆζομένη στρώσις, πλάτους μόνον 0.80-0.85 μ., φέρει ἐπὶ τῆς ἀνω ἐπιφανείας βαθεῖαν λάξευσιν (εἰκ. 37), πρὸς τὸν σκοπόν, ὅπως ἐδρασθῇ ὁ ἐξαφανισθεὶς ὑπερκείμενος δόμος τοῦ θεμελίου τοῦ στυλοβάτου, ὅστις ἐν μέρει ἔβαινε καὶ ἐπὶ τοῦ ἐντειχισμένου ἰσοδομικοῦ τοίχου.

Τοῦ ἐλλείποντος τούτου δόμου σφῆζονται ἀνατολικώτερον, εἰς ἀπόστασιν 5.70 μ. (πίν. 2ββ-β'β', εἰκ. 34), δύο λίθοι, πλάτ. 0.77 μ., ἀποτελοῦντες τὴν ὑπευθυντηρίαν τοῦ στυλοβάτου. Πρὸς τούτοις εἰς τὸ σημεῖον ββ ἡμικυλινδρική αὐλαξ, ἐσκαμμένη ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ λίθου, πλάτους 0.16 μ. καὶ βάθους 0.13 μ., δηλοῖ ὅτι διὰ ταύτης διήρχετο

Εἰκ. 41. Οἱ δόμοι ββ-β'β' τοῦ θεμελίου τῆς νοτίας στοᾶς.

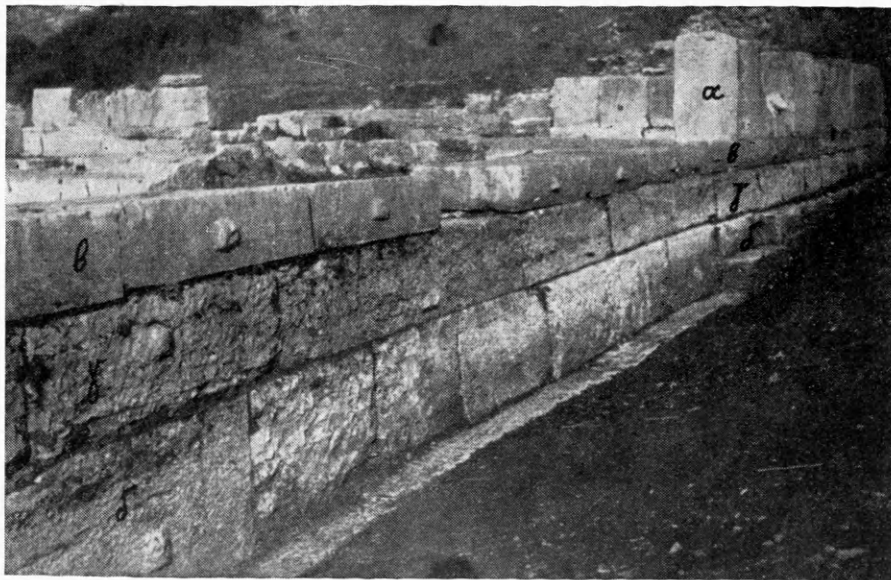
πήλινος ἀγωγός, τοῦ ὁποίου τὴν περαιτέρω πορείαν διαπιστοῦμεν διὰ τῆς ἰσοῦψους περιήτου ὁπῆς ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς προστάσεως (εἰκ. 41 καὶ 63). Διὰ τῶν σημείων τούτων διήρχετο ὑδραγωγός, ὅστις ἀπωχέτευε τὰ ἐκ τῆς βροχῆς ὕδατα ἐκτὸς τοῦ Ἱεροῦ. Ἡ ὑπόθεσις περὶ ἀγωγοῦ, εἰσάγοντος ὕδωρ εἰς τὴν αὐλήν, πρὸς τροφοδότησιν τῆς Ναῖας πηγῆς, ὑπόθεσις πιθανὴ καθ' ἑαυτήν, ἔνεκα τοῦ βάθους εἰς τὸ ὅποιον εἶχεν ἐγκοιτασθῇ ὁ ἀγωγός, τελικῶς ἐγκατελείφθη, διότι ἡ ἐξωτερικὴ ὁπή, εὐρισκομένη ὀλίγα ἑκατοστὰ (0.05 μ.) χαμηλότερον τῆς ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου αὐλακος, ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ μὲ κλίσιν πρὸς τὰ ἔξω, ἀποχετεύοντος τὰ ὄμβρια ὕδατα, ἐνδεχομένως καὶ τὰ ὕδατα τῆς φυσικῶς ἀναβλυζούσης Ναῖας πηγῆς¹. Ἄλλως, ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ τεχνητῆς τροφοδοτήσεως τῆς θαυμαστῆς πηγῆς τοῦ Ἱεροῦ, ἡ ὁποία ἐπήγαγεν ἐκ τῶν ριζῶν τῆς φηγοῦ, εἰς τὴν αὐλήν, τὸ τέχνασμα θὰ ἦτο φανερόν, ἀφοῦ ἐξωτερικῶς ὁ σωλὴν ἦτο ὁρατός. Περὶ τὰ τέλη τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ., κατασκευασθέντος τοῦ τετραστύλου προπύλου πρὸ τῆς προστάσεως καὶ ἀχρηστευθέντος τοῦ ἐκεῖ ἀγωγοῦ,

¹ Ἡ Ναῖα πηγὴ τὸ πρῶτον ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν λατίνων συγγραφέων, πηγάζουσα ἐκ τῆς ρίζης τῆς φηγοῦ,

PLIN. N.H. II 106, 7. ΣΧΟΛ. εἰς SERV. Aen. III 466, POMP. MELA II 43.

ἡνοίχθη πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν νέα ὁπὴ ἐπὶ τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ δυτικοῦ τοίχου (πίν. 2 Β'1), εἰς τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς, ὡς καὶ ἡ προηγουμένη, ὕψος.

Ἀναμφιβόλως λοιπὸν ἡ θεμελίωσις τοῦ νοτίου στυλοβάτου ἐχρησιμοποίησε τὸν προϋπάρχοντα ἰσοδομικὸν τοῖχον, ὅστις κατὰ ταῦτα εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ στυλοβάτου. Τὸ μέγα πλάτος τῆς (0.80-1.25 μ., ἐνίοτε δὲ μέχρι 1.50 μ.) καὶ ἡ παράλληλος πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους διάταξις μαρτυροῦν περὶ θεμελίου στυλοβάτου, ὅστις τῇ βοηθείᾳ ἰωνικῶν κιόνων, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἐβάσταζε τὴν στέγην τῶν στοῶν, τῶν ὁποίων τὸ πλάτος δύναται νὰ ὑπολογισθῇ εἰς 2.80 μ. ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ στυλοβάτου καὶ

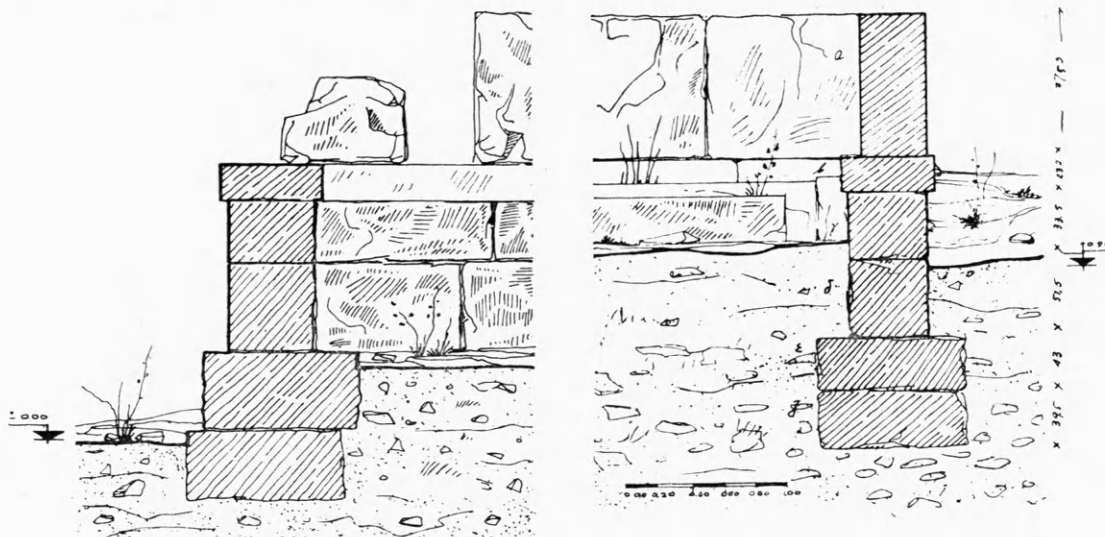
Εἰκ. 42. Ἡ ἀνατολικὴ κρηπίς τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου, ὁρῶμένη ἐκ νότου.

3.40 μ. ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς, τῆς πρὸς τὴν αὐλήν. Εἰς τὴν τελευταίαν μέτρησιν (3.40 μ.), ὑπόκειται σταθερὰ μονάς (1.70 μ.), ἴση πρὸς τὸ μεταξόνιον τῶν κιόνων, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸν ἐμβάτην τῆς ἐλληνιστικῆς κατασκευῆς (βλ. κατωτέρω).

Ἡ κρηπίς. Κατεσκευασμένη ἐκ τραχυτέρου λευκοῦ ἀσβεστολίθου, ἵνα διακρίνηται ἀπὸ τῆς λειοτέρας ἐπιφανείας τῆς ἀνωδομίας, δι' ἣν ἐχρησιμοποιήθη καλυτέρας ποιότητος ἀσβεστόλιθος, ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων ὀρθογωνίων πλίνθων, μήκους ἐνίοτε μέχρι τριῶν μέτρων. Ἐπειδὴ ἡ κατασκευὴ τῆς κρηπίδος σκοπὸν εἶχεν ἀφ' ἐνὸς νὰ ἐξάρη τὸ κύριον οἰκοδόμημα τῆς λατρείας, ἀφ' ἑτέρου ὁμως καὶ κυρίως νὰ ἐξουδετερώσῃ τὴν φυσικὴν πρὸς Ν. καὶ Δ. κατωφέρειαν τοῦ ἐδάφους, εὐνόητον εἶναι ὅτι τὸ ὕψος ταύτης ποικίλλει ἀπὸ 0.35 μ. κατὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν (εἰκ. 42) μέχρι 1.87 μ. κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν (ιδεὲ τομὰς Β-Β' καὶ Α-Α'). Οὕτως, ἐνῶ τῆς ΒΑ. γωνίας τὸ ὁρατὸν μέρος τῆς κρηπίδος ἀποτελεῖ ὁ ὑπὸ τὸν τοιχοβάτην β δόμος γ (τομὴ ΒΒ', σχέδ. εἰκ. 43), τῶν ἐκατέρωθεν τῆς ΝΑ. γωνίας τμημάτων ὁρατὸς δόμος εἶναι ὁ γ καὶ ὁ δ, ἥτοι αἱ δύο ὑπὸ τὸν τοιχοβάτην στρώσεις (τομὴ ΑΑ, εἰκ. 45). Ἐκεῖθεν τὸ ὕψος τῆς δυτικῆς κρηπίδος μειοῦται βαθμιαίως πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 44), διὰ νὰ περιορισθῇ εἰς τὸν δόμον γ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς βορείου πλευρᾶς (εἰκ. 49).

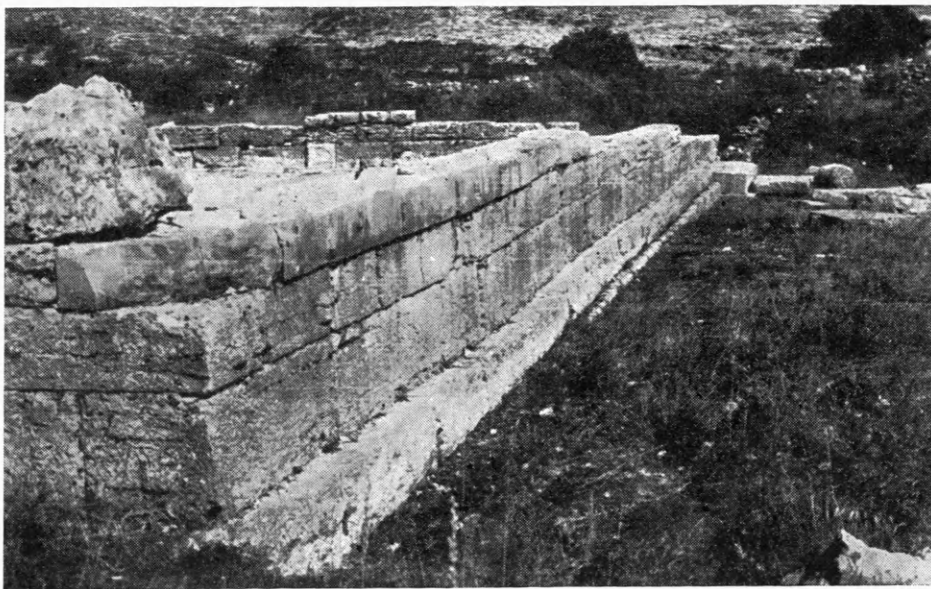

Τὸ ἐσωτερικὸν πρόσωπον τῆς κρηπίδος εἶναι ἀτελῶς εἰργασμένον, διότι μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ τοιχοβάτου δὲν προωρῖζετο νὰ εἶναι ὁρατὸν (εἰκ. 52). Ἡ ἀντίθετος ἐξωτε-

Εἰκ. 43. Τομή δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τῆς ἱερᾶς οἰκίας.

ρικὴ πλευρά, εἰς ὅσον ὕψος ἦτο ὁρατὴ, εἶναι ἐπιμελῶς λαξευμένη, φέρουσα ἐνίοτε τοὺς διακοσμητικοὺς τεκτονικοὺς ἀγκῶνας, ἡ δὲ προσαρμογὴ τῶν λίθων καλυτέρα (εἰκ. 50-51).

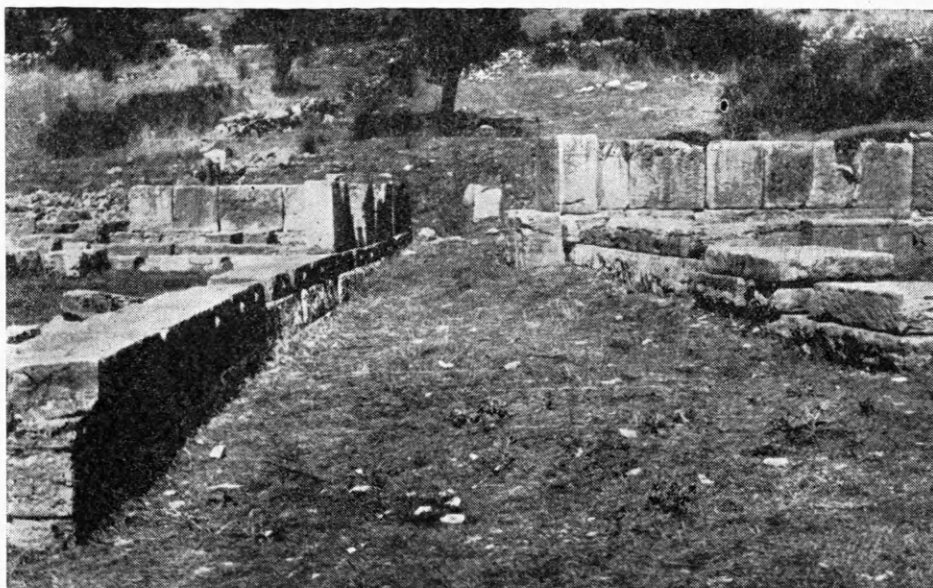

Εἰκ. 44. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς κρηπίδος, ὁρῶμένη ἀπὸ βορρᾶ.

Τὸ ὕψος ἐπομένως τοῦ δαπέδου τῶν στοῶν καὶ τῆς αὐλῆς ἔφθανε μέχρι τῆς ἄνω ἀκμῆς τοῦ τοιχοβάτου β (εἰκ. 43). Τοῦτο ἐξάγεται καὶ ἐκ τοῦ ἀνατολικῶς τοῦ ναοῦ σφριζομένου τμήματος τοῦ βορείου θεμελίου τῆς στοᾶς ἐπέχοντος, ὡς εἴπομεν, θέσιν εὐθυνηρίας, ἀντιστοιχοῦντος πρὸς τὸ μέσον τοῦ τοιχοβάτου (εἰκ. 46-47). Ὁ ὑπερκείμενος ἐπομένως

στυλοβάτης ὑπερεῖχεν ὀλίγον τοῦ τοιχοβάτου, ὅσον ἀκριβῶς καὶ τοῦ δαπέδου τῆς αὐλῆς καὶ τῶν στοῶν. Προσέτι εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ νοτίου στυλοβάτου καὶ εἰς τὸ σημεῖον β2 (βλ. πίν. 2), ἐκεῖ ὅπου ὁ στυλοβάτης συναντᾷ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον, διακρίνεται σαφῶς ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου λάξευσις, πλάτ. 1.07 μ. καὶ ὕψ. 0.14 μ., δηλοῦσα τὸ σημεῖον ἐπαφῆς ἢ προσαρμογῆς τοῦ στυλοβάτου μετὰ τοῦ τοιχοβάτου (εἰκ. 48).

Ἐκ τῶν λεπτομερειῶν τούτων ἐξάγεται μετὰ βεβαιότητος ὅτι ἡ βόρειος καὶ ἡ νοτία στοὰ συνεδέοντο μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου, ἐσωτερικῶς τοῦ ὁποίου δὲν ὑπῆρχε στοὰ, τὸ δὲ ὕψος τῆς αὐλῆς ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ὕψος τοῦ τοιχο-

Εἰκ. 45. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς κρηπίδος (ἐξωτερικοῦ τοίχου), ὁρωμένη ἀπὸ νότου. Δεξιᾷ ὁ ναῖσκος Θ.

βάτου¹. Ἐξ ἄλλου τὸ ὕψος τοῦ ἐξωτερικῶς τοῦ κτηρίου ἐδάφους, καθορίζεται ὄχι μόνον ἐκ τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς τῆς κρηπίδος, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἀναθηματικῶν βάθρων πρὸ τῆς νοτίας προσόψεως (εἰκ. 67 καὶ πίν. 3 Α-Α') καὶ πρὸ τῶν ἐκατέρωθεν προστύλων τετραστύλων ναῖσκων Θ καὶ Ζ (εἰκ. 13-14) τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. Ἐκ τῶν βάθρων τὸ 1, δεξιᾷ τῆς εἰσόδου (τομὴ ΑΑ' πίν. 3), φαίνεται κατασκευασθὲν βραδύτερον, ἀσφαλῶς μετὰ τὴν προσθήκην τοῦ τετραστύλου προπύλου καὶ τοῦ τετραστύλου ναοῦ, ὅτε ἐδημιουργήθη μικρὰ ἀνύψωσις τοῦ ἐδάφους ἐκατέρωθεν τοῦ προπύλου. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡ εὐθυντηρία τοῦ βάθρου τούτου (εἰκ. 66) δὲν εὐρίσκεται εἰς τὸ ὕψος τοῦ δόμου (δ) τῆς κρηπίδος τοῦ πρώτου ὑπὲρ τὴν γῆν ὄρατοῦ, ἀλλὰ κατὰ τι ὑψηλότερον. Τῶν λοιπῶν βάθρων 2-4 (εἰκ. 67 καὶ πίν. 3 τομὴ Α-Α') τὸ ὕψος ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν δόμον ζ τοῦ ἐγγὺς τοίχου. Τοῦ πρὸς Α ἐπίσης ναῖσκου Θ, τοῦ τέλους τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ., εὐρισκομένου εἰς

1 Εἶναι εὐνόητον, ὅτι αὐτὸ θὰ ἦτο καὶ τὸ ὕψος τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου κατὰ τὸν 4^{ον} π.Χ. αἰ. Τοῦτο ἀπῆτει ἡ κατασκευὴ τοῦ ναῖσκου· διότι εἰς περιπτώσιν αἰσθητῆς ἀνυψώσεως τοῦ ἐδάφους τῆς αὐλῆς κατὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἑλληνιστικῶν στοῶν, θὰ ἀπεκρύνετο σημαντικὸν τμήμα τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἢ

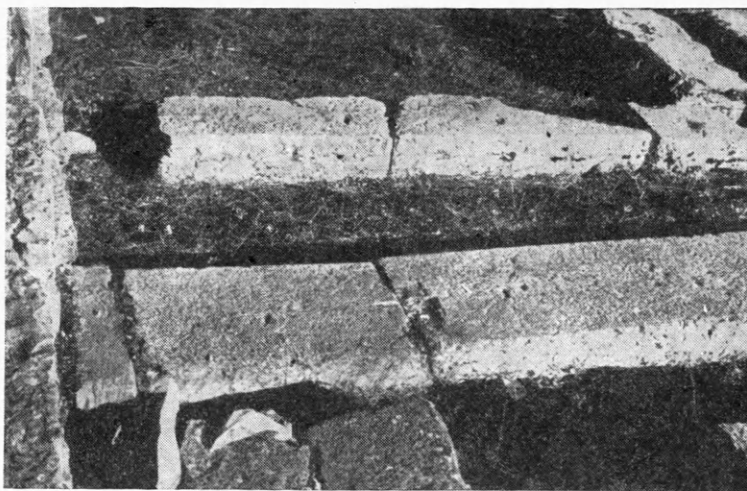
τοῦ κρηπιδώματος τούτου. Ἡ αὐλὴ λοιπὸν παρέμεινεν ἀμετάβλητος κατὰ τὴν νέαν φάσιν τοῦ κτηρίου. Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα κατελήξαμεν καὶ ἀνωτέρω, διαπιστώνσαντες τὴν ἀνάγκην υπάρξεως κλίμακος ἢ προσβάσεως εἰς τὴν εἰσόδον τοῦ παλαιοῦ τεμένους (ἀνωτ. σ. 42).

ἀπόστασιν, λόγω τῆς λοξῆς ἐν σχέσει μὲ τὸ οἰκοδόμημα Ε¹ τοποθετήσεώς του, 1.70-4 μ., ἡ ἀόρατος εὐθυνητρία εὐρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος περίπου μὲ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τοῦ τοιχοβάτου. Τέλος ἡ εὐθυνητρία τοῦ ναΐσκου Ζ (εἰκ. 14), ἀπέχοντος 4.50 μ. ἀπὸ τοῦ

Εἰκ. 46. Τὸ θεμέλιον τῆς ΒΑ. στοᾶς (β3-ββ ἀριστερᾷ).

τετραγώνου οἰκοδομήματος, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ὕψος τοῦ δόμου ε, ὃ ὁποῖος μάλιστα εἰς τὴν πλευρὰν ταύτην προέχει κατὰ 0.13 μ. ὡς ἀναβαθμὸς (εἰκ. 44)¹. Ἐπὶ τοῦ βορειοτέρου τμήματος τῆς βαθμίδος ταύτης διακρίνονται κατ' ἴσα διαστήματα (1.44 μ.)

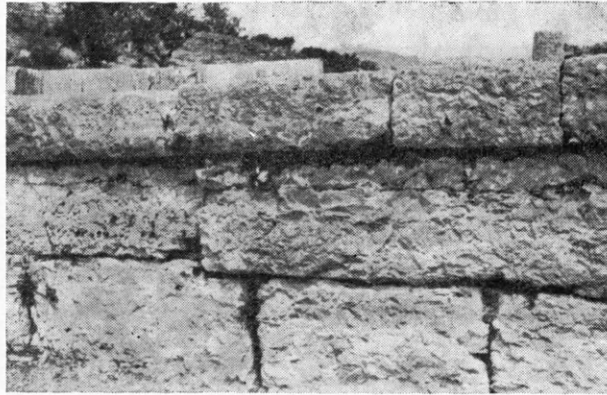

Εἰκ. 47. Θεμέλιον τῆς ΒΑ. στοᾶς εἰς τὸ σημεῖον συνδέσεως (β3) μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου.

τρεῖς μικραὶ ὀρθογώνιοι λαξεύσεις, διαστάσεων 0.13×0.10 μ., πρὸς στήριξιν πιθανώτατα ἀναθημάτων, ἐπιβεβαιοῦσαι ὅτι ὁ δόμος οὗτος ἦτο πράγματι ὄρατός. Βορειότερον τῶν λαξευμάτων τούτων διακρίνεται ἑτέρα συνεχὴς καὶ ἀβαθὴς λάξευσις ἐπὶ τοῦ δόμου ε, ἐκτεινομένη περίπου μέχρι τῆς ΒΔ. γωνίας, μήκ. 4.40 μ., σχέσιν ἔχουσα μὲ τὴν

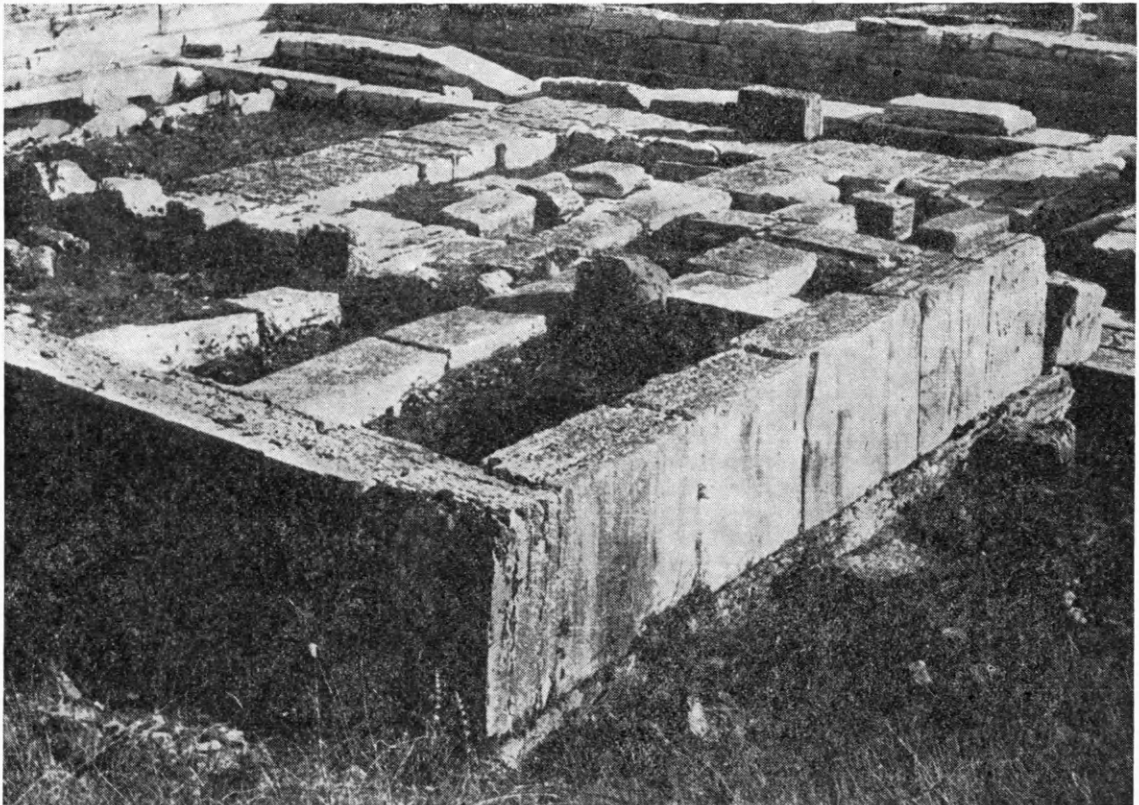
¹ Καθ' ὅμοιον τρόπον προέχει καὶ ὁ ὑπ' αὐτὸν δόμος ζ.

ἔδρασιν λιθίνων ἐπιγραφῶν, τῶν ψηφισμάτων, μερικὰ τῶν ὁποίων ἦλθον εἰς φῶς ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Δωδώνης.

Εἰκ. 48. Τμήμα ἀνατολικοῦ τοίχου, ὁρωμένου ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ, εἰς τὸ σημεῖον συνδέσεως τοῦ τοιχοβάτου μὲ τὴν νοτίαν στοάν.

Τῆς περιγραφείσης κρηπίδος διατηρεῖται τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ τοιχοβάτου β (εἰκ. 42-45), ὕψους 0.23 μ., πλάτους 0.62-0.64 μ. (μῆκος δόμων 0.98-1.08 μ.), ἔχοντος

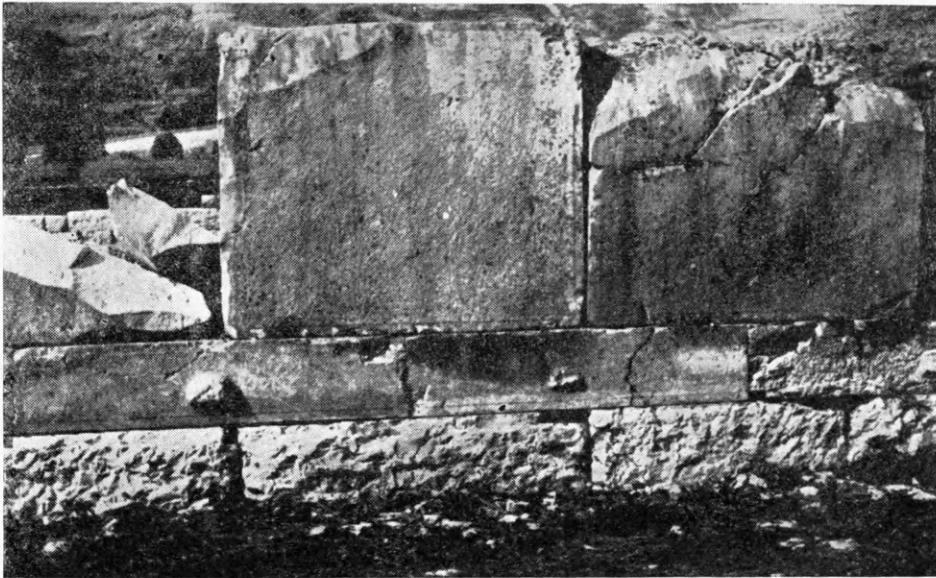

Εἰκ. 49. ΒΑ. πλευρὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου.

τὴν ἐσωτερικὴν ἀόρατον πλευράν, τὴν πρὸς τὴν αὐλήν, ὡς εἴπομεν, ἀνώμαλον. Ἐκ τῶν ὀρθοστατῶν διατηροῦνται οἱ τῆς βορείου πλευρᾶς, ὡς καὶ τινες τοῦ ΒΑ. τοίχου,

ὑψ. 0.873 μ., πλάτ. 0.50 (εἰκ. 49-50, μήκ. δόμων 0.92-1.34 μ.). Ὁ τοιχοβάτης δηλ., ἔχων πλάτος κατὰ 12 ἐκ. μεγαλύτερον τῶν ὀρθοστατῶν καὶ τῆς κρηπίδος, ἐξεῖχεν ὡς γεῖσον, ἰδίᾳ ἐσωτερικῶς, καὶ ὡς ἀληθινῆς βάσις ἢ εὐθυνητήρια, ἐφ' ἧς ἔβαινον οἱ ὀρθοστάται (εἰκ. 43 καὶ 50). Καὶ ὁ τοιχοβάτης καὶ οἱ ὀρθοστάται εἶναι κατεσκευασμένοι ἐκ καλυτέρας ποιότητος λευκοῦ ἀσβεστολίθου, μὲ τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τοιχοβάτου ἐπιμελέστερον τῆς ἐσωτερικῆς εἰργασμένην, περιβάλλονται δὲ δι' εἰσεχούσης ταινίας, τῆς περιτενείας. Αὕτη, ἔχουσα πλάτος εἰς μὲν τὸν τοιχοβάτην 0.028 μ. εἰς δὲ τὸν ὀρθοστάτην 0.036 μ., περιβάλλει ἐλαφρῶς ἐξέχον ἄπεργον ὑψ. 0.001 μ. Ἐπὶ τῆς περιτενείας διακρίνονται

Εἰκ. 50. Ὀρθοστάται καὶ τοιχοβάτης τῆς Ἀν. πλευρᾶς.

εἰσέτι ἀβαθεῖς χαράξεις, τυχαίως προκληθεῖσαι δι' ὀδοντωτοῦ κτενίου, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀπέργου πυκναὶ κοκκίδες, ὡς τοῦ πορτοκαλίου, ὀφειλόμεναι εἰς τὴν κάθετον κροῦσιν κτενίου ἢ ὀδοντωτῆς σφύρας ἔνεκα διακοσμητικῶν λόγων¹. Περὶ τὸ μέσον ἐκάστου δόμου τοῦ τοιχοβάτου ὑπάρχει διακοσμητικὸς τεκτονικὸς ἀγκών, σχήματος περίπου ἡμισφαιρικοῦ, ἐξέχων 0.04 μ., διάμ. 0.12-0.13 μ. (εἰκ. 42, 45, 50-51)². Εἰς ἀνεστραμμένους ἀγκῶν ὀρθοστάτου τῆς ΒΑ. γωνίας ὀφείλεται πιθανῶς εἰς τὴν ἀνεστραμμένην μεταγενεστέραν ἐπανατοποθέτησιν τοῦ λίθου. Οἱ λίθοι τοῦ τοιχοβάτου συνδέονται μεταξύ των διὰ σιδηρῶν συνδέσμων σχήματος I, μήκ. 0.19-0.21 μ.³, καμπτομένων κατὰ τὰ ἄκρα, ἵνα ἐνσφηνωθοῦν ἐντὸς τῶν τετραγωνικῶν τόρμων, διαστάσεων 0.025-0.03 × 0.03-0.035 μ. (εἰκ. 29β)· ἢ σύνδεσις μετὰ τοῦ ὑπερκειμένου ὀρθοστάτου ἐπιτυγχάνεται διὰ καθέτων σιδηρῶν ἐμπολίων καὶ μολυβδοχοήσεως, τῶν ὁποίων οἱ τόρμοι γομφώσεως διακρίνονται περὶ τὸ μέσον ἐκάστου λίθου τοῦ τοιχοβάτου. Πλησίον αὐτῶν παρατηροῦνται καὶ μοχλοβόθρια

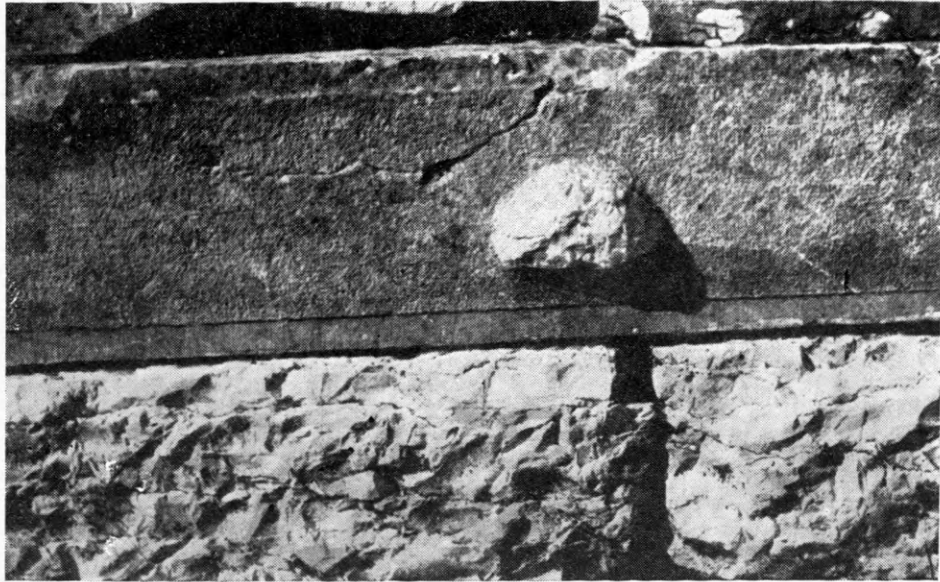
¹ Ἡ τεχνικὴ αὕτη, τυχαίως γενομένη ἐδῶ, ἐξεῖλχθη βραδύτερον, περὶ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ προπύλου εἰς περίτεχνον διακόσμησιν (σχετικῶς κατωτέρω).

² Ἀγκῶνες ἐνίοτε ἀπαντοῦν σποραδικῶς καὶ εἰς τοὺς ὑπὸ τὸν τοιχοβάτην δόμους.

³ Πλάτος αὐλακος 3 ἐκ.

πρὸς στήριξιν τοῦ μοχλοῦ κατὰ τὸν χειρισμὸν του πρὸς ἐφαρμογὴν τοῦ ὑπεράνω λίθου. Ὅμοίως ἐπίσης συνδέονται μεταξύ των καὶ οἱ ὀρθοστάται διὰ συνδέσμων Ι, κάθετοι δὲ τόρμοι γομφώσεως καὶ ἐγκοπαὶ ἐχρησίμευον πρὸς στερέωσιν τῇ βοηθείᾳ ἐμπολίων τοῦ πρώτου ὑπὲρ τὸν ὀρθοστάτην δόμου ὡς καὶ πρὸς στήριξιν τοῦ μοχλοῦ, πρὸς τοποθέτησιν τῶν δόμων. Τμῆμα λίθου τῆς στρώσεως ταύτης εὗρέθη κατὰ χώραν ἐπὶ τοῦ πρώτου ὀρθοστάτου τῆς βορείου πλευρᾶς δυτικῶς τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἀνωτέρω ἐπιμελὴς ἐργασία τῆς ἀνωδομίας ἀπαντᾷ κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς πλὴν τῆς βορείου, ἥ ὁποία, ὀλιγώτερον θεατῇ, εἶναι ἀμελέστερον εἰργασμένη καὶ ἐκ

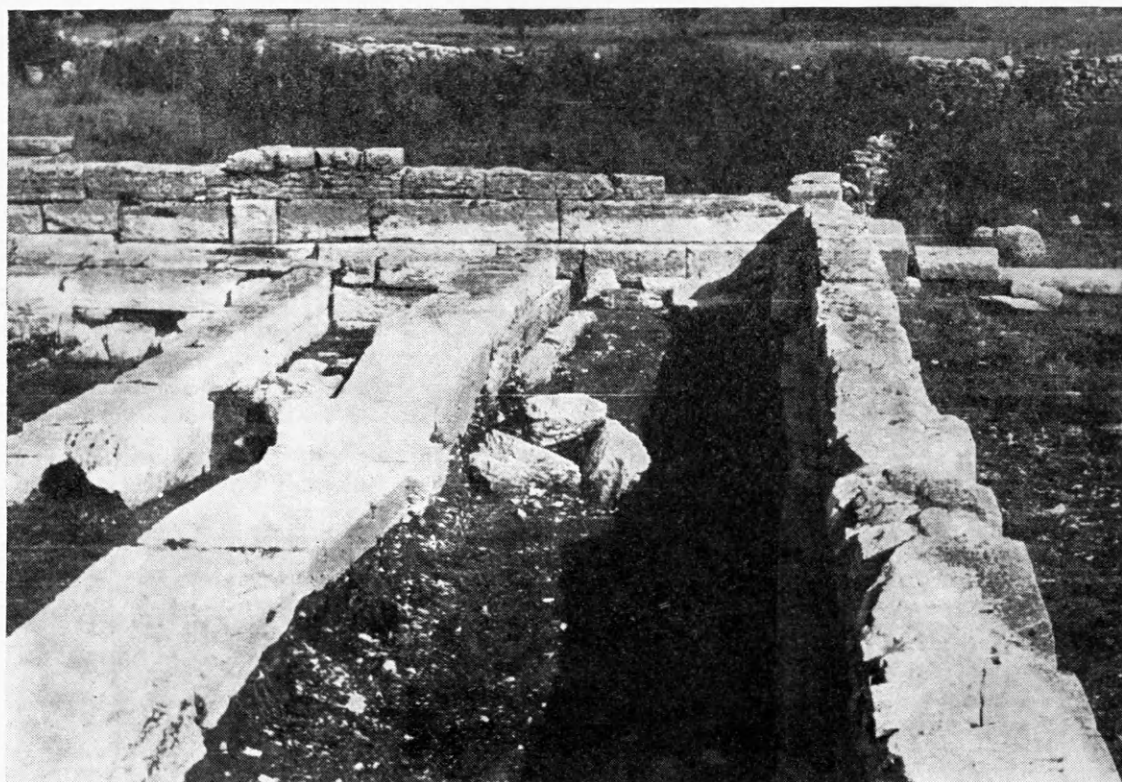

Εἰκ. 51. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 50.

κοινοῦ λίθου ὡς ὁ τῆς κρηπίδος. Τοιαύτη ἀμελὴς ἐργασία παρατηρεῖται ὡσαύτως καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου τμήματος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Τὸ λοιπὸν ὑπὸ τὸν τοιχοβάτην τμῆμα τῆς κρηπίδος διαστέλλεται ἀπὸ τῆς ἀνωδομίας ἀφ' ἑνὸς διὰ τῆς διαφορετικῆς ποιότητος τοῦ λίθου καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς ἁδροτέρας ἐργασίας. Ἡ ποιοτικὴ αὕτη διάκρισις τῆς λειτουργίας μεταξύ τῆς κρηπίδος, ἐπεχούσης θέσιν βάθρου, καὶ τῆς ἀνωδομίας ὀφείλεται εἰς τὴν διάφορον τεκτονικὴν λειτουργίαν ἑνὸς ἐκάστου τμήματος. Ἡ καλὴ προσαρμογὴ τῶν λίθων τῆς κρηπίδος, ἡ ἐπιμελεστέρα ἐργασία τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς καὶ ἡ ὑπαρξίς διακοσμητικῶν ἀγκώνων δὲν ἀφήνουν περὶ τούτου οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν. Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω τὸ ὕψος τῆς κρηπίδος μετὰ τῶν ὀρθοστατῶν ἀνῆρχετο εἰς 2.77 μ. ἐκατέρωθεν τῆς ΝΔ. γωνίας καὶ εἰς 1.44 μ. περίπου κατὰ τὴν ΒΑ. Ἡ ὑψομετρικὴ ἐπομένως διαφορὰ τῆς ΒΑ. καὶ τῆς ΝΔ. γωνίας, ἥτοι κατὰ τὴν διαγώνιον Β1-Β3 (πίν. 2), ἴσην πρὸς 28 μ. περίπου, ἰσοῦται πρὸς 1.30 μ. περίπου, ἀντιστοιχοῦσα πρὸς κλίσιν ἐδάφους 4° περίπου.

Ὁ στυλοβάτης. Συγχρόνως πρὸς τὸν περίβολον κατεσκευάσθη ὁ στυλοβάτης τῶν ἐσωτερικῶν στοῶν, εἰς ἀπόστασιν ἀπ' αὐτοῦ 2.80 μ., περιβάλλον τὸν ὑπαίθριον

χώρον τῆς λατρείας τῶν τριῶν πλευρῶν, πλὴν τῆς ἀνατολικῆς, ἔνθα δὲν ὑπῆρχε στοά¹. Τοῦτο, ὡς εἶδομεν, μαρτυροῦν τὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ στυλοβάτου, συνδεόμενον ἀπ' εὐθείας μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου (εἰκ. 47), ὡς καὶ τὰ ἔχνη λαξεύσεως ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου τῆς Α. πλευρᾶς, εἰς τὸ σημεῖον ἀκριβῶς τῆς προεκτάσεως τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ Ν. στυλοβάτου τῆς στοᾶς (εἰκ. 48). Ἡ θεμελίωσις τοῦ στυλοβάτου τούτου ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων ὀρθογωνίων ἀσβεστολίθων, μήκους ἐνίστε

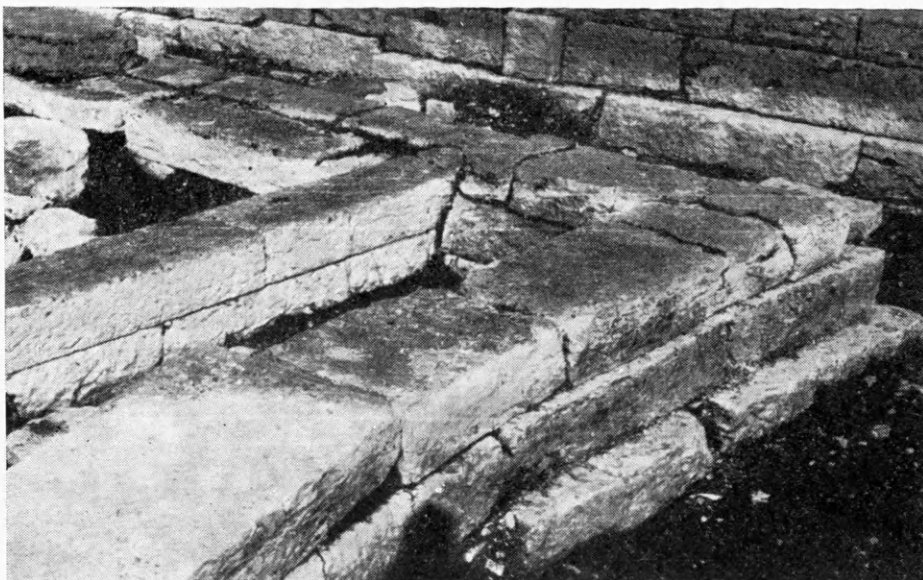

Εἰκ. 52. Τμήμα τῆς δυτικῆς στοᾶς.

2-2.50 μ., πλάτ. δὲ 10.75-1.40 μ., ἀδρομερῶς εἰργασμένων, ἄνευ ἄλλης τεχνικῆς συνδέσεως. Πλατύτερον εἶναι τὸ θεμέλιον τοῦ νοτίου στυλοβάτου (εἰκ. 37, 40) ἔνεκα τῆς ἐνσωματώσεως τοῦ ἀρχαιοτέρου ἰσοδομικοῦ περιβόλου, μὲ βαθμιδωτὴν τοποθέτησιν τῶν ἐπαλλήλων στρώσεων. Ταύτης διατηρεῖται καὶ μέρος τῆς ὑπευθυντηρίας (πλάτ. 0.75-0.83 μ.), ἐφ' ἧς διακρίνεται λαξευμένη καὶ ἡ ἀνωτέρω περιγραφεῖσα αὐλαξ τοῦ ὑδραγωγοῦ (εἰκ. 34 καὶ 41). Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας ὑπάρχουν τόρμοι ὡς ἐγκοπαὶ πρὸς τοποθέτησιν τῶν ἐμπολίων ἢ καὶ πρὸς στήριξιν τοῦ μοχλοῦ περιστροφῆς πρὸς καλυτέραν προσαρμογὴν τοῦ ὑπερκειμένου δόμου. Τοῦ θεμελίου τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτου διατηροῦνται μία ἕως τρεῖς στρώσεις (εἰκ. 52-53). Τῆς εὐθυντηρίας τμήμα διατηρεῖται μόνον εἰς τὸν ΒΑ. στυλοβάτην, συγκείμενον ἐκ τριῶν λίθων (πίν. 2 β3-ββ, τομὴ Β-Β', εἰκ. 46), ἐδραζομένων ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ στερεοῦ. Οἱ λίθοι οὗτοι, πλάτ. 0.63-0.64 μ.,

1 Ἡ ἀπόστασις τῆς ἐξωτερικῆς ἀκμῆς τοῦ στυλοβάτου ἀπὸ τοῦ ἀντιστοίχου τοίχου τοῦ περιβόλου, ἴση πρὸς 3.40 μ., ὑπελογίσθη, ὡς ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, εἰς τὸ διπλάσιον τοῦ μεταξονίου τῶν στοῶν (1.69-1.70 μ.)

ὅσον δηλ. τὸ πλάτος τοῦ στυλοβάτου περίπου, καὶ μήκους συνολικοῦ 5.40 μ., ἔχουν τὴν ἐσωτερικὴν ἀκμὴν, τὴν ἐστραμμένην πρὸς τὸν τοῖχον τῶν στοῶν, καλῶς εἰργασμέ-

Εἰκ. 53. Τὸ νοτιώτερον τμήμα τοῦ θεμελίου τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτου.
Ἀριστερᾷ ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἰσοδομικοῦ τεμένους.

νην, ἐπὶ δὲ τῆς ἄνω ὀριζοντίας ἐπιφανείας φέρουν αὐλακας συνδέσεως πρὸς τοποθέτησιν συνδέσμων σχήματος I, μήκους 0.18-0.20 μ., καὶ ὀρθογωνίους τόρμους, κατ' ἴσας

Εἰκ. 54. Τὸ θεμέλιον τῆς ΒΔ. στοᾶς (πίν. 2 β4-β'β') ἐφαπτόμενον τοῦ δυτ. θεμελίου τοῦ ἐλληνιστικοῦ ναοῦ.

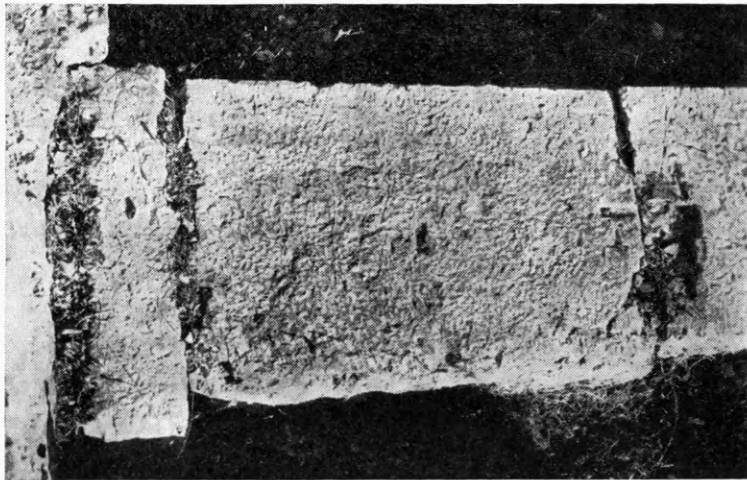
ἀκριβῶς ἀποστάσεις (0.85 μ.)¹, πρὸς γόμφωσιν τῶν λίθων τοῦ στυλοβάτου (εἰκ. 47).

¹ Μοναδικὴν ἐξάιρσιν ἀποτελεῖ ὁ δεύτερος ἐξ Α. τόρμος (πίν. 2 β3-β'3), ἀφιστάμενος 0.95 μ. ἀπὸ τοῦ προηγουμένου.

Πλησίον τῶν τῶρων τούτων μικρότεροι ὁπαί, ὡς ἐγκοπαί, ἐχρησίμευον πρὸς στήριξιν τοῦ μοχλοῦ κατὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν λίθων τοῦ στυλοβάτου. Ἀντιθέτως ἢ πρὸς τὴν αὐτὴν ἐστραμμένη ἀκμὴ εἶναι ἀνώμαλος. Ἐκ τῆς κανονικῆς ἀποστάσεως τῶν τῶρων γομφώσεως προκύπτει ὅτι αἱ ὑπερκείμεναι λιθοπλινθίδες τοῦ στυλοβάτου ἦσαν ἰσομήκεις. Τοῦτο εἶναι σημαντικόν, διότι κανονικὸν μῆκος τῶν πλακῶν τοῦ στυλοβάτου ὑποθέτει κανονικὴν ἐναλλαγὴν κίωνων καὶ πλακῶν ὑποβατήρων κατὰ τὸ διλιθικὸν ἢ τριλιθικὸν κλπ. σύστημα. Τὸ μεταξόνιον ἄρα δύναται νὰ ὑπολογισθῇ εἰς τὸ πολλαπλάσιον τοῦ 0.85 μ., ἥτοι 1.70 μ., 2.55 μ. κλπ. Ἦδη ἐσημειώσαμεν ὅτι τὸ πλάτος τῶν στοῶν ἀπὸ τῆς ἀκμῆς τοῦ στυλοβάτου, ἴσον πρὸς 3.40 μ., ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ διπλάσιον τῆς μονάδος, 1.70 μ., καὶ ἐπομένως πρὸς τὸ τετραπλάσιον (4×0.85 μ.) τῶν ὑποβατήρων πλακῶν. Κατωτέρω θὰ

ἀνεύρωμεν πολλὰ στοιχεῖα, ἐπιβεβαιοῦντα τὴν διαπίστωσιν, ὅτι ἡ μονὰς αὕτη (1.70 μ.) ἀποτελεῖ τὸν ἐμβάτην τοῦ οἰκοδομήματος. Ἐκ τοῦ τμήματος τούτου τῆς εὐθυνητηρίας β3-β'3 προκύπτει προσέτι τὸ πλάτος τοῦ στυλοβάτου, ἴσον περίπου πρὸς τὸ τῆς εὐθυνητηρίας (0.62-0.64 μ.), ὡς καὶ τὸ ἀκριβὲς πλάτος τῆς στοᾶς (2.80 μ.) ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς ἀκμῆς. Εἰς τὴν ΒΑ. θεμελίωσιν τοῦ στυλο-

Εἰκ. 55. Τμήμα τοῦ ΒΑ. στυλοβάτου εἰς τὸ σημεῖον συνδέσεώς του μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῖχου (πίν. 2 β3).

βάτου ἀνήκουν ἐπίσης καὶ οἱ δυτικῶς τῶν λίθων β3-β'3 δύο δόμοι β'3-ββ καὶ εἰκ. 46, ἐξ ὧν ὁ τελευταῖος ἐχρησιμοποιήθη κατὰ χώραν πρὸς θεμελίωσιν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἑλληνιστικοῦ ναοῦ, ὁ δὲ ββ παρέμεινεν ἐπίσης ἄθικτος μετὰ τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κλασσικοῦ καὶ ἑλληνιστικοῦ ναοῦ. Ἐπὶ τοῦ πρώτου πατεῖ ἐν μέρει τὸ πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ἑλληνιστικοῦ ναοῦ περιγραφὴν τμήμα τῆς εὐθυνητηρίας. Ἀναμφιβόλως λοιπὸν ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ οἰκοδομήματος, ὅσον καὶ ὁ στυλοβάτης, κατὰ τὴν ἀρχικὴν των κατασκευὴν συνεδέθησαν μετὰ τοῦ προϋπάρχοντος ναῖσκου, βραδύτερον ὅμως, μετὰ τὴν διεύρυνσιν τοῦ ἑλληνιστικοῦ ναοῦ πρὸς ἀνατολὰς, ἀπεκόπη τὸ μετὰ τῶν ἀνατολικῶν πλευρῶν τοῦ κλασσικοῦ ναῖσκου καὶ τοῦ ἑλληνιστικοῦ ναοῦ τμήμα τοῦ ΒΑ. περιβόλου καὶ τῆς ἀντιστοίχου στοᾶς, ἀλλὰ διεσώθη ἢ θεμελίωσις ἀμφοτέρων. Οἱ λίθοι, πλάτ. 0.70-0.80 μ., εἶναι ἀμελέστερον λαξευμένοι, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ λίθοι τῆς θεμελιώσεως τοῦ στυλοβάτου, στεροῦμενοι αὐλάκων συνδέσεως, ὄντες ἀφανεῖς, ἀλλ' ὁ λίθος β'3 φέρει τρεῖς ἐν ὄλῳ ἐγκοπάς, ἐξ ὧν αἱ δύο βαθυτέραι ἐχρησίμευον ἀσφαλῶς ὡς τῶροι γομφώσεως. Ὁ ἕτερος τῶν λίθων ββ συνδέεται μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ θεμελίου τοῦ ναῖσκου ἀνοργάνως, δι' ἀπλῆς ἐπαφῆς, καθ' ὃν τρόπον καὶ ὁ β'β', ὁ ὁποῖος πατεῖ ἐπι-

πολαίως ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ θεμελίου τοῦ ναῖσκου, ἀλλὰ παραμένει ἀσύνδετος μετὰ τὸ θεμέλιον τοῦ ἐλληνιστικοῦ τετραστύλου ναοῦ (εἰκ. 54 καὶ πίν. 5).

Ἡ κιονοστοιχία. (Πίν. 8). Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐπὶ τῆς εὐθυντηρίας τοῦ ΒΑ. στυλοβάτου παρατηρηθέντων τόρμων, τὸ μεταξόνιον δύναται νὰ ὑπολογισθῇ, ὡς εἶδομεν, εἰς τὸ πολλαπλάσιον τοῦ 0.85 μ., ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ μῆκος τῶν πλακῶν τοῦ στυλοβάτου. Τὸ διπλάσιον τούτων, ἥτοι 1.70 μ., ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ πλάτος τῶν στοῶν, ἴσον πρὸς 3.40 μ. Κατὰ ταῦτα οἱ κίονες ἔβαινον ἐπὶ τοῦ μέσου ἐκάστης τρίτης πλακὸς τοῦ στυλοβάτου κατὰ τὸ διλιθικὸν λεγόμενον σύστημα μετὰ μεταξόνιον 1.70 μ. Μὲ βάσιν τὴν μονάδα ταύτην, τὸν ἐμβάτην, τὴν ὁποίαν εἰς τὸ ἐξῆς διὰ λόγους συντομίας θὰ χαρακτηρίζωμεν διὰ τοῦ στοιχείου Μ (=μεταξόνιον), δυνάμεθα πολλαπλῶς νὰ ἐλέγξωμεν τὴν ὀρθότητα τοῦ ἀνωτέρω ὑπολογισμοῦ. Οὕτως ἡ διαφορὰ τῆς καθ' ὑπολογισμὸν ἀποστάσεως τῶν ἀξόνων τῶν δύο ἀκραίων κίωνων τῆς δυτικῆς στοᾶς, ἴσης πρὸς 13.40-13.45 μ., καὶ τοῦ διαστήματος μεταξὺ τοῦ ἄξονος τοῦ ΝΔ. κίονος καὶ τοῦ μέσου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου, εἰς ὃν κατέληγεν ἡ νοτία στοᾶ, ἴσου πρὸς 15.20-15.25 μ., ἥτοι ἡ διαφορὰ 1.80 μ., ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν διαφορὰν ἑνὸς μεταξονίου (1.70)¹. Ἐὰν τώρα θελήσωμεν νὰ ἐφαρμόσωμεν τὴν μονάδα ταύτην, τὸν ἐμβάτην (modulus), ἐπὶ τῶν δύο πλευρῶν τοῦ στυλοβάτου, λαμβάνομεν μεταξόνια διὰ μὲν τὴν δυτικὴν στοᾶν $13.45 : 8M = 1.68 \mu$, διὰ δὲ τὴν νοτίαν $15.20 : 9M = 1.69 \mu$. Ἐπομένως ἡ μὲν δυτικὴ στοᾶ ἔβαινε ἐπὶ 9 κίωνων μετὰ 8 μεταξόνια, ἡ δὲ νοτία ἐπὶ 9 ἐπίσης κίωνων, ἀλλὰ μετὰ 9 μεταξόνια, διότι ὁ ἀνατολικὸς τοίχος ἐπεῖχε θέσιν δεκάτου κίονος. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τοῦ ναῖσκου, τοῦ ὁποίου τὸ πλάτος, μετρούμενον ἀπὸ τοῦ μέσου τῶν τοίχων, δύναται νὰ ὑπολογισθῇ εἰς 3.60 μ. περίπου, ὅπερ ἰσοῦται πρὸς δύο Μ κατὰ προσέγγισιν². Προσέτι τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ ναῖσκου τμήματα τῆς βορείου στοᾶς κατεσκευάσθησαν οὕτως, ὥστε τὸ μὲν δυτικῶς τοῦ ναοῦ τμήμα νὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς δύο μεταξόνια, τὸ δὲ ἀνατολικῶς τούτου πρὸς πέντε ἀκριβῶς μεταξόνια. Τὸν ἀκριβῆ ὁμῶς καθορισμὸν τῆς μονάδος Μ δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν ἐκ τῶν διαστάσεων τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, τοῦ ὁποίου αἱ διαστάσεις ὑπελογίσθησαν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μονάδος ταύτης.

Ἐκ τῶν μακρῶν πλευρῶν, μ. 20.78-20.80 μ., ἐὰν ἀφαιρέσωμεν τὸ πάχος ἑνὸς τοίχου, ἴσου πρὸς 0.50 μ., λαμβάνομεν τὸν ἀριθμὸν 20.30 μ., ὅστις ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ μεταξόνιον, οὕτως εἰπεῖν, τῶν μακρῶν πλευρῶν Β1-Β4 καὶ Β2-Β3 (πίν. 2), τοῦτο δὲ πάλιν ἰσοῦται πρὸς $\frac{20.30}{12 M} = 1.691666 \mu$. Τὸ μῆκος ἐπομένως τῶν μακρῶν πλευρῶν τῶν τοίχων ἰσοῦται πρὸς 12 Μ. Αἱ δύο λοιπαὶ πλευραὶ τοῦ περιβόλου, ἡ βόρειος καὶ ἡ νοτία, ἔχουσαι μῆκος 19.20 μ. καὶ μεταξόνιον 18.70 μ., ἀντιστοιχοῦν πρὸς 11 ἀκριβῶς $M = \frac{18.70}{11 M} = 1.70 \mu$.

Ἡ μονὰς ἄρα $M = 1.691666 \mu$ ἢ 1.70 ὑπόκειται ὡς βάσις τοῦ ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος καὶ τῶν ἐσωτερικῶν κατασκευῶν τῶν στοῶν καὶ μεταξονίων. Τέλος αἱ διαστάσεις τοῦ τετραστύλου ἐλληνιστικοῦ ναοῦ καὶ τὸ τετράστυλον ἐπίσης πρόπυλον ὑπελο-

1 Αἱ παρατηρούμεναι ἐνίοτε μικραὶ διαφοραὶ ὀλίγων ἑκατοστῶν πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν μετακίνησιν τῶν λίθων καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὸ γεγονός, ὅτι αἱ μετρήσεις ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἐλήφθησαν ἐπὶ τῇ βά-

σει τῶν θεμελίων.

2 Τούτου τὸ πλάτος ἐξωτερικῶς ἰσοῦται πρὸς 4.10 μ., ἐσωτερικῶς δὲ 3.10 μ. Ἐπομένως ἡ ἀπὸ τοῦ μέσου τῶν τοίχων ἀπόστασις ἀνέρχεται εἰς 3.60 μ. περίπου.

γίσθησαν, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μονάδος ταύτης, τὴν ὁποίαν ἀνεύρομεν ἀρχικῶς εἰς τὸ μεταξόνιον τῶν στοῶν (ἰδὲ κατωτέρω). Κατὰ ταῦτα τὰ πέριξ τῆς αὐλῆς τρία σκέλη τῶν στοῶν σχήματος $\square$, μὲ τὴν ἀνοικτὴν πλευρὰν πρὸς ἀνατολάς, ἔβαινον ἐπὶ ἑννέα κίονων, πλὴν τῆς βορείου, ἥτις, διακοπτομένη ὑπὸ τῆς μικρᾶς προβολῆς τοῦ προνάου τοῦ ναῖσκου, ἀπετελεῖτο ἐκ δύο τμημάτων μὲ δύο καὶ τέσσαρας ἑκατέρωθεν κίονας (πίν. 8).

Οἱ κίονες. Τῶν κίονων οὐδὲν σημαντικὸν λείψανον ἀνευρέθη, ἐκτὸς μικροτάτων θραυσμάτων κίονων ἐξ ἀσβεστολίθου μὲ ἰωνικὰς ραβδώσεις, τμήματα βάσεων ἰωνικῶν κίονων ἐξ ἀσβεστολίθου ἐπίσης (εἰκ. 89-90), διατηροῦντα μέρος τῶν δύο σπειρῶν μὲ τὴν ἀποφυγὴν, τμήμα κιονοκράνου ἐκ φαιοῦ ψαμμιτολίθου (εἰκ. 56-57) μὲ τὰς δύο ἑκατέρωθεν σπείρας, ὡς

Εἰκ. 56. Τμήμα ἰωνικοῦ κιονοκράνου τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

Εἰκ. 57. Σχέδιον εἰκ. 56.

καὶ κορωνὶς παραστάδος τοίχου ἐκ σχιστολίθου. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ ψαμμιτολίθου τεμάχιον ἰωνικοῦ κιονοκράνου «λεπτοτάτης ἐργασίας» εἶχεν εὐρεθῇ καὶ παλαιότερον ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελίδου, εἰκονιζόμενον ἐνταῦθα (εἰκ. 58)¹. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν στοιχείων τούτων δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι αἱ στοαὶ ἐφέροντο ἐπὶ ἰωνικῶν κίονων. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τῆς ἀνευρέσεως παλαιότερον παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ προπύλου γωνιαίου ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἐξ ἀσβεστολίθου, ἀνήκοντος εἰς τὸ πρόπυλον (ἰδὲ κατωτ. εἰκ. 88), τὸ ὁποῖον φαίνεται προστεθὲν καθ' ὃν χρόνον περίπου καὶ ὁ ἑλληνιστικὸς ναός (τέλη 3ου π.Χ. αἰ.)². Ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Ἱεροῦ, μετὰ

1 Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1930, σ. 54. Τοῦ τεμαχίου τούτου φωτογραφίαν ἀνεῦρον εἰς τὸ φωτογραφικὸν ἀρχεῖον τῆς Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας (ἀρ. 3752), ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας ἐταυτίσθη τὸ εἰς τὸ Δημ. Μουσεῖον Ἰωαν-

νίνων φυλασσόμενον, ἀλλὰ μὴ καταγεγραμμένον εἰς τὸν κατάλογον, τμήμα κιονοκράνου τῆς εἰκ. 58.

2 Ἡπειρ. Χρον. ἔ.ά. σ. 218, πίν. 10β.

τὴν καταστροφὴν τοῦ ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν (219 π.Χ.), ἐγένετο χρήσις ἀσβεστολίθου διὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ κροκαλοπαγοῦς διὰ τοὺς κίονας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν προγενεστέραν περίοδον τῶν χρόνων τοῦ Πύρρου, ὅτε ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ὁ φαιὸς ψαμμιτόλιθος, ἔπεται ὅτι τὰ ἐξ ἀσβεστολίθου συντρίμματα τῶν κίωνων ἀνήκουν εἰς τὰς μετὰ τοὺς χρόνους τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἱεροῦ ἐπισκευασθείσας στοάς (ἰδὲ κεφ. Γ'), τὰ δὲ ἐκ σχιστολίθου εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Τὸ ὕλικόν ὅμως τοῦτο, εὐκόλως ὑποκείμενον εἰς τὴν φθορὰν τῶν καιρικῶν μεταβολῶν, ἐκρίθη ἀκατάλληλον κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Ἱεροῦ περὶ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ἀντικατασταθὲν ὑπὸ τοῦ ἀνθεκτικωτέρου ἀσβεστολίθου. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὕλικου εἶχον κατασκευασθῇ καὶ οἱ κίονες τοῦ τετραστύλου ἰωνικοῦ ναοῦ Γ καὶ ὁ θριγκὸς τοῦ τετραστύλου δωρικοῦ ναοῦ Α, τοῦ ὁποίου τμῆμα γείσου καὶ τρίγλυφοι ἐκ ψαμμιτολίθου ἀνευρέθησαν ἐπὶ τοῦ προσθίου τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἐντειχισθέντα κατὰ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ, εὐθὺς μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν (219 π.Χ.)¹. Ἐκ τῆς ἀνωδομίας τῶν στοῶν οὐδὲν λείψανον εὐρέθη, ἐκτὸς ἐλαχίστων πηλίνων συντρίμματων κεράμων καὶ ἀνθεμωτῶν ἡγεμόνων καλυπτήρων τῆς στέγης, προχωρημένων ἐλληνιστι-

Εἰκ. 58. Ἴωνικὸν κρονόκρανον τῆς ἱερᾶς οἰκίας ἀνευρεθὲν κατὰ τὰς παλαιότερας ἀνασκαφὰς τοῦ Δ. Εὐαγγελίδη.

κῶν χρόνων (Κατάλογος 10-11, 14-16, 21). Δύο ἐκ λίθου ἀνθεμωτὰ μέτωπα ἡγεμόνων καλυπτήρων (Κατάλογος ἀρ. 23-24) καὶ ἕτερα δύο λεοντόκρανα ἐκ τοῦ αὐτοῦ λίθου (ἀρ. 25-26), χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ α' τρίτου τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. καὶ δυνάμενα νὰ συνδεθοῦν μὲ τὸ οἰκοδόμημα Ε', ἀνήκουν εἰς τὴν περιγραφομένην οἰκοδομικὴν φάσιν.

Τὸ δάπεδον τῶν στοῶν καὶ τῆς αὐλῆς. Οὐδεμία ἔνδειξις προέκυψεν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ὅτι τὸ δάπεδον τῶν στοῶν καὶ τῆς αὐλῆς ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν, διότι οὐδὲ τὸ παραμικρὸν ἔχνος πλακὸς ἀνευρέθη. Τοῦτο ἄλλωστε ἦτο φυσικόν, ἰδίᾳ διὰ τὴν αὐλὴν, διότι ὁ ὑπαιθρος χῶρος, ἐν ᾧ τὰ σύμβολα τοῦ Διός, ἡ ἱερὰ πηγὸς καὶ ἡ πηγή, ἀπῆτουν φυσικὴν κατάστασιν. Καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀελφινίου Ἀπόλλωνος τῆς Μιλήτου ὁ πρὸ τοῦ ἱεροῦ δένδρου χῶρος τῆς αὐλῆς δὲν ἐκαλύπτετο ὑπὸ πλακοστρώσεως (εἰκ. 76). Προφανῶς τὸ φυσικὸν δάπεδον τοῦ παλαιότερου ἀβάτου, τοῦ περικλειομένου ὑπὸ τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου, ἐχρησίμευσε καὶ ὡς δάπεδον τῆς αὐλῆς καὶ τῶν στοῶν τοῦ ἐλληνιστικοῦ Ἱεροῦ. Ὡς πρὸς τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου, εἴπομεν ἤδη (σ. 42) ὅτι ἡ ἀνώμαλος κατασκευὴ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τοιχοβάτου τῆς κρηπίδος ὑποθέτει

¹ Ὁ Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, REG. ἔ.ἀ. σ. 385, διεπίστωσε πρὸς βορρᾶν τοῦ ναοῦ Α ἔχνη πυρπολήσεως, ἄνθρακας, τέφραν καὶ λείψανα συγχωνευθέντος χαλκοῦ (σ. 387),

ἰδὲ καὶ ΠΑΕ 1920, σ. 11-12. AJA 27, 1923, σ. 82, πρβλ. καὶ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΝ, ΠΑΕ 1929, σ. 107.

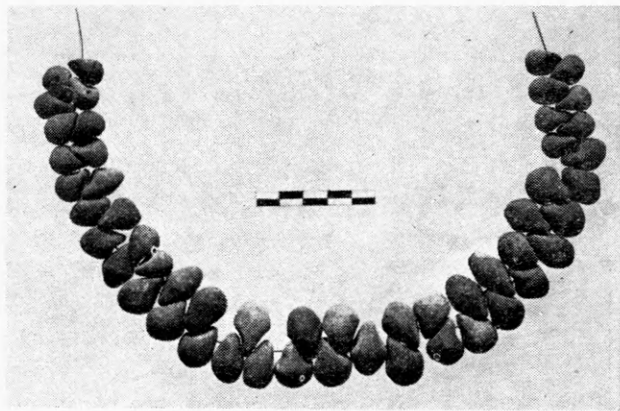

ὅτι μέχρι τοῦ ὕψους ἐκείνου ἐξικνεῖτο τὸ δάπεδον τοῦ ἐλληνιστικοῦ Ἱεροῦ. Ἀναμφισβήτητον περὶ τούτου ἀπόδειξιν παρέχουν ἀφ' ἑνὸς ἡ σφζομένη εὐθυντηρία τῆς ΒΑ. στοᾶς (εἰκ. 46-47), ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὸ κατώτερον ἡμῖς τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχοβάτου τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὰ λαξεύματα ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου τῆς αὐτῆς πλευρᾶς εἰς τὸ σημεῖον τῆς συνδέσεώς του μετὰ τοῦ νοτίου στυλοβάτου, τὰ διακρινόμενα ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρου ἡμίσεος τοῦ τοιχοβάτου (ἀνωτ. σ. 54 καὶ εἰκ. 48). Ἐπειδὴ δὲ δὲν εἶναι λογικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου τοῦ παλαιοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου ἐκαλύφθη διὰ νέων ἐπιχώσεων κατὰ τὴν περίοδον τῆς κατασκευῆς τῶν ἐλληνιστικῶν στοῶν, διότι οὕτω θὰ ἀπεκρύπτετο οὐσιῶδες τμήμα τῆς ἀνωδομίας τοῦ ἀρχαίου ναῦσκου, ἔπεται ἀσφαλῶς ὅτι τὸ ἀρχικὸν ὕψος τοῦ δαπέδου παρέμεινεν ἀμετάβλητον καὶ κατὰ τὴν νέαν οἰκοδομικὴν περίοδον. Τὸ ὕψος ἄρα τοῦ ὑπαίθρου ἀβάτου ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τοῦ τοιχοβάτου, ἐφ' ἧς ἔβαινον οἱ ὀρθοστάται.

Μὲ τὴν κατασκευὴν τῶν πέριξ τοῦ ἀρχαίου ἀβάτου ἐλληνιστικῶν στοῶν ὁ συμπεριληφθεὶς χώρος ἐκαλύφθη διὰ νέων ἐπιχώσεων. Ἐντὸς τῶν ἐπιχώσεων τούτων καὶ δὴ καὶ περὶ τὸ νότιον τμήμα τῆς δυτικῆς στοᾶς ἀνευρέθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς β' περιόδου ἡ σημαντικὴ λιθίνη ἐπιγραφὴ, ἡ περιέχουσα δύο ψηφίσματα τοῦ κοινοῦ τῶν Μολοσσῶν ἐπὶ βασιλέως Νεοπολέμου τοῦ Α', υἱοῦ τοῦ Ἀλκέτα, χρονολογουμένη κατὰ τὰ ἔτη 370-368 π.Χ.¹, ὡς καὶ τμήμα τῆς λιθίνης βάσεως 2, ἀπορριφθεὶς ἐκεῖ μετὰ τὴν ἀχρήστευσιν τοῦ ἀναθηματικοῦ βάρου.

Ὡς ἦτο φυσικόν, μεγαλύτεραι ὑπῆρξαν αἱ ἐπιχώσεις εἰς τὴν δυτικὴν καὶ τὴν νοτίαν στοάν, ἰδίᾳ δὲ παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν ἕνεκα τῆς μεγαλυτέρας κλίσεως τοῦ ἐδάφους. Καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς δυτικῆς στοᾶς διετηρεῖτο ἀνέπαφον προϊστορικὸν στρώμα μὲ ἄφθονον προϊστορικὴν κεραμικὴν II καὶ III, ἐκτεινόμενον καὶ ἐκτὸς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ οἰκοδομήματος.

Ἐνταῦθα ὁ καθηγητὴς Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΣ ἀνεῦρε κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἀνασκαφῆς (1929-1933) ἄφθονα προϊστορικὰ ὄστρακα, ἱκανὸν ἀριθμὸν χαλκῶν ἀναθημάτων καὶ χρηστηρίους ἐπιγραφάς². Προσέτι εἰς τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ κτηρίου διεπιστώθη κατὰ τὴν νεωτέραν σκαφικὴν ἔρευναν τοῦ Ἱεροῦ, σχεδὸν ἐπὶ τοῦ στερεοῦ, τμήμα ὀπτημένης γῆς, σχήματος περίπου κυκλοτεροῦς (πίν. 2 β4), διαμέτρου 1.60-1.90 μ.³

Εἰκ. 59. Προϊστορικαὶ πήλιναι ψῆφοι.

1 Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 1 κ.ἐξ. Σχετικῶς ἰδὲ καὶ G. DAUX, BCH 81, 1956, σ. 433-435. P. LÉNÉQUE, REG 70, 1957, σ. 495 κ.ἐξ. K. MURAKAWA, Historia 1957, σ. 385 κ.ἐξ. P. FRANKE, Die antiken Münzen

von Epirus, σ. 286 κ.ἐξ. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1957, σ. 88 κ.ἐξ.

2 ΠΑΕ 1929, σ. 111. Ἡπειρ. Χρον. ἔ.ἀ. σ. 194-5.

3 Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΣ, ΠΑΕ 1953, σ. 161.

Παρά τὴν ἐστίαν ταύτην, τῆς ὁποίας τὸ κέντρον εἶχεν ἰσχυρότερον πυρακτωθῆ, ὑπάρχον ἄνθρακες καὶ τέφρα ὥς καὶ μερικαὶ ἑκατοντάδες προϊστορικῶν πηλίνων ψηφίδων ὁρμῶν, σχήματος ἀπιοειδοῦς μετὰ τρήματος ἐπὶ τῆς κορυφῆς, διεσκορπισμένων καὶ εἰς νοτιώτερον κατὰ μῆκος τῆς ὑπὸ τὴν δυτικὴν στοὰν προϊστορικῆς στρώσεως (εἰκ. 59). Ὅσα θυσιασθέντων ζώων δὲν ἀνευρέθησαν. Ἡ ἐστία αὕτη, μὴ ἔχουσα σχέσιν πρὸς τὸ κλασσικὸν Ἱερὸν μὲ τὸν ἰσοδομικὸν περιβόλον, διότι ἀνευρέθη βαθύτερον τῆς θεμελιώσεως τοῦ στυλοβάτου καὶ τοῦ ναῖσκου, πρέπει νὰ συνδεθῇ μὲ τὴν παλαιότεραν περίοδον τοῦ Ἱεροῦ, τὴν προϊστορικὴν, ἔνεκα τῶν παρ' αὐτὴν εὐρημάτων. Ἐὰν πρόκειται περὶ ἐστίας ἢ ἐσχάρας, συνδεομένης πρὸς τὴν λατρείαν, ἢ περὶ ἀπλῆς ἐστίας, ὥς καὶ αἱ μέχρι σήμερον κατασκευαζόμεναι ἐντὸς τῶν καλυβῶν πρὸς θέρμανσιν, δὲν εἶναι φανερόν. Ἐνεκα τοῦ μεγέθους τῆς καὶ τῶν πολλῶν περὶ αὐτὴν εὐρημάτων, ἀναθηματικοῦ προφανῶς χαρακτῆρος, ἡ πρώτη ἄποψις εἶναι πιθανώτερα ¹. Ἡ ἐξαφάνισις τῶν λειψάνων θυσίας δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν ἑλλειψιν ἐπιχώσεων κατὰ τὴν πρὸ τῆς κατασκευῆς τῶν ἐλληνιστικῶν στοῶν περίοδον, περίπτωσις οὐχὶ ἀσυνήθης καὶ εἰς ἄλλα ἱερά.

Ἐσωτερικῶς καὶ κατὰ μῆκος τοῦ νοτιωτέρου τμήματος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου διεπιστώθη ὑπαρξίς τάφρου (πίν. 2 T-T1-T2), μήκους ἀπὸ Β. πρὸς Ν.

Εἰκ. 60. Διάφοροι ἀρχιτεκτονικοὶ λίθοι ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρου ἐπιπέδου τῆς τάφρου T-T1.

10 μ. περίπου, μεγίστου πλάτους 3.50 μ. καὶ ἐλαχίστου 1.90 μ., ἣτις εἰσδύει ἐντὸς τοῦ στερεοῦ μὲ τὸ μεγαλύτερον βάθος ἐκεῖ, ἔνθα καὶ τὸ μέγιστον πλάτος (T1) ². Ἡ τάφρος ἀκανονίστου σχήματος ἐξικνεῖται μέχρι τῆς νοτίας στοᾶς, ἐξαφανίσασα ἐντελῶς πᾶν ἔχνος τοῦ θεμελίου τοῦ στυλοβάτου καὶ τοῦ ἀρχαιότερου ἰσοδομικοῦ περιβόλου μετὰ τῶν σημείων Α7 καὶ β2. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦ μεγίστου πλάτους T-T1 ἡ τάφρος, εἰσχωρήσασα καὶ ὑπὸ τὸ θεμέλιον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου, ἐπέφερε σὺν τῷ χρόνῳ τὴν

ὑποχώρησιν καὶ καθίζησιν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς σφζομένης κρηπίδος (εἰκ. 62). Ἐντὸς καὶ πέριξ τῆς τάφρου εὐρέθησαν πολλοὶ ὀρθογώνιοι λίθοι (εἰκ. 60-61), ἐνίοτε καλῶς εἰργασμένοι μὲ περιτένεια, ὥς καὶ οἱ τῆς κρηπίδος, καὶ ἄπεργον στικτόν, ἔνεκα τῆς κρούσεως κτενίου, ἐνίοτε μὲ διακοσμητικούς ἀγκῶνας. Μερικοὶ τῶν λίθων τούτων ³,

¹ Περὶ τῶν ἐμπύρων θυσιῶν ἐπὶ ἐστιῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν ναῶν κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς ἀρχαίους χρόνους ἰδὲ Μ. NILSSON, *Archaic Greek Temples with Fire-Places in their Interior*, *Opuscula Selecta* II, σ. 704 κ.ἐξ., τὸν αὐτὸν, *G. Gr. Rel.* I², σ. 78 καὶ 829 (αὐτόθι καὶ βιβλιογραφίαν) προβλ. καὶ τὴν ἐστίαν ἐντὸς τοῦ ναοῦ ἐν Σολυγείᾳ (Γαλατάκι) Κορινθίας, Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ (Ν. Βερδελῆς), τὸ Ἔργον 1958, σ. 118, εἰκ. 122-123. Περὶ τῆς χθονίας ἐννοίας τῶν ἐντὸς τοῦ ναοῦ τοιούτων

βωμῶν ἢ ἐσχάρων ἰδὲ καὶ F. ROBERT, *Thymélé*, σ. 243 κ.ἐξ. Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΑ, τὸ Ἐρέχθειον, σ. 32 κ.ἐξ.

² ΠΑΕ 1954, 188.

³ Ὑψος λίθων 0.175 μ., πλάτ. περιτενείας 0.025 μ., μῆκ. ἡμίσεος ἀυλάκων συνδέσεως 0.07-0.10 μ. Δύο ἄλλοι λίθοι, ἄδρῶς εἰργασμένοι, πλάτ. 0.37 μ., φέρουν ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν μακρῶν πλευρῶν βαθεῖαν αὐλάκα, πλάτ. 0.10-0.11 μ.

οἱ πλέον ἐνδιαφέροντες, ἐτοποθετήθησαν ἐπὶ τῆς περίπου θέσεως τῆς τάφρου, ὥς καὶ μερικαὶ βάσεις λιθίνων ἐπιγραφῶν, φέρουσαι ὀρθογώνιον λαξευτὴν κοιλότητα πρὸς ἔδρασίν των (εἰκ. 61). Ἐντὸς τῆς τάφρου καὶ εἰς διάφορον ὕψος συνελέγησαν μερικὰ πῆλινα ὁμοιώματα χειρῶν ἀναθηματικοῦ χαρακτήρος (κατάλογος ἀρ. 22, πίν. 13α), ὄστρακα ἄρρετινά, τεμάχια ἀνθεμωτῶν ἡγεμόνων καλυπτῆρων καὶ ἕτερον κορυφαίας (ἀρ. 5-6, 9, 12-14, 21), ἐφθαρμένη κεφαλὴ εἰδωλίου, τεμάχιον ἀσβεστολίθου, διατηροῦν τὴν μίαν τῶν καθέτων κοίλων πλευρῶν πινακίδος (tabellae) καὶ ἔχνος γράμματος, τὸ ἀρχικὸν ἢ τὸ τελικὸν τοῦ ὀνόματος (ἀρ. 31), τμημα βάσεως ἰωνικοῦ κίονος ἐξ ἀσβεστολίθου, προερχόμενον ἐκ τῆς στοᾶς πιθανῶς κ.ἄ.

Εἰκ. 61. Λιθουργημένοι λίθοι ἐκ τῆς τάφρου T - T1.

Ἐκ τῶν εὗρημάτων τούτων προκύπτει ὅτι ἡ τάφος ἠνοίχθη τὸ ἐνωρίτερον μετὰ τὸν 1^{ον} ἢ τὸν 2^{ον} μ.Χ. αἰ., συμφώνως πρὸς τὰ ἐντὸς αὐτῆς ἄρρετινά ὄστρακα. Ἐπειδὴ ὁμως ἡ τάφος αὕτη ἐξηφάνισεν ὀριστικῶς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ νοτίου στυλοβάτου, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι αὕτη ἠνοίχθη ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ μετὰ τὴν ὀριστικὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ Ἱεροῦ καὶ τὴν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν καταστροφὴν του, ἐπελθοῦσαν περὶ τὸ τέλος τοῦ 4^{ου} μ.Χ. αἰῶνος¹.

Ἐπειδὴ οἱ ἐντὸς καὶ πέριξ τῆς τάφρου ἀρχιτεκτονικοὶ δόμοι ἔνεκα τῶν μικρῶν διαστάσεών των (ὕψος 0.175μ.) δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνήκουν οὔτε εἰς τὸν στυλοβάτην οὔτε εἰς τοὺς τοίχους τοῦ περιβόλου, ἡ δὲ ἐπεξεργασία τῶν λίθων μὲ τὴν περιτένεια εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῆς κρηπίδος τοῦ ἐλληνιστικοῦ περιβόλου, δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι οἱ κατὰ χώραν ἀνευρεθέντες λίθοι ἀνήκον εἰς βωμόν τινα τῆς ὑπαίθρου αὐτῆς καὶ ἐγγὺς τῆς ἱερᾶς δρυός, κατασκευασθέντα εἰς τοὺς χρόνους, κατὰ τοὺς ὁποίους ἀνηγέρθησαν καὶ αἱ πέριξ τοῦ ναῖσκου ἐλληνιστικαὶ στοαὶ².

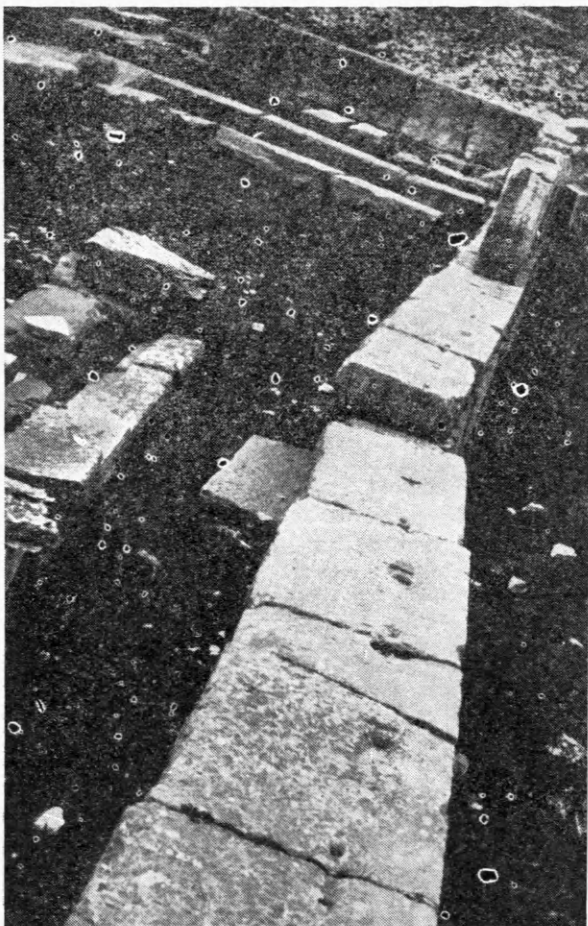
Τὸ γεγονός ἐπίσης, ὅτι τὸ θεμέλιον τοῦ μεγάλου περιβόλου ὑπεχώρησεν ἐκεῖ, ἀσφαλῶς ἔνεκα τῆς τάφρου, ἣτις ὑπέσκαψε τὸ στήριγμά του, ἐπιτρέπει νὰ υποθέσωμεν

1 Περὶ τὰ μέσα τοῦ 3^{ου} μ.Χ. αἰῶνος τὸ ἱερὸν πάντως ἦτο ἐν ἐνεργείᾳ, διότι ἐτελοῦντο ἐκεῖ τὰ νάϊα, συμφώνως πρὸς ἐπιγραφὴν, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁλόκληρον ὁ Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος καὶ τῆς ὁποίας τμήμα εὐρέθι τελευταίως εἰς τὸ Κάστρον τῶν Ἰωαννίνων (BCH 84, 1960, σ. 744-45. JHS 1960, Archaeology in Greece, σ. 14. P. FRANKE, Die antiken Münzen, σ. 30 καὶ ὑποσ. 1, πίν. 58, 4. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ 1960, σ. 30-31, ὑποσ. 64, καὶ σ. 36). Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουλιανοῦ τὸ ἀρχαῖον μαντεῖον ὑφίστατο ἀκόμη, διότι ὁ αὐτοκράτωρ ἐξήτησε παρ' αὐτοῦ χρησμόν, ὀλίγον πρὸ τῆς κατὰ τῶν

Περσῶν ἐκστρατείας του (362 μ.Χ. ΘΕΟΔΩΡΗΤ. Ἐκκλ. Ἱστορ. III 21). Ἡ ἱερὰ δρυς πρέπει νὰ εἶχεν ἀποκοπῇ ἤδη κατὰ τὸ ἔτος 391 ἀπὸ κάποιον Ἰλλυριὸν ἐπὶ ὑπάρχοντος Συμμάχου (SERV. Σχόλ. εἰς Verg. Aen. III 466. P. FRANKE, ἔ.ἀ. σ. 30. Πρβλ. καὶ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΝ, ἔ.ἀ. σ. 36).

2 Ἡ ὑπόθεσις, ὅτι οἱ λίθοι οὗτοι προέρχονται ἐκ τῶν ἀναβαθμῶν τοῦ προστύλου ἐλληνιστικοῦ ναοῦ (τέλος 3^{ου} π.Χ. αἰ.), δὲν εἶναι πιθανή, διότι κατὰ τὴν φάσιν ταύτην ἡ περιτένεια κοσμεῖται μὲ τὴν κατὰ μίττα ἐγξάραξιν (ἰδὲ ἐπόμενον κεφάλαιον).

ὅτι αὕτη ἠνοίχθη πρὸ τῆς πλήρους ἐρειπώσεως τοῦ κτηρίου, ὑπὸ τὸ βάρος τοῦ ὁποίου ὑπεχώρησεν ἡ κρηπίς (εἰκ. 62). Ἀναμφιβόλως εἰς τὴν θέσιν T1 ὑψοῦτο τὸ ἱερὸν δένδρον, τοῦ ὁποίου ἡ κοπὴ καὶ ἡ ἐκρίζωσις ὑπὸ φανατικῶν χριστιανῶν προεκάλεσαν τὸ

Εἰκ. 62. Ἡ Ἀν. πλευρὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου. Περὶ τὸ μέσον εἶναι ὁρατὴ ἡ καθίζησις τοῦ τοίχου ἔνεκα τῆς ὑπ' αὐτὸν μεγάλης ὀπῆς.

εὐρὺ τοῦτο χάσμα ἐντὸς τοῦ πετρώδους ἐδάφους. Συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ρύθμισιν τοῦ ὑπαίθρου χώρου δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἐπὶ τοῦ ΝΑ. τμήματος τῆς αὐλῆς ὑψοῦτο ἡ μαντική φηγός.

Ἄγνωστον διατὶ μετὰ τὴν ἐκρίζωσιν τοῦ ἱεροῦ δένδρου (T-T1) ἠνοίχθη νοτιώτερον ἡ τάφος T2. Ἴσως ἐγένετο ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν πρὸς ἀνεύρεσιν θησαυροῦ¹. Ἀλλ' ἡ ἄποψις, ὅτι πρόκειται ἐδῶ καὶ ἀρχαῖος βόθρος, τὸ μέγαρον, δηλαδὴ ἐστία δι' ἐμπύρους θυσίας, ἢ χάσμα γῆς, ἐν ᾧ προσεφέροντο θυσίαι ζῶων, ἀνάλογον πρὸς τὰ μέγαρα τῶν Ἱερῶν τοῦ Ἀρχηγείου τῆς Δήλου, τῆς Δεσποίνης ἐν Λυκοσοῦρα, τῆς Δήμητρος ἐν Πριήνῃ, τοῦ οἰκοδομήματος Ε τῆς Ἐπιδάουρου, τοῦ Ἀκράγαντος κ.ά.², εἶναι ἡ πιθανωτέρα. Ἡ ἄποψις αὕτη περὶ μεγάρου, χάσματος γῆς, ἐνισχύεται ἰδίως ἐκ τοῦ ἐλλιποῦς χωρίου τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ IX 8, 1³, κατὰ τὸ ὁποῖον εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Δήμητρος τῶν Ποτνιῶν τῆς Βοιωτίας ἐς τὰ μέγαρα καλούμενα ἀφιασιν ὅς τῶν νεογνῶν, ἥτοι χοιρίδια, τὰ ὅποια, κατὰ τὸν Περιγητήν, ἐνεφανί-

ζοντο κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος εἰς Δωδώνην, ἐνθα, φαίνεται, θυσία ἢ προσφορὰ νεογνῶν χοίρων ἐντὸς χάσματος ἢ τοῦ μεγάρου ἐδημιούργησε τὴν ὑπὸ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ μνημονευομένην παράδοσιν περὶ τῆς σχέσεως τῶν Ἱερῶν τῶν Ποτνιῶν καὶ τῆς Δω-

¹ Σχετικὸν εἶναι τὸ περιστατικόν, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (IX 39, 12) εἰς τὸ Τροφώνιον τῆς Λεβαδείας (κατωτ. σ. 69, ὑποσ. 1).

² Σχετικῶς μὲ τὴν μορφήν καὶ τὴν σημασίαν τῶν μεγάρων ἰδὲ Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΝ, ΑΕ 1912, σ. 154-55. F. ROBERT, *Thymélé*, σ. 210 κ.ἐξ. Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΑ, ἔ.ἀ. σ. 41 κ.ἐξ., τὸν αὐτὸν εἰς *Mélanges offertes à Octave et Melpo Merlier*, 1952, σ. 1 κ.ἐξ., ὅστις, ἀντιθέτως πρὸς τὴν παλαιότεραν γνώμην, ὅτι ἐκ τῆς ἐστίας ἢ τοῦ βωμοῦ (μεγάρου) ὠνομάσθη καὶ τὸ περικλεῖον

ταῦτα μυκηναϊκὸν μέγαρον, φρονεῖ ὅτι ἐκ τοῦ θρησκευτικοῦ μεγάρου - οἰκοδομήματος ἐκλήθη οὕτω καὶ τὸ χάσμα, ἐνθα προσεφέροντο θυσίαι (αὐτ. σ. 11 κ.ἐξ.). Πρβλ. καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ ἀναφερόμενα μέγαρα διὰ τὴν λατρείαν τῆς Δήμητρος εἰς Μέγαρον (I 40, 6), Ποτνιάς (IX 8, 1) καὶ Ταίναρον (III 25, 9).

³ Σχετικῶς καὶ J. FRAZER, *Pausanias Description of Greece* V, σ. 29-30, πρβλ. καὶ I, σ. 602. P. ARBESMANN, *RE VI A* ἐν λ. *Thesmophoria*, στ. 16. F. ROBERT, ἔ.ἀ. σ. 226.

δώνης¹. Πάντως ἐντὸς τοῦ ὀρύγματος παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ οἰκοδομήματος οὐδὲν σαφὲς ἔχνος τοιούτων θυσιῶν ἢ προσφορῶν διεπιστώθη. Παρὰ ταῦτα εἶναι μᾶλλον βέβαιον, ὅτι πλησίον ἢ περίξ τοῦ χάσματος τούτου ὑπῆρχε βωμός τις ἢ περίβολος, τοῦ ὁποίου τὸ σχῆμα ἐξηφάνισεν ἡ διάνοιξις τῆς τάφρου. Ἐκ τοῦ κτίσματος τούτου, συγχρόνου, ὡς εἴπομεν, μὲ τὸν ἑλληνιστικὸν περίβολον, προέρχονται οἱ περὶ τὴν τάφρον καὶ ἐντὸς αὐτῆς ἀνευρεθέντες δόμοι τῆς εἰκ. 61. Οὕτως ἡ παρουσία τάφρου πλησίον τῆς δρυὸς καὶ τὰ λείψανα κτίσματος δύνανται νὰ συσχετισθοῦν μὲ τὸ ὑπὸ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ ἐμμέσως ἀναφερόμενον μέγαρον τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης, δεδομένου ὅτι ἡ λατρεία αὕτη διετήρησε πολλὰ χθόνια στοιχεῖα². Κατὰ πόσον ἡ προανα-

1 Σχετικῶς ἰδὲ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΝ, ΑΔ 1960, σ. 35 καὶ ὑποσ. 76. Ὁ Ρ. STENGEL, Kultusaltertümer, 1920, σ. 136, ὑποθέτει ὅτι οἱ εἰς τὸ μέγαρον τοῦ Ἱεροῦ τῶν Ποτινῶν (σχετικῶς καὶ HITZIG - BLÜMNER εἰς ΠΑΥΣΑΝΙΑΝ IX 8, 1. FRAZER, ἔ.δ. σ. 29) ριπτόμενοι δέλφακες ἐξήγοντο ἀκολούθως καὶ μετεφέροντο εἰς Δωδώνην. Παραπλήσιον περιστατικὸν διηγεῖται ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (IX 39, 12) εἰς τῶν δορυφόρων Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ, ἐπιχειρήσας νὰ κατέλθῃ εἰς τὸ χάσμα τοῦ Τροφωνίου τῆς Λεβαδείας, πρὸς ἀνέυρεσιν χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, ἀπέθανεν ἐντὸς αὐτοῦ, ἀνευρεθεὶς βραδύτερον εἰς ἄλλο σημεῖον. Παλαιολόγηται σχέσις τῶν Βοιωτῶν πρὸς τὸ δωδωναῖον μαντεῖον, τῆς ὁποίας ὁμως ἡ ἀκριβὴς σημασία μᾶς διαφεύγει, ὑποκρύπτεται εἰς τὴν τριποδηφορίαν, ἥτοι τὴν κατ' ἔτος πομπήν, τὴν ὁποίαν ἀπέστελλον οἱ Βοιωτοὶ εἰς Δωδώνην, προηγούμενον τρίτοδος, κεκαλυμμένον (ΣΤΡΑΒΩΝ IX 2. 4=402). Ἐπίσης κατὰ τὸν ΠΡΟΚΛΟΝ, Χρηστ. II 248, οἱ Θηβαῖοι πιεζόμενοι ὑπὸ τῶν Πελασγῶν, πολιορκούντων τὴν Πάνακτον, ἐζήτησαν χρησμὸν ἐκ Δωδώνης. Ἡ ἱέρεια ἀπήντησεν ὅτι θὰ νικήσουν, εἰ μέγιστον ἀσέβημα ἀσέβησονται. Τότε οἱ ἀπεσταλμένοι ἐφόνευσαν τὴν χρησμοδῆσασαν ἱέρειαν, θεωρήσαντες τοῦτο μέγιστον ἀσέβημα. Αἱ συνιέριαι ἐζήτησαν ἱκανοποίησιν. Τῶν δικαστῶν ἐξ ἰσαριθμῶν γυναικῶν καὶ ἀνδρῶν ἰσοψηφισάντων, οἱ Θηβαῖοι ἀπῆλάνθησαν. Πρὸς ἐξίλασμον ἀπέστελλον οὗτοι ἕκτοτε εἰς Δωδώνην πομπὴν μετὰ τρίτοδος τῇ συνοδείᾳ τριποδηφορικοῦ μέλους. Πρβλ. καὶ Κ. SCHWENDEMANN, JdI 36, 1921, σ. 167. Ὅτι εἰς μίαν τοιαύτην θεωρίαν εἰς Δωδώνην (ΣΤΡΑΒΩΝ IX 2. 4=402) μετέσχε πιθανῶς καὶ ὁ Πίνδαρος, ἀφιερῶσας μάλιστα καὶ ὕμνον εἰς τὸν δωδωναῖον Δία (ἐκδ. Schröder, ἀπόσπ. 57-58, GROSS, Epigrus, σ. 7-8), ἀποκρούει πειστικῶς ὁ Ε. LEPORE, Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia (Bari) 6, 1960, σ. 8, 11-12, ὑποσ. 23, διότι ὁ ποιητὴς φαίνεται ἀγνοῶν τὴν περιοχὴν (πρβλ. καὶ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΝ, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρόν, σ. 33 καὶ J. PERRET, REA 40, 1949, σ. 5-6 καὶ ὑποσ. 2). Ὅτι ὁμως ὁ Πίνδαρος ἀφιέρωσεν ᾠδὴν εἰς τὸν δωδωναῖον Δία ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ προσφάτως ἀνακαλυφθέντος παπύρου, Ρ. Οχ. XXVI (1961), ἔκδ. Ε. LOBEL (ἀρ. παπύρου 2442) ἀπ. 96Α. Πρβλ. καὶ C. BOWRA ἀπ. 48 καὶ SNELL ἀπ. 57, 58, 59, 60. Τὴν σχέσιν μεταξὺ Ἡπείρου καὶ Βοιωτίας-Εὐβοίας τονίζει ὁ Ο. GRUPPE, Griechische

Mythologie I, 349-350, ἔνεκα τῶν πολλῶν κοινῶν τοπωνυμικῶν, ὀφειλομένων εἰς τὸν ἀποικισμὸν τῶν Βοιωτῶν-Εὐβοέων (Στυφαῖα, Χαλκίς, Φοινίκη, Κάδμος, Ὠρωπός, Μεδεῶν, Κορώνεια, Ἑλέα). Εἰς ταῦτα προσθετέον καὶ τὸ ἐθνικὸν Γραῖες, Γραικὴ γῆ.

2 Τὸ μέγαρον τοῦτο=χάσμα γῆς, βόθρος μετὰ ἡ ἀνευ βωμοῦ, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Α. Β. COOK, Class. Rev. 17, 1903, σ. 183 κ.ἐξ., πρβλ. καὶ D. NICOL, Greece and Rome, ἔ.δ. σ. 142, ταυτιζόμενον μέγαρον-πρυτανεῖον, πρὸς νότον τῶν λατρευτικῶν κτηρίων Α-Λ καὶ ἐσωτερικῶς τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ μεγάλου περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ, ἔνθα κατὰ τὸν COOK διέμενεν ὁ ἱερεὺς ναῦαρχος. Ἐνταῦθα ὁ ΚΑΡΑΠΑΝΟΣ, Dodone, σ. 22-23, πίν. III, 7, ἀνεῦρεν οἰκοδόμημα, οὐχὶ πληρῶς ἀποκαλυφθέν, περιέχον βάσιν ἀγάλματος ἡ βωμοῦ ἐκ τριῶν ἐπαλλήλων κυκλικῶν πλινθιδῶν, διαμέτρου 1.60, 1.30, 1.00 μ. περίπου. Ἐκ τοῦ παρ' αὐτῷ ἀνευρεθέντος ἐνεπιγράφου χαλκοῦ ἀναθήματος, Ὡφελίων Ἀφροδίτῃ ἀνέθηκε, πίν. XXVI, 1, ὠνόμασε τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο ναὸν τῆς Ἀφροδίτης. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον θὰ ἐδεχόμεθα ναὸν τῆς θεᾶς, τοῦτον πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν πρὸς Β. τοῦ ἀναλήματος Κ, τὸ ὁποῖον ἀνείχεν ἀνδρόν, ἐφ' οὗ ἐν ἀμφιθεατρικῇ παρατάξει οἱ ναοὶ Α, Γ, Θ, Ε', Ζ, Λ. (Σχετικῶς ἰδὲ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΝ, ΑΔ 1960, σ. 7-8, 12-13.) Ἐξ ἄλλου ἡ ὑπὸ τοῦ COOK ταύτισις τοῦ οἰκοδομήματος Καραπάνου III, 7 πρὸς τὸ μέγαρον-πρυτανεῖον, ἔνθα παρέμενεν ὁ ναῦαρχος, χρήζει περαιτέρω ἀποδείξεως διότι οὔτε τὸ κυκλικὸν βᾶθρον εἶναι ἀναγκαίως βωμός, ἔνθα διετηρεῖτο ἄσβεστον πῦρ, οὔτε ὁ Καραπάνος ἀναφέρει τέφραν καὶ ἀνθρακας, ἐνῷ πλησίον τούτου σημειώνει ἱκανὰ εὐρήματα. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ βωμοῦ, οὗτος δὲν εἶναι ὑποχρεωτικῶς ἡ ἐστία τῆς πόλεως ἢ τοῦ πρυτανείου.

Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι ἡ λ. μέγαρον ἀναφέρεται πάντοτε εἰς χθονίαν λατρείαν, ἰδίᾳ δὲ τῆς Δήμητρος, ὅπερ βεβαιοῦται καὶ ἐπιγραφικῶς, Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, Mélanges, σ. 1-11, ὁ αὐτὸς, Ἑρέχθειον, σ. 41 κ.ἐξ. Ἀφ' ἐτέρου τὸν χθόνιον χαρακτῆρα τῆς λατρείας ἐν Δωδώνῃ ὑποδεικνύουν ἡ ὑπαρξὶς ἀρχαιοτάτου μαντείου, ἡ λατρεία τῆς Γῆς (ΠΑΥΣ. X 12. 10, πρβλ. καὶ Α. Β. COOK, Zeus, Jupiter and the Oak, Class. Rev. 17, 1903, σ. 17 κ.ἐξ. Α. LESKY, Hellos - Hellois, Wiener Studien, ἔ.δ. σ. 48 κ.ἐξ. ΤΗ. HOPFNER, RE VII, Suppl., στ. 50. Ρ. PHILIPPSON, ἔ.δ. σ. 81

φερθείσα προϊστορική ἐστία παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν, ἔνθα ἀνευρέθησαν σαφῇ ἔκφρασις πυρᾶς καὶ τέφρας, ὡς καὶ πλῆθος προϊστορικῶν ἀφιερωμάτων, ἰδίᾳ δὲ αἱ πῆλιναι ψῆφοι ὄρμου, ἔχουν σχέσιν μὲ τὰς θυσίας τῶν προϊστορικῶν χρόνων εἶναι ἄγνωστον. Πάντως ἡ ἐστία ἐκείνη εἶχεν ἐπιχωσθῇ διὰ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἐλληνιστικοῦ Ἱεροῦ.

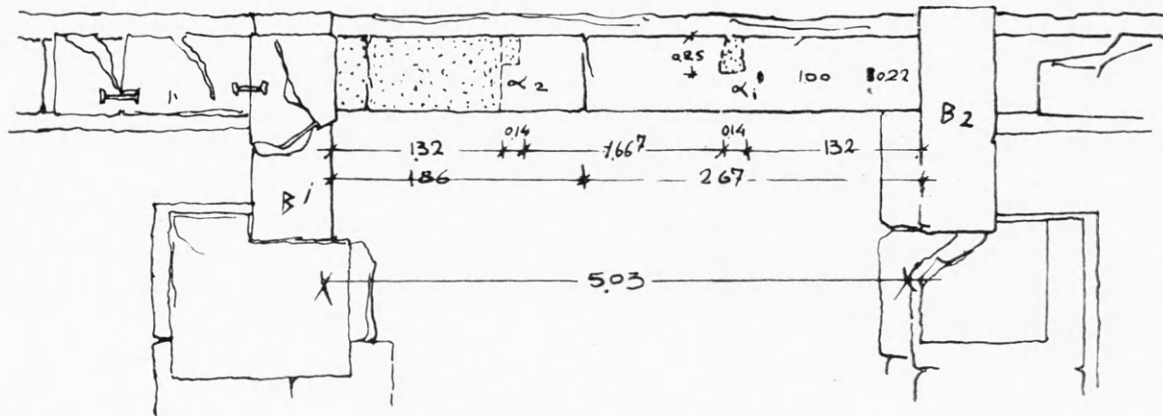
Εἰκ. 63. Ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ θεμελίου τῆς προστάσεως Β1-Β2.

Ἡ πρόστασις μετὰ τῆς εἰσόδου (πίν. 2 Β1 - Β2). Ἡ προσπέλασις εἰς τὸν ἱερὸν κῶρον τῆς περιστύλου αὐλῆς ἐγένετο δι' εἰσόδου ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς προσό-

κ.ἑξ.) καὶ τὰ λατρευτικὰ σύμβολα, ὁ λάβρος, ἡ περιστερὰ καὶ ἡ θυσία ταύρων καὶ κάπρων (Σ. Ἰ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ 1960, σ. 35 καὶ ὑποσ. 76). Ὁ Ζεὺς ἐν Δωδώνῃ καλεῖται κατὰ τὴν ἀρχαιοτέραν ποιητικὴν παράδοσιν (Ἰλ. Π. 233) ἄναξ καὶ πελασγικός. Τὴν χθονίαν σημασίαν τῆς λ. ἀναξ ἐτόνισαν ὁ MALTEN, JdI 29, 1914, σ. 193, καὶ ὁ GUNTERT, Sitz. Ber. Akad. Heidelberg, I, 1932/33, σ. 37, ὅστις τὴν λέξιν συνδέει μὲ τὸν αἰγαικὸν κύκλον. Ἐσχάτως ἐκτενῶς ἀνέπτυξε τὸ θέμα ὁ BENGT HEMMBERG, Ἄναξ, Ἄνασσα und Ἄνακτες als Götternamen unter besonderer Berücksichtigung der attischen Kulte, Upsala 1955 (σχετικῶς πρβλ. καὶ H. ROSE, Gnomon 28, 1956, σ. 305-306), διαπιστώσας ἐκ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν τὴν σχέσιν τῆς λέξεως ἰδίᾳ μὲ τὸν Δία, τὸν Ἄδην, τὸν Ποσειδῶνα καὶ τὸν Ἀπόλλωνα. Κατὰ τὴν μεθομνηρικὴν φιλολογίαν συχνότερον ἀποδίδεται εἰς τὸν Διόνυσον, τὸν Ποσειδῶνα καὶ τὸν Ἄρη, δηλ. κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς χθονίαν θεότητα. Ἐπιγραφικῶς ὁ HEMMBERG διαπιστώνει συχνὴν τὴν σχέσιν τῆς λέξεως μὲ προελληνικὰς λατρείας. Τὴν σχέσιν πρὸς τὸν Ποσειδῶνα, τὴν κατ' ἐξοχὴν χθονίαν ἐλληνικὴν θεότητα ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων, ἰδὲ καὶ παρὰ FR. SCHACHERMEYR, Poseidon, σ. 31, 36, 71 (ὑποσ. 51), 138. Χθονίαν λατρείαν ἐπίσης ὑποθέτουν οἱ πέραν τῆς φηγοῦ τρίποδες μετὰ λεβήτων

(κατωτ. κεφ. Ε') καὶ ἡ ἀρχαιοτάτη πίστις (ΗΣΙΟΔΟΣ) ὅτι ὁ Ζεὺς κατέκειτο εἰς τὰς ρίζας τοῦ δένδρου, τοῦ ὁποῦ ὁ ψίθυρος τῶν φύλλων ἐνεῖχε μαντικὴν σημασίαν, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ μορφή τοῦ οἰκοδομήματος τῆς λατρείας (ἰδὲ κεφάλ. Ζ). Πιθανῶς καὶ ἡ γειννίασις τῆς Ναΐας πηγῆς, καίτοι μόνον ὑπὸ τῆς λατινικῆς φιλολογίας μνημονευομένης (ἀνωτ. σ. 51, ὑποσ. 1), δύναται νὰ συναφθῇ μὲ τὴν χθονίαν λατρείαν, Ν. KONTOΛΕΩΝ, ἔ.δ. σ. 34 κ.ἑξ. FR. SCHACHERMEYR, Poseidon (σποράδην). Εἰς τὸ Γαῖον τοῦ Κρονίου τῆς Ἄλτεως ἀναφέρεται στόμιον (χάσμα γῆς, ΠΑΥΣ. V 14,10), ἐπὶ τοῦ ὁποῦ βωμὸς τῆς Θέμιδος, ὅμοιον πρὸς ἐκεῖνο τῶν Δελφῶν, τοῦ ὁποῦ ὑπερέκειτο τρίπους ὕψηλός, ἐφ' οὗ ἐκάθητο ἡ Πυθία (ΣΤΡΑΒ. IX 419). Πρβλ. ἐπίσης τὴν ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δήμητρος ἐν Πριήνῃ ὑπόγειον λιθίνην κατασκευὴν, ἔχουσαν τετραγωνικὸν σχῆμα, καλυπτομένην δὲ ὑπὸ ἀετωματώδους στέγης, TH. WIEGAND, Priene, σ. 154, εἰκ. 119 L καὶ εἰκ. 123, τὴν ὁποίαν ὁ R. VALLOIS, BCH 53, 1929, σ. 273-74, ἐτάτισε πρὸς τὰ μέγαρα τῶν θυσιῶν, ἰδὲ καὶ F. ROBERT, ἔ.δ. Παρόμοιον ἱερὸν εἶναι τὸ ἀποκαλυφθὲν εἰς Ποσειδωνίαν (Boll. d'Arte 40, 1955, σ. 54, εἰκ. 2), ἀποτελούμενον ἐκ τεμένους καὶ ὑπογείου οἴκου διὰ χθονίαν λατρείαν.

ψεως, ὅπως καὶ κατὰ τὴν προγενεστέραν περίοδον τοῦ Ἱεροῦ μὲ τὸν ἰσοδομικὸν περίβολον. Τώρα ὁμως διὰ λόγους συμμετρίας καὶ ἀξονικῆς διατάξεως ἡ εἴσοδος μετετοπίσθη δυτικώτερον, εἰς τὸ κέντρον ἀκριβῶς τῆς προσόψεως, ἀπέχουσα ἐξ ἴσου ἀπὸ τῶν ἐκατέρωθεν γωνιῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου. Ὁ ἀρχαῖος ναῖσκος ὁμως, παρὰ τὴν πρὸς Δ. ἐπέκτασιν τοῦ περιβόλου, ἐξηκολούθησε νὰ εὐρίσκηται κατὰ 1.10 μ. δυτικώτερον τοῦ μεγάλου ἄξονος, διὰ νὰ παραχωρήσῃ περισσότερον ἐλεύθερον χῶρον πρὸς Α., ἔνθα τὸ ἱερὸν δένδρον, καὶ διὰ νὰ δημιουργήσῃ κανονικὰ μετακίονια ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν δύο τμημάτων τῆς βορείου στοᾶς. Τὴν εὐρυχωρίαν τοῦ ὑπαίθρου χώρου μὲ τὴν πρὸς Α. ἀνάπτυξίν του ἐπηύξανεν ἡ ἐπιδιωχθεῖσα παράλειψις τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, δι' οὗς λόγους ἀκριβῶς καὶ ὁ παλαιότερος ἰσοδομικὸς περίβολος ἀνεπτύχθη πρὸς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν.

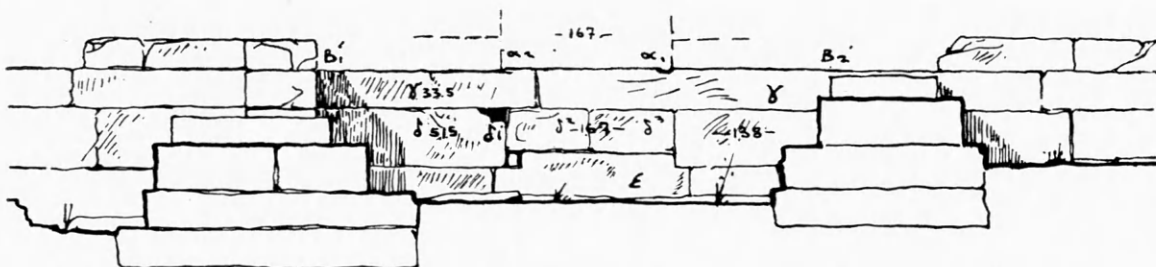

Εἰκ. 64. Κάτοπις τῆς προστάσεως μετὰ τοῦ κατωφλίου.

Ἡ νέα εἴσοδος, ἀνάλογος μὲ τὴν νέαν μορφήν τοῦ ἑλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος, εἶχε μορφήν ἀβαθοῦς προστάσεως, πλάτ. ἐξωτερικῶς 6 μ., ἐσωτερικῶς δὲ 5.03 μ., στηριζομένης ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν κατὰ 0.90 μ. ἐξεχουσῶν παραστάδων B1-B2 (πίν. 2 καὶ 8, εἰκ. 64, 66), ἀπεχουσῶν συμμετρικῶς ἀπὸ τῶν ἀντιστοίχων γωνιῶν (6.80 μ.). Ἐπὶ τῆς δεξιᾶς παραστάδος B2 διατηρεῖται εἰσέτι ὁ ἐκ λευκοῦ ἀσβεστολίθου τοιχοβάτης, καθ' ὅμοιον τρόπον εἰργασμένος, ὡς καὶ ὁ ὑπόλοιπος τοιχοβάτης τῆς κρηπίδος. Ἐπ' αὐτοῦ ὑπάρχει τμήμα αὐλακος συνδέσεως σχήματος I καὶ τόρμος πρὸς γόμφωσιν τοῦ ὑπερκειμένου ὀρθοστάτου. Τὴν εἴσοδον λοιπὸν περιεστοίχιζον οἱ ἐκατέρωθεν τοῖχοι τῶν παραστάδων, ὑποβαστάζοντες τὴν προέχουσαν στέγην τῆς ἀβαθοῦς προστάσεως (εἰκ. 96). Τοῦ μεταξὺ τῶν παραστάδων τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως διατηρεῖται ὁ ὑπὸ τὸν τοιχοβάτην δόμος γ (εἰκ. 63, 65), διατηρῶν ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.32 μ. ἀπὸ τῆς παραστάδος B2 ὀρθογώνιον λάξευσιν (α1, εἰκ. 64-65), διαστάσεων 0.14×0.25 μ., χρησιμεύουσαν πρὸς τοποθέτησιν τοῦ ὄλμου μετὰ τοῦ ξυλίνου στροφέως τῆς θύρας. Εἰς συμμετρικὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος B1 καὶ εἰς τὸ σημεῖον α2 διακρίνονται ἀμυδρῶς ἔχνη ὁμοίας ὀρθογωνίου λαξεύσεως, δηλοῦντα τὴν θέσιν στηρίξεως τῆς ἀριστερᾶς θύρας τῆς εἰσόδου. Ἀριστερᾷ ταύτης καὶ μέχρι τῆς B1, λάξεις βαθυτέρας ἐφ' ὅλου τοῦ πλάτους τοῦ δόμου ἐχρησίμευε πρὸς ἔδρασιν τοῦ τοι-

χοβάτου μετὰ τοῦ ὀρθοστάτου καὶ τῆς λοιπῆς ἀνωδομίας. Καθ' ὅμοιον τρόπον θὰ ἐφράσσετο ἀσφαλῶς καὶ τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς εἰσόδου μετὰ τῆς παραστάδος Β2 καὶ τοῦ λαξεύματος α1. Τοῦτο ἄλλως βεβαιοῦται καὶ ἐκ τῶν δύο ὀρθογωνίων τόρμων ἐπὶ τοῦ δόμου γ, ἀπεχόντων 0.22 μ. καὶ 1.00 μ. ἀπὸ τῆς γειτονικῆς παραστάδος Β2, πρὸς γόμφωσιν τοῦ ὑπεράνω ἐλλείποντος τοιχοβάτου (εἰκ. 64).

Τὸ μετὰ τῶν δύο ὀρθογωνίων λαξευμάτων α1 καὶ α2 διάστημα (εἰκ. 64), μήκους 1.67 μ., ἴσον πρὸς ἓν μεταξόνιον τῶν στοῶν, εἶναι τὸ πλάτος τῆς διφύλλου θύρας τῆς εἰσόδου. Τὸ κατώφλιον ἄρα τῆς εἰσόδου ἀπετέλει ὁ ὑπὸ τὸν τοιχοβάτην δόμος γ, ἐσωτερικῶς τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ δεχθῶμεν ἀναγκαίως καὶ ἕτερον ἀναβαθμὸν ἰσοῦψῃ μὲ τὸν τοιχοβάτην καὶ μὲ τὸ δάπεδον τῆς στοᾶς. Ὅθεν ἡ θύρα δὲν ἠνοιγέτο πρὸς τὰ ἔσω, διότι θὰ τὴν ἠμπόδιζεν ὁ ἀνώτερος ἀναβαθμὸς ὑπεράνω τοῦ κατωφλίου, ἀλλὰ πρὸς τὰ ἔξω¹. Ἐκ τῆς ἀνωμάλου ἰσοδομικῆς τοιχοδομίας τοῦ ὑπὸ τὸ κατώφλιον τοίχου (εἰκ. 63 δ1-δ3, καὶ 65) προκύπτει ὅτι τὸ τμήμα τοῦτο δὲν ἦτο ὁρατόν, καλυπτόμενον ὑπὸ

Εἰκ. 65. Σχέδιον τῆς εἰκόνος 63 μετὰ τοῦ θεμελίου τοῦ μεταγενεστέρου προπύλου.

μικρᾶς πρὸ τῆς εἰσόδου κλίμακος. Τὸ πλάτος ταύτης δύναται νὰ θεωρηθῇ ἴσον μὲ τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας καὶ τὸ πλάτος τῶν δύο λίθων δ2-δ3 ($1.01 + 0.66 = 1.67$). Ὅτι ἡ κλίμαξ δὲν κατελάμβανεν ὁλόκληρον τὸ εὖρος τῆς προστάσεως προκύπτει καὶ ἐκ τῆς μνημονευθείσης ἤδη ὁπῆς δ1, διὰ τῆς ὁποίας διήρχετο ὁ ἀποχετευτικὸς ἀγωγός, ἀνοίγεισης ἀριστερᾶ τοῦ λίθου δ2 εἰς τὸ ὕψος τῆς ἀνω ἐπιφανείας, διότι, ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει, ἡ κλίμαξ θὰ ἠμπόδιζε τὴν ἐκεῖθεν διέλευσιν τοῦ ἀγωγοῦ. Πράγματι δὲ βραδύτερον, μὲ τὴν προσθήκην τοῦ τετραστύλου προπύλου καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς προστάσεως, ὁ ὕδραγωγὸς οὗτος ἀχρηστευθεὶς κατεσκευάσθη μὲ κατεύθυνσιν πρὸς Δ., διερχόμενος διὰ τῆς δυτικῆς στοᾶς, πρὸς Βορρᾶν τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας (πίν. 2 Β1, ἀνωτ. σ. 51-52). Ἐπειδὴ τὴν μοναδικὴν ἀνωμαλίαν εἰς τὸ ἰσοδομικὸν σύστημα τῆς κρηπίδος ἐμφανίζει μόνον τὸ τμήμα τῶν λίθων δ2-δ3, δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι τοῦτο μόνον ἐκαλύπτετο ὑπὸ τῆς κλίμακος. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι ὅχι μόνον τὸ μήκος τῶν δύο λίθων ἰσοῦται πρὸς τὸ πλάτος τῆς θύρας, ἀλλὰ καὶ αἱ κάθετοι ἐξωτερικαὶ πλευραὶ τῶν ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰς ἐπὶ τοῦ κατωφλίου παρατηρηθείσας ὀρθογωνίους λαξεύσεις τῶν ξυλίνων παραστάδων αὐτῆς (εἰκ. 65 α1-α2). Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀναβαθμῶν τῆς κλίμακος, ἡ διαφορά ὕψους μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ δαπέδου τῆς στοᾶς, ἴση πρὸς

1 Ἡ περίπτωσις ὅτι τὸ δάπεδον τῆς στοᾶς εὕρισκετο εἰς τὸ ὕψος τοῦ δόμου γ, πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ, δεδο-

μένου ὅτι ὁ στυλοβάτης ὑπερεῖχε κατὰ τι καὶ τοῦ τοιχοβάτου, εἰς τὸ ὕψος τοῦ ὁποίου ἀντεστοίχει τὸ δάπεδον.

0.85 - 1.00 μ., ἦτο δυνατόν νὰ γεφυρωθῇ διὰ τεσσάρων ἀναβαθμῶν, ὕψους 0.21 μ. - 0.25 μ.¹ περίπου καὶ πλάτους 0.30 μ., ἐκ τῶν ὁποίων τὴν θέσιν τοῦ πρώτου ἐκ τῶν ἄνω ἀναβαθμῶν, ἦτοι τοῦ κατωφλίου, κατεῖχεν ὁ δόμος γ, ὕψους ἐπίσης 0.232 μ.² Ὅθεν τὸ μήκος τῶν παραστάδων, 0.90 μ., ὑπελογίσθη ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μικρᾶς ταύτης κλίμακος, ἀπαιτούσης διὰ τοὺς τρεῖς κατωτέρους ἀναβαθμοὺς (πλάτ. 0.30 μ.) ἀνάπτυγμα 0.90 μ., τοῦ τετάρτου ἀναβαθμοῦ ἀντιστοιχοῦντος πρὸς τὸν δόμον γ. Πιθανῶς εἰς τὰ μεταξὺ τῆς θύρας καὶ τῶν παραστάδων τῆς προστάσεως ἰσοπλατῇ τμήματα τῶν τοίχων (πλάτ. 1.67-1.68 μ.) καὶ ὑπεράνω τῶν ὀρθοστατῶν ἠνοίγοντο ἰσάριθμα παράθυρα, διότι τοιοῦτό τι δὲν ἀποκλείει τὸ ἴσον πρὸς τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας (1.67-1.68 μ.) πλάτος τῶν ἐκατέρωθεν τοίχων. Διὰ τούτων παρείχετο ἡ ἐντύπωσις τῆς τριπλῆς ἀρθρώσεως τῆς προστάσεως, ἀντιστοιχοῦσης πρὸς τοὺς τρεῖς μέσους κίονας τῆς νοτίας στοᾶς. Προσέτι δὲ ἡ μορφή πλησιάζει πρὸς τὸν καθιερωθέντα τύπον τῶν ἱερῶν, τῶν συνδεομένων μὲ χθονίαν ἢ ἡρωικὴν λατρείαν, ὡς π.χ. συμβαίνει εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ Ἑρεχθείου, ὁμοίαν πρὸς ναόσχημον τάφον, καὶ εἰς ἄλλα παρόμοια ἱερά, διὰ τῆς ἀρθρώσεως τῆς ἐπιφανείας τῆς ἀνωδομίας διὰ κίωνων ἢ παραστάδων καὶ ἀνοιγμάτων μορφῆς παραθύρων³. Ἀλλὰ περὶ τούτου αἱ ἀνασκαφαὶ οὐδεμίαν ἔνδειξιν σοβαρὰν παρέσχον, ἐκτὸς τμήματος ἐπικράνου παραστάδος ἐκ φαιοῦ σχιστολίθου, λίαν ἐφθαρμένου (ἀνωτ. σ. 63), ὕλικου χρησιμοποιοθέντος κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνάγεται καὶ τὸ οἰκοδόμημά μας. Πιθανώτατα τοῦτο ἀνῆκεν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν παραστάδα, εἰς τὸ σημεῖον συνδέσεως τοῦ ΒΑ. στυλοβάτου μὲ τὸν ἐξωτερικὸν τοῖχον (πίν. 2 β3, εἰκ. 55), διότι τὸ θεμέλιον ἐνταῦθα ἐξέχει ἐμφανῶς ἐκατέρωθεν τῆς ὑπευθυντηρίας τοῦ στυλοβάτου, ἐκεῖ δὲ πλησίον εἶχεν εὐρεθῇ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν⁴.

β'. ΤΑ ΑΝΑΘΗΜΑΤΙΚΑ ΒΑΘΡΑ

(Πίν. 2, εἰκ. 66-72)

Σειρὰ ἀναθηματικῶν βάθρων, σχηματίζουσα ἀμβλείαν γωνίαν μὲ τὴν κορυφὴν πρὸς τὸ οἰκοδόμημα, ἐξικνουμένη δυτικῶς μὲν μέχρι τοῦ κτίσματος Η, πρὸς ἀνατολὰς δὲ μέχρι τοῦ δωρικοῦ ναοῦ Α, ἐπισημαίνει τὴν λατρευτικὴν σπουδαιότητα τούτου. Ἐνταῦθα παρέχομεν περιγραφὴν τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ οἰκοδομήματος βάθρων 1-8.

1 Σημειώτεον ὅτι καὶ τὸ ὕψος τοῦ τοιχοβάτου ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ὕψος ἀναβαθμοῦ (0.232 μ.).

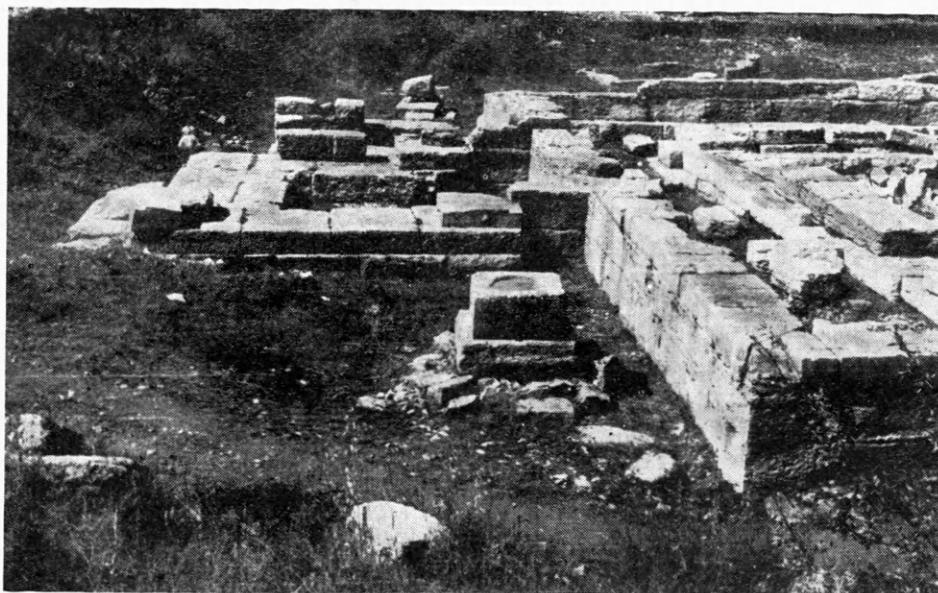
2 Ὁ διευθύνων τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Κράτους, κ. Ἰ. Κοντῆς, μὲ κατέστησε προσεκτικὸν ὡς πρὸς τὴν μορφήν τοῦ ὑπὸ τοὺς λίθους δ2 καὶ δ3 δόμου (εἰκ. 63, 65ε), τοῦ ὁποῦ ἡ μορφή ἐνθυμίζει κατώφλιον θύρας. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ κλίμαξ θὰ ἀνεπτύσσετο εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς στοᾶς περὶ τὸ ἐν μέτρον καὶ οὐχὶ πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ κτηρίου. Ὡς πρὸς τὴν βάσιμον παρατήρησιν ταύτην πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἀπουσία παντὸς ἴχνους κλίμακος ἐντὸς τῆς στοᾶς, δοθέντος μάλιστα ὅτι τὸ δάπεδον ἐκεῖ ἦτο πολὺ ὑψηλότερον, καὶ ἰδίως ἡ διὰ τοῦ σημείου τούτου

διέλευσις τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ (ἀνωτ. σ. 51-52) μαρτυροῦν περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς ἀνωτέρω ἀπόψεως.

3 Ἰδὲ ἰδίᾳ Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΑ, Τὸ Ἑρέχθειον, σ. 55 κ.ἐξ.

4 Εἰς τὴν ὑπαρξιν τῆς παραστάδος, προεχούσης τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου περὶ τὰ 10 ἐκ., ὀφείλονται ἐπίσης ἡ σημειωθείσα διαφορὰ τοῦ δευτέρου ἐξ Α. τόρμου, ἀπέχοντος 0.95 μ., ἐναντι τοῦ κανονικοῦ 0.85 μ. (ἀνωτ. σ. 60, ὑποσ. 1), ὡς καὶ τὸ μέγα πλάτος τῆς λαξεύσεως (1.07 μ.) εἰς τὸ σημεῖον συνδέσεως τοῦ ΝΑ. στυλοβάτου μὲ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον (πίν. 2. β2, ἀνωτ. σ. 54 καὶ εἰκ. 48).

Βάθρον 1 (πίν. 2, καὶ 3 τομὴ Α-Α', εἰκ. 66)¹, ἀνατολικῶς τοῦ προπύλου, ἀπέχον ἓν μέτρον ἀπὸ τοῦ τοίχου τοῦ κτηρίου. Ἡ ὑποθεμελίωσις ἀποτελεῖται ἐκ σωροῦ ἀκανονίστων λίθων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐδράζεται τετραγωνικὴ κορηπὶς, διαστάσεων $0.90 \times 0.90 \times 0.27$ μ., ἐπέχουσα θέσιν εὐθυνηγρίας, ἐκ τοῦ αὐτοῦ κοινοῦ ἀσβεστολίθου μὲ τὸν ὑπερκείμενον δόμον. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια αὐτῆς, ὁρατὴ καὶ ἐπιμελέστερον εἰργασμένη, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ μέσον περίπου τοῦ ὑπὸ τὸν τοιχοβάτην δόμου γ τοῦ περιβόλου, καθ' ὁλοκληρίαν ὁρατοῦ (ἀνωτ. σ. 52). Ἐπ' αὐτῆς βαίνει ἡ τετραγωνικὴ βάσις, διαστάσεων $0.70 \times 0.745 \times 0.37$ μ., συνδεομένη μετὰ τῆς κατὰ 0.10 μ. προεχούσης εὐθυνηγρίας διὰ δύο καθέτων ἐμπολίων, ὧν οἱ τόρμοι γομφώσεως, διαστάσεων 0.05×0.06 μ., διακρίνονται ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς εὐθυνηγρίας καὶ ἐπὶ τοῦ μέσου

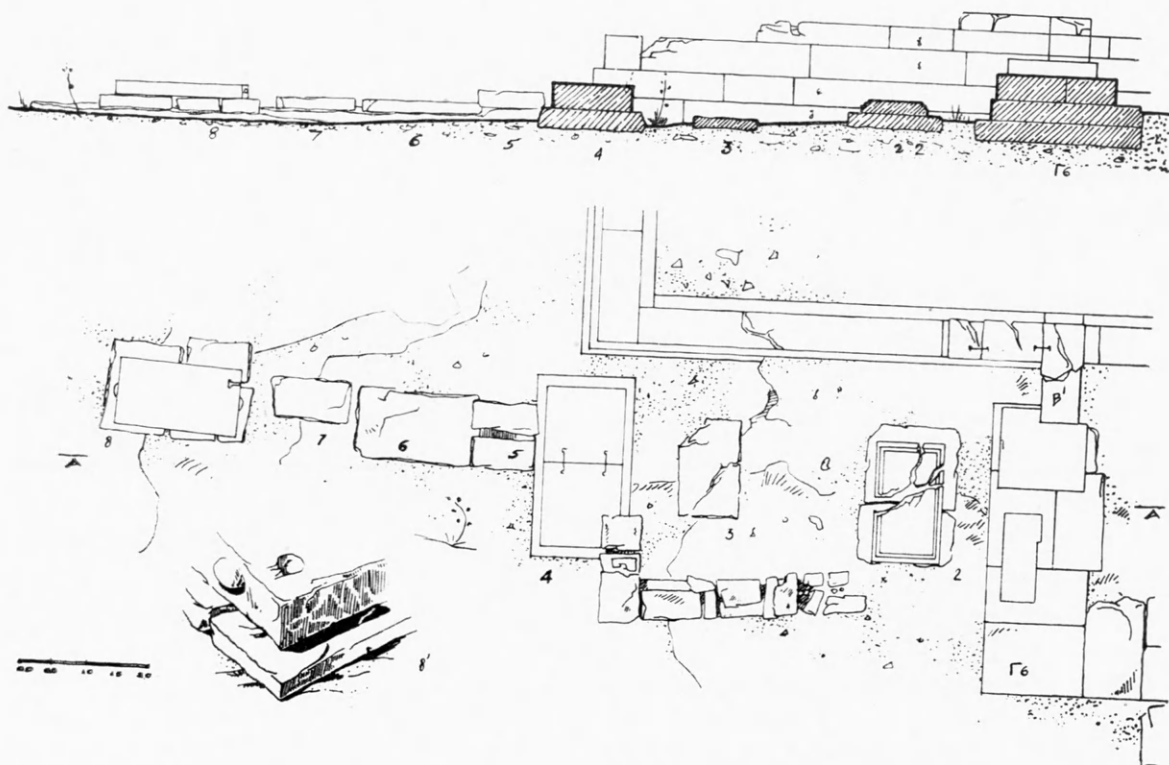
Εἰκ. 66. Ἀποψὶς τῆς προσόψεως τοῦ Ε' ἀπὸ ΝΑ. Ἐμπροσθεν τὸ βάθρον 1.

ἀκριβῶς τῆς Α. καὶ τῆς Δ. πλευρᾶς τῆς τετραγώνου βάσεως. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας ταύτης κυκλικὴ ἐμβάθυνσις, διαμέτρου 0.41 μ. καὶ βάθους 0.04 μ., ἐχρησίμευε πρὸς ἔδρασιν ἀναθήματος, πιθανώτατα κίονος, οὐχὶ ὑψηλοῦ, διότι οὐδὲν ἱχνος γομφώσεως ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ κυκλικοῦ βυθίσματος. Ἐνεκα τῆς θεμελιώσεώς του ἐπὶ ὑψηλοτέρου ὥς πρὸς τὸ οἰκοδόμημα δαπέδου (ἰδὲ τομὴν Α-Α'), τὸ βάθρον δύναται νὰ θεωρηθῇ μεταγενέστερον τούτου καὶ τοῦ προπύλου (τέλος 3^{ου} π.Χ. αἰ.), κατασκευασθὲν βραδύτερον, ὅτε εἶχεν ἀνυψωθῇ τὸ ἔδαφος ἐκ τῶν ἐπιχώσεων πρὸ τοῦ οἰκοδομήματος.

Βάθρον 2 (πίν. 2, 2 καὶ 3 Α-Α', εἰκ. 67, 2 καὶ 68)². Τὸ ἐπιμελέστερον εἰργασμένον ἐκ τῶν κατὰ χώραν σφζομένων βάθρων παρόμοιαι ὁμῶς βάσεις εὐρίσκονται ἐντειχισμέναι εἰς τοὺς τοίχους τῆς βασιλικῆς. Ἀπέχον $0.70-0.75$ μ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ προπύλου καὶ 1.25 μ. ἀπὸ τῆς προσόψεως τοῦ Ἱεροῦ, ἔχει προσανατολισμὸν ἀπὸ Β.

¹ Ἡπειρ. Χρον. ἔ.ἀ. σ. 214.

² Αὐτόθι.

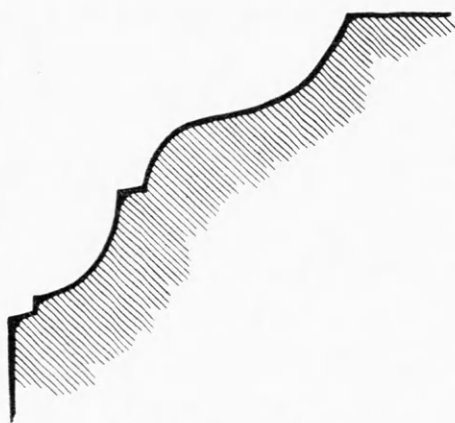
Εἰκ. 67. Κάτοψις καὶ τομὴ βάθρων πρὸ τῆς ΝΔ. πλευρᾶς τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας.

Εἰκ. 68. Τὸ ἐνεπίγραφον βάθρον 2.

πρὸς Ν. Ἡ θεμελίωσις, ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὸ ὕψος τοῦ δόμου ζ, ἐπέχοντος θέσιν εὐθυνηρίας, ἀποτελεῖται ἐκ δύο μεγάλων ἀκανονίστων πλακῶν, διαστάσεων συνολικῶς $2.00 \times 1.135 \times 0.21$ μ. Ἐπ' αὐτῶν ἐδράζεται ἡ βάσις, ἐκ καλῆς ποιότητος ἀσβεστολίθου, ὁμοίου πρὸς τὸν τοιχοβάτην. Ταύτης σφύζεται ἡ κατωτέρα μόνον στρώσις, ἀπολήγουσα ἄνω εἰς διπλοῦν κυμάτιον (εἰκ. 68-69), διαστάσεων 1.98×1.06 μ. παρὰ τὴν βάσιν, ἄνω δὲ 1.61×0.80 μ., ὕψους 0.24 μ. Ἐλλείπουν μικρὰ τμήματα τῆς Δ. πλευρᾶς. Τὸ τεμάχιον τῆς ΒΑ. γωνίας (εἰκ. 68, δεξιᾷ) εὐρέθη ἐπὶ τοῦ νοτιωτέρου σημείου τῆς δυτικῆς στοᾶς κατεχωσμένον ὑπὸ τὸ δάπεδον.

Τὸ ΒΔ. (ἀριστερᾷ) μεγαλύτερον τεμάχιον εἶχεν εὐρεθῇ παλαιότερον μετακινημένον¹ Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ βάθρου ὑπάρχει ἀναθύρωσις πρὸς ἔδρασιν τοῦ ὑπερκειμένου δόμου. Ἐπὶ τῆς ΒΔ. καὶ τῆς ΝΑ.

Εἰκ. 69. Τομή τῶν κυματίων τοῦ βάθρου 2.
Σμίκρυνσις 1/3.

γωνίας ὀρθογώνιοι τόρμοι (2×4 ἐκ.) ἐχρησίμευον πρὸς γόμφωσιν. Ἐπὶ τῶν καθέτων πλευρῶν περιτένεια, ἀμυδρῶς διακρινομένη, περιβάλλει ἄπεργον στικτόν. Ἐπὶ τοῦ κοιλοκύρτου κυματίου τῆς Ν. πλευρᾶς, τῆς κυρίας δηλ. ὀψεως, ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ἀμυδρότατα διακρινομένη: Διὶ Ναΐῳ καὶ Διώναι². Ἔνεκα τῆς ἐδράσεως τῆς βάσεως εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος μὲ τὸν δόμον ζ τῆς προσόψεως τοῦ κτηρίου καὶ αἰσθητῶς βαθύτερον τοῦ προπύλου δύναται νὰ θεωρηθῇ σύγχρονος ἢ μεταγενεστέρα τοῦ ἐλληνιστικοῦ περιβόλου καὶ πάντως ἀρχαιότερα τοῦ προπύλου (ὅπερ συμφωνεῖ καὶ

μὲ τὴν μορφήν τοῦ κυματίου καὶ τῶν γραμμάτων), κατασκευασθέντος περὶ τὰ τέλη τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., καὶ νὰ χρονολογηθῇ ἐπομένως ἐντὸς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Ἡ μορφή τοῦ μόνου σαφῶς διακρινομένου γράμματος Ω, ὡς καὶ ἡ τοῦ κυματίου, ὑποδεικνύουν τὸν 3ον π.Χ. αἰ.³

3. Ὀλίγον δυτικώτερον τούτου σφύζεται ἡ θεμελίωσις τρίτου βάθρου (εἰκ. 67, 3) ἐκ μιᾶς πλακῆς, θραυσθείσης εἰς δύο, διαστάσεων 1.60×1.00 μ., ἐκ κοινοῦ ἀσβεστολίθου, καὶ ἀντιστοιχοῦσης πρὸς τὸν δόμον ζ, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ ἀφίσταται 1 μ. Ἐπὶ τῆς πλακῆς ταύτης ἔβαινεν ἡ ὀρατὴ βάσις. Ἀμέσως δυτικώτερον εὐρίσκεται τὸ μέγα βάθρον 4 (εἰκ. 67, 4 καὶ 70)⁴, μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Β. πρὸς Ν., ἐπὶ τοῦ ὕψους τοῦ δόμου ζ. Ἡ θεμελίωσις τούτου, κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου ὀρατὴ, ἀπέχουσα 0.44 μ. ἀπὸ τοῦ κτηρίου, παρουσιάζει ἐπιμελῆ ἐργασίαν, ἔχουσα διαστάσεις 1.25×2.80 μ. Ἐπ' αὐτῆς διατηρεῖται ἡ βάσις ἐκ δύο κατὰ μῆκος τοποθετημένων λίθων, 1.20×2.46 μ., ὕψους 0.39 μ., συνδεομένων διὰ δύο συνδέσμων σχήματος Ι, μήκ. 0.17 μ. καὶ 0.185 μ.

1 Ἡπειρ. Χρον. ἔ.ἀ. σ. 214.

2 Ταύτην, παρετήρησε τὸ πρῶτον ὁ P. FRANKE, ἀναγνῶσας τὴν λέξιν ΝΑΩΙ πρβλ. Τὸ Ἔργον 1956, σ. 68. P. FRANKE, Die antiken Münzen, σ. 27, ὑποσ. 3. BCH 86, 1957, σ. 585. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΝ, ΑΔ 1960, σ. 12.

3 Παρόμοιον κυμάτιον ἐπὶ ταφικοῦ μνημείου τοῦ Ἀνακτορίου, ἀσφαλῶς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1955, σ. 18, εἰκ. 4 (παράρτημα), ὁ αὐτὸς, ΑΔ ἔ.ἀ. σ. 12, ὑποσ. 22.

4 Ἡπ. Χρον. ἔ.ἀ.

Ἀσβεστόλιθος καλῆς ποιότητος καὶ ἐργασία ἐπιμελής. Περιτένεια, πλάτ. 0.035 μ., περιβάλλει ἐξέχον ἄπεργον, κοσμούμενον διὰ στιξέων πυκνοῦ κτενίου. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφα-

Εἰκ. 70. Τὸ βάθρον 4 (ἀριστερῇ). Μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ 2 ἀναλημματικὸς τοῖχος ρωμαϊκῶν χρόνων.

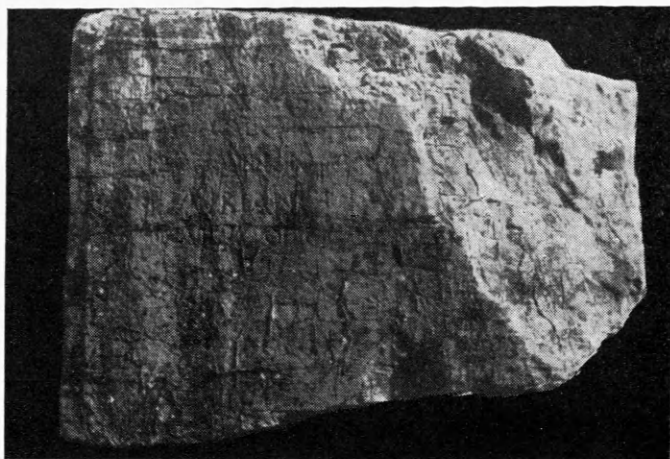
νείας παρὰ τὰς ἀκμὰς τῶν μακρῶν πλευρῶν ἀναθύρωσις, πρὸς προσαρμογὴν τοῦ ἐλλείποντος ὑπεράνω δευτέρου δόμου, κατὰ μῆκος δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τῆς ἐπιφα-

Εἰκ. 71. Τὰ βάθρα 6-8.

νείας ἵχνη λαξεύσεως (τέλος τοῦ 3ου ἢ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., ἔνεκα τῆς κατὰ μίττα ἐγχαράκτου κοσμήσεως). Περαιτέρω καὶ ἐν ἀμέσῳ ἐπαφῇ τὰ βάθρα 5-8 (εἰκ. 67, 5-8 καὶ 71) ἐκ κοινοῦ ἀσβεστολίθου. Τῶν τριῶν πρώτων σφύζεται μόνον ἡ θεμελίωσις, ἐπέχουσα

θέσιν εὐθυνηρίας. Τοῦ 5 ἡ θεμέλιος πλάξ πατεῖ ἐπὶ τῆς εὐθυνηρίας τοῦ 4 καὶ τοῦ βάθρου 6.

Εἰκ. 72. Τὸ ἐνεπίγραφον βάθρον τῆς Λιβίης.

ταύτης ἀνευρέθη κυβική βάσις ἀσβεστολίθου, φέρουσα ἐπιγραφὴν, ἀμυδρότατα διακρινομένην (εἰκ. 72):

ἀγνωστο[ῦντος ---] | τοῦ · μ · Μο[λ]οσ[σοῦ], | τὸ Κοινὸν τῶν --- | Λιβίαν τὴν [---]
Καίσαρος σε[βαστοῦ]¹

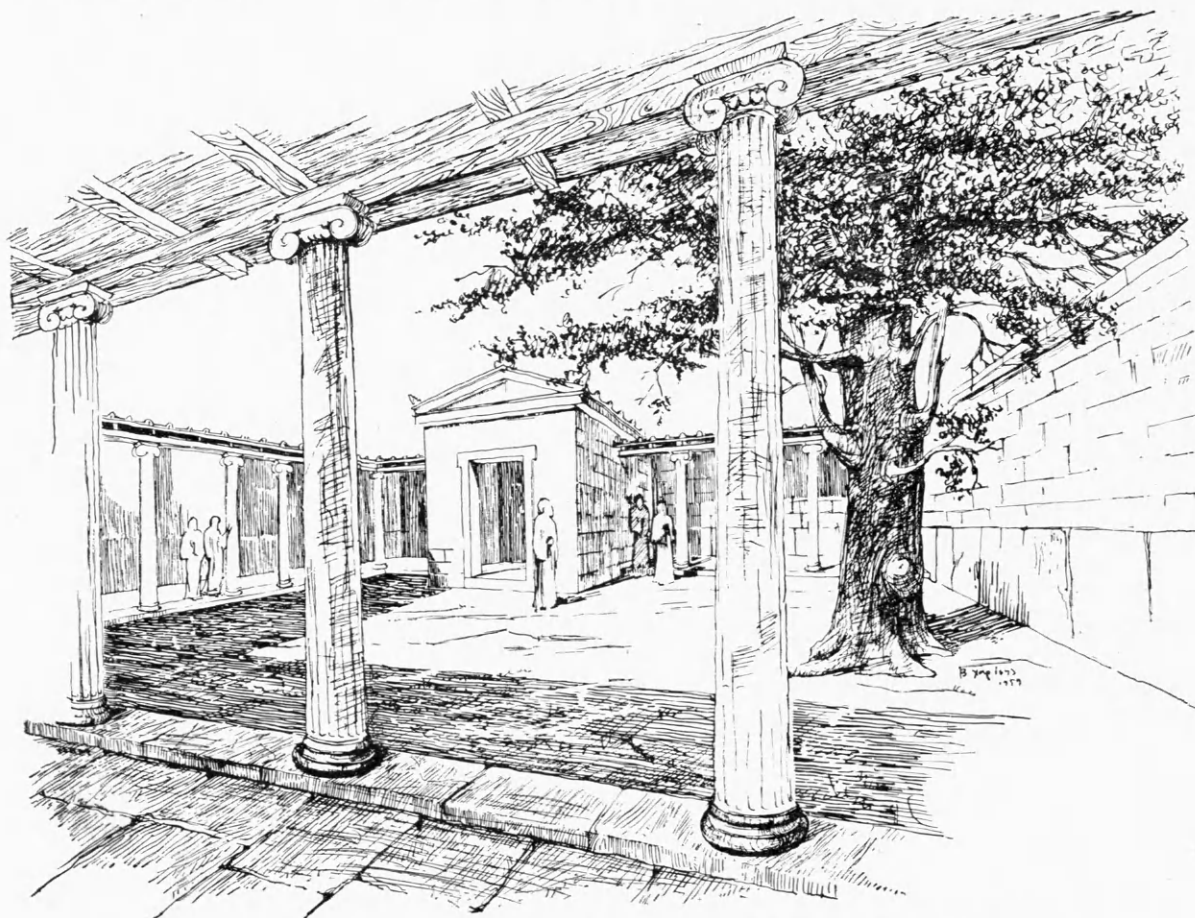
γ. ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΙΣ ΚΑΙ ΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

(Πίν. 8, εἰκ. 73, 96)

Κατὰ τὴν νέαν οἰκοδομικὴν περίοδον ἐκ τοῦ παλαιότερου Ἱεροῦ διατηρήθη μόνον ὁ μετὰ κλειστοῦ προνάου ναῖσκος τῶν κλασσικῶν χρόνων, ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ὁποίου ἐνεσωματώθη εἰς τὴν ἀντίστοιχον πλευρὰν τοῦ ἑλληνιστικοῦ περιβόλου. Ἐσωτερικῶς τούτου ὁ ὑπαίθριος χώρος, τὸ ἄβατον, περιεβλήθη ὑπὸ στοῶν σχήματος $\square$, μὲ ἀνοικτὴν τὴν πρὸς Α. πλευρὰν, ἡ ὁποία ἐκλείετο μόνον ὑπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ περιβόλου. Αἱ στέγαι τῶν τριῶν στοῶν ἐφέροντο ἐπ' ἰσαρίθμων ἰωνικῶν κίονων (9×9), πλὴν τῆς βορείου, ἡ ὁποία διεκόπτετο διὰ τῆς προβολῆς ἐντὸς τῆς αὐλῆς τοῦ κλειστοῦ προνάου εἰς δύο ἄνισα τμήματα, τὸ δυτικὸν μὲ δύο κίονας καὶ τὸ ἀνατολικὸν μὲ διπλάσιον ἀκριβῶς ἀριθμόν. Ἡ ὀπισθία βόρειος στενὴ πλευρὰ τοῦ σηκοῦ συνέπεσε μὲ τὸν ἀντίστοιχον τοῖχον τοῦ περιβόλου. Ἐπὶ τοῦ μέσου ἀκριβῶς τῆς πρὸς Ν. προσόψεως τοῦ ἱεροῦ οἰκοδομήματος ὑπῆρχεν εἴσοδος, προστατευομένη ὑπὸ ἀβαθοῦς προστάσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἔφερε μικρὰ κλίμαξ ἐκ τεσσάρων ἀναβαθμῶν, ἔχουσα τὸ πλάτος τῆς θύρας, ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας καὶ ὑπεράνω τοῦ τοιχοβάτου ὑπῆρχον πιθανῶς ἀνοίγματα, ὡς παράθυρα. Ἡ εἴσοδος ὠδήγει διὰ τῆς νοτίας στοᾶς εἰς τὴν

¹ Σ. Γ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ ἔ.ἀ. σ. 36.

ὀρθογώνιον περίστυλον αὐλήν (εἰκ. 73), ἔχουσιν κατεύθυνσιν πρὸς Α., συμφώνως πρὸς τὸν κύριον ἄξονα ταύτης (διαστ. 14.50×13 μ.)¹. Τὸ ἀρχαῖον δάπεδον τοῦ ἀβάτου, διατηρηθὲν ἀμετάβλητον, ἐπεξετάθη πρὸς Β. καὶ Δ. κατὰ 1.50 μ. περίπου, ἐπιχωσθέντος τοῦ μεταξὺ τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου καὶ τῶν στοῶν χώρου. Οὐδόλως μετεβλήθη ἡ κατάστασις εἰς τὸ Α. τμήμα τῆς αὐλῆς. Τοῦναντίον, κατεβλήθη πᾶσα φροντίς, ὅπως

Εἰκ. 73. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας. *Αποψὶς ἀπὸ τῆς νοτίας στοᾶς.

(Σχέδιον Β. Χαρίση)

ὁ χώρος παραμείνῃ ἐλεύθερος ἀπὸ παντὸς κτίσματος, παραλειφθείσης ἐδῶ καὶ πάλιν τῆς στοᾶς. Προσέτι ἡ ὑπαίθρος αὐλή, τὸ ἄβατον, ηὔξήθη καὶ πρὸς Β. διὰ τῆς θεμελιώσεως τοῦ στυλοβάτου τῆς βορείου στοᾶς κατὰ 1.80 μ. βορειότερον τῆς ἀντιστοίχου πλευρᾶς τοῦ ἀρχικοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου.

Ἡ πρὸς Δ. ἀνάπτυξις τοῦ ἐλληνιστικοῦ περιβόλου εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καταστῇ ἡ θέσις τοῦ ναῖσκου συμμετρικωτέρα ἔναντι τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ πλαισίου του καὶ

¹ Καίτοι αἱ Δ. καὶ Ν. στοαὶ ἔχουν ἴσον ἀριθμὸν κιόνων, ἡ Ν. εἶναι μακροτέρα, περιλαμβάνουσα ἓν ἐπὶ πλέον μεταξόνιον, διότι, ὡς ἤδη παρατηρήσαμεν (ἀνωτ. σ. 62), ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ περιβόλου ἐπεῖχε θέσιν κιόνου. Εἰς τὴν διαφορὰν τοῦ μήκους τῶν δύο

τούτων πλευρῶν ($\Delta = 13$ μ., $N = 14.50$ μ.), ἐὰν προσθέσωμεν καὶ τὸ ἥμισυ τοῦ πάχους τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (0.25 μ.), τὸ ἄθροισμα 1.75 μ. ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ μήκος μεταξονίου (1.70 μ.).

ἐν σχέσει πρὸς τὴν παλαιότεραν προελληνιστικὴν οἰκοδομήν. Παρὰ ταῦτα ἐξηκολούθησεν οὗτος εὐρισκόμενος κατὰ 1.10 μ. δυτικῶς τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος τοῦ περιβόλου καὶ τῆς ἀπέναντι προστάσεως¹. Ἄλλ' ἐνῶ ὁ ἐξωτερικὸς περιβόλος, διαστάσεων 20.78 × 19.20 μ., ἔχει τὸν κύριον ἄξονα ἀπὸ Β. πρὸς Ν., τὸν ὁποῖον, ἂν καὶ ἀνεπαίσθητον εἰς τὸν θεατὴν, ἔνεκα τῆς μικρᾶς ὑπεροχῆς του ἔναντι τοῦ ἐγκαρσίου ἄξονος, ὑπογραμμίζει κάπως ἢ πρὸς Ν. ἀβαθῆς πρόστασις, αἰφνιδίως ὁ ἐσωτερικῶς διαρρυθμισθεὶς χώρος ἔχει καταφανῶς ἀντίθετον κατεύθυνσιν, μὲ ἄξονα ἀπὸ Δ. πρὸς Α. Εἰς τοῦτο δὲν συνετέλει μόνον τὸ κατὰ ἓν μεταξόνιον ὑπερέχον μῆκος τῶν δύο στοῶν, τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας, ἀλλὰ πρωτίστως ἡ περιστυλὸς αὐλὴ εἰς σχῆμα , μὲ τὰ δύο πρὸς ἀνατολὰς ἀνοιγόμενα σκέλη καὶ μὲ τὴν ρυθμικὴν ἐκ Δ. πρὸς Α. διάταξιν τῶν δύο παραλλήλων στοῶν (εἰκ. 73, πίν. 8).

Ἡ σκοπιμότης τῆς ἀπροσδοκήτου ταύτης ιδιορρυθμίας, τῆς ἀντιθέτου δηλ. φορᾶς τῶν ἄξόνων τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ χώρου, εἶναι προφανής: ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις εἶναι ἐστραμμένη πρὸς νότον, πρὸς τὸ σημεῖον πορείας τοῦ θεατοῦ καὶ τῆς ἀναπτύξεως ἐν ταυτῷ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος. Ἀντιθέτως εἰς τὸ ἐσωτερικόν, τὸν πυρῆνα τῆς λατρείας, πρόκεινται καὶ πάλιν οἱ αὐτοὶ ἀμετακίνητοι λατρευτικοὶ λόγοι, οἱ ὁποῖοι εἶχον καθορίσει ἀπὸ παλαιότερων χρόνων τὴν μορφήν τοῦ Ἱεροῦ μὲ τὸν ἰσοδομικὸν περίβολον καὶ μὲ τὴν θέσιν τοῦ ναῖσκου παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν. Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς προστύλου αὐλῆς ὑψοῦτο ἡ μαντικὴ δρῦς, ἡ παναρχαία κατοικία τῆς θεότητος καὶ ἡ ἀφετηρία τῆς λατρείας, εἰς τὴν ὁποίαν ἐνεφώλευον αἱ περιστεραι καὶ ἐκ τοῦ θροῖσματος τῶν φύλλων τῆς ὁποίας ἐξηγγέλλοντο αἱ θεῖαι βουλαί. Παρὰ τὰς ρίζας ταύτης ἔρρεε θαυμαστὴ πηγὴ, ἔχουσα μαντικὰς ιδιότητας, περὶ τῆς ὁποίας ὀμιλεῖ ἡ ρωμαϊκὴ παράδοσις. Εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν διεπιστώθη προσέτι περιεργὸς τάφος ἀνωμάλου σχήματος, ὀφειλομένου μὲν εἰς μεταγενεστέραν ἐπέμβασιν τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, ἥτις ἐξηφάνισε καὶ τὸ παρὰ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τμήμα τοῦ νοτίου στυλοβάτου καὶ τοῦ ἀρχαιοτέρου ἰσοδομικοῦ περιβόλου, ἀλλ' ἡ ὑπαρξίς αὐτῆς ὑπὸ ἄλλην μορφήν φαίνεται παλαιωτάτη, συνδεομένη μὲ τὴν ἱερὰν δρῦν καὶ τὸ μέγαρον ἢ τὸ χάσμα γῆς. Πρὸς τοῦτοις τὴν ἐντὸς τῆς τάφρου ἀνεύρεσιν ἀρχιτεκτονικῶν λίθων ἀπεδώσαμεν εὐλόγως εἰς τὴν κατὰ χώραν ὑπαρξίν βωμοῦ, σχετικοῦ μὲ τὰς ἐμπύρους θυσίας.

Πιθανώτατα πρόκειται ἐνταῦθα τὸ πρὸς θυσίαν χάσμα γῆς, τὸ μέγαρον, ἀποτελούμενον ἐκ βωμοῦ καὶ βόθρου, ὡς δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐκ τοῦ γνωστοῦ χωρίου τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ (IX 8,1), ἀναφέροντος προσφορὰν μικρῶν κάπρων.

Δὲν εἶναι βέβαιον ἐὰν ἡ προϊστορικὴ ἐστία τῆς ΒΔ. στοᾶς σχετίζεται μὲ τὴν προϊστορικὴν λατρείαν, ὑπόθεσις καθ' ἑαυτὴν πολὺ πιθανή, ἔνεκα τῶν πολυαριθμῶν πηλίνων ψηφίδων ὄρμου πέριξ αὐτῆς, ἢ ἐὰν πρόκειται περὶ ἀπλῆς ἐστίας.

Ὅθεν ἡ ἀντίθετος πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν μορφήν τοῦ κτηρίου διάρθρωσις τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου μὲ ἄξονα ἀπὸ Δ. πρὸς Α. ὑπηγορεύθη ἐκ λόγων ἐξόχως λατρευτικῶν,

¹ Πόσον ὀλιγώτερον ἀναγκαία ἦτο κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. ἡ αὐστηρῶς συμμετρικὴ τοποθέτησις τοῦ ναοῦ ἐντὸς τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ πλαισίου του καθί-

σταται φανερόν ἐκ τῆς μεταγενεστέρως (τέλος 3ου αἰ.) ἀνακατασκευῆς τοῦ οἰκοδομήματος, ὅτε ὁ ναὸς ἐτέθη ἀκριβῶς εἰς τὸν ἄξονα τοῦ κτηρίου.

πρὸς τὸν σκοπόν, ἵνα περιβάλῃ καὶ ἀναδείξῃ τὰ ἱερὰ σύμβολα τῆς λατρείας, τὴν φηγόν, ἐν ἣ κατέκειτο ἡ θεότης, τὸ μέγαρον μετὰ τοῦ βωμοῦ, σχετικοῦ μὲ τὰς θυσίας, καὶ ἐνδεχομένως τὴν Ναῖαν πηγὴν.

Ἐνῶ λοιπὸν ἡ ἐξωτερικὴ περίκλειστος ὄψις τοῦ μνημείου ἦτο ἐστραμμένη πρὸς τὸ φυσικὸν περιβάλλον, τὸ ὑναντίον τὸ περιστύλον πλαίσιον τοῦ ἁβάτου χώρου εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ αἱ συνιστώσαι αὐτὸ ἀρχιτεκτονικαὶ μορφαὶ ὑπετάγησαν εἰς τὴν λατρευτικὴν ἀναγκαιότητα.

Τὴν λατρευτικὴν σπουδαιότητα τοῦ οἰκοδομήματος ἀποδεικνύουν προσέτι τὸ μέγεθος καὶ ἡ θέσις αὐτοῦ ἔναντι τῶν λοιπῶν οἰκοδομημάτων τοῦ Ἱεροῦ, διότι κατέχει τὸ κέντρον τῶν τοξοειδῶς παρατεταγμένων κτηρίων Α-Λ, κατὰ τὸ πλεῖστον λατρευτικῶν, ἐπὶ τῆς βορείου περιοχῆς τοῦ μεγάλου περιβόλου (εἰκ. 1, πίν. 1 καὶ 4). Πρὸς τοῦτοις ἡ διάταξις τῶν δύο ἐκατέρωθεν ναΐσκων Θ καὶ Ζ μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἐπισημότητος τούτου. Ἀμφότεροι οἱ ναῖσκοι δὲν ἴστανται ἐν εὐθυγραμμίᾳ πρὸς τὸ Ε¹, ἀλλ' ἔχουν μετατοπισθῇ πρὸς τὰ ὀπίσω, ὥσάν νὰ θέλουν νὰ δώσουν τὸ προβάδισμα εἰς τὸ κύριον οἰκοδόμημα τῆς λατρείας.

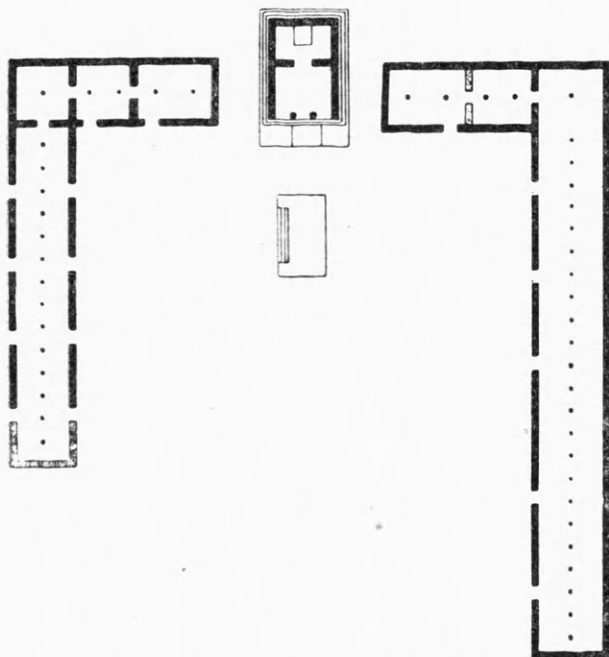
Νοτίως τούτου εἶναι παρατεταγμένη σειρὰ ἀναθηματικῶν βάθρων καὶ διήκει ὁ δόξ, διερχομένη διὰ τῆς πύλης νοτίως τοῦ θεάτρου καὶ τοῦ ὑποστύλου οἰκοδομήματος Ε² μέχρι τῆς ἀνατολικῆς πύλης τοῦ περιβόλου, ἀνατολικῶς τοῦ ναοῦ Α. Ἐπὶ πλέον ὁ ναῖσκος Θ, ὁ γειτνιάζων πρὸς τὸ ἄβατον καὶ τὴν ἱερὰν δρῦν, δὲν βαίνει παραλλήλως πρὸς τὸ Ε¹, ἀλλ' ἀποκλίνει ἐτι ἀνατολικώτερον, ὑποχωρῶν αἰσθητῶς. Τὸ φαινόμενον τῶν ἰδιορρυθμιῶν τούτων κατανοεῖται, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰ σημεῖα ὁράσεως τοῦ οἰκοδομήματος ἐν σχέσει πρὸς τὴν δρῦν. Ὁ εἰσερχόμενος εἴτε διὰ τῆς νοτίας πύλης εἴτε διὰ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς πύλης παρὰ τὸ θέατρον ἔπρεπε νὰ ἀντικρῦζῃ ἀπ' εὐθείας τὴν δρῦν καὶ τὸ οἰκοδόμημα τῆς λατρείας, χωρὶς νὰ παρεμβάλληται μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς ἱερᾶς φηγοῦ ἐμπόδιον¹.

Οὐδεμία λοιπὸν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ἐξ ὧν εἶπομεν, ὅτι τὸ ἐλληνιστικὸν οἰκοδόμημα Ε¹ εἶναι ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξις τῆς παλαιότερας μορφῆς τοῦ Ἱεροῦ μὲ τὸν ναῖσκον καὶ τὸν πρὸ αὐτοῦ περιφραγμένον χώρον, τὸ ἄβατον, ἔνθα τὰ ἱερὰ σύμβολα τῆς λατρείας, ἡ φηγός, ἡ πηγὴ καὶ ὁ βωμὸς μετὰ τοῦ χάσματος. Τὴν θέσιν τοῦ ἀρχαιοτέρου ἰσοδομικοῦ τοίχου κατέλαβε τώρα ὁ ὑψηλὸς περίβολος μετ' ἐσωτερικῶν στοῶν καὶ προστάσεως ἐπὶ τῆς εἰσόδου. Αἱ στοαὶ αὗται, ἐνῶ ἐπιτελοῦν τὴν αὐτὴν λειτουργίαν τοῦ περιβόλου, εἶχον καὶ πρακτικὴν χρησιμότητα, διότι εἰς τοὺς ἐστεγασμένους χώρους τῶν ἦτο δυνατόν νὰ φυλάσσωνται τὰ ποικίλα ἀφιερῶματα καὶ τὰ δημόσια ψηφίσματα, ἀντικαταστήσασαι τὰ παλαιότερα πρόχειρα κτίσματα, περὶ τῶν ὁποίων σχηματίζομεν ἰδέαν ἐκ τῆς ἐλλειψοειδοῦς καλύβης, νοτίως τοῦ ναΐσκου (ἀνωτ. σ. 24 ἐξ.). Τὴν πρακτικὴν σκοπιμότητα τῶν στοῶν δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν καὶ ἐκ τῶν πρὸ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ κτηρίου βάθρων, ἀνεχόντων μεγάλα ἀφιερῶματα καὶ ἐνίοτε ἀναθηματικὰς ἐπιγραφάς.

1 Εἰς τὸν εἰσερχόμενον ἐκ τῆς ἀνατολικῆς πύλης ὁ δωρικὸς ναὸς Α ἀπέκρυπτε τὴν θέαν τοῦ Ε¹, ἀλλ' ὁ ναὸς οὗτος προὔπηρχεν ἤδη καὶ ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ τέλους τοῦ

3ου π.Χ. αἰ., εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλεται ἡ τελικὴ διάταξις τοῦ Ἱεροῦ (πίν. 4), δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παρακάμψῃ τὴν δυσχέρειαν ταύτην.

Ὅθεν αἱ γενόμεναι εἰς εὐρείαν κλίμακα μεταβολαὶ εἰς τὸ Ἱερόν, προσδώσασαι εἰς τὸ ταπεινὸν συγκρότημα μνημειακὸν μᾶλλον χαρακτηρὰ, δὲν ἡλλοίωσαν τὴν βασικὴν ἰδέαν τούτου, διότι ὁ ἀρχιτεκτονικὸς πυρήν, ἡ περικλειστος αὐλή, τὸ ἄβατον, ἐξηκολούθησε νὰ εἶναι τὸ κέντρον τῆς λατρείας. Ὁ ναὸς κατεῖχε καὶ πάλιν δευτερεύουσας θέσιν εἰς τὴν λατρείαν, προσοριζόμενος κυρίως εἰς τὴν στέγασιν ἐνδεχομένως τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Διὸς καὶ τῆς Διώνης καὶ εἰς τὴν φύλαξιν πολυτίμων ἀφιερωμάτων. Τὸ κύτταρον ὅμως τῆς λατρείας, ἡ ἱερὰ φηγὸς καὶ ὁ περὶ αὐτὴν ὑπαίθριος χώρος, παρέ-

Εἰκ. 74. Τὸ ἱερόν τῆς Μεγάλης Μητρός εἰς Marmurt-Kaleh.

ἦτις ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὰς οἰκίας τῶν κλασσικῶν καὶ κυρίως τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων (R. MARTIN, Agora, σ. 552 κ.ἐξ.). Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡ τυπολογικὴ ὁμοιότης τοῦ Ἱεροῦ πρὸς τὸ μυκηναϊκὸν ἀνάκτορον τῆς Τίρυνθος δὲν εἶναι ἀνεξήγητος. Ἡ αὐτὴ ἀνάγκη τῆς δημιουργίας ἐστεγασμένων χώρων, τῶν στοῶν, πέραν τῆς μυκηναϊκῆς αὐλῆς, εἰς τὸ βάθος τῆς ὁποίας ὑψοῦτο τὸ μέγαρον, συνέβαλεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν ἀναλόγου τύπου. Ἄλλην μίαν φορὰν διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους κατὰ τοὺς ὑστεροκλασσικοὺς χρόνους διαμορφοῦται ὁ τύπος τῆς περιστύλου οἰκίας, παρόμοιος ἀλλ' ἀνεξάρτητος βεβαίως τοῦ λησμονηθέντος ἤδη μυκηναϊκοῦ, ὁ ὁποῖος κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους γνωρίζει τὴν μεγαλυτέραν του ἀκμὴν¹. Τοιουτοτρόπως εἰς τὸ παρὰ τὸ Marmurt-Kaleh, οὐχὶ μακρὰν τοῦ Περγάμου, Ἱερόν τῆς Μεγάλης Μητρός, τῶν χρόνων τοῦ Φιλεταίου

μειναν ἀμετάβλητα, περικλεισθέντα ἐντὸς τοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος ἀντὶ τοῦ ἀπλοῦ τοίχου, σχήματος $\square$, τοῦ ὁποίου τὴν ἀνοικτὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἔφρασεν ὁ τοίχος τοῦ περιβόλου. Ἡ εἴσοδος μετὰ τῆς προστάσεως ἔκειτο ἐπὶ τῆς προσόψεως καὶ ἐπὶ τοῦ ἄξονος ἀκριβῶς τοῦ οἰκοδομήματος.

Ἡ μορφή τοῦ νέου Ἱεροῦ, ἐνῶ ἐξειλίχθη κανονικῶς ἐκ τοῦ ἀρχαιοτέρου, τοῦ ὑπαίθρου τεμένους μετὰ ναοῦ, δὲν ἀποτελεῖ μεμονωμένον παράδειγμα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς οὐδὲ διεμορφώθη ἀνεξαρτήτως τῶν ἄλλων συγγενῶν ἀρχιτεκτονικῶν τύπων. Εἶναι τάσις τῶν ἐλληνιστικῶν ἰδίᾳ χρόνων ὁ διαχωρισμὸς τῆς αὐλῆς διὰ στοῶν εἰς σχῆμα $\square$ ἢ ὀρθογώνιον, μορφήν

¹ Οἱ ἐλληνιστικοὶ καὶ ρωμαϊκοὶ χρόνοι εἶναι περίοδος τῆς ἀκμῆς τῶν στοῶν, συνήθως μεγαλοπρεπῶν, προσοριζομένων διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν ἀνθρώπων παρὰ διὰ τὴν λατρείαν (WYCHERLEY, How the Greeks

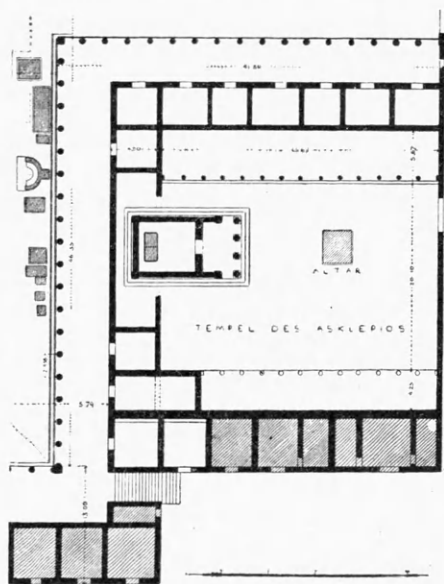
build Cities, σ. 19, 97). Περί τῆς σημασίας καὶ τῆς ἐννοιολογικῆς σημασίας τῆς λ. «περίστυλος», ἀρχικῶς ἐπιθέτου καὶ βραδύτερον οὐσιαστικοῦ (4ος-3ος π.Χ. αἰ.), ἰδὲ R. MARTIN, Agora, σ. 518 κ.ἐξ.

(283-263 π.Χ., εἰκ. 74), ἡ αὐλὴ τοῦ Ἱεροῦ περιεκλείετο κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς ὑπὸ στοῶν σχήματος Γ , ὅπου ὁμως τὴν ἐγκαρσίαν στοὰν διακόπτει δικιόνιος ναὸς ἐν παραστάσι¹. Πλησιέστερον παράδειγμα παρέχει τὸ Ἱερὸν τοῦ Διὸς τῆς Πριήνης τοῦ τέλους τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. (εἰκ. 75)², ἀρχικῶς ὡς Ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐρμηνευθέν, καὶ τὸ Ἱερὸν τῆς Λινδίας Ἀθηνᾶς τῆς Ρόδου, ὡς διεμορφώθη περὶ τὰ τέλη τοῦ 4^{ου} αἰ. π.Χ. Τὴν αὐλὴν τοῦ πρώτου περιβάλλουν κατὰ τὴν Ν. καὶ τὴν Β. πλευρὰν στοαὶ μὲ δωμάτια ὀπισθεν ἢ ἐστεγασμένους χώρους, κατὰ δὲ τὴν Α. ἀπλοῦς τοίχος μετ' εἰσόδου καὶ μικρᾶς κλίμακος, ὡς εἰς τὸ οἰκοδόμημα τῆς Δωδώνης. Εἰς τὸν ἄξονα τοῦ τετραστύλου ναοῦ ἐντὸς τοῦ περικλειομένου ὑπαίθρου χώρου ὑπῆρχεν ὁ βωμός, ἀλλ' ἡ εἴσοδος ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς διὰ τεχνικοὺς λόγους ἐτέθη ἔτι βορειότερον. Ἐξαιρέσει τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἣτις ἀντὶ κιόνων εἶχε μόνον δωμάτια, καὶ τῆς κατὰ τὴν πορείαν τοῦ θεατοῦ διατάξεως τῶν ἐκατέρωθεν στοῶν, κατὰ τὰ λοιπὰ αἱ ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν δύο Ἱερῶν εἶναι ἀναμφισβήτητοι.

Εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Λίνδου ὁ νέος ἀμφιπρόστυλος τετράστυλος ναὸς³ περιβάλλεται ἀπὸ τοῦ ὕψους περίπου τοῦ προσθίου τοίχου τοῦ σηκοῦ ὑπὸ στοῶν, περικλειουσῶν περίστυλον αὐλὴν πρὸ τοῦ ναοῦ.

Καθ' ὅμοιον τρόπον διεμορφώθη ἐπίσης κατὰ τὸν 3^{ον}-2^{ον} π.Χ. αἰ. ἡ βόρειος ἀγορὰ τῆς Μιλήτου⁴. Ἀρχικῶς αὕτη (4^{ος} π.Χ. αἰ.), ἔχουσα μορφήν Γ, μὲ τετράγωνον αὐλὴν ὀπισθεν, περιβαλλομένην ὑπὸ στοῶν καὶ καταστημάτων, προσέλαβε κατὰ τὸν 3^{ον} καὶ τὸν 2^{ον} π.Χ. αἰ. ἀνατολικῶς τῆς τετραγωνικῆς αὐλῆς νέαν στοὰν σχήματος Γ , μὲ τὴν ἀνοικτὴν πλευρὰν πρὸς ἀνατολὰς καὶ μὲ τετράστυλον ναὸν εἰς τὸ μέσον τῆς Δ. πλευρᾶς. Τέλος ἡ ἀνατολικὴ ἀνοικτὴ πλευρὰ ἐκλείσθη τὸν 1^{ον} π.Χ. αἰ. διὰ τοίχου μετὰ προπύλου, τὸ ὅποιον ἐτοποθετήθη εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς τῆς πλευρᾶς καὶ ἐπὶ τοῦ ἄξονος τοῦ ναοῦ.

Στενὴν ἀντιστοιχίαν ἐμφανίζει ἐπίσης καὶ τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν Ἱερὸν τοῦ Δελφινίου Ἀπόλλωνος τῆς Μιλήτου (εἰκ. 76)⁵. Κατὰ τὸν 6^{ον} π.Χ. αἰ. τὸ Ἱερὸν εἶχεν ὑποθετικῶς τὴν μορφήν τοῦ ὑπαίθρου τεμένους, συγκαίμενον ἐξ ὀρθογωνίου περιβόλου μὲ

Εἰκ. 75. Τὸ Ἱερὸν τοῦ Διὸς εἰς Πριήνην (κατὰ WIEGAND - SCHRADER, Priene).

1 A. CONZE - P. SCHATZMANN, *Marmurt - Kaleh*, Berlin 1911, σ. 14 κ.ἐξ., πίν. I. E. GJERSTAD, *ἔ.ἀ. σ. 57-58*. R. MARTIN, *Agora*, σ. 527, εἰκ. 78 (πλείονα περὶ τοῦ τύπου αὐτόθι).

2 TH. WIEGAND-H. SCHRADER, *Priene*, σ. 136 κ.ἐξ., πίν. XIII. M. SCHEDE, *JdI* 49, 1934, σ. 103 κ.ἐξ. E. GJERSTAD, *ἔ.ἀ. σ. 58-59*, εἰκ. 22. R. MARTIN, *Agora*, σ. 523, εἰκ. 76. I. KONTHS, *Τὸ Ἱερὸν τῆς*

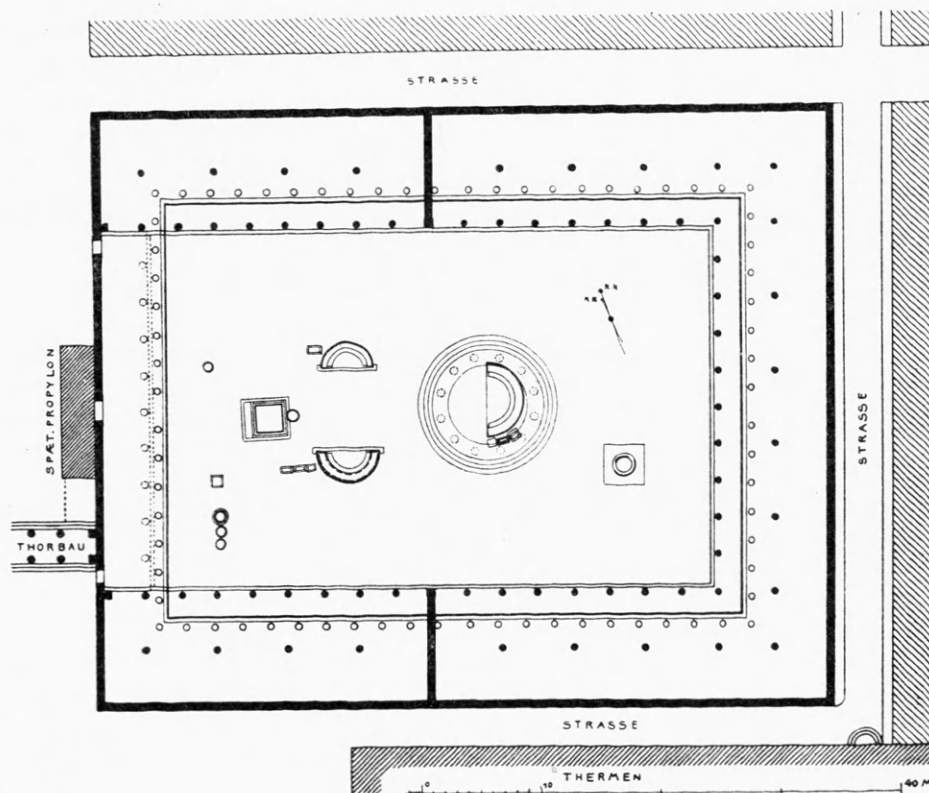
Ὀλυμπίας, πίν. 15α.

3 Ἰδὲ I. KONTHN, *ἔ.ἀ. σ. 74*, ἐνθα ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

4 TH. WIEGAND, *Milet I*, 6, σ. 91 κ.ἐξ., πίν. XXIV, σ. 94 κ.ἐξ., πίν. XXV καὶ XXVII. W. DINSMOOR, *ἔ.ἀ. σ. 333*, εἰκ. 123.

5 TH. WIEGAND, *Milet I*, 3, σ. 126, εἰκ. 1, πίν. IV καὶ VII.

βωμόν, καθ' ὃν τρόπον καὶ τὸ ἀρχαιότερον Ἱερὸν τῆς Δωδώνης. Κατὰ τὴν νέαν διαίρεσιν τῆς πόλεως, μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Περσῶν καταστροφὴν καὶ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Ἱεροῦ, ἡ αὐλὴ περιεκλείσθη ἐσωτερικῶς διὰ στοῶν. Κατὰ τὸν 4^{ον} π.Χ. αἰ. ἐπηκολούθησε σημαντικὴ διεύρυνσις, μὲ τὴν κατασκευὴν τῆς καινῆς στοᾶς μὲ διπλᾶς στοᾶς ἐπὶ τῶν τριῶν πλευρῶν καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς ἀπλοῦ τοίχου, ἐφ' οὗ βραδύτερον προσετέθη στοά, ὁπότε ὁλόκληρος ὁ χώρος μετεβλήθη εἰς περιστύλον οἰκοδόμημα, τοῦ ὁποίου κύτταρον

Εἰκ. 76. Τὸ Ἱερὸν τοῦ Δελφίνου Ἀπόλλωνος τῆς Μιλήτου
(κατὰ WIEGAND, Milet).

ἦτο τὸ τέμενος μὲ τὸ ἱερὸν ἄλσος. Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι ἐνταῦθα αἱ στοαὶ ἐχρησίμευον πρὸς ἀνάθεσιν καὶ ἀναγραφὴν ἐπὶ τῶν κιόνων καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων δημοσίων ψηφισμάτων. Πλατεῖα ζώνη πρὸ τῶν βαθμίδων τῆς ΒΑ. καὶ τῆς Ν. στοᾶς δὲν εἶχε πλακοστρωθῇ, ὡς ἐν Δωδώνῃ, διότι καὶ ἐκεῖ ἐφύοντο δένδρα τοῦ ἱεροῦ ἄλσους, κατ' ἐξαίρεσιν πρὸς τὸ λοιπὸν πλακόστρωτον τμήμα τῆς αὐλῆς¹.

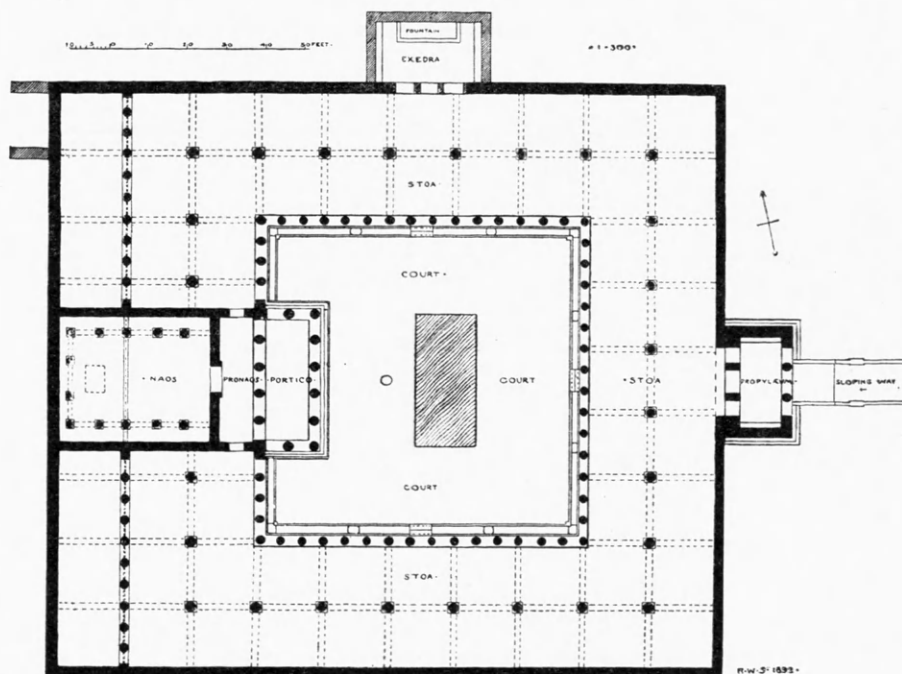
¹ Milet I, 3 σ. 412. Τὸ σχῆμα τῆς περιστύλου αὐλῆς υἱοθετήθη καὶ εἰς μερικὰ ἡρώα, ὡς εἰς τὴν νεκρόπολιν τῆς Τέω (εἰς τὸν τύπον τοῦτον δύναται νὰ ἐνταχθῇ καὶ τὸ ἡρώον τῆς Καλυδῶνος, τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰ.). Ἐκεῖθεν ἐμπνέονται μερικαὶ παραστάσεις

τοιχογραφιῶν μὲ ἀρχιτεκτονικά θέματα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ ἰδίως τὸ Ἱερὸν μὲ τὴν θόλον τῆς Villa Boscoreale, R. MARTIN, Agora, σ. 530, πρβλ. καὶ A. SAMBON, Catalogue des fresques de Boscoreale, Paris 1903, πίν. IX.

Ἄλλ' ὥς στενότερον παράλληλον δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὸ Ἱερὸν τοῦ Διὸς Σωτήρος τῆς Μεγαλοπόλεως τῶν ἀρχῶν τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. (εἰκ. 77), ἐκ τοῦ ὁποῖου ἀμέσως ἢ ἐμμέσως προέκυψε καὶ ὁ τύπος τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης. Ἐνεκα τούτου θὰ γίνῃ ὁ προσήκων λόγος περὶ αὐτοῦ κατωτέρω, διότι ἀποτελεῖ καὶ ἔνδειξιν τῆς κατὰ προσέγγισιν χρονολογήσεως τοῦ οἰκοδομήματος τῆς Δωδώνης.

Παρομοίαν χρῆσιν φαίνεται ὅτι εἶχε καὶ τὸ ἀγνώστου προορισμοῦ, ἀλλὰ συγγενές

Εἰκ. 77. Ἱερὸν τοῦ Διὸς Σωτήρος τῆς Μεγαλοπόλεως
(κατὰ Excav. at Megalopolis).

ὥς πρὸς τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον καὶ τὴν μορφήν τῆς λατρείας, οἰκοδόμημα Ε ἐν Ἐπιδαύρῳ, ΝΑ. τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἔνθα παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν ἀνευρέθη βωμὸς μὲ αὐλάκας κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς διὰ τὸ αἶμα τῶν ἱερέων καὶ τὰ λείψανα θυσιασθέντων ζώων, δεικνύοντα ὅτι ἐκεῖ ἀπὸ τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ. ἤσκειτο λατρεία ¹. Κατὰ τὸν ΚΑΒΒΑΔΙΑΝ τὸ ἱερὸν ἐχρησίμευε καὶ ὡς κατοικία τῶν ἱερέων. Ὁ F. ROBERT θεωρεῖ τοῦτο ὡς τὸν μᾶλλον χαρακτηριστικὸν τύπον μεγάρου, ἔνθα ὁ βωμὸς ἢ ἡ ἐστία διὰ τὰς ὀλοκαύτους θυσίας, χρησιμοποιοιθὲν ὡς Ἱερὸν πρὸ τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ μεγάλου ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ πρὸ τῶν ἐλληνιστικῶν ἐγκοιμητηρίων. Ἐντὸς τῆς ὑπὸ στοῶν περιβαλλομένης αὐλῆς ἀνευρέθησαν ἀναθήματα εἰς τὸν Ἀπόλλωνα Πύθιον καὶ τὸν Ἀσκληπιόν.

¹ Σχετικῶς ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, ΠΑΕ 1891, σ. 129 κ.ἑξ., 1905, σ. 61 κ.ἑξ., ὁ αὐτὸς, Τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ, 1900, σ. 128 κ.ἑξ. DEFASSE - LECHAT,

Épidaure, πίν. IX. F. ROBERT, BCH 57, 1933, σ. 380 κ.ἑξ., ὁ αὐτὸς, Thymélé, σ. 220-222. R. MARTIN - H. METZGER, BCH 66/67, 1942-43, σ. 332 κ.ἑξ.

Ἐπίσης ἐπιγραφή τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., ἀνευρεθεῖσα ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ, ὁμιλεῖ περὶ οἰκῶν μὲ αὐλὴν καὶ διώροφα δωμάτια· πιθανῶς τὸ οἰκοδόμημα Ε εἶναι οἱ οἶκοι τῆς ἐπιγραφῆς ἢ ἄλλως ἢ ἱερὰ οἰκία¹.

δ'. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΣ

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ εὐρήματα εἶναι τοιαῦτα, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξαγωγή ἐξ αὐτῶν βεβαίων χρονολογικῶν συμπερασμάτων. Καλυτέραν βάσιν χρονολογήσεως θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ παρὰσχουν τὰ ἐκ τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν τοῦ καθηγητοῦ Δ. Εὐαγγελίδου καὶ τὰ ἐκ τῶν προσφάτων ἐρευνῶν κεραμικὰ εὐρήματα τῆς στέγης. Ἐκ τούτων τὰ ὀλίγα συντρίμματα ἀνθεμωτῶν ἡγεμόνων καλυπτῆρων ἐκ πηλοῦ ὑποδεικνύουν μᾶλλον προχωρημένους ἐλληνιστικοὺς χρόνους (τέλος 3^{ου} - ἀρχὰς 2^{ου} αἰ., ἰδὲ κατάλογον ἀρ. 10, 11, 14-16, 21) καὶ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ συσχετισθοῦν μὲ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ κτηρίου ὀλίγον πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος (κατωτ. σ. 98 κ.ἐξ.). Ἐπειδὴ δὲ τὰ λοιπὰ πῆλινὰ κεραμικὰ χρονολογοῦνται, ὡς εἶδομεν, ἀπὸ τῶν περὶ τὸ 400 π.Χ. χρόνων ἢ καὶ ὀλίγον βραδύτερον, δυνάμεθα νὰ συνδέσωμεν μὲ τὸ περιγραφέν οἰκοδόμημά μας τὰ λοιπὰ εὐρήματα τῆς στέγης, δύο ἐκ λίθου ἀνθεμωτὰ μέτωπα ἡγεμόνων καλυπτῆρων καὶ δύο λεοντόκρανα (ἰδὲ κατάλογον 23 - 26, πίν. 13 καὶ 14α), τὰ ὁποῖα τυπολογικῶς ἀνήκουν εἰς τὸν προχωρημένον 4^{ον} ἢ καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ., εἰς τοὺς πρώτους δηλαδὴ ἐλληνιστικοὺς χρόνους.

Εἰς πρώτους ἐλληνιστικοὺς χρόνους ἀνάγεται καὶ τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν τεμάχιον κιονοκράνου ἐκ μαλακοῦ κιτρινωποῦ πωρολίθου τοῦ Δημοτικοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων (ἀνωτ. σ. 64, εἰκ. 58), τὸ ὁποῖον ἀνεγνωρίσθη ἐπὶ τῇ βάσει φωτογραφίας τῶν ἀρχείων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ὑπὸ τὸν προέχοντα ἐχίνον τὸ σχοινοειδὲς κόσμημα περιβάλλει τὴν βάσιν τοῦ ἐχίνου ὡς μίσχος καλυκομόρφου ἄνθους, τὸ ὁποῖον συναντῶμεν εἰς Κασσώπην (εἰκ. 78), Αἰτωλίαν, Μακεδονίαν, Ὀλυμπίαν κ. ἄ. (κεφάλαιον Γ). Ὅτε, μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Δωδώνης ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν (219 π.Χ.), τὸ Ἱερὸν ἀνικοδομήθη, ὁ ψαμμιτόλιθος, εὐκόλως ἀποτριβόμενος ἐκ τῆς ἐπηρείας τῆς ἀτμοσφαίρας, ἐγκατελείφθη καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἐχρησιμοποιήθη, ὡς εἴπομεν, ὁ ἀνθεκτικώτερος ἀσβεστόλιθος. Ἐκ τοιούτου ὑλικοῦ εἶναι κατεσκευασμένον τὸ σχεδὸν ἄρτιον κιονόκρανον, ἀνευρεθὲν παρὰ τὸ πρόπυλον τοῦ Ε¹ (εἰκ. 88). Παρὰ τὰς βαρεῖας ἀναλογίας καὶ τὴν ἔλλειψιν ὀργανικότητος τῶν μελῶν, τὸ κιονόκρανον τοῦτο τοῦ τέλους τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. μαρτυρεῖ τὴν ἐκ τοῦ παλαιότερου καταγωγὴν του. Ἐπομένως τὰ δύο τμήματα κιονοκράνων τῶν εἰκόνων 56 - 58 εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ ἔτους 219 π.Χ.

Πάντως χρόνους οὐχὶ μεταγενεστέρους τοῦ 3^{ου} αἰῶνος μαρτυρεῖ ἐπίσης ἡ καλὴ ἐργασία τῆς κρηπίδος τοῦ περιβόλου καὶ ἰδίᾳ τοῦ τοιχοβάτου καὶ τῶν ὀρθοστατῶν, μὲ τὴν περιτένειαν, τὸ ἄπεργον καὶ τοὺς διακοσμητικοὺς τεκτονικοὺς ἀγκῶνας². Ἡ χρῆσις

¹ Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, ΠΑΕ 1891, σ. 130, Τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, σ. 130.

² Διδακτικὴ εἶναι ἡ τεχνικὴ συγγένεια τῶν μνημείων τῆς γείτονος Αἰτωλοακαρνανίας, ὡς π.χ. τοῦ ναοῦ τοῦ

Διὸς ἐν Στράτῳ, τοῦ Μολυκρείου, τῆς Ἀλυζίας, ΑΝ. ΟΡ-ΛΑΝΔΟΣ, ΑΔ 8, 1923, σ. 1 κ.ἐξ., 1924-25, παράρτ. σ. 58. Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, ΑΕ 1930, σ. 141 κ.ἐξ. Συγγενὴ ἐπίσης τεχνικὴν ἀνευρίσκομεν εἰς τὸν μνημειώδη πύργον, ἐφ' οὗ

ἐπίσης τῶν συνδέσμων I εἶναι τυπικὸν γνώρισμα τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν ἰδίᾳ χρόνων¹. Τὴν περίοδον ταύτην, παλαιότεραν πάντως τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰ., ὑποδεικνύει καὶ τὸ πρὸ τῆς προσόψεως καὶ δυτικῶς τοῦ προπύλου βάθρον 2, τὸ ὁποῖον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μορφῆς τοῦ κυματίου καὶ τῆς μορφῆς τῶν γραμμάτων (ἀνωτ. σ. 76) δύναται νὰ θεωρηθῇ οὐχὶ μεταγενέστερον τοῦ τέλους τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. Ἀσφαλῶς ἡ θέσις τοῦ βάθρου 2 ὑποθέτει τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἐλληνιστικοῦ περιβόλου μετὰ τῶν στοῶν, ὅστις πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονος ἢ ἀρχαιότερος τῆς βάσεως. Ἰδίᾳ ὅμως ἡ ἀνεύρεσις ἐντὸς τοῦ θεμελίου Β' 6 (πίν. 2), ἀνήκοντος εἰς τὸν ἐξωτερικὸν τοῖχον τοῦ κτηρίου, χαλκοῦ νομίσματος τῶν χρόνων τοῦ Πύρρου (κατωτ. σ. 95 καὶ ὑποσ. 2) ἐνισχύει σοβαρῶς τὴν ἄποψιν, ὅτι ἡ κατασκευὴ αὕτη εἶναι ἔργον τῶν χρόνων τοῦ μεγάλου τούτου ἡγεμόνος.

Ἀλλὰ καὶ ἡ μορφὴ τῆς κατόψεως μὲ τὴν περιστυλον αὐλήν, περιβαλλομένην ὑπὸ τῶν τριῶν στοῶν, καὶ μὲ τὴν εἴσοδον ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον τῆς προσόψεως, μαρτυρεῖ ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἡ σύγκρισις δύο συγγενῶν οἰκοδομημάτων, τοῦ καταγωγίου τῆς Ἐπιδαύρου καὶ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Παλατίτσας, δεικνύει τὴν ἐπελθούσαν μεταβολὴν εἰς τὰς ἀντιλήψεις περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ χώρου. Εἰς τὸ πρῶτον, ἔργον τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., ἡ εἴσοδος δὲν εὐρίσκεται ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος τοῦ οἰκοδομήματος καὶ τῆς περιστύλου αὐλῆς, ἐνῶ εἰς τὸ δεύτερον, τῶν ἀρχῶν τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ., ὁ ἄξων τοῦ προπύλου διέρχεται ἀκριβῶς διὰ τοῦ κέντρου τοῦ μεσαίου κίονος τῆς περιστύλου αὐλῆς, τέμνει δὲ τὸ οἰκοδόμημα εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς². Ἡ τάσις αὕτη πρὸς συμμετρικὴν καὶ κατ' ἄξονα διάταξιν τῶν ἐπὶ μέρους ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν εἶναι προτίμησις τῶν ἐλληνιστικῶν ἰδίᾳ χρόνων³.

Ἰδιαίτερος χρήσιμον πρὸς χρονολόγησιν τοῦ οἰκοδομήματος εἶναι τὸ Ἱερὸν τοῦ Διὸς Σωτήρος τῆς Μεγαλοπόλεως, διότι αἱ ὁμοιότητες εἶναι τόσον προφανεῖς, ὥστε δυσκόλως θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἀρνηθῶμεν τὴν ἔμμεσον τοῦλάχιστον ἀλληλεξάρτησίν των. Τὸ Ἱερὸν σύγκειται ἐκ ναοῦ μετ' αὐλῆς, περιβαλλομένης ὑπὸ τεσσάρων διπλῶν στοῶν, πλὴν τῆς πρὸς τὸ μέρος τοῦ ναοῦ δυτικῆς στοᾶς, οὔσης τριπλῆς (εἰκ. 77)⁴. Ἡ σχέσις τῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν 9 : 10, ἡ θέσις τοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ μὲν ὀπισθία στενὴ

ὁ ναὸς Β3 τῆς Λαφρίας ἐν Καλυδῶνι, E. DYGGVE, *Das Laphrion, der Tempelbezirk von Kalydon*, København 1948, σ. 31, εἰκ. 23 καὶ 31, πίν. 28, χρονολογούμενον εἰς τὴν δεκαετίαν 370-360 π.Χ.

1 W. DINSMOOR, ἔ.δ. σ. 175. E. DYGGVE, *Das Laphrion*, σ. 261. H. THOMPSON, *Hesperia* 6, 1937, σ. 92, 102-3. O. BRONNER, *Corinth I*, IV, σ. 96. ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Τὰ ὑλικά δομῆς*, τ. Β', σ. 187-189.

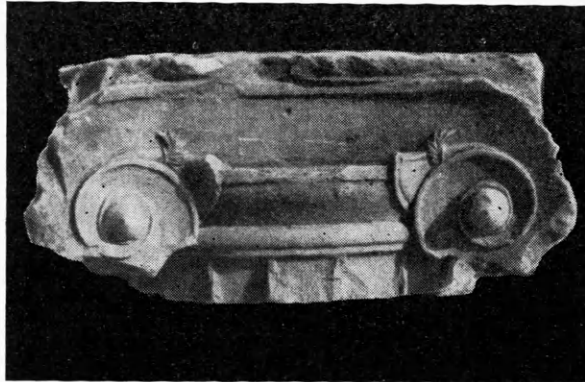
2 Τοῦτο βεβαίως ἰσχύει, ἐφ' ὅσον δὲν συνυπολογισθῇ τὸ βόρειον ἀκραῖον τμήμα τοῦ μακεδονικοῦ ἀνακτόρου, ἄλλως ὁ κεντρικὸς ἄξων συμπίπτει μὲ τὸν βόρειον τοῖχον τῶν προπυλαίων, ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ - ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, *Τὸ ἀνάκτορον τῆς Παλατίτσας*, 1961, σ. 15, πίν. I. Κάτωφιν ἰδὲ καὶ εἰς K. ΡΩΜΑΙΟΝ, ΑΕ 1953-54, Α', σ. 143, εἰκ. 2. Τὴν αὐτὴν βασικῶς συμμετρίαν, ὡς πρὸς τὸν ἐκ Β. πρὸς Ν. ἄξονα, παρουσιάζει καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ ὑψώματος 33 τῆς Δημητριάδος μέγα τετράγωνον οἰκοδόμημα τῶν χρόνων τοῦ

Δημητρίου ἢ τοῦ υἱοῦ του Ἀντιγόνου, ἀρχικῶς ἐρμηνευθὲν ὡς μεγαλοπρεπὴς στοὰ ἢ ναὸς τοῦ Σαραπείου, Α. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΑΕ 1908, σ. 210, 1912, σ. 168, Γραπταὶ στήλαι τῆς Δημητριάδος - Παγασῶν, σ. 92, ἢ ὡς οἰκοδόμημα τῆς ἀγορᾶς, STÄHLIN - MEYER - HEIDNER, *Pagasai und Demetrias*, 1934, σ. 108 κ. ἐξ., ἐσχάτως ὅμως ἐπιτυχῶς ἀναγνωρισθὲν ὡς τὸ μακεδονικὸν ἀνάκτορον τοῦ Δημητρίου ἢ τοῦ Ἀντιγόνου, Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *Θεσσαλικά Α'*, 1958, σ. 16 κ. ἐξ.

3 Σύγκρινε ἐπίσης καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ ἄξονος ἀκριβῶς τοποθέτησιν τῆς εἰσόδου τῆς Παλαίστρας τῆς Ὀλυμπίας (3^{ου} ἢ 2^{ου} π.Χ. αἰ.).

4 E. GARDNER - W. LORING κ.ά., *Excavations at Megalopolis*, London 1892, σ. 52 κ. ἐξ., εἰκ. 55, πίν. 14. GJERSTAD, ἔ.δ. R. MARTIN, ἔ.δ. σ. 525, εἰκ. 77. I. ΚΟΝΤΗΣ, *τὸ Ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας*, σ. 81, πίν. 16α, ὁ αὐτός, *Αἱ ἐλληνιστικαὶ διαμορφώσεις*, 1956, σ. 17.

πλευρὰ συμπίπτει μὲ τὸν ἀντίστοιχον τοῖχον τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου¹, ἡ δὲ πρόστασις μετὰ τοῦ προνάου προβάλλει ἐντὸς τῆς αὐλῆς, ἡ ἐπὶ τῆς προσόψεως καὶ ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος τοποθέτησις τοῦ προπύλου, ὁ ἀριθμὸς τῶν κιόνων τῆς ἐξωτερικῆς κιονοστοιχίας (8×8), μὲ μεταξόνιον ἀκριβῶς τὸ αὐτό (1.68 μ.), ἡ ὑπαρξίς ἀνισοῦψοῦς κρηπίδος τοῦ περιβόλου, ἐφ' ἧς βαίνουν οἱ τοιχοβάτης καὶ οἱ ὀρθοστάται, καθ' ὅμοιον ἀκριβῶς τρόπον εἰργασμένοι², αἱ λοιπαὶ τεχνικαὶ συγγένειαι, διὰ τὰ περιορισθῶμεν εἰς τὰς μᾶλλον ἐντυπωτικὰς ὁμοιότητας, μαρτυροῦν περὶ τῆς στενῆς σχέσεώς των ἐν γένει. Παρατηροῦνται βεβαίως διαφοραὶ τινες εἰς τὰς λεπτομερείας, ὡς ἡ χρῆσις διπλῶν ἢ καὶ τριπλῶν στοῶν, τὸ δεύτερον πρόπυλον ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ περιβόλου³, ἡ ἐξάστυλος πρόστασις πρὸ τοῦ τετραστύλου προνάου, ἀλλ' αἱ διαφοραὶ αὗται εἶναι αἱ

Εἰκ. 78. Κιονόκρανον Κασσώπης (3ου π.Χ. αἰ.).

συνήθειες παραλλαγαὶ ἐνὸς ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου⁴. Ἀτυχῶς ὁ χρόνος τῆς κατασκευῆς τοῦ Ἱεροῦ τούτου τῆς Μεγαλοπόλεως, ἰδρυθείσης τὸ 369 π.Χ., δὲν εἶναι γνωστός, ἐλλείψει ἐπαρκῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων⁵.

1 Ὁ ὀπίσθιος τοῖχος τοῦ περιβόλου ἔχει ἐξαφανισθῇ, ἀλλ' οἱ ἀνασκάψαντες ἐδέχθησαν, ἐπὶ τῇ βάσει μερικῶν ἰχνῶν, ὅτι ἡ ὀπισθία πλευρὰ τοῦ ναοῦ εὐρίσκετο ἐπὶ τῆς αὐτῆς γραμμῆς μὲ τὸν τοῖχον τοῦ περιβόλου, Megalopolis, σ. 56.

2 Αὐτόθι σ. 53 κ.ἐξ.

3 Τὸ πρόπυλον τοῦτο οἱ ἀνασκάψαντες ἡρμήνευσαν ὡς ἐξέδραν, προστεθεῖσαν μᾶλλον μεταγενεστέρως (αὐτόθι σ. 54), ἀλλ' ὁ KNOBLAUCH, AA 1942, στ. 148, μεταγενεστέρως ἐρευνήσας τὸ ζήτημα, κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι εἰς τὴν θέσιν τῆς νεωτέρας ἐξέδρας προὔπηρχε πρόπυλον, σύγχρονον πρὸς τὸ λοιπὸν οἰκοδόμημα. Δύο ἐπίσης πρόπυλα, τὴν πρόστασιν τῶν Κορῶν ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς καὶ τὸ πρόπυλον ἐπὶ τῆς βορείου εἶχε καὶ τὸ Ἑρέχθειον, ἱερὸν χθονίας ἐπίσης λατρείας.

4 Ἡ προσθήκη τῆς ἐξαστύλου προστάσεως φαίνεται ρωμαϊκῶν χρόνων, ὅτε ἐμφανίζεται τοιαύτη τάσις. Διὰ τὸν λόγον τούτον ἡ θεμελίωσις τῆς πρὸ τοῦ προνάου προστάσεως ἀποτελεῖται ἐκ κροκαλοπαγοῦς. Προσέτι σφζόμενον τμήμα τοῦ ΝΔ. στυλοβάτου τῆς προστάσεως φέρει σύνδεσμον σχήματος □ ἀντὶ τῶν πελεκομόρφων

τοῦ περιβόλου (Megalopolis, σ. 55-56 καὶ 53, ὑποσ. 1). Πρβλ. ἐπίσης τὴν ἐξάστυλον πρόστασιν τῶν χρόνων τοῦ Ἀντωνίνου Πίου εἰς τὸν προγενέστερον ναὸν τῆς Δήμητρος εἰς Πέργαμον, W. DÖRPFELD, AM 37, 1910-11, πίν. XV, C, εἰς τὸν ναὸν τῆς Β. πλευρᾶς τῆς ἀγορᾶς τῆς Μιλήτου (1ου π.Χ. αἰ.), WIEGAND, Milet I, 6, πίν. XXV. Δεύτερος ἐξάστυλος πρόναος προσετέθη ἐπίσης κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους πρὸ τοῦ προὔπαρχοντος προνάου (3ου π.Χ. αἰ.) τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δεσποίνης εἰς Λυκόσουραν, G. DICKINS, BSA 12, 1905-6, σ. 112 κ.ἐξ. Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, Κατάλογος τοῦ Μουσείου Λυκοσούρας, 1911, σ. 10 κ.ἐξ. Ἡ τελευταία περίπτωσις παρουσιάζει ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον, διότι τὸ Ἱερὸν τῆς Δεσποίνης ὑπήγετο εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν Μεγαλοπολιτῶν ἢ τοῦλάχιστον εἰς τὴν συγκυριαρχίαν τούτων μετὰ τῶν Λυκοσουρέων, συμφώνως πρὸς ἐπιγραφὰς τοῦ Ἱεροῦ (Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, ἔ.δ. σ. 17-18). Ἐπομένως ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ἀμφότεραι αἱ προσθήκαι προστάσεων εἶναι σύγχρονον ἔργον τῶν Μεγαλοπολιτῶν (χρόνοι ρωμαϊκοί), εἶναι πιθανωτάτη, δεδομένου ὅτι καὶ ἡ πρόστασις τοῦ Ἱεροῦ τῆς Μεγαλοπόλεως φαίνεται μεταγενεστέρως προσθήκη.

5 Οἱ ἀνασκαφεῖς δὲν ἠδυνήθησαν νὰ πραγματοποιη-

Οἱ ἀνασκάψαντες, στηριχθέντες εἰς τοὺς πελεκομόρφους συνδέσμους, ὁμοίους πρὸς τοὺς τῆς νεωτέρας κατασκευῆς τῆς νοτίας στοᾶς τοῦ Θερσιλείου, καὶ εἰς ἐλάχιστα ἀρχιτεκτονικὰ εὐρήματα, ἐθεώρησαν τοῦτο μεταγενέστερον τῶν χρόνων τῆς ἰδρύσεως τῆς πόλεως (371 - 369 π.Χ.). Ἐκ τμήματος ἰωνικῆς βάσεως τῶν στοᾶν, τὴν ὁποίαν θεωροῦν ὁμοίαν πρὸς τὰς βάσεις τῶν ἰωνικῶν κιόνων τῆς Φιλίππειου στοᾶς, χρονολογοῦν τὸ Ἱερὸν εἰς τοὺς χρόνους Φιλίππου τοῦ Β', ἀλλ' ἡ Φιλίππειος στοὰ συνδέεται μᾶλλον μὲ τὸν Φίλιππον τὸν Ε' (περὶ τὸ 183 π.Χ. αἰ.)¹. Μεταγενέστερον τοῦ Θερσιλείου καὶ πιθανῶς σύγχρονον μὲ τὴν δευτέραν ἀκμὴν τῆς πόλεως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ τυράννου Ἀριστοδήμου ἐθεώρησε τοῦτο ὁ DÖRRFELD², ἔνεκα κυρίως τοῦ σχήματος τῶν συνδέσμων καὶ τῆς χρήσεως κροκαλοπαγῶν λίθων (breccia) εἰς τὰ θεμέλια τῆς κρηπίδος, ἀγνώστων εἰσέτι εἰς τὸ Θερσίλειον (360 - 350 π.Χ.), καὶ εἰς τὴν πρὸ αὐτοῦ δωρικὴν στοάν, τὴν ἐστραμμένην πρὸς τὸ θέατρον, ἐν χρήσει ὅμως εἰς τὴν μεταγενεστέραν προσθήκην τῆς στοᾶς τοῦ Θερσιλείου, εἰς τοὺς κατωτέρους ἀναβαθμοὺς αὐτῆς τῶν περὶ τὸ 330 - 320 π.Χ. χρόνων³.

Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ (VIII 30, 10), καθ' ἣν εἰς τὴν πρὸ τοῦ ναοῦ αὐλὴν καὶ ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ ἄξονος αὐτοῦ ὑπῆρχε μέγας βωμός, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἦσαν ἰδρυμένα τρία ἀγάλματα ἐκ πεντελικοῦ μαρμάρου, εἰκονίζοντα τὸν Δία Σωτήρα ἐπὶ θρόνου, ἔχοντα δεξιᾷ μὲν τὴν Μεγάλην Πόλιν, ἀριστερᾷ δὲ τὴν Ἄρτεμιν Σώτειραν, ἔργον τοῦ Κηφισοδότου καὶ τοῦ Ξενοφῶντος. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν καλλιτεχνῶν τούτων θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ χρονολόγησις τοῦ βωμοῦ καὶ τῶν ἀγαλμάτων καὶ ἐπομένως ὁ καθορισμὸς τοῦ *terminus ante quem* διὰ τὸ Ἱερόν. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ τελευταῖος τῶν καλλιτεχνῶν τυγχάνει ἄγνωστος ἄλλοθεν⁴, παραμένει ἀβέβαιον περὶ τίνος Κηφισοδότου πρόκειται, περὶ τοῦ πατρὸς τοῦ Πραξιτέλους, τοῦ ὁποίου ἡ δρᾶσις συμπίπτει μὲ τὸ α' ἡμῖς τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ.⁵, ἢ περὶ τοῦ νεωτέρου, υἱοῦ τοῦ νεωτέρου Πραξιτέλους καὶ ἐγγόνου τοῦ πρεσβύτερου Κηφισοδότου, ἀκμάσαντος κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίαις τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. καὶ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ.⁶. Ὁ DÖRRFELD (ἔ.ἀ.) ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων χρονολογῶν τὸ Ἱερὸν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἀριστοδήμου, δὲν διστάζει νὰ ἀποδώσῃ τὰ ἀγάλματα εἰς τὸν Κηφισόδοτον τὸν νεώτερον. Ὁ LIPPOLD, ὅστις ἀρχικῶς εὗρισκε τὰ ἀρχαιολογικὰ ἐνδείξεις ἀνεπαρκεῖς, διὰ νὰ ἀποκλείσῃ τὸν πρεσβύτερον Κηφισόδοτον⁷, βραδύτερον δὲν ἀποκρούει τὴν σύμφωνον πρὸς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ δεδομένα ἄποψιν, ὅτι τὰ ἀγάλματα δυνατὸν νὰ ἐποιήθησαν ὑπὸ τοῦ υἱοῦ τοῦ μεγάλου γλύπτου Πραξιτέλους, τοῦ Κηφισοδότου τοῦ νεωτέρου⁸.

σούν τὴν πρόθεσίν των, ὡς εἶχον προαναγγεῖλει (ἔ.ἀ. σ. 59), τῆς ἐπανεξτάσεως δηλαδὴ τοῦ προβλήματος περὶ τοῦ χρόνου τῆς κατασκευῆς τοῦ Ἱεροῦ.

1 W. DINSMOOR, ἔ.ἀ. σ. 292.

2 AM 18, 1893, σ. 218.

3 E. v. FIECHTER, Das Theater in Megalopolis, Stuttgart 1931, σ. 10 κ.ἐξ., εἰκ. 6, πίν. I. Περὶ τοῦ Θερσιλείου ἰδὲ καὶ DINSMOOR, ἔ.ἀ. σ. 242-3.

4 G. LIPPOLD, Die griechische Plastik, σ. 230-31.

5 Αὐτόθι σ. 223-225. Ὁ ΠΑΙΝΙΟΣ, NH XXXIV 50, τὴν ἀκμὴν τοῦ Κηφισοδότου τοποθετεῖ εἰς τὴν 102^{αν} Ὀλυμπιάδα (372-368 π.Χ.).

6 G. LIPPOLD, ἔ.ἀ. σ. 299. Κατὰ ΠΑΙΝΙΟΝ (NH XXXIV 51) ἡ δρᾶσις του συμπίπτει μὲ τὴν 121^{ην} Ὀλυμπιάδα (296-293 π.Χ.). Πιθανῶς ὑπογραφή τοῦ ἔτους 344/3 εἶναι τοῦ Κηφισοδότου τούτου.

7 RE XI, στ. 234-35, ἐν λ. *Kephisodot*.

8 Ἔ.ἀ. σ. 225. Ἀντιθέτως ὁ F. HAUSER, ÖJh. 6, 1903, σ. 103, 22.

Νομίζω ὅτι εἶναι ὀρθότερον νὰ συνδέσωμεν τὸ Ἱερὸν τοῦτο μὲ τὸν Κηφισόδοτον τὸν νεώτερον. Ἡ ἀλληγορική παραστάσις τῆς Μεγαλοπόλεως εἶναι ἀντίληψις τῶν χρόνων τούτων (πρβλ. τοῦ Εὐτυχίδου ἐκ Σικυῶνος, μαθητοῦ τοῦ Λυσίππου, τὸ ἄγαλμα τῆς Τύχης τῆς Ἀντιοχείας περὶ τὸ 300 π.Χ.) Ὡσαύτως πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ αὐστηρὰ συμμετρία καὶ ἡ κατὰ τὸν κύριον ἄξονα διάταξις τῶν ἐπὶ μέρους ἀρχιτεκτονικῶν μερῶν τοῦ ναοῦ, τοῦ βωμοῦ καὶ τοῦ προπύλου (εἰκ. 77) ἐντὸς τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ πλαισίου τῶν στοῶν καὶ τοῦ περιβόλου, ἡ μορφή τοῦ κυματίου βάσεως ἢ ἐπιστέψεως παραστάδος, ὁμοία πρὸς τὸ κυμάτιον τῆς βάσεως 2 πρὸ τοῦ οἰκοδομήματος Ε¹ τῆς Δωδώνης ¹ (3^{ος} π.Χ. αἰὼν), καὶ ἰδίᾳ ἡ μορφή τῆς βάσεως τῶν ἰωνικῶν κιόνων ², συνηγοροῦν ὑπὲρ τοῦ Κηφισοδότου τοῦ νεωτέρου.

Τὴν χρονολόγησιν τοῦ οἰκοδομήματος Ε¹ εἰς τοὺς πρωίμους ἑλληνιστικούς χρόνους καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ α' τέταρτον τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. στηρίζουν προσέτι σοβαροὶ ἱστορικοὶ λόγοι. Ὡς κατώτερον χρονικὸν ὄριον δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ἡ πλήρης καταστροφή τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν τοῦ Δωριμάχου κατὰ τὸ ἔτος 219 π.Χ. Ὁ ΠΟΛΥΒΙΟΣ (IV 67), περιγράφων συνοπτικῶς τὰς ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν διαπραχθείσας δηώσεις τῆς Ἡπείρου, ἀφιερώνει ἐκτενεστέραν περιγραφὴν τῶν γενομένων καταστροφῶν τοῦ Ἱεροῦ, διότι ἡ πρῶξις αὕτη ἀπετέλεσεν ἱεροσυλίαν, ἐπαναληφθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε' κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος (218 π.Χ.) διὰ τῆς καταστροφῆς τοῦ Θέρμου ³. Κατὰ τὸν ἱστορικὸν ὁ Δωριμάχος παραγενόμενος δὲ πρὸς τὸ περὶ τὴν Δωδώνην ἱερὸν τὰς τε στοὰς ἐνέπρησε καὶ πολλὰ τῶν ἀναθημάτων διέφθειρε, κατέσκαψε δὲ καὶ τὴν ἱερὰν οἰκίαν ⁴. Ἐκ τούτων προκύπτει ὅτι πρὸ τοῦ 220 π.Χ. ὑπῆρχον ἐν Δωδώνῃ στοαί, ἡ ἱερὰ οἰκία, σηκός, πολλὰ ἀναθήματα, ὡς καὶ πλείονα τοῦ ἐνὸς τεμένη καὶ ναοί. Δεδομένου δέ, ὅτι κατὰ τὸν 4^{ον} π.Χ. αἰ. ὡς μόνη οἰκοδομη ἴστατο ὁ ναῦσκος μετὰ τοῦ ἰσοδομικοῦ τεμένου, προστεθέντος κατὰ τὸ γ' τέταρτον τοῦ αἰῶνος (ἰδὲ ἀνωτ. σ. 31 κ.εξ. καὶ 47-8), ἔπεται ὅτι μετὰ τὸ 330 καὶ 220 π.Χ. εἶχον ἀνεγερθῇ αἱ ἀνωτέρω οἰκοδομαί, αἱ καταστραφεῖσαι ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν, μετὰ τῶν ὁποίων λογικὸν εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι περιελαμβάνετο καὶ τὸ στωικὸν οἰκοδόμημα Ε¹, τὸ ὁποῖον μάλιστα βασίμως δύναται νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν ἱερὰν οἰκίαν τοῦ ΠΟΛΥΒΙΟΥ. Ἐκ τοῦ ΔΙΟΔΩΡΟΥ προσέτι πληροφοροῦμεθα ὅτι ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος εἶχε σχεδιάσει καὶ ἀφῆκεν ἀνεκτέλεστον τὸ πρόγραμμα τῆς κατασκευῆς ἑξ ναῶν πολυτελῶν εἰς ἑξ Ἱερὰ τῆς Ἑλλάδος, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ ναοῦ (ἀσφαλῶς τοῦ Διὸς) τῆς Δωδώνης, ἀντὶ 1500 ταλάντων ⁵. Ἡ ἀπόφασις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου νὰ ἐξωραίσῃ τὸ Ἱερὸν τῆς Δω-

¹ Megalopolis, σ. 43, εἰκ. 58.

² Αὐτ. σ. 57. εἰκ. 53, ἰδὲ καὶ κατωτέρω.

³ ΠΟΛΥΒ. V 9, 1-4. Σχετικῶς W. TARN, CAH VII, 1928, σ. 765 κ.εξ. B. NIESE, Geschichte der Griechischen und Makedonischen Staaten, 1899, σ. 436 καὶ 445. M. ROSTOVTZEFF, Social and Economic History of the Hellenistic World I, 1953, σ. 201. F. W. WALBANK, Philip V of Macedon, σ. 54-55, ὁ αὐτὸς, A Historical Commentary on Polybius, σ. 522 καὶ 543 κ.εξ.

⁴ ΠΟΛΥΒ. IV 67, 1-5. Ἀλλαχοῦ (IX 35, 6) ὁ ἱστορι-

κὸς ἀναφέρει ναοὺς καὶ τεμένη, καὶ τοὺς ἐν Δωδώνῃ ναοὺς καὶ τὰ τεμένη τῶν θεῶν. Σχετικῶς καὶ ΔΙΟΔ. ΣΙΚ. Ἀπ. XXVI 10 : τὸ γὰρ περὶ Δωδώνην μαρτυρῶν συλήσας ἐνέπρησε τὸ ἱερὸν πλὴν τοῦ σηκοῦ.

⁵ XVIII 4, 4-5. Ναοὺς τε κατασκευάσαι πολυτελεῖς ἑξ, ἀπὸ ταλάντων χιλίων καὶ πεντακοσίων ἕκαστον.... τοὺς δὲ προεξημένους ναοὺς εἶδει κατασκευασθῆναι ἐν Δήλῳ καὶ Δελφοῖς καὶ Δωδώνῃ κατὰ δὲ τὴν Μακεδονίαν ἐν Δίῳ μὲν τοῦ Διὸς, ἐν Ἀμφιπόλει δὲ τῆς Ταυροπόλου, ἐν Κύρρῳ δὲ τῆς Ἀθηνᾶς, πρβλ. καὶ DYGGE, ἔ.ά. σ. 95 κ.εξ. M. NILSSON, G. Gr. Rel. II 1961, σ. 82-83. Σ. Ι. ΔΑΚΚΑΡΗ, ΑΔ 1960, σ. 6.

δώνης, προκληθεῖσα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὑπὸ τῆς μητρὸς του Ὀλυμπιάδος (ιδε κατωτ. σ. 94-95), κατανοεῖται, ἐὰν ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι μέχρι τῶν χρόνων τοῦ θανάτου του τὸ Ἱερὸν τοῦτο διετῆρει τὴν ταπεινὴν μορφήν τοῦ ναῖσκου μετὰ τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου. Τὸν χρόνον λοιπὸν τῆς κατασκευῆς τοῦ οἰκοδομήματος Εἰ πρέπει ν' ἀναζητήσωμεν μετὰ τοῦ θανάτου τοῦ μεγάλου δορυκτῆτορος καὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἱεροῦ ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν (320-219 π.Χ.).

Τὴν ἀνοιξιν τοῦ ἔτους 274 ὁ Πύρρος, ἀφοῦ διέλυσε τὸν στρατὸν τοῦ Ἀντιγόνου, ἀποτελούμενον ἐκ Μακεδόνων καὶ μισθοφόρων Κελτῶν, παρὰ τὰ στενὰ τοῦ Ἀφίου, τὴν σημερινὴν Κλεισούραν τοῦ Τεπελενίου πιθανώτατα, ἀνηγορεύθη τὸ δεῦτερον βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας¹. Εἰς ἀνάμνησιν τῆς νίκης του μέρος μὲν τῶν κελτικῶν ἀσπίδων ἀφίερωσεν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἰωνίας Ἀθηνᾶς, μετὰ τῶν Φαρσάλων καὶ τῆς Ἄλου, παρὰ τὸν Παγασιτικόν², μέρος δὲ τῶν μακεδονικῶν ἀσπίδων ἀνήρτησεν εἰς τοὺς κίονας τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Διὸς τῆς Δωδώνης μὲ τὸ ἐξῆς ἐπίγραμμα, ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Λεωνίδαν τὸν Ταραντῖνον, τὸ ὁποῖον ἀνεγράφη εἴτε ἐπὶ τῶν ἀσπίδων εἴτε εἰς τοὺς τοίχους τοῦ Ἱεροῦ καὶ εἰς τοὺς κίονας:

αἶδε πότ' Ἀσίδα γαῖαν ἐπόρθησαν πολύχρυσον,

αἶδε καὶ Ἑλλάσι <ν> δουλοσύναν ἔπορον.

Νῦν δὲ Διὸς νὰ ὦ ποτὶ κίονας ὄρφανὰ κεῖται

τὰς μεγαλανχήτω σκῦλα Μακεδονίας³.

Τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Μολοσσὸς βασιλεὺς ἀνήρτησε τὰ πολεμικὰ λάφυρα, συμφώνως πρὸς παλαιότεραν συνήθειαν⁴, εἰς τοὺς κίονας τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς τῆς Δωδώνης, ὑποθέτει ἀσφαλῶς τὴν ὑπαρξιν τοῦ περιστύλου τεμένους καὶ ἀποκλείει κατηγορηματικῶς τὴν διατήρησιν τοῦ παλαιότερου ἰσοδομικοῦ περιβόλου μὲ τὸν ἄνευ κίωνων ναῖσκον. Προφανῶς αἱ εἰς τὸ Ἱερὸν ἀνατεθεῖσαι μακεδονικαὶ ἀσπίδες ἀνηρτήθησαν εἰς τοὺς 21 κίονας τῆς περιστύλου αὐλῆς, τὸ δὲ ἐπίγραμμα ἐχαράχθη ἢ εἰς τὰς ἀσπίδας ἢ εἰς τὸν θριγκὸν καὶ εἰς τοὺς τοίχους τῶν στοῶν. Εἰς τὴν περίοδον ἄρα 320-274 π.Χ. πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν τὸν χρόνον τῆς ἀνεγέρσεώς των.

Ἀλλὰ τὸ ἀνώτερον χρονικὸν ὄριον δύναται νὰ περιορισθῇ ἔτι μᾶλλον, διότι οἱ χρόνοι ἀπὸ τοῦ θανάτου ἐν Ἰταλίᾳ τοῦ Μολοσσοῦ βασιλέως Ἀλεξάνδρου τοῦ Α', ἀδελφοῦ τῆς Ὀλυμπιάδος, μέχρι τῆς δευτέρας καὶ ὀριστικῆς ἐπανόδου ἐκ τῆς ἐξορίας τοῦ Πύρ-

1 Περὶ τῶν γεγονότων τούτων ἐσχάτως ὁ D. KIENAST, RE ἐν λ. *Pyrrhos*, στ. 53. P. LÉNÊQUE, *Pyrrhos*, σ. 561 κ.ἐξ. W. TARN, *Antigonos Gonatas*, σ. 264-5.

2 Τὴν ἐξήγησιν τῆς ὑπὸ τοῦ Πύρρου ἀναθέσεως τῶν κελτικῶν ἀσπίδων εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἰωνίας Ἀθηνᾶς τῆς ἀχαϊκῆς Φθιώτιδος παρέχουμεν εἰς τὴν πρὸς ἐκδοσιν μελέτην μας, «Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν».

3 ΠΛΟΥΤ. Πύρρος 26, 5-10. ΔΙΟΔ. ΣΙΚ. XXII 22. ΠΑΥΣ. I 13, 2-3. ΑΝΘ. ΡΑΛ. VI 130 Σχετικῶς καὶ W. TARN, *Antigonos Gonatas*, σ. 265, 242. G. GROSS, *Epirus*, σ. 84 καὶ 120-21. F. SUSEMIHL, *Geschichte der griech. Literatur in der Alexandrinerzeit II*,

σ. 535, ὑποσ. 81. M. LAUNÉY, *Recherches sur les armées hellénistiques*, Paris 1949, σ. 500. D. KIENAST, ἔ.ἀ. στ. 53. Τὴν πατρότητα τοῦ Λεωνίδου ἀποκρούει ὁ LÉNÊQUE, ἔ.ἀ. σ. 566.

4 Ἀνάθεσις ὑπὸ τοῦ Πύρρου ἀσπίδων εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης, λαφύρων τῆς πρώτης νίκης του κατὰ τῶν Ρωμαίων ἐν Ἡρακλείᾳ (280 π.Χ.), εἶχεν ἤδη προηγηθῇ. Τμῆμα τοιαύτης ἀσπίδος τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἀνευρεθὲν ὑπὸ τοῦ Καραπάνου, διασφίξει μέρος τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς, Syll. 392=SGDI 1368 καὶ ἐσχάτως P. FRANKÉ, *Alt Epirus*, σ. 62 κ. ἐξ. Γενικώτερον περὶ τῶν ἀναθηματικῶν τούτων ἐπιγραφῶν, M. LAUNÉY, *Recherches II*, σ. 960 κ.ἐξ.

ρου (297 π.Χ.), είναι περίοδος μεγάλων ἀνωμαλιῶν διὰ τὴν διαδοχὴν τοῦ θρόνου, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν προσωρινὴν κατάργησιν τῆς βασιλείας καὶ πιθανῶς τὴν ἐξασθένεισιν τῆς πολιτικῆς δυνάμεως τῶν Μολοσσῶν, ὀφειλομένην εἰς τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἐκστρατείας καὶ τὸν φόνον τοῦ Αἰακίδου Ἀλεξάνδρου εἰς τὴν Ἰταλίαν (331 π.Χ.)¹. Ἡ ἔξωσις τοῦ βασιλέως Αἰακίδου (317 π.Χ.)², ἡ ἐπάνοδος εἰς τὸν θρόνον τοῦ νεαροῦ υἱοῦ τοῦ Πύρρου (307/6 π.Χ. KIENAST, στ. 10-11), τῇ βοηθείᾳ τοῦ Ἰλλυριοῦ βασιλέως Γλαυκίου, παρὰ τῷ ὁποίῳ νήπιον εἶχε ζητήσῃ καταφύγιον ὁ Πύρρος, ἡ ἐπακολουθήσασα ἔξωσις (302 π.Χ.) τοῦτου ὑπὸ τοῦ θείου του καὶ συμβασιλέως, Νεοπτολέμου τοῦ Β', καὶ ἡ ὀριστικὴ ἐπάνοδος του εἰς τὴν Μολοσσίαν (297 π.Χ.) μὲ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ Πτολεμαίου, ἀποτελοῦν τὰ κυριώτερα ἐπεισόδια τῆς τετραγαμένης αὐτῆς περιόδου τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἡ νέα, μακρὰ σχετικῶς, περίοδος τῆς βασιλείας τοῦ Πύρρου (297-272 π.Χ.) καὶ μάλιστα μετὰ τὸν ὑπ' αὐτοῦ φόνον τοῦ συμβασιλέως θείου του Νεοπτολέμου τοῦ Β', συνωμοτήσαντος ἴσως κατὰ τῆς ζωῆς τοῦ ἀνεψιοῦ του, ἀποτελεῖ τὴν λαμπροτέραν σελίδα τῆς Ἡπειρωτικῆς ἱστορίας, πλήρη οὐχὶ μόνον στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων ἀπὸ τῆς Μακεδονίας μέχρι τῆς Ἰταλίας καὶ ἀπὸ τῆς Ἰλλυρίας μέχρι τῆς Σπάρτης, ἀλλὰ καὶ ἐκπολιτιστικῶν ἔργων. Δυστυχῶς ὀλίγα μόνον γνωρίζομεν περὶ αὐτῶν, ἐλλείψει πηγῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν.

Δυνάμεθα ἐν τούτοις νὰ σχηματίσωμεν ἰδέαν τινὰ περὶ τοῦ ἐκπολιτιστικοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου ἡγεμόνος ἐκ τῶν καλλιτεχνικῶν μνημείων, δύο θεάτρων, ναῶν, ἡρώων, ἀνακτόρων, στοῶν κτλ., διὰ τῶν ὁποίων ἐκόσμησεν ὁ μέγας Πύρρος τὴν νέαν πρωτεύουσάν του βασιλείου του, τὴν Ἀμβρακίαν (295 π.Χ.), τὴν ὁποίαν ἔλαβεν εἰς ἀντάλλαγμα παρὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου τῆς Μακεδονίας διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν εἰς αὐτὸν βοήθειαν κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀντιπάτρου³. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐκόπησαν τὰ καλλιτεχνικώτερα καὶ πλουσιώτερα εἰς τύπους ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ νομίσματα⁴.

1 Εἰς τὰ γεγονότα ταῦτα ἀπεδόθη ἡ σοβαρὰ πολιτικὴ μεταβολὴ ἐν Ἡείρῳ διὰ τῆς μετατροπῆς τοῦ Κοινοῦ τῶν Μολοσσῶν εἰς Συμμαχίαν Ἀπειρώτων. Σχετικῶς ἰδὲ ὅσα ἐνδιαφέροντα παρατηρεῖ ὁ P. FRANKÉ, ἔ.ἀ. σ. 30 κ.ἐξ. Περὶ τῆς κρατούσης ἐν Ἡείρῳ ἀνωμάλου καταστάσεως μετὰ τὸν φόνον τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Α' μέχρι τῆς ὀριστικῆς ἀνόδου τοῦ Πύρρου εἰς τὸν θρόνον, P. LÉVÊQUE, ἔ.ἀ. σ. 93 κ. ἐξ. καὶ 215. D. KIENAST, ἔ.ἀ. στ. 9-14. G. CROSS, ἔ.ἀ. σ. 43 κ.ἐξ. P. FRANKÉ, *Epirus*, σ. 44. Περὶ τοῦ χρόνου τῆς δολοφονίας τοῦ Ἀλεξάνδρου, P. FRANKÉ, ἔ.ἀ. σ. 87, ὁ αὐτός, *Die antiken Münzen*, σ. 86 καὶ ὑποσ. 9.

2 G. CROSS, ἔ.ἀ. σ. 45 κ.ἐξ. 112 κ.ἐξ. P. LÉVÊQUE, ἔ.ἀ. σ. 93 κ.ἐξ. D. KIENAST, ἔ.ἀ. στ. 10-11. P. FRANKÉ, *Alt-Epirus*, σ. 44.

3 Τὸ γεγονός τοῦτο ὑπῆρξεν ἀφορμὴ νέας ἀνθήσεως τῆς πόλεως (ΣΤΡΑΒ. VII 7, 6. ΠΟΛΥΒ. XXI 30, 9), τὴν ὁποίαν ὁ Πύρρος ἐκόσμησε διὰ τοῦ Πυρρείου (ἀνακτόρων) καὶ πολλῶν Ἱερῶν, ὡς τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τῆς Ἀθηνᾶς, τῆς Ἀρτέμιδος Ἡγεμόνης, τῆς Ἀφροδίτης, δι' ἡρώου τοῦ Αἰνείου (ΠΟΛΥΒ. XXII 27, 2.

LIV. XXXVIII, 5. ΚΑΛΛΙΜ. 29. ΔΙΟΝ. ΑΛΙΚ. I 50, 4. ΠΟΛΥΒ. Στρατηγ. 52) καὶ πιθανῶς ἱεροῦ τοῦ Ἡρακλέους. (Σχετικῶς εἰς τοὺς γενεαλογικοὺς μύθους τῶν Μολοσσῶν.) Ἡ πόλις ἦτο πλήρης γραφῶν καὶ ἀγαλμάτων, τὰ ὁποῖα ὁ Μ. Φούλβιος ἀπήγαγεν εἰς τὴν Ρώμην τὸ 189 π.Χ. (ΠΟΛΥΒ. XXI 27, 2. PLIN. NH XXXV 66. LIV. ἔ.ἀ.). Μεταξὺ τούτων συμπεριλαμβάνετο καὶ σύμπλεγμα χαλκοῦν Ἡρακλέους Μουσαγέτου καὶ ἐννέα Μουσῶν (PLIN. ἔ.ἀ. CIC. Pro Archia 27), τοῦ ὁποίου παράστασις ἀνεγνωρίσθη ἐπὶ ρωμαϊκῶν νομισμάτων τοῦ ἔτους 64 π.Χ., μὲ τὸν Ἡρακλῆα καθήμενον ἐπὶ βράχου καὶ κρούοντα τὴν λύραν ἢ Μοῦσαν εἰς ἐννέα παραλλαγάς, ὅσαι καὶ αἱ Μοῦσαι τοῦ συμπλέγματος (G. LIPOLD, RM 33, 1918, σ. 102 καὶ ὑποσ. 1, ὁ αὐτός, *Handbuch der Archäologie*, σ. 305, πίν. 136, 25-26. O. BIE, *Die Musen in der antiken Kunst*, σ. 24 κ.ἐξ. E. BABEΛON, *Monnaies de la republique romaine* II, σ. 360-365. Γενικώτερον ἰδὲ HIRSCHFELD, RE 1, 2, στ. 1806 κ.ἐξ. ἐν λ. *Ambrakia*. G. CROSS, ἔ.ἀ. σ. 60 κ.ἐξ. P. LÉVÊQUE, ἔ.ἀ. σ. 31 καὶ 228 κ.ἐξ. D. KIENAST, ἔ.ἀ. στ. 18).

4 Περὶ τῆς κοπῆς τούτων εἰς τὰ νομισματοκοπεῖα

Ἐὰν μέχρι τοῦδε αἱ φιλοδοξίαι τῶν Μολοσσῶν βασιλέων, μὲ ἐξαίρεσιν τὸν Ἀλέξανδρον τὸν Α', περιορίζοντο ἐντὸς τῶν Ἑπειρωτικῶν ὁρίων, μὲ τὸν Πύρρον ἢ Ἡπειρος ἐξέρχεται εἰς τὸ πανελλήνιον προσκήνιον, εὐθυγραμμίζεται δι' ἐνὸς ἄλλματος πρὸς τὰ λοιπὰ ἑλληνιστικὰ κράτη καὶ πρὸς στιγμὴν ἀναλαμβάνει ἡγετικὴν θέσιν ¹.

Ὁ Πύρρος ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας (20-21 ἐτῶν) ἐστάλη ὑπὸ τοῦ γαμβροῦ του Δημητρίου καὶ παρέμεινεν ἐπ' ὀλίγον εἰς τὸ μεγαλύτερον καλλιτεχνικὸν καὶ πνευματικὸν κέντρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἰς τὴν αὐλὴν τῶν Πτολεμαίων ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ². Ἀνετράφη ὡς σύγχρονος ἑλληνιστικὸς ἡγεμὼν καὶ ἐφιλοδόγησε νὰ ἐκτελέσῃ μεγάλα ἐκπολιτιστικὰ ἔργα, ὡς τὰ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν διαδόχων του. Μετὰ τὴν ὀριστικὴν ἐπάνοδόν του εἰς τὸν θρόνον (297) ἔκτισε νέαν πόλιν, τὴν Βερονικίδα, εἰς μνήμην τῆς πενθερᾶς του Βερενίκης ἐπὶ τῆς χερσονήσου τῆς Πρεβέζης ³, πιθανώτατα εἰς τὰ ὑψώματα τοῦ Μιχαλιτισίου, βορείως τῆς Νικοπόλεως, ἔνθα ἀνεκαλύφθη ἐσχάτως νεκροταφεῖον τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος ⁴. Ὡς καὶ οἱ λοιποὶ ἑλληνιστικοὶ ἡγεμόνες, παρέλαβε μεθ' ἑαυτοῦ κατὰ τὴν εἰς Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν ἐκστρατείαν ἢ προσεκάλεσεν εἰς τὴν ἐκεῖ αὐλὴν ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων καὶ ιστορικούς, ὡς τὸν Πρόξενον, τὸν ἐπιγραμματοποιὸν Λεωνίδα, τὸν Ταραντῖνον καὶ πιθανῶς τὸν ποιητὴν Θεόκριτον ⁵. Ἡ πρὸς τὰ γράμματα καὶ τὰς τέχνας κλίσις τοῦ μεγάλου στρατηγοῦ ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς συγγραφῆς τῶν «Ὑπομνημάτων» καὶ τοῦ βιβλίου περὶ τῆς θεωρίας τοῦ πολέμου ⁶. Ἀπόγονος τῶν δύο μεγάλων γενῶν τοῦ ἥρωικοῦ ἔπους, τοῦ Αἰακοῦ καὶ τοῦ Δαρδάνου, ἐκ τοῦ Νεοπτολέμου, υἱοῦ τοῦ Ἀχιλλέως, καὶ τῆς Ἀνδρομάχης, τῆς χήρας τοῦ Ἑκτορος ⁷, εἶχε τὴν φιλοδοξίαν νὰ μιμηθῇ παραλλήλως τὰ ἔργα τοῦ Ἀχιλλέως καὶ τοῦ

τῆς Μ. Ἑλλάδος, ἐν μέρει δὲ καὶ τῆς Μακεδονίας HEAD, HN, σ. 322, ἐσχάτως P. FRANKÉ, Alt-Epigraphica, σ. 87, ὁ αὐτός, Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte 7, 1956, σ. 81. Ὁ J. BABELON (Centennial Volume of the Amer. Num. Society, σ. 53 κ.ε.ξ., πίν. VII, 1-3) συνδέει μὲ τὴν ἀνακρήρυν τῆς Ἀμβρακίας ὡς πρωτευούσης μερικὰ ἀργυρὰ τετράδραχμα τοῦ Πύρρου, ἀρίστης τέχνης, μὲ προτομὴν τοῦ Δωδωναίου Διὸς πρὸς ἀριστερά, ἐστεφανωμένον μὲ κλάδον δρυός, καὶ ἐπὶ τῆς ἐτέρας ὄψεως μὲ παράστασιν Διῶνης μὲ κάλαθον, καθήμενης ἐπὶ θρόνου, ἐπιγραφὴν ΠΥΡΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, καὶ ὑπ' αὐτὴν ἢ ὑπὸ τὴν προτομὴν τοῦ Διὸς τὸ γράμμα Α, τὸ ὁποῖον ἀβασίμως θεωρεῖ ὡς τὸ ἀρχικὸν γράμμα τῆς πόλεως Ἀμβρακίας.

¹ P. LÉVÊQUE, ἔ.α. σ. 641 κ.ε.ξ.

² P. LÉVÊQUE, αὐτ. σ. 107-110 καὶ 641-44. D. KIENAST, ἔ.α. πρβλ. καὶ WILAMOWITZ, Hellenistische Dichtung in der Zeit des Kallimachos I, σ. 35-36. Ὁ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Πύρρ. 8, περιγράφει μετὰ χάριτος καὶ εἰρωνείας τὴν τάσιν τῶν Διαδόχων νὰ συμπεριφέρονται, ὅπως ὁ μέγας στρατηλάτης, ἐνδύομενοι πορφύρας δορυφορούμενοι, διαλεγόμενοι μεγαλοφώνως, κλίνοντες τὸν τράχηλον. Ἀλλὰ μόνον ὁ Πύρρος διὰ τῶν κατορθωμάτων του εἶχε κινήσει τὸν θαυμασμόν τῶν Μακεδόνων, οἱ ὅποιοι τὸν ἀπεκάλουν ἀετὸν (ΠΛΟΥΤ. Πύρρος 10, ἀετὸς καὶ κεραυνὸς ὑπῆρξαν τὰ σύμβολα τῶν Αἰακιδῶν): Καὶ γὰρ ὄντι ζῶντο καὶ τάχος εὐκίεναι

καὶ κίνημα τοῖς Ἀλεξάνδρῳ, καὶ τῆς φορᾶς ἐκείνου καὶ βίας παρὰ τοὺς ἀγῶνας ἐν τούτῳ σκιάς ὁρᾶσθαι καὶ μιμήματα . . . (Πύρρος 8, 1).

³ ΠΛΟΥΤ. Πύρρ. 6, 1. ΑΠΠΙΑΝ. Μιθριδ. 4. ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. ἐν λ. Βερενίκαι πόλεις (οὗτος ἐσφαλμένως ἀναφέρει τὸν Πύρρον τὸν Β' ὡς ἰδρυτὴν τῆς πόλεως).

⁴ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ 1961, Χρονικά. Ἡ πόλις τοποθετεῖται συνήθως εἰς τὴν θέσιν τῆς μεταγενεστέρης Νικοπόλεως, Ε. KIRSTEN, παρὰ PHILIPPSON, Die griech. Landsch. II, 1, σ. 101 καὶ 109-110. OBERHUMMER, RE III, στ. 286, 2. P. LÉVÊQUE, σ. 122-23 (αὐτόθι ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία). Ἀμφιβάλλει ὁ D. KIENAST, RE ἔ.α. στ. 16 (ἀνάτυπον). Ὁμοίως W. TARN, Ant. Gon., σ. 60. Ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Μιχαλιτισίου προσέρχεται πιθανώτατα θησαυρὸς ἐξ 600 ἀργυρῶν νομισμάτων, παλαιότερων τῆς ἰδρύσεως τῆς Νικοπόλεως, δημοσιευθέντων ὑπὸ τῆς L. BREGLIA, σχετικῶς P. LÉVÊQUE, ἔ.α. σ. 236 καὶ ὑποσ. 3. Τὴν μελέτην τῆς L. BREGLIA δὲν ἡδυνήθη νὰ ἴδω.

⁵ P. LÉVÊQUE, ἔ.α. σ. 296, σ. 642-3. Σχετικὴ βιβλιογραφία σ. 675, ὑποσημ. 6.

⁶ Αὐτόθι σ. 20. Περὶ τῆς πνευματικῆς προσωπικότητος τοῦ Πύρρου, σ. 641-44.

⁷ ΘΕΟΠΟΜΠΟΣ κατὰ TZETZHN, εἰς Λυκόφρ. Ἀλεξ. στ. 1439=F. Gr. Hist. II B 115, ἀπόσπ. 355. Ἐπίσης ὁ Μ. Ἀλέξανδρος θυσιάζει ἀποβιβασθεὶς εἰς Ἴλιον εἰς τὸν Πρίαμον, πρόγονόν του ἐκ μητρὸς (ΑΠΠΙΑΝ. Ἀνάβ.

Μ. Ἀλεξάνδρου¹. Ἐν ὃ Ἀχιλλεὺς καὶ ὁ Μ. Ἀλέξανδρος ἐδοξάσθησαν εἰς τὴν Ἀνατολήν, οὗτος ἐφιλοδόγησε νὰ πράξῃ ἀντάξιον ἔργον εἰς τὴν Δύσιν. Ἐν ὃ Μ. Ἀλέξανδρος κατέσπειρεν ἔργα ἐκπολιτιστικὰ εἰς ὅλον τὸν κόσμον καὶ ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν τοῦ ἐξωραϊσμοῦ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης, ὁ Πύρρος, ἐκτὸς τῶν ἔργων εἰς τὴν Ἀμβρακίαν, ἀνέλαβε τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ἔργου, τὸ ὅποιον ὁ Μ. Ἀλέξανδρος κατέλιπεν εἰς τοὺς ἐπιγόνους του, τὸν ἐξωραϊσμὸν τῆς Δωδώνης². Αἱ στρατιωτικαὶ ἐπιχειρήσεις τοῦ Πύρρου, τὰ ἐξωτερικὰ μιμήματα, τὸ πολιτιστικὸν ἔργον του, τὸ ὅποιον τόσον ὀλίγον μᾶς εἶναι γνωστὸν, ἢ ἀνακαίνισις τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης, ἢ ἀφιέρωσις πολεμικῶν λαφύρων εἰς τὸν Παρθενῶνα, τὴν Δωδώνην, εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Λινδίας Ἀθηνᾶς τῆς Ρόδου καὶ τῆς Ἰωνίας Ἀθηνᾶς τῆς Θεσσαλίας, φαίνονται ἐμπνεόμενα ἐκ τοῦ μεγάλου ἔργου τοῦ προγόνου, τοῦ Μακεδόνα βασιλέως³.

Ἡ ἀναμόρφωσις τῆς Δωδώνης εἰδικῶς, περὶ τῆς ὁποίας συνυφαίνονται καὶ πολιτικαὶ ἐπιδιώξεις, ἦτο, ὥς φαίνεται, ἐκ τῶν σοβαρωτέρων μελημάτων τῆς μολοσσικῆς δυναστείας, διότι ἡ ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ ἐπιρροὴ εἶχε καὶ πολιτικὴν σημασίαν⁴. Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι ἡ μήτηρ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου Ὀλυμπιάς, ἀδελφὴ τοῦ ἐν Ἰταλίᾳ φονευθέντος Ἀλεξάνδρου τοῦ Α', γνωστὴ διὰ τὰς πολιτικὰς βλέψεις ἐπὶ τῆς Ἠπείρου, εἶδε δυσμενῶς τὴν ἐκδήλωσιν τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὸ μαντεῖον τῆς Δωδώνης· διότι ἐχαρκτήρισεν ὥς ἐπέμβασις τούτων εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς Μολοσσίδος τὴν ἀποστολὴν θεωρίας μετὰ πλουσίων δώρων εἰς τὸ Ἱερὸν καὶ τὴν κόσμησιν τοῦ ἔδους τῆς θεᾶς, συμφώνως πρὸς χρησμὸν τοῦ Διὸς τῆς Δωδώνης, ἐπέκρινε δὲ δριμύτως τὴν συμπεριφορὰν αὐτήν, ἰσχυριζομένη ὡς ἡ χώρα εἴη ἡ Μολοσσία αὐτῆς, ἐν ᾗ

I 11, 8). Περὶ τοῦ μυθικοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου τοῦ Νεοπολέμου τοῦ Ἀχιλλέως ἐκ τοῦ Αἰακοῦ ἰδὲ πίνακα παρὰ Κ. KERÉNYI, Die Heroen der Griechen, Zürich 1958, σ. 397. Κ. SCHEFOLD, Klassische Kunst in Basel, σ. 90. Σχετικῶς WEIZSÄCKER ἐν ROSCHER, Mythol. Lexicon III, σ. 167 κ.ἐξ. C. ROBERT, Die Griechischen Heldensagen III, 2, 2, σ. 1453 κ.ἐξ. G. REINCKE, RE XVI, 2, στ. 2440 κ.ἐξ. M. NILSSON, Studien, σ. 17 κ.ἐξ., ὁ αὐτὸς, Myths, Cults, Oracles in Ancient Greece, 1951, σ. 107. G. CROSS, Epirus, σ. 7 καὶ 100 κ.ἐξ. BOTTIN, Le Musée Belge 29, 1925, σ. 71 κ.ἐξ. Σύνοψιν παρὰ FR. PFISTER, Götter und Heldensagen der Griechen, 1956, σ. 199-200. P. LÉPOTRE, Recherche, σ. 44 κ.ἐξ.

1 ΠΑΥΣ. I 12, 1, πρβλ. καὶ ΔΙΟΔ. ΣΙΚ. XXI 12. Τὴν ἄποψιν ταύτην, τὴν ὁποίαν ἀνέπτυξεν ἐκτενῶς τελευταίως ὁ J. PERRET, Les origines de la légende troyenne de Rome, 1942, σ. 409 κ.ἐξ., ὁ αὐτὸς, REA, 1946, σ. 50 κ.ἐξ., ἀλλ' ἐπεχείρησε νὰ ἀποκρούσῃ ὁ Α. MOMIGLIANO, JRS 35, 1945, σ. 99 κ.ἐξ. ἐνισχύουσιν αἱ παρατηρήσεις τοῦ D. KIENAST, ἔ.ἀ. στ. 28, καὶ 29, στηριζομένου κυρίως ἐπὶ τῶν νομισμάτων, ἰδὲ ἐπίσης J. GAGÉ, RHR 145, 1954, σ. 137 κ.ἐξ. καὶ 144 κ.ἐξ. καὶ ἰδίᾳ δὲ P. LÉNÉQUE, ἔ.ἀ. σ. 250 κ.ἐξ.

2 Ἀξίζει προσέτι νὰ σημειωθῇ ἡ παραλληλία πράξεων τῶν δύο ἡγεμόνων, συγγενῶν καὶ συμμαχῶν ἀρχικῶς, βραδύτερον δὲ ἀντιπάλων, Δημητρίου τοῦ Πο-

λιορκετοῦ καὶ τοῦ Πύρρου. Ἐνῷ ὁ πρῶτος, ἵνα στερεώσῃ τὴν ἐπιρροὴν του ἐπὶ τῶν Δελφῶν, καθιέρωσεν εἰς Ἀθήνας τὰ Πύθια (290 π.Χ. LÉNÉQUE, ἔ.ἀ. σ. 142), ἰδρύει τὴν Δημητριάδα (περὶ τὸ 293 π.Χ.) καὶ ἐντὸς αὐτῆς ἀνάκτορα (ἐσχάτως ταῦτα ἀνεγνωρίσθησαν ἐπὶ τοῦ ὑψώματος 33 μ. τῆς Δημητριάδος, Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, Θεσσαλικά Α', 1958, σ. 16 κ.ἐξ.), ὁ Πύρρος οἰκοδομεῖ τὴν Βερενίκην πόλιν, ἐξωραΐζει τὴν Δωδώνην, ἀνακαίνισις ἡ ἐγκαινιάζει τὰ «Ναῖα» (περὶ τοῦ τελευταίου τούτου L. ZIEHEN, RE 16, 1935, στ. 1584-85. W. TARN, Antig. Gon., σ. 59 καὶ P. LÉNÉQUE, ἔ.ἀ. σ. 232 κ.ἐξ. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ 1960, σ. 30 καὶ ὑποσ. 64) καὶ κτιεῖ εἰς Ἀμβρακίαν ἀνάκτορα καὶ ἱερά. Περὶ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πύρρου, ἰδὲ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΝ, ἔ.ἀ. σ. 4 κ.ἐξ. (εἰς ὑποσ. 2-3 ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία) καὶ KIRSTEN-KRAIKER, Griechenlandkunde, 1962, σ. 739-747.

3 Ὁ ΠΑΥΣ. I 9, 8, ὀνομάζει τὸν Μ. Ἀλέξανδρον Ἠπειρώτην καὶ τῶν Αἰακιδῶν, ἔνεκα τῆς Μολοσσίδος Ὀλυμπιάδος μητρὸς του.

4 Κάποιαν ἐπιρροὴν φαίνεται νὰ ἤσκησε τὸ Μαντεῖον κατὰ τὸν ἑλληνικὸν ἀποικισμόν, ΠΛΑΤ. Νόμοι 5, 738b-c' P. FRANKÉ, Die antiken Münzen, σ. 27, ὑποσ. 4, ἀλλ' αἱ ὑπὸ τοῦ J. GAGÉ διατυπούμεναι ἀπόψεις περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς Δωδώνης εἰς τὴν Ἰταλίαν εἶναι ὑπερβολικαί, RHR 145, 1954, 1, σ. 137 κ.ἐξ., ἰδίᾳ δὲ 146, 1954, σ. 18 κ.ἐξ. καὶ 147, 1955, σ. 16 κ.ἐξ.

τὸ ἱερόν ἐστιν καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν οὕκουν προσήκει ἡμᾶς (τοὺς Ἀθηναίους) τῶν ἐκεῖ οὐδὲ ἐν κινεῖν¹.

Ἡ συμπεριφορὰ αὕτη τῆς Ὀλυμπιάδος, ἀντίθετος πρὸς τὰ συμφέροντα τοῦ δωδωναίου Ἱεροῦ, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ δημιουργήσῃ δυσαρέσκειαν εἰς τοὺς Μολοσσούς, ἐκτὸς ἐὰν ἐκείνη εἶχε παράσχει προηγουμένως διαβεβαιώσεις εἰς τούτους περὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτῆς καὶ τοῦ υἱοῦ της.

Οὕτως ἐννοοῦμεν διατὶ ὁ Ἀλέξανδρος μεταξὺ τῶν πρὸς ἀνοικοδόμησιν ἔξ Ἱερῶν συμπεριέλαβε καὶ τὴν Δωδώνην. Ἀλλὰ τὸ σχέδιον τοῦτο, μὴ πραγματοποιηθὲν μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἀνέλαβε νὰ ἐκτελέσῃ ὁ Πύρρος, συνεχιστὴς τοῦ

Εἰκ. 79. Αἱ δύο ὄψεις χαλκοῦ νομίσματος ἐκ Δωδώνης.

ἔργου ἐκείνου, ὁ νέος κτίστης τοῦ Ἱεροῦ. Τοῦ γεγονότος τούτου πιθανὴν ἀπήχησιν ἀνευρίσκομεν εἰς χαλκοῦν νόμισμα, τὸ μοναδικὸν ἐν Ἡπείρῳ κοπὲν ὑπὸ τοῦ Πύρρου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ λοιπὰ νομίσματα, τὰ ὅποια οὗτος ἔκοψεν εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ μάλιστα εἰς τὴν Μ. Ἑλλάδα (ἀνωτ. σ. 87). Εἰς τὸ νόμισμα τοῦτο ἐπὶ τῆς μιᾶς μὲν ὀψews εἰκονίζεται ὁ δωδωναῖος Ζεὺς μὲ στέφανον δρυός, ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας κεραυνὸς ἐντὸς στεφάνου δρυὸς καὶ ἐπιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΥΡΡΟΥ².

Ἐξ ἄλλου τὴν προγενεστέραν μορφήν τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὸν 4^{ον} π.Χ. αἰ. φαίνεται ὅτι ἀποδίδει τὸ Ἡπειρωτικὸν νόμισμα τοῦ ιδρύματος St. Florian τῆς Ἀνω Αὐστρίας, τὸ ὁποῖον τελευταίως ἐπωλήθη εἰς Βιέννην καὶ τοῦ ὁποίου δεύτερον ἀντίτυπον, ἀλλὰ κακῶς διατηρούμενον, ἀπόκειται εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (εἰκ. 79)³. Ἐπὶ τῆς β' ὀψews εἰκονίζονται ἡ ἱερὰ δρυς, δύο περιστρεφαι

1 ΥΠΕΡΕΙΑ. Ὑπὲρ Εὐξενίππου 14-25. ΠΛΟΥΤ. Ἀλέξ. 68, ἰδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 91. Ἡ Ὀλυμπιάς κατέφυγε διὰ δευτέραν φορὰν εἰς τὴν Μολοσσίαν τὸ 331 π.Χ. W. TARN, CAH VI, σ. 354. G. CROSS, ἔ.δ. σ. 43, ὑποσ. 1, ὁ δὲ Ὑπὲρ Εὐξενίππου λόγος τοῦ Ὑπερείδου ἐξεφωνήθη ἐν ἔτος βραδύτερον (330 π.Χ.).

2 Brit. Mus. Cat. Thess., σ. 114, ἀρ. 40-47. Περὶ τῆς κοπῆς του εἰς τὴν Ἡπειρὸν P. FRANKÉ, Alt-Epirus, σ. 87-88.

3 Τὸ πρῶτον ἐδημοσίευσεν τοῦτο ὁ J. ARNETH, Über das Taubenorakel in Dodona, 1840, ἐσχάτως δὲ ὁ P. FRANKÉ AM 71, 1956, σ. 60 κ.ἐξ. παρένθ. πίν. 42, 1-2, ὁ αὐτός, Die antiken Münzen, σ. 317 κ.ἐξ. GRUPPE IV, πίν. 15 V 41, R 51 καὶ πίν. 64 (μεγέθυνσις). Προσφάτως τὸ νόμισμα περιήλθεν εἰς τὴν συλλογὴν P. Franké, ὅστις εὐγενῶς παρεχώρησε τὴν φωτογραφίαν τῆς εἰκ. 79.

ἐκατέρωθεν τῆς ρίζης τοῦ δένδρου καὶ τρίτῃ ἐπὶ τῆς κορυφῆς, ἐπὶ δὲ τῆς προσθίας ἀετός, τὸ σύμβολον τοῦ Διός, καθήμενος ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Τομάρου ὄρους (ιδεὶ καὶ ἀνωτ. σ. 10, ὑποσ. 1). Ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ἱερᾶς φηγοῦ τῆς Δωδώνης καὶ εἰκονίζεται ἐνταῦθα ἢ ὑπὸ τοῦ ΗΡΟΔΟΤΟΥ ἀναφερομένη παράδοσις περὶ τῆς ιδρύσεως τοῦ Ἱεροῦ ὑπὸ τῆς πελειάδος ἢ πελείας (II 55), εἶναι ἀναμφισβήτητον¹. Τοῦτο ὁ FRANKKE ἐχρονολόγησεν, ἐπὶ τῇ βάσει ἐπαρκῶν τεκμηρίων, εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., ἐνδεχομένως δὲ καὶ μέχρι τῆς πρώτης δεκαετηρίδος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος². Εἰς τὰ νομίσματα ταῦτα ὁ τονισμὸς τῆς ὑπαίθρου μορφῆς τοῦ Ἱεροῦ μὲ τὴν κυριαρχίαν τῆς δρυὸς καὶ τῶν περιστερῶν, ἡ ἀπουσία παντὸς ἀρχιτεκτονικοῦ πλαισίου ἀρμόζουν καλῶς τὸν εἰς τὴν παλαιότεραν κατάστασιν τοῦ Ἱεροῦ, κατὰ τὸν 4^{ον} π.Χ. αἰ., ὅτε ὡς περίβολος τοῦ ἱεροῦ δένδρου ἐχρησίμευον ἀρχικῶς μὲν χαλκοὶ τρίποδες (κεφάλαιον Ε'), βραδύτερον δέ, κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ αἰῶνος, ὁ ἰσοδομικὸς περίβολος³.

Ἀναμφιβόλως λοιπὸν ἡ μακρὰ βασιλεία τοῦ Πύρρου εἶναι ἡ καταλληλότερα τῆς προηγηθείσης περιόδου πρὸς ἀνοικοδόμησιν τοῦ Ἱεροῦ, ὅτε τὸν παλαιότερον ἀπλοῦν μετὰ τεμένους ναῖσκον ἀντικατέστησε τὸ στωικὸν οἰκοδόμημα μετ' αὐλῆς ἐσωτερικῶς, κατασκευασθὲν μέχρι τοῦ ἔτους 274 π.Χ. Ἡ πρώτη ἄρα εἰκοσιπενταετία (297-274 π.Χ.), ἡ διαρρέυσασα ἀπὸ τῆς ὀριστικῆς ἀνόδου τοῦ Πύρρου εἰς τὸν θρόνον μέχρι

1 Ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ, τὸν ὁποῖον ἀκολουθεῖ ὁ SERV. Verg. Aen. III 466, ὁμιλεῖ ὁμως περὶ μιᾶς περιστερᾶς, προερχομένης ἐξ Αἰγύπτου, ἢ ὁποία, καθίσασα ἐπὶ τῆς ἱερᾶς δρυὸς, ὥρισε τὴν λατρείαν ἐν Δωδώνῃ. Ἀναμφιβόλως ἡ τοπικὴ παράδοσις περὶ τριῶν περιστερῶν (πελειάδων), ἀντικατοπτριζομένη εἰς τὴν παράστασιν τοῦ νομίσματος, εἶναι πλέον ἀξιόπιστος (πρβλ. καὶ ΣΤΡΑΒ. VII ἀπόσπ. 1α, 2). Τοῦτο δύναται νὰ ὑποτεθῇ καὶ ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τριῶν ἱερειῶν-πελειάδων, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἡρόδοτου, τῆς Προμενείας, τῆς Τιμαρέτης καὶ τῆς Νικάνδρης (II 55). Ἀμφίβολος παραμένει ἡ μνεία δύο(δισσῶν) πελειάδων ὑπὸ τοῦ ΣΟΦΟΚΛ. Τραχ. 172. Μερικοὶ ὁμως φιλόλογοι διορθῶνουν εἰς τρεῖς περιστερὰς, πρβλ. καὶ ΣΧΟΛ. Σοφ. Τραχ. 172: *Εὐριπίδης δὲ τρεῖς γεγονέναι φησὶν αὐτάς*, ὁμοίως καὶ ΠΙΝΔΑΡΟΣ (αὐτ.). Πρβλ. καὶ τὸ ἐκ τοῦ βασιλικοῦ τάφου III ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν περίμητον ἔλασμα ἐκ χρυσοῦ, μὲ παράστασιν τριῶν περιστερῶν ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς Θεᾶς, G. KARO, Schachtgräber von Mykenai, 1930-33, πίν. XXVII, πρβλ. καὶ M. NILSSON, G. Gr. Rel. I², πίν. 23, 3, ἐπίσης καὶ τὰς τρεῖς περιστερὰς ἐπὶ τοῦ ἀποτυπώματος σφραγίδος ἐκ Μυκηνῶν, A. J. B. WACE, BSA 24, 1919-21, σ. 205, εἰκ. 1, καὶ M. NILSSON, ἔ.ἀ. πίν. 12, 2. Τὴν τριαδικότητα ἐτόνισεν ὁ EVANS, Mycenaean Tree and Pillar Cult, JHS 21, 1901, σ. 138 κ. ἐξ. Ἀσφαλῶς λοιπὸν ὁ Ἡρόδοτος δὲν ἐπενόησε τὴν περὶ τῆς περιστερᾶς διήγησιν, ὡς ὁ M. NILSSON, ἔ.ἀ. σ. 424, ἀλλ' ἀπλῶς τὴν τοπικὴν παράδοσιν περὶ τῶν τριῶν περιστερῶν, ἀναγομένην εἰς προϊστορικοὺς χρόνους, προσήρμοσε πρὸς τὴν αἰγυπτιακὴν παράδοσιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀκούσει εἰς Θήβας τῆς Αἰγύπτου. Εἶναι γνωστὴ ἡ τάσις τοῦ ΗΡΟΔΟΤΟΥ (II 50, πρβλ. καὶ II 51) νὰ ἀνάγῃ τὴν καταγωγὴν τῆς ἑλληνικῆς λα-

τρείας καὶ τῶν ὀνομάτων τῶν θεῶν εἰς τὴν Αἴγυπτον: *σχεδὸν δὲ καὶ πάντων τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν ἐξ Αἰγύπτου ἐλήλυθε εἰς τὴν Ἑλλάδα*. Πάντως ἡ σχέσις τῆς Δωδώνης πρὸς τὸ μαντεῖον τοῦ Ἀμμωνος (A. J. B. COOK, Zeus I, σ. 863 κ. ἐξ., ὁ αὐτὸς, Class. Rev. 17, 1903, σ. 103 κ. ἐξ.) δὲν ἐπιβεβαιοῦται ἐκ τῶν πραγμάτων καὶ πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθῇ. Περὶ τῶν περιστερῶν-πελειάδων τῆς Δωδώνης ιδεὶ A. J. B. COOK, αὐτ. σ. 185 κ. ἐξ., τὸν αὐτὸν, Zeus I, σ. 367 κ. ἐξ. καὶ 1441 κ. ἐξ. A. H. KRAPP, Rev. Arch. 36, 1932, σ. 77-93. W. KROLL, RE XIX, 1, στ. 265-266 (ἐν λ. *Peleiades*), VI, A I, Suppl., στ. 906. Γενικῶς περὶ τῆς περιστερᾶς εἰς τὴν μινωικὴν λατρείαν, A. EVANS, The Palace of Minos, I, σ. 222 κ. ἐξ., IV, σ. 391 κ. ἐξ., πρβλ. καὶ II, σ. 336 κ. ἐξ. Μνείαν περὶ τῶν ἐκ Δωδώνης ὁμοιωμάτων τῶν περιστερῶν τούτων ιδεὶ εἰς P. FRANKKE, Alt-Epirus, σ. 64, τὸν αὐτὸν, Die antiken Münzen, σ. 322 (αὐτόθι καὶ περὶ τῆς ἀποτροπαίου σημασίας των, διατηρηθείσης μέχρι σήμερον εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Βαλκανίων, ἰδίᾳ δὲ A. H. KRAPP, ἔ.ἀ. σ. 82). Εἰς ταῦτα προσθετέα καὶ μερικὰ πῆλινα ὁμοιώματα περιστερῶν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν 1952-1959 πέριξ τοῦ ναοῦ Α. 2 Alt-Epirus, σ. 63-64, ὁ αὐτὸς, Die antiken Münzen, σ. 322.

3 Τὸ νόμισμα ἐπομένως φαίνεται νὰ εἶναι ἀρχαιότερον τῶν χρόνων τοῦ Πύρρου καὶ ἔνεκα τῆς μορφολογίας τῆς παραστάσεως, ἀλλὰ καὶ διότι ἀντικατοπτρίζει μᾶλλον τὴν παλαιότεραν μορφήν τοῦ Ἱεροῦ. Ἡ ὑπόθεσις ἐπομένως, ὅτι ἡ κοπὴ τοῦ νομίσματος τούτου δυνατὸν νὰ συνδέηται μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Πύρρου ἀνοικοδόμησιν τοῦ ἱεροῦ, στερεῖται ἐπαρκῶν στοιχείων, πρβλ. P. FRANKKE, Die antiken Münzen, σ. 119, ἰδίᾳ δὲ σ. 321.

τῆς δευτέρας ἐκστρατείας του εἰς τὴν Μακεδονίαν, εἶναι ὁ χρόνος τῆς κατασκευῆς τοῦ λατρευτικοῦ οἰκοδομήματος¹. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἶχεν ἰδρυθῇ καθ' ὅλας τὰς ἐνδείξεις τὸ Ἱερὸν τοῦ Διὸς Σωτῆρος τῆς Μεγαλοπόλεως, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευσεν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ὡς πρότυπον διὰ τὴν Δωδώνην.

Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ὠκοδομήθησαν καὶ ὁ δωρικός τετράστυλος ναὸς Α, ἀνατολικῶς τοῦ Ε¹, ἀρχαιότερος πάντως τοῦ ναοῦ Θ καὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς ὑποστύλου οἰκοδομήματος Ε², ὁ ναὸς Γ καὶ λίαν πιθανῶς ὁ Ζ, τὸ θέατρον καὶ τὸ τεῖχος τῆς ἀκροπόλεως (ιδὲ κεφάλαιον Η')². Μὲ τοὺς πρώιμους ἐλληνιστικοὺς χρόνους συμφωνοῦν τόσον ἡ τεχνικὴ ὅσον καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ οἰκοδομήματος. Μὲ ὁμοίαν ἀκριβῶς τεχνικὴν πρὸς τὸ Ε¹ καὶ ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὕλικου κατεσκευασμένος παρουσιάζεται καὶ ὁ δωρικός ναὸς Α, τοῦ ὁποῖου μερικὰ ἐκ πρασινοφαίου ψαμμιτολίθου παλαιότερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τρίγλυφοι καὶ τμήμα γείσου, ἐντειχισμένα εἰς τὸν διαχωρίζοντα τὸν πρόναον ἀπὸ τοῦ σηκοῦ τοῖχον, μαρτυροῦν περὶ τῆς κατὰ τὸ ἔτος 219 π.Χ. ἐπισυμβάσης καταστροφῆς του³. Ἡ ἐπακολουθήσασα μετ' ὀλίγον ἀνοικοδόμησις ὁλοκλήρου τοῦ Ἱεροῦ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὁριστικὴν διαμόρφωσιν τούτου, διὰ τῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ κυρίου οἰκοδομήματος τῆς λατρείας Ε¹ καὶ τοῦ δωρικοῦ ναοῦ Α καὶ διὰ τῆς προσθήκης νέων οἰκοδομῶν, λατρευτικῶν καὶ ὑπηρετικῶν εἰς τὴν λατρείαν (Θ, Ε²), ἀπάντων ἐνταχθέντων ἐντὸς τραπεζιοσκήμου περιβόλου, ὡς ἀποδίδεται εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Καραπάνου (πίν. 4)⁴. Κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ἀνφωκοδομήθη ἡ σκηνὴ τοῦ θεάτρου, ἀντικατεστάθη τὸ ξύλινον προσκίνηιον διὰ μονίμου λιθίνου καὶ ἐγένοντο μερικαὶ ἄλλαι προσθήκαι.

Περὶ τῆς νέας οἰκοδομικῆς φάσεως τοῦ κτηρίου Ε¹ πραγματευόμεθα εἰς τὸ ἀμέσως ἐπόμενον κεφάλαιον.

1 Ὅπως θὰ πρέπει νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Πύρρου ἀνοικοδόμησιν τοῦ Ἱεροῦ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ βασιλεὺς ἐντὸς μιᾶς ἐξαετίας (280-274 π.Χ.) ἀφίερωσε δις λάφυρα πολέμου εἰς τὴν Δωδώνην, τὸ πρῶτον μὲν μετὰ τὴν νίκην του εἰς τὴν Ἡράκλειαν τῆς Ἰταλίας (280), ἀκολούθως δὲ μετὰ τὴν νίκην του κατὰ τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ καὶ τὴν ἐκ δευτέρου ἀναγόμευσίν του ὡς βασιλέως τῆς Μακεδονίας (274), ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν περίοδον 297-280 π.Χ., περὶ τῆς ὁποίας ἡ γραπτὴ παράδοσις δὲν ἀναφέρει παρόμοιον γεγονός. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ἦτο δυνατόν νὰ καθορισθῇ ὁ χρόνος ἀνοικοδομήσεως τοῦ Ἱεροῦ εἰς τὸ β' ἡμῖς τῆς βασιλείας του.

2 Περὶ τοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πύρρου κατασκευασθέντος θεάτρου, Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ ἔ.ἀ. σ. 17 κ.ἐξ. Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν δῆωσιν τοῦ Ἱεροῦ (219) χρονολογεῖ ὁ KIRSTEN τὴν ἰδρυσιν τοῦ τεῖχους (PHILIPPSON, Griech. Landsch., σ. 247 πρβλ. καὶ KIRSTEN - KRAIKER, ἔ.ἀ. σ. 746). Ἀλλὰ νομίζω ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ εἶναι ἀρχαιότερον. Ὁ Η. Ρ. DRÖGE-MÜLLER, Gymnasium, ἔ.ἀ. σ. 223, χρονολογεῖ τοῦτο ἀπὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος.

3 Κατὰ τὴν πρότην ὑπὸ τοῦ Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΟΥ (REG 34, 1921, σ. 385 καὶ 387. ΠΑΕ 1920, σ. 11-12, AJA 27,

1923, σ. 82) γενομένην ἀνασκαφικὴν ἔρευναν τοῦ δωρικοῦ ναοῦ Α διετηροῦντο καλῶς, ἐντειχισμένοι ἐπὶ τοῦ σηκοπρονάου τοῖχου, τέσσαρες τρίγλυφοι. Ἐπίσης ὁ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ εἶχε παρατηρήσει στρώμα πυρᾶς, τέφραν, ἄνθρακας καὶ τεμάχια μετάλλου πυρκαϊσusta, σχετιζόμενα μὲ τὴν καταστροφὴν τοῦ ναοῦ ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν (πρβλ. καὶ ΠΑΕ 1929, σ. 107). Τὸ ὑπὸ τοῦ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ εἰκονιζόμενον ἡμίτομον δωρικοῦ κιονοκράνου ἐξ ἀσβεστολίθου, ιδὲ καὶ DYGGE, Dod. Probl., εἰκ. 3, ἐντειχισμένον ἄλλοτε εἰς τὸν Ν. τοῖχον τῆς βασιλικῆς, προέρχεται ἐκ τοῦ νεωτέρου δωρικοῦ ναοῦ Α, ἀνοικοδομηθέντος μετὰ τὴν καταστροφὴν (219 - 210 π.Χ.), ΠΑΕ ἔ.ἀ. σ. 107, εἰκ. 3, ὁ δὲ ὑπὸ τὸ κιονόκρανον δωρικός σφόνδυλος ἐκ φαιοῦ σχιστολίθου προέρχεται πιθανῶς ἐκ τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ, ἐξ ὧν καὶ αἱ τρίγλυφοι καὶ τμήμα γείσου μετὰ προμόχθων καὶ σταγόνων.

4 Τὸ σχέδιον τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου ἐλήφθη αὐτούσιον παρὰ τοῦ ΚΑΡΑΠΑΝΟΣ, Dodone, πίν. III. Περὶ τῆς νέας οἰκοδομικῆς περιόδου καὶ τοῦ ἐλληνιστικοῦ περιβόλου συντόμως Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ ἔ.ἀ. σ. 6 κ.ἐξ. ὁ αὐτὸς, Antike Kunst, 1963 (1^{es} Beiheft), σ. 37-38. Ρ. FRANKF, Die antiken Münzen, ἔ.ἀ. σ. 27-28. KIRSTEN - KRAIKER, ἔ.ἀ. σ. 746.

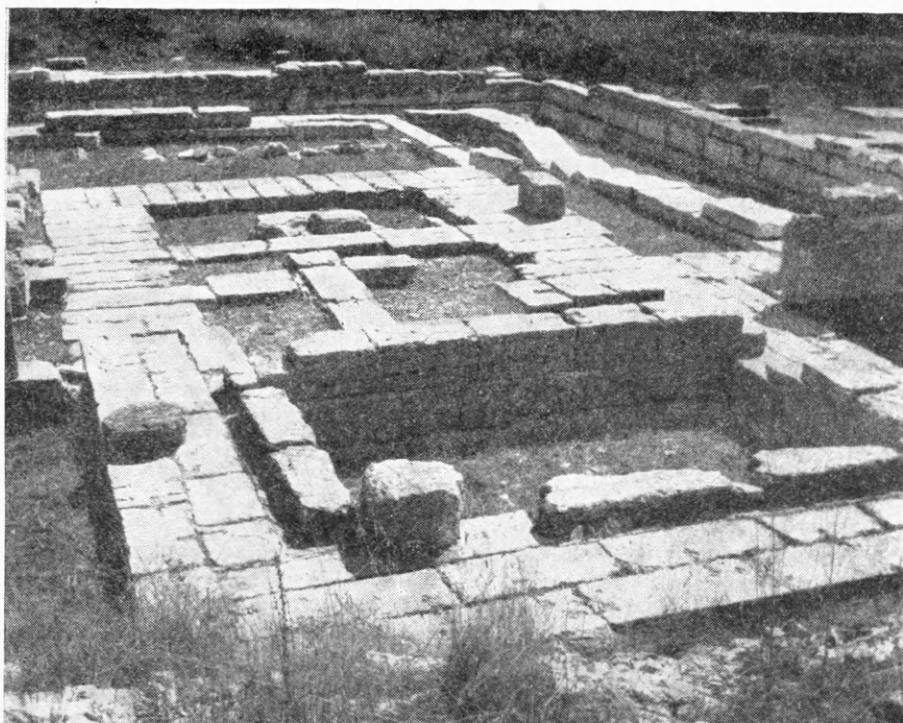
Γ' ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΝ ΙΕΡΟΝ

(ΔΕΥΤΕΡΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ - ΤΕΛΟΣ 3ΟΥ Π.Χ. ΑΙ.)

Πίν. 2, 3, 5, 9

α' Ο Ν Α Ο Σ

Κατὰ τὴν νέαν οἰκοδομικὴν περίοδον, ἡ ὁποία ἐπηκολούθησεν εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἱεροῦ, αἱ στοαὶ ἀνακατεσκευάσθησαν, ἐκτὸς ἴσως τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων. Ὁ ἄβατος χώρος τῆς αὐλῆς παρέμεινε περίπου ὁ αὐτός, ἂν καὶ σημαντικὸν μέρος αὐτῆς κατελήφθη ὑπὸ τοῦ εὐρυχωροτέρου τετραστύλου ναοῦ Γ1 – Γ4, ἀναπτυχθέντος εἰς βάρος τῆς αὐλῆς. Ὁ ναὸς μήκους, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σφζομένων θεμελίων,

Εἰκ. 80. Ὁ ἐλληνιστικὸς ναὸς τῆς ἱερᾶς οἰκίας (Ε') θεώμενος ἀπὸ βορρᾶ. Ἐμπροσθεν δεξιᾷ οἱ δύο ὀρθοστάται τῶν ἀετωμάτων τοῦ ἀρχαίου ναῖσκου.

14.40×7.10 μ., ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῶν τοίχων, φερομένων ἐπὶ τριβάθμου κρηπίδος, $12.95-13.05 \times 5.60$ μ.¹, ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ προνάου, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4.60×2.50 μ., τοῦ σηκοῦ, διαστάσεων $4.60 \times 5.40-5.60$ μ., καὶ τοῦ ἁδύτου, ἴσου πρὸς τὸν πρόναον (4.60×2.50 μ.), μὴ ἐπικοινωνοῦντος μετὰ τοῦ σηκοῦ (εἰκ. 80). Διὰ λόγους συμμετρίας πρὸς τὸ ἀπὸ βορρᾶ κατὰ 4 μ. προέχον ἁδύτον², σύνηθες εἰς τοὺς ναοὺς - μαντεῖα³,

1 Ἦτοι περίπου σχέσις τῶν καθέτων πλευρῶν $1:2\frac{1}{3} = 1:2.33$ μ.

2 Ἦ προβολὴ τοῦτου ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ σφζομένου στερεοβάτου εἶναι 4.77 μ., ἀλλ' ὁ τοῖχος ἔβαινεν ἐπὶ τοῦ ἐσωτέρου τμήματος τοῦ θεμελίου.

3 Πρβλ. τοιοῦτους μετ' ἁδύτου μαντικῶς ναοὺς, τὸν

δεύτερον ναὸν τῆς Ἡρας Ἀκραίας εἰς Περαχώραν, Η. ΡΑΥΝΕ, Perachora, πίν. 125 καὶ 138, τὸν Β' καὶ Γ' ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος τῶν Δελφῶν τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. Ἀλλὰ καὶ ὁ πρὸ τοῦ 373 π.Χ. ἀνοικοδομηθεὶς ναὸς τῶν Δελφῶν εἶχεν ἐπίσης σηκόν, χωριζόμενον ἀπὸ τοῦ ἁδύτου διὰ τοίχου πρβ. καὶ W. DINSMOOR, ἔ.ἀ. σ. 92

προσετέθη ἐπὶ τῆς παλαιότερας προστάσεως τῆς νοτίας πλευρᾶς τετράστυλον ἰωνικὸν πρόπυλον, τεθὲν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ὡς πρὸς τὸν ναὸν ἄξονος καὶ προέχον τοῦ τοίχου τέσσαρα ἐπίσης μέτρα, ὅσον καὶ τὸ πρὸς βορρᾶν ἄδυτον (Γ5 - Γ8).

Ἡ εἰς μῆκος καὶ πλάτος διεύρυνσις τοῦ ναοῦ, γενομένη ἐπὶ ζημία τῆς ὑπαίθρου αὐλῆς καὶ τῆς ΒΑ. στοᾶς, ἔνεκα τῆς κατὰ 2.90 μ. πρὸς νότον καὶ κατὰ 2.70 μ. πρὸς ἀνατολὰς ἀναπτύξεώς του, συνετέλεσεν εἰς τὴν κατάργησιν ἐνὸς κίονος τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τῆς Β. στοᾶς¹. Διὰ τῆς πρὸς ἀνατολὰς διευρύνσεως τοῦ ναοῦ κατὰ ἓν μεταξόνιον ὁ ναὸς κατέλαβε τὸ κέντρον τοῦ βορείου περιβόλου, ἀπέχων ἀπὸ μὲν τῆς ΒΑ. γωνίας 6 μ., ἀπὸ δὲ τῆς ΒΔ. 6.35 μ. Ἡ μικρὰ αὕτη ἀπόκλισις ἀπὸ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος, ἀνεπαίσθητος εἰς τὸ βλέμμα τοῦ θεατοῦ, προέκυψε ἐκ τῶν κίωνων τῆς Β. στοᾶς, τῆς ὁποίας ἔπρεπε νὰ καταργηθῇ ἀκέραιος ἀριθμὸς μεταξονίων, καὶ ἐκ γενικωτέρων λόγων, τῆς ἀρμονικῆς σχέσεως τοῦ ναοῦ πρὸς τὸ ἀρχιτεκτονικὸν πλαίσιον καὶ τὴν αὐλήν (ιδὲ κεφάλαιον Θ).

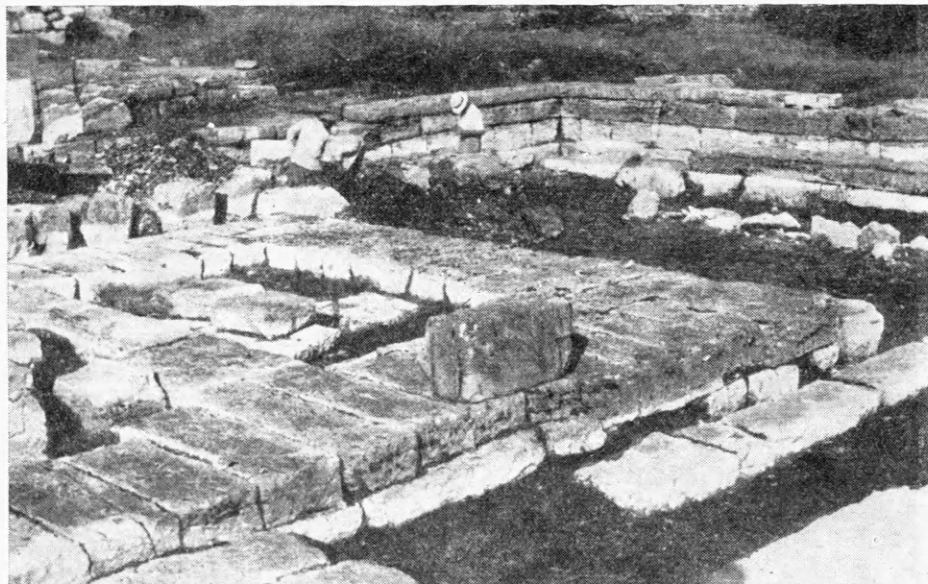
Ὁ ἐξετάζων τὴν δομὴν τῆς θεμελιώσεως τοῦ ναοῦ ἀναγνωρίζει εὐχερῶς ὅτι τὸ ὑλικὸν προέρχεται ἐκ τοῦ παλαιότερου ναῖσκου (ἀνωτ. σ. 34-35), διότι πολλαὶ τῶν λιθοπλινθίδων φέρουν αὐλακας συνδέσεως ὁμοίας καὶ ἰσομεγέθεις πρὸς τὰς τοῦ ναῖσκου. Πολλαὶ τῶν αὐλάκων τούτων ἄλλοτε στρέφονται πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ἢ καὶ πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ, ὅπου τίποτε δὲν ὑπάρχει πρὸς σύνδεσιν (πίν. 5, εἰκ. 25), ἄλλοτε δὲ ἀντικρύζουν τοὺς παρακειμένους λίθους, ἔνθα οὐδὲν ἔχνος συνδέσεως ὑπάρχει. Δύο μάλιστα λίθοι, ὁ Γ9 καὶ ὁ Γ10, ἐπὶ τῆς Δ. πλευρᾶς (πίν. 2 καὶ 5) τοῦ σηκοῦ, προέρχονται ἐκ τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναῖσκου, ἐκ τοῦ σημείου τῆς συναντήσεώς των μετὰ τῶν ἐγκαρσίων τοίχων. Προσέτι τὸ πλάτος τῶν πλινθῶν (0.49 - 0.50 μ.) ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ πλάτος τῶν τοίχων τοῦ ναῖσκου.

Τοῦ ναοῦ διατηρεῖται ὁλόκληρος ἡ κατωτάτη στρῶσις τοῦ θεμελίου, ἀποτελουμένη ἐξ ἀνισομεγέθων ὀρθογωνίων λιθοπλινθίδων (μέσον μῆκος 1.35, 1.40, 1.45, 1.50 μ., μέγιστον μέχρι 2.10 μ.), τεθειμένων ἐγκαρσίως ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ πλάτους τοῦ θεμελίου (εἰκ. 81, 83). Κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν σφύζεται καὶ ἡ ὑποθεμελίωσις, ἀποτελουμένη ἐκ τοῦ θεμελίου τοῦ παλαιότερου ναῖσκου, ἐσωτερικῶς διευρυνθέντος διὰ προσθέτου θεμελιώσεως ἐκ λίθων προερχομένων ἐκ τῆς ἀνωδομίας τοῦ ναῖσκου, ὥστε τὸ πλάτος νὰ καταστῇ ἴσον πρὸς τὴν κρηπίδα τοῦ ναοῦ (εἰκ. 26 - 27). Εἰς τὸ βορειότερον τμήμα τοῦ σηκοῦ καὶ εἰς τὸ ἄδυτον διατηρεῖται καὶ ἡ ὑπεράνω στρῶσις, ἡ εὐθυντηρία, ἰσοῦψῆς περίπου (0.30 μ.) πρὸς τὸν τοιχοβάτην τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου (εἰκ. 80, 84). Ἀποτελεῖται καὶ αὕτη ἐκ λίθων τοῦ ἀρχαιότερου ναῖσκου, τοποθετημένων παραλλήλως πρὸς τὰς μακρὰς πλευρὰς ἀνὰ τρεῖς, καὶ συνδεομένων πρὸς ἀλλήλους διὰ μεγάλων σιδηρῶν συνδέσμων σχήματος I, μήκους 0.32 - 0.35 μ. Ἐκ τῆς ὁρατῆς ἀνωδομίας σφύζεται μόνον ὁ πρῶτος δόμος τοῦ βορείου τοίχου τοῦ σηκοῦ, τοῦ χωρίζοντος τοῦτον ἀπὸ τοῦ ἀδύτου (εἰκ. 80, 84), ὕψους 0.40 μ. καὶ πλάτους 0.50 μ., ἀποτελούμενος καὶ οὗτος ἐκ λίθων τοῦ ἀρχαίου ναῖσκου, διατηρούντων τὰς αὐλακας συνδέσεως καὶ τόρους ἐνίοτε πρὸς γόμφωσιν τοῦ ὑπεράνω δόμου.

¹ Ὑπενθυμίζομεν ὅτι αἱ διαστάσεις δίδονται ἐνταῦθα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σφωζομένων θεμελίων. Αἱ πραγματικαὶ

διαστάσεις ὁμῶς τῆς ἀνωδομίας ἦσαν αἰσθητῶς μικρότεραι, διότι οἱ τοῖχοι ἔβαινον ἐπὶ βαθμιδωτῆς κρηπίδος.

Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς τοῦ ἀδύτου δύο τριγωνικαὶ πλάκες (εἰκ. 80, 84, πίν. 2 γ, γ') ἀνεγνωρίσθησαν ὡς τύμπανα τῶν ἀετωμάτων τοῦ κλασσικοῦ ναῦσκου (ἀνωτ. σ. 38 - 39).

Εἰκ. 81. Ὁ πρόναος τοῦ ἐλληνιστικοῦ ναοῦ. Ἀποψις ἀπὸ Δυσμῶν.

Πλὴν τῆς δυτικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, βαινούσης ἐν μέρει, ὡς εἴπομεν, ἐπὶ τῆς κατωτάτης θεμελιώσεως τοῦ ἀρχαιοτέρου ναῦσκου, αἱ λοιπαὶ πλευραὶ ἔχουν ἴδιον

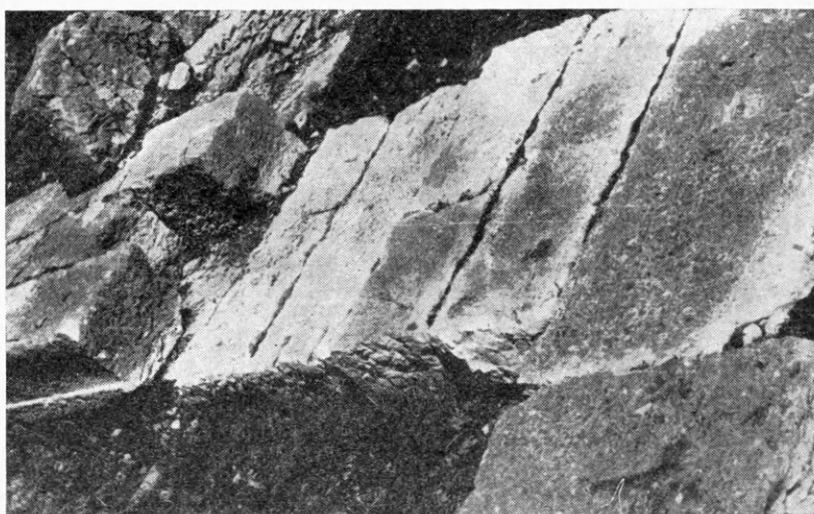
Εἰκ. 82. Τὸ θεμέλιον τῆς προσόψεως τοῦ ἐλληνιστικοῦ ναοῦ.

θεμέλιον (εἰκ. 82, πίν. 3B - B', Γ - Γ'), εἰς δὲ τὰ ἐκατέρωθεν τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ προνάου τμήματα ὑπόκειται ἰδιαίτερα ὑποθεμελίωσις, ὕψους 0.23 μ, πρὸς ἐξουδετέρωσιν

τῆς πρὸς Ν. καὶ Δ. κατωφερείας τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 82). Τὸ λοιπὸν ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς προσόψεως ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς μόνον στρώσεως λίθων, τοποθετημένων ὁμῶς μετὰ τὴν στενὴν πλευρὰν ἐπὶ τῆς γῆς (πλάτ. 0.38 - 0.40 μ.) οὕτως, ὥστε τὸ πλάτος τοῦ λίθου, 0.44 - 0.55 μ., νὰ καθίσταται ὕψος (εἰκ. 82)¹. Οἱ παρὰ τὰς γωνίας τῆς προστάσεως δόμοι χάριν μεγαλυτέρας σταθερότητος ἔχουν πλάτος σχεδὸν διπλάσιον τῶν λοιπῶν (εἰκ. 83).

Τῆς σφριζομένης εὐθυνηρίας, ἀντιστοιχοῦσης, ὡς εἵπομεν, πρὸς τὸ ὕψος τοῦ τοιχοβάτου, ἐφ' οὗ βαίνουν οἱ ὀρθοστάται τοῦ ἐλληνιστικοῦ περιβόλου, ἡ ἐξωτερικὴ ἀκμὴ τῆς ἄνω ἐπιφανείας, ὡς καὶ αἱ κάθετοι πλευραί, αἱ συνδεόμεναι μετὰ τῶν γειτονικῶν λίθων, φέρουν πλατεῖαν ἀναθύρωσιν, πλάτ. 0.10 - 0.12 μ. Πρὸς μείζονα στερεότητα οἱ ἐξωτερικοὶ λίθοι συνδέονται μετὰ τῶν γειτονικῶν διὰ τριῶν ἢ τεσσάρων συνδέσμων

Εἰκ. 83. Τμῆμα τοῦ θεμελίου τῆς ἀν. πλευρᾶς τοῦ προνάου τοῦ ἐλληνιστικοῦ ναοῦ.

σχήματος I, ἐνὸς ἢ δύο ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς. Οἱ σύνδεσμοι, μετὰ πέρατα ὀρθογώνια ἢ ἀκανονίστου τειραπλεύρου καὶ μετὰ ἄγγιστρα πυραμιδοειδῆ, εἰσέρχονται ἐντὸς τῶν τετραπλεύρων ἢ κυκλοτερῶν τόρμων, πλάτους 0.045 - 0.065 μ.

Ἐκ τοῦ μεγάλου πλάτους τῆς θεμελιώσεως καὶ τῆς εὐθυνηρίας (1.40 - 1.45 μ.), κατὰ τὸ πλεῖστον ἀποτελεσθείσης ἐκ τῆς παραθέσεως τριῶν κατὰ πλάτος ὀρθογωνίων λίθων τοῦ ἀρχαιοτέρου ναῖσκου, συνάγεται ὅτι ὁ ναὸς ἔβαινεν ἐπὶ διβάθμου ἢ τριβάθμου κρηπίδος. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἄλλοθεν. Ἡ πρὸς ἀνατολὰς κατὰ 2.70 μ. ἐπέκτασις τοῦ ἐλληνιστικοῦ ναοῦ ἀπέβλεπεν, ὡς εἵπομεν, ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὴν τοποθέτησιν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος τοῦ οἰκοδομήματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸν σχηματισμὸν μετὰ τοῦ ἀμέσως πρὸς ἀνατολὰς πρώτου κίονος κανονικοῦ μεταξονίου, ἴσου πρὸς 1.70 μ. Ἡ νέα ἀνατολικὴ μακρὰ πλευρὰ τοῦ προστύλου ναοῦ ἔπρεπε δηλ. νὰ διέρχεται διὰ τῆς θέσεως τοῦ πρώτου πρὸς ἀνατολὰς κίονος, ἥτοι εἰς ἀπόστασιν 1.70 μ. ἀπὸ

¹ Ὡς εἵπομεν, αἱ λιθοπλινθίδες αὗται προέρχονται ἀπὸ τοῦ πάχους τῶν τοίχων εἶναι 0.49—0.50 μ. κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τοῦ παλαιότερου ναῖσκου, τοῦ

τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἀρχαίου ναύσκου. Ἐπομένως ὁ νέος ἀνατολικὸς τοίχος τοῦ τετραστύλου ναοῦ ἔβαινε ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ θεμελίου, τὸ δὲ λοιπὸν τμήμα τῆς κρηπίδος ἐχρησίμευεν ὡς βάσις ἀναβαθμῶν (πίν. 9). Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ προέκτασις τῶν ἀξόνων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ἐλληνιστικοῦ ναοῦ καὶ τῶν γωνιαίων κίωνων τῆς προστάσεως διέρχονται διὰ τοῦ κέντρου τῶν τεσσάρων μεσαίων κίωνων τῆς νοτίας στοᾶς καὶ τῶν ἰσαρίθμων κίωνων τοῦ συγχρόνως μὲ τὸν ναὸν προστεθέντος τετραστύλου προπύλου.

Κατασκευαστικῶς προκύπτει ὅτι οἱ γωνιαῖοι κίονες τοῦ προνάου καὶ αἱ μακραὶ πλευραὶ τοῦ εὐρίσκονται κατὰ 0.75 μ. ἢ καὶ τι πλεον ἐσωτερικῶς τῆς ἐξωτερικῆς ἀκμῆς τῆς εὐθυνηθρίας. Προφανῶς τὴν θέσιν ταύτην ἐπέβαλον οἱ προϋπάρχοντες κίονες τῆς ΒΑ. στοᾶς. Ἡ διεύρυνσις δηλ. τοῦ ναοῦ πρὸς ἀνατολὰς ὑπελογίσθη τοιαύτη, ὥστε ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ ἀνατολικὸς τοίχος νὰ σχηματίζῃ μετὰ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς γειτονικοῦ κίονος ἄρτιον μεταξόνιον, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ τοίχος οὗτος καὶ ὁ πρὸ αὐτοῦ γωνιαῖος κίων τοῦ προνάου νὰ εὐρίσκωνται εἰς τὴν αὐτὴν γραμμὴν μὲ τὸν ἀντίστοιχον κίονα τοῦ προπύλου καὶ μὲ τὸν ἕκτον κίονα τῆς νοτίας στοᾶς (πίν. 9). Ποίους ἄλλους περιορισμοὺς ἀντιμετώπιζεν ὁ νέος ἀρχιτέκτων θὰ ἴδωμεν κατωτέρω. Κατὰ ταῦτα δὲν διηυρύνθη ὁ ναὸς πρὸς ἀνατολὰς κατὰ 2.70 μ., ὡς δεικνύει ἡ θεμελίωσις αὐτοῦ, ἀλλὰ κατὰ ἓν ἄρτιον μεταξόνιον (1.70 μ.), καταργηθέντος πρὸς τοῦτο ἑνὸς κίονος τῆς ΒΑ. στοᾶς. Ἐπομένως τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ ἀπὸ τοῦ κέντρου τῶν τοίχων ὑπελογίσθη εἰς τρία ἀκριβῶς μεταξόνια (5.10 μ.), ἔναντι τῶν δύο περίπου (3.60 μ. περίπου) τοῦ παλαιότερου ναύσκου¹.

Ἀλλὰ τὴν ὑπαρξιν προσέτι βαθμιδωτῆς κρηπίδος προϋποθέτει καὶ ἡ μορφή τοῦ ΒΑ. ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου· διότι κατὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ νέου ναοῦ ἀπεκόπη τμήμα τοῦ ΒΑ. περιβόλου. Εἰς τὸν πίν. 2B6 καὶ εἰς τὴν τομὴν Β-Β' (εἰκ. 84) εἶναι φανερόν, ὅτι ὁ μὲν τοιχοβάτης, ἀποκοπὴς ἀνωμάλως ἔνεκα τῆς διευρυνθείσης ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ἐφάπτεται σχεδὸν τῆς παρακειμένης εὐθυνηθρίας τούτου, ὁ ὑπερκείμενος ὁμῶς ὀρθοστάτης ἀπέχει ταύτης 0.40 μ. περίπου. Δεδομένου δέ, ὅτι τὸ πλάτος τῶν ὀρθοστατῶν οὐδέποτε εἶναι μικρότερον τῶν 0.90 μ., ἡ γεφύρωσις τοῦ κενοῦ τῶν 0.40 μ. δι' ἑνὸς ὀρθοστάτου τόσον στενοῦ θὰ ἀπετέλει αἰσθητὴν ἀνωμαλίαν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ ὀρθοστάτης, ὢν πλατύτερος, ἔβαινε καὶ ἐπὶ τῆς εὐθυνηθρίας τοῦ ναοῦ, συνδεόμενος μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου αὐτοῦ.

Ἀναμφιβόλως λοιπὸν οἱ τοῖχοι τοῦ ἐλληνιστικοῦ ναοῦ ἔβαινον ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τῆς κρηπίδος, τὸ δὲ λοιπὸν τμήμα κατελάμβανον αἱ βαθμίδες τῆς κρηπίδος οὕτως, ὥστε νὰ τηρῶνται αἱ κάτωθι προϋποθέσεις, 1) σχηματισμὸς κανονικῶν μεταξονίων μεταξὺ τῶν ἑκατέρωθεν τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ τμημάτων τῆς βορείου στοᾶς καὶ 2) ἡ ἐπὶ τῶν αὐτῶν ἀξόνων τοποθέτησις τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ καὶ τῶν γωνιαίων κίωνων τοῦ προνάου μὲ τοὺς τέσσαρας μεσαίους κίονας τῆς νοτίας στοᾶς

¹ Ἐὰν ἐκ τοῦ πλάτους τῆς θεμελίωσεως τοῦ ναοῦ (7.04 μ.) ἀφαιρεθῇ τὸ ἄθροισμα τῶν 3 μεταξονίων + 0.50 μ., ὅσον τὸ πάχος τοῦ ἑνὸς τοίχου, ἢ τοῖ 1.70 × 3 + 0.50 μ. = 5.60 μ., ἡ προκύπτουσα διαφορὰ

(704 — 560 = 144 μ.) εἶναι περίπου τὸ πλάτος τῶν ἀναβαθμῶν ἑκατέρωθεν τοῦ ναοῦ, ὅπερ δύναται νὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς δύο ἢ τρεῖς ἑκατέρωθεν τοῦ ναοῦ ἀναβαθμούς.

καὶ μὲ τοὺς γωνιαίους κίονας τοῦ τετραστύλου προπύλου. Ἐκ τῶν δεδομένων τούτων προκύπτει ὅτι ὁ πρόναος καὶ τὸ ἄδυτον εἶχον ἐσωτερικὰς διαστάσεις 2.50×4.60 μ., ὁ δὲ κυρίως σηκὸς 5×4.60 μ., δηλαδή τὸ βάθος τοῦ σηκοῦ ὑπελογίσθη ἴσον πρὸς τὸ ἄθροισμα τοῦ βάθους τοῦ προνάου καὶ τοῦ ἀδύτου, τοῦ τελευταίου τούτου προβάλλοντος πρὸς βορρᾶν συμμετρικῶς ὡς πρὸς τὸ προέχον ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τετράστυλον πρόπυλον.

β'. ΤΟ ΠΡΟΠΥΛΟΝ

Πίν. 2 Γ5 - Γ8

Κατὰ τὴν νέαν οἰκοδομικὴν φάσιν τὴν παλαιότεραν πρόστασιν τῆς νοτίας πλευρᾶς διεδέχθη τετράστυλον πρόπυλον, ἔχον πλάτος κατὰ τὴν σφρζομένην εὐθυ-

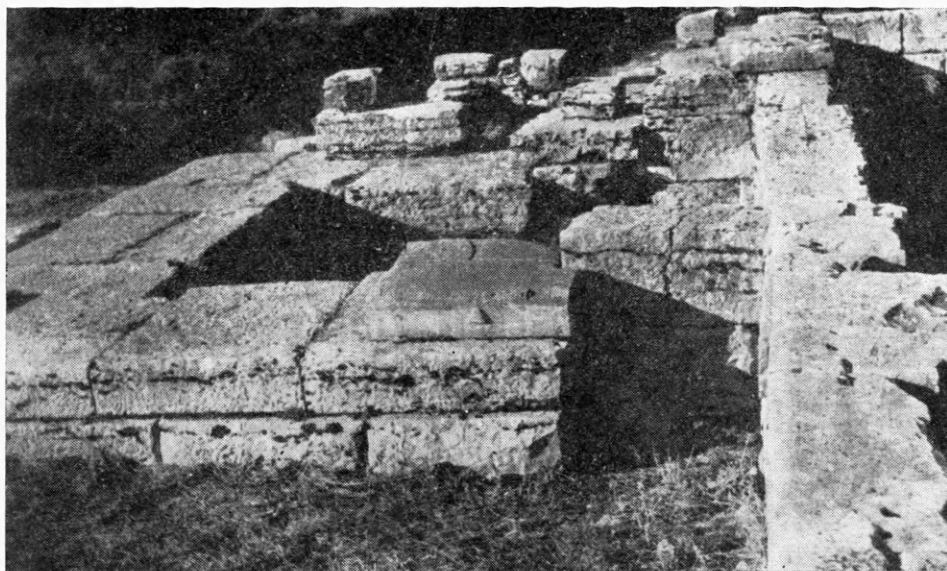
Εἰκ. 84. Ὁ ἐλληνιστικὸς ναὸς εἰσχωρῶν ἀπὸ Βορρᾶ εἰς τὴν ἱερὰν οἰκίαν. (Ἀποψις ἀπὸ Βορρᾶ.)

τηρίαν 7.10 μ., μῆκος 5.18 μ.¹, ἀπέχον δὲ συμμετρικῶς ἀπὸ τῶν ἐκατέρωθεν γωνιῶν τοῦ ἐλληνιστικοῦ περιβόλου (εἰκ. 66). Τὴν μεταγενεστέραν κατασκευὴν τοῦ προπύλου μαρτυρεῖ τὸ μέγα πλάτος τῆς θεμελιώσεως τῆς κρηπίδος ($1.70 - 1.85$ μ. πίν. 2 Γ5 - Γ8 καὶ 3 Γ5 - Γ6), ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ μικρὸν πάχος τοῦ περιβόλου καὶ τῶν παραστάδων τῆς παλαιᾶς προστάσεως (0.60 μ.), μετὰ τῶν ὁποίων συνδέεται ἀνοργάνως. Προσέτι ἡ θεμελίωσις τοῦ προπύλου εἰσχωρεῖ βαθύτερον, ὁλόκληρος δὲ ἡ κρηπὶς μέχρι τῆς ὑποθεμελιώσεως παραμένει ἀσύνδετος πρὸς τὰς παραστάδας τῆς παλαιότερας προστάσεως, ὡς ξένον σῶμα (εἰκ. 85). Ἐπὶ πλέον τὸ μεταξὺ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ περιβόλου καὶ τῆς κρηπίδος τοῦ προπύλου ὀρθογώνιον κενόν, διαστάσεων

¹ Τὸ πλάτος τῆς κρηπίδος τοῦ 7.10 μ. εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ. Ὑπόκειται καὶ ἐδῶ ὁ ἐμβάτης

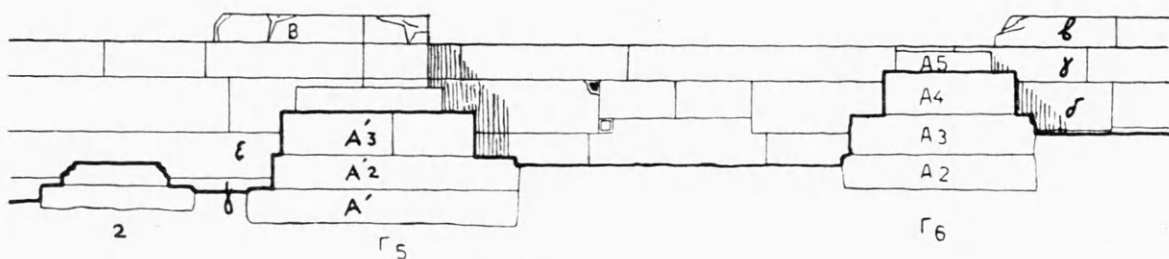
$M = 1.70$ μ. ἤτοι διαστάσεις τοῦ προπύλου 3×4 M.

0.65 × 0.80 μ., δὲν θὰ εἶχε λόγον ὑπάρξεως, ἐὰν ὄντως τὸ προπύλον ᾗτο σύγχρονον¹. Ὡσαύτως αἱ στρώσεις τοῦ βαθμιδωτοῦ κρηπιδώματος τούτου δὲν εὐρίσκονται εἰς ἀντιστοιχίαν πρὸς τοὺς δόμους τῆς κρηπίδος τοῦ οἰκοδομήματος, ἢ δὲ εὐθυνητρία Α3

Εἰκ. 85. Τὸ προπύλον ἐξ ἀνατολῶν.

εὐρίσκεται ὑψηλότερον, ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὸ μέσον τοῦ ὁρατοῦ δόμου δ (πίν. 3 Α-Α' Γ5-Γ6, εἰκ. 86)². Τέλος ἡ διάφορος τεχνικὴ τῆς δομῆς, ὅπως οἱ μικροὶ τριγωνικοὶ ἀγκῶνες, αἱ μικραὶ αὐλακες συνδέσεως (μῆκ. 0.18 μ., εἰκ. 29γ), ἢ πλατυτέρα περιτέ-

Εἰκ. 86. Τομὴ προπύλου.

νεια, κοσμουμένη μὲ τὴν κατὰ μέτρα περίτεχνον γραμμωτὴν χάραξιν, ὁμοίαν πρὸς τὴν περιτένειαν τοῦ ναοῦ Θ (εἰκ. 87), ἐπιβεβαιοῦν τὴν μεταγενεστέραν προσθήκην τοῦ προπύλου³.

1 Ἡ ἐκατέρωθεν τῶν ναῶν Α, Θ καὶ Ζ προεξοχή τῆς κρηπίδος τῆς προστάσεως δὲν παρουσιάζει τὴν ἀνωμαλίαν τοῦ ὀρθογωνίου ἀρχιτεκτονικοῦ κενοῦ τοῦ προπύλου.

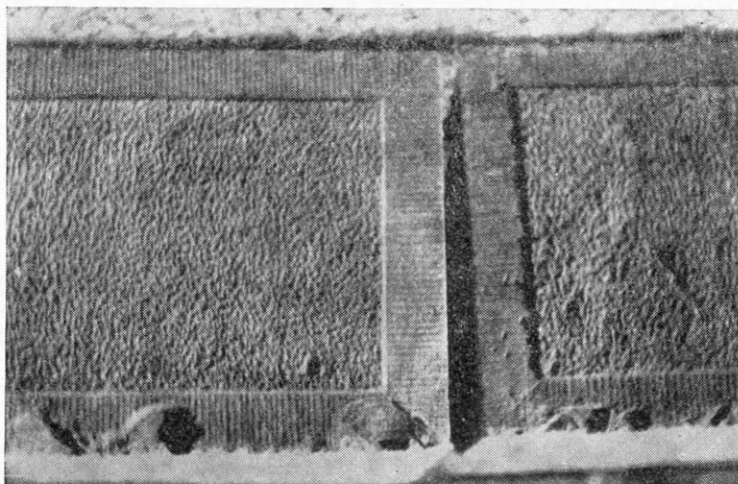
2 Ἡ ἐπὶ ὑψηλοτέρου δαπέδου κατασκευὴ τῆς εὐθυνητρίας τῆς βαθμιδωτῆς κρηπίδος τοῦ προπύλου ὀφείλεται προφανῶς εἰς τὰς πρὸ τοῦ οἰκοδομήματος σχη-

ματισθείσας ἐπιχώσεις. Ἐνεκα τούτου ἐθεωρήσαμεν καὶ τὸ βάθρον 1 οὐχὶ παλαιότερον τοῦ προπύλου, πιθανώτατα δὲ πολὺ μεταγενέστερον, ἐνῶ τὸ βάθρον 2 εἶναι περίπου σύγχρονον ἢ καὶ παλαιότερον ἐκείνου.

3 Ὁ τρόπος οὗτος τῆς ἐπεξεργασίας τῆς περιτένειας εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Δήλου IG II 2², (I), 1670, στ. 18, ὀνομάζεται κατὰμυτος, ἐ/| γκριβεὶ κατὰμυτα (=κατά-

Ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς τῆς κρηπίδος τούτου μαρτυρεῖ ἐπίσης τὴν πρὸς Δ. ἰδίᾳ κατωφέρειαν τοῦ ἐδάφους, διότι ἐνῶ ὁ δόμος τῆς δεξιᾶς (ἀνατολικῆς) πλευρᾶς (εἰκ. 86 Α3), ὕψους 0.42-0.43 μ., ἀποτελεῖ τὴν εὐθυνητήριαν ταύτης, ὡν ὁρατὸς κατὰ τὴν ἀνωτέραν ἐπιφάνειαν, ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὸ μέσον περίπου τοῦ δόμου δ, κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν, ὁ αὐτὸς δόμος εἶναι ἐλεύθερος, ἐν μέρει δὲ καὶ ὁ ὑπ' αὐτὸν δόμος Α'2, ἰσοῦψῆς πρὸς τὸ βάθρον 2 (ἀνωτ. σ. 74-76). Ὅθεν εἰς μὲν τὴν ἀνατολικὴν πλευράν τὸ ὁρατὸν τμήμα τῆς κρηπίδος ἀπετέλουν οἱ δόμοι Α4 καὶ Α5, εἰς δὲ τὴν δυτικὴν ὁ δόμος Α'3, ἐν μέρει δὲ καὶ ὁ Α'2. Τῆς κρηπίδος διατηρεῖται πλήρως ἡ στρώσις Α3-Α'3, ἀποτελοῦσα τὴν εὐθυνητήριαν, ἐφ' ἧς ἔβαινεν ἡ ὑπεράνω βαθμιδωτὴ κρηπίς. Εἶναι

Εἰκ. 87. Λεπτομέρεια βαθμίδος τοῦ προνάου τοῦ ναοῦ Θ
μὲ τὴν κατὰ μίττα ἐγγράφειν.

κατεσκευασμένη ἐξ ὀρθογωνίων λίθων, διαστάσεων $1.40-1.60 \times 0.70-0.90$ μ., τοποθετημένων ἐναλλάξ οὕτως, ὥστε εἰς τὸ μῆκος τοῦ ἐνὸς δόμου ($1.40-1.60$ μ.) νὰ ἀντιστοιχοῦν δύο κατὰ πλάτος τοποθετημένοι λίθοι. Τῆς πρώτης ὁρατῆς στρώσεως (Α4), ἐκ τοῦ αὐτοῦ λίθου τῆς κρηπίδος κατεσκευασμένης, διατηρεῖται ἡ ἀνατολικὴ πλευρά, εἰς δὲ λίθος ἐπὶ τῆς δυτικῆς, πλησίον τῆς παραστάδος τῆς προστάσεως, ὕψ. 0.25 μ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια φέρει αὐλάκας συνδέσεως (εἰκ. 29γ) καὶ τετραγωνικὸν τόρμον γομφώσεως 4×4 ἐκ., βάθους δὲ 4-4,5 ἐκ. Ἡ ὁρατὴ κάθετος πλευρά, εἰσέχουσα ὡς πρὸς τὸν δόμον Α3 κατὰ 0.08 μ., εἶναι ἐπιμελέστερον λαξευμένη. Ἐπ' αὐτῆς καὶ 0.205 μ. ἐσωτερικῶς τῆς

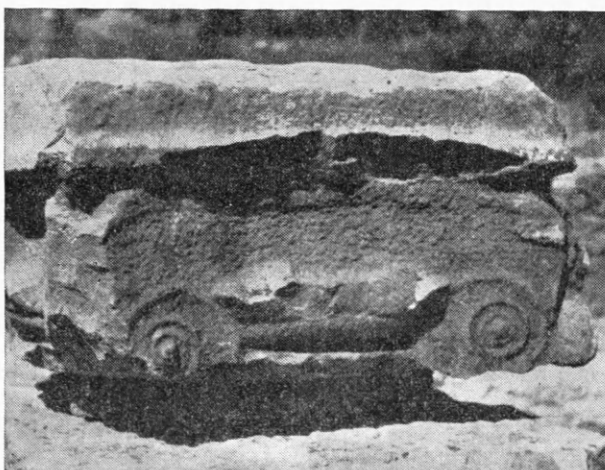
μιττα ἢ κατὰ μίττα, πρβλ. καὶ LIDDELL-SCOTT, ἐν λ. καὶ H. LATTERMANN, Griechische Bauinschriften, 1908, σ. 61). Ἡ τεχνικὴ αὕτη, τυχαίως γενομένη εἰς τὸ οἰκοδόμημα Ε' τῶν χρόνων τοῦ Πύρρου (ἀνωτ. σ. 57), ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὸν ναῖσκον Ζ, βραδύτερον δὲ εἰς τὸ πρόπυλον καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸν ναῖσκον Θ (εἰκ. 87) συστηματικώτερον. Ἐδῶ αἱ παράλληλοι γραμμώσεις ἀπέβησαν αὐστηρῶς παράλληλοι καὶ βαθεῖαι. Μὲ τὸ πλάγιον φῶς τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων αἱ δημιουργούμεναι φωτοσκιάσεις ἐπὶ τῆς περιτενείας καὶ τοῦ στικτοῦ ἀπέρρου προσοδίδουν εὐχάριστον διακοσμητικότητα εἰς τὴν

ἐπιφάνειαν τοῦ λίθου, τονίζουσαι τὰς ὀριζοντίους ἀκμὰς τῶν βαθμίδων τῆς κρηπίδος. Ἀπόπειραν τοιαύτης διακοσμῆσεως ἀποτελοῦν αἱ γραμμαὶ εἰς τὰς ἀκμὰς τῶν λίθων εἰς τὸν ναὸν Β3 Καλυδῶνος, E. DYGGVE, Das Laphrion, σ. 31, εἰκ. 23, 31 καὶ πίν. XXVIII, καὶ εἰς τὸν μέγαν ἀναλημματικὸν τοῖχον τοῦ Ἱεροῦ. Ὁμοίᾳ πρὸς τὴν κατὰ μίττα ἐγγράφειν τοῦ ναῖσκου Θ τῆς Δωδώνης ἀπαντᾷ εἰς ἐνεπίγραφον πλάκα ἐν Θέρμῳ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, ΑΔ 1, 1915, σ. 49(21), IG IX, 1, 76.

ἀκμῆς βαίνει ὁ πρῶτος ἀναβαθμὸς (Α5), τοῦ ὁποίου, ὡς ἐλέχθη, σφύζεται μόνον εἰς λίθος παρὰ τὴν δεξιὰν παραστάδα (εἰκ. 85-86) ὕψους 0.195 μ., πεποιημένος ἐκ καλῆς ποιότητος λευκοῦ ἀσβεστολίθου, ὡς καὶ ὁ τοιχοβάτης τοῦ ἐλληνιστικοῦ περιβόλου. Πέριξ τῶν ἀκμῶν περιτένεια, πλάτ. 0.03 μ., μὲ τὴν γνωστὴν κατὰ *μίττα* χάραξιν κτενίου, ὁμοίαν πρὸς τὴν χάραξιν τοῦ ναΐσκου Θ, περιβάλλει ἐλαφρῶς ἐξέχον ἀπεργον μὲ στικτὴν διακόσμησιν ὁδοντωτῆς σφύρας καὶ μικρὸν τριγωνικὸν ἀγκῶνα, διαστάσεων 8.5×7.5 ἐκ.¹

Ἐπὶ τῆς καθέτου πλευρᾶς, τῆς γειτονεύουσας πρὸς τὸν παρακείμενον ἐλλείποντα δόμον, ὑπάρχει πλατεῖα ἀναθύρωσις, ἐπὶ δὲ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τὸ ἥμισυ αὐλάκος συνδέσεως, μήκους 0.088 μ.

Τὸ ὑπολειπόμενον μέχρι τοῦ τοιχοβάτου (β) ὕψος (0.39 μ.) ἀπαιτεῖ δύο εἰσέτι ἀναβαθμοὺς Α6-Α7, ὕψους 0.195 μ., πλάτους 0.25 μ., ὅσον καὶ ὁ κατώτερος Α5, ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ὁποίου καὶ 0.25 μ. ἐσωτερικῶς τῆς ἀκμῆς ἴχνη λαξεύσεως δεικνύουν τὴν θέσιν τοῦ ὑπεράνω ἀναβαθμοῦ Α6.

Εἰκ. 88. Ἰωνικὸν κιονόκρανον ἐξ ἀσβεστολίθου τοῦ προπύλου τῆς ἱερᾶς οἰκίας. (Τέλος 3ου π.Χ. αἰ.)

Τὸ πρόπυλον λοιπὸν ἀπετελεῖτο ἐκ πλατέος κρηπιδώματος μετὰ δύο ἐλευθέρων ἀναβαθμῶν καὶ τρίτου (Α7), τοῦ ὑποβατήρος, ἐφ' οὗ ἔβαιναν ἡ πρόστασις². Ἀφαιρουμένου τοῦ ἄθροίσματος τοῦ πλάτους τῶν τριῶν ἀναβαθμῶν τῆς κρηπίδος $(0.205 + 0.25 + 0.25) \times 2 = 1.41$ μ. ἀπὸ τοῦ πλάτους τοῦ προπύλου, ὑπολογιζομένου ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀναβαθμοῦ Α4 εἰς 6.94 μ., προκύπτει πλάτος στυλοβάτου 5.53 μ. Ἐκ τούτου δέ, ἐὰν ἀφαιρέσωμεν πάλιν τὸ ἄθροισμα τῆς ἀποστάσεως τῶν ἀξόνων τῶν γωνιαίων κιόνων ἀπὸ τῶν ἀκμῶν τοῦ στυλοβάτου, ἴσον πρὸς 0.50 μ. περίπου, προκύπτει διαφορὰ ἴση πρὸς τρία μετὰξόνια $\left(\frac{5.03}{3} = 1.68 \mu.\right)$. Ὅμοίως δυνάμεθα νὰ ὑπολογίσωμεν τὸ μήκος τοῦ προπύλου ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ στυλοβάτου, ἴσον πρὸς $370 - (0.205 + 0.25 + 0.25) = 3.00$ μ.,

1 Ὑπενθυμίζομεν ὅτι οἱ διακοσμητικοὶ τεκτονικοὶ ἀγκῶνες τοῦ τοιχοβάτου τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ κτηρίου (297-274 π.Χ.) εἶναι ὀγκωδέστεροι καὶ ἡμικυκλικοί.

2 Ὅμοίως καὶ ὁ τετράστυλος ναὸς τοῦ οἰκοδομήματος Ε', ἡ πρόστασις τοῦ ναΐσκου Θ καὶ τοῦ δωρικοῦ

τετραστύλου Α ἔβαινον ἐπὶ τοιαύτης βαθμιδωτῆς κρηπίδος. Αἱ βαθμίδες τοῦ Θ ἔχουν τὴν αὐτὴν περίτεχνον ἐργασίαν, δηλαδὴ τὴν στίξιν τοῦ ἀπέργου καὶ τὴν κατὰ *μίττα* χάραξιν τῆς περιτενείας.

ὅσον δηλ. απαιτεῖται διὰ τὰ δύο μεταξόνια ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν πλευρῶν τοῦ προπύλου. Ὅθεν ἐπὶ τοῦ προπύλου, προστεθέντος βραδύτερον πρὸ τῆς παλαιᾶς προστάσεως, ἔβαινον ἐπὶ τῆς προσόψεως τέσσαρες κίονες, δύο δὲ ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν πλευρῶν. Τοιαύτη τετράστυλος πρόστασις διεπιστώθη ἐπίσης καὶ εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ, ὅστις ἐπίσης ἔφερε παρομοίαν βαθμιδωτὴν κρηπίδα. Τὸ γεγονός, ὅτι ἀμφότερα τὰ κτίσματα φαίνονται σύγχρονα καὶ εὗρισκονται εἰς πλήρη ἀντιστοιχίαν, ἐπιτρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι καθ' ὅμοιον τρόπον ἦτο κατεσκευασμένη καὶ ἡ κρηπίς τοῦ ναοῦ, ἀποτελουμένη ἐκ τριῶν ἀναβαθμῶν ἐπίσης, διότι τὸ πλάτος τοῦ θεμελίου τοῦ ναοῦ (1.40 μ.) ἐπιτρέπει, ὡς εἴπομεν, τὴν ἀνάπτυξιν τριῶν ἀναβαθμῶν.

Ἐκ τοῦ ἀνευρεθέντος κατὰ τὰς παλαιότερας ἀνασκαφὰς τοῦ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ παρὰ τὸ πρόπυλον ἀσβεστολιθικοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου (εἰκ. 88)¹ καὶ ἐκ τῶν ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ συλλεγέντων μικρῶν συντριμμάτων ἰωνικῶν κίωνων ὡς καὶ τμήματος βάσεως μὲ τὴν διπλὴν σπεῖραν (εἰκ. 89 - 90), προκύπτει ὅτι ὁ ναὸς καὶ τὸ πρόπυλον ἦσαν ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ ναοὶ τοῦ Ἱεροῦ ἐξαιρέσει τοῦ Α.

Ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ προπύλου διατηροῦνται κατὰ χώραν τέσσαρες ἐφθαρμένοι ὀρθογώνιοι λίθοι, ἀσύνδετοι μετὰ τῶν (εἰκ. 66, πίν. 2), ἰσοῦψεῖς πρὸς τὴν εὐθυνητήριαν, μήκους 4.10 μ., πλάτους 0.85 - 0.95 μ. Ἄν καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ἔχει ἀποτριβῇ, ἔνεκα τῆς κακῆς ποιότητος τοῦ ἀσβεστολίθου, διακρίνονται εἰσέτι λαξεύματα ἐπὶ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου ἐξ Ἀνατολῶν λίθου, πλάτους 0.52 μ., πρὸς ἑδρασιν ἴσως ἀναβαθμοῦ τινος. Πιθανῶς λοιπὸν πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ προπύλου ὑπῆρχε καὶ ἕτερος ἀναβαθμὸς, λόγῳ τῆς ἐκεῖ κατωφερείας τοῦ ἐδάφους.

γ'. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΟΣ

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι ὁ τετράστυλος ἰωνικὸς ναὸς καὶ τὸ τετράστυλον πρόπυλον κατεσκευάσθησαν συγχρόνως, ἂν καὶ μερικαὶ ἐπουσιώδεις τεχνικαὶ λεπτομέρειαι δυνατόν νὰ δημιουργήσουν μερικὰς ἀμφιβολίας. Οὕτω π.χ., ἐνῶ οἱ σύνδεσμοι τοῦ προπύλου εἶναι μικροὶ αἱ δὲ αὐλακες ἔχουν τετραγωνικοὺς τόρμους (μῆκ. συνδέσμων 0.17 - 0.18 μ.), οἱ σύνδεσμοι τοῦ στερεοβάτου τοῦ ναοῦ εἶναι κατὰ πολὺ μεγαλύτεροι (0.32 - 0.35 μ.), οἱ δὲ τόρμοι τῶν κατὰ κανόνα ἀνωμάλου κυκλοτεροῦς σχήματος. Προσέτι οὐδεὶς λίθος τῆς κρηπίδος τοῦ προπύλου προέρχεται ἐκ παλαιότερας χρήσεως, ὡς οἱ λίθοι τῶν θεμελίων τοῦ ναοῦ. Ἀλλ' ἀμφότεροι οἱ λόγοι οὗτοι δὲν φαίνονται τόσον ἰσχυροί, ἵνα ἐξασθενήσουν τὴν ἄποψιν, ὅτι ἀμφότεραι αἱ κατασκευαὶ τόσον ὀργανικῶς πρὸς τὸ οἰκοδόμημα συνδεδεμέναι καὶ ὡς ἐξ ἑνὸς ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου προερχόμεναι, κατεσκευάσθησαν συγχρόνως. Προσέτι ἡ τεχνικὴ λεπτομέρεια, ἡ ἀπαντῶσα εἰς τὸν μοναδικὸν λίθον τοῦ α' ἀναβαθμοῦ τοῦ προπύλου μὲ τὴν μόλις διακρινομένην κατὰ μίττα διακόσμησιν τῆς περιτενείας, ὁμοιάζει πρὸς τὴν τεχνικὴν τοῦ τετραστύλου ναῖσκου Θ, ὁ ὁποῖος ὠκοδομήθη συγχρόνως μετὰ τοῦ τετραστύλου ναοῦ τοῦ οἰκοδομήματος Ε¹, περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. Τὰ ἐλάχιστα συντρίμματα κεράμων τῆς στέγης

¹ Ἡπ. Χρον. ἔ. ἀ. σ. 218, πίν. 10β (εἰς τὴν εἰκόνα ἀνεστραμμένον).

(κατάλ. ἀρ. 10, 11, 14-16, 21), τὰ ὅποια δύνανται ἴσως νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τοὺς χρόνους τῆς Δημοκρατίας (234/3-168/7 π.Χ.), καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ὑποδεικνύουν τὴν περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} ἢ καὶ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰῶνος κατασκευὴν των.

Τὰ μόνα βέβαια ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὸ ἰωνικὸν κιονόκρανον τοῦ προπύλου (εἰκ. 88)¹ καὶ τμήμα ἰωνικῆς βάσεως κίονος μὲ δύο σπείρας (εἰκ. 89-90) ἐξ ἀσβεστολίθου, ὑποδεικνύουν προχωρημένον 3^{ον} π.Χ. αἰ. Τὸ πρῶτον εἶναι ἀρχαιότερον τῶν κιονοκράνων τῆς αἰθούσης Π τοῦ Ἡρώου τῆς Καλυδῶνος, τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰ.², νεώτερον δὲ ἀσφαλῶς τοῦ κιονοκράνου τῆς Φιλιππείου στοᾶς τῆς Ὀλυμπίας, ἀνεγερθείσης εὐθὺς μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην³. Αἱ ὑψηλαὶ ἀναλογίαι τοῦ ἐπιθήματος καὶ τοῦ ἄβακος ἐνθυμίζουν τὰ κιονόκρανα τῆς Παλαιστρας τῆς Ὀλυμπίας, χρονολογουμένης εἰς τὸν

Εἰκ. 89. Βάσις ἰωνικοῦ κίονος ἐξ ἀσβεστολίθου.

Εἰκ. 90. Κατατομὴ τῆς βάσεως εἰκ. 89.

3^{ον} ἢ καὶ τὸν 2^{ον} π.Χ. αἰ.⁴, ἔνθα, ὡς καὶ εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Καλυδῶνος, ὑπὸ τὸ κυμάτιον τοῦ ἔχινου ἐπίσης ἡμικυλινδρική ταινία, ὡς μίσχος τοῦ καλυκοειδοῦς ἄνθους, περιζώνει τὴν βάσιν τοῦ ἔχινου. Τὸ τελευταῖον τοῦτο φυτικὸν κόσμημα ἐνθυμίζει παρόμοια κιονόκρανα ἐκ τοῦ Νυμφαίου τῆς Φοινίκης καὶ τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου τῆς Δωδώνης

¹ Ἐκ καλῆς ποιότητος ἀσβεστολίθου, ἀλλ' ἀτυχῶς πολὺ κατεστραμμένον. Ἐπιφάνεια τραχεῖα, φέρουσα μικρὰς κοιλότητας, ἵνα διευκολυνθῇ ἡ πρόσφυσις τοῦ ἐκ μαρμαροκονίας ἐπιχρίσματος, διὰ τοῦ ὁποίου ἐκαλύπτετο ἡ ἐπιφάνεια, παρέχοντος τὴν ἐντύπωσιν μαρμάρου. Ὁ ὑπὸ τὸ κιονόκρανον σφόνδυλος φέρει 20 ἰωνικάς ραβδώσεις. Ὑψος κιονοκράνου μετὰ τοῦ κίονος 0.335 μ., διάμ. κίονος 0.365 μ., διαστ. ἄβακος 0.465 × 0.465 μ., ὕψος τούτου 0.107 μ. Ἐπὶ τοῦ τελευταίου δύο τόρμοι εἰς τὸ μέσον καὶ ἕτεροι δύο τοῦλάχιστον ἐπὶ τῶν ἄκρων πρὸς γόμφωσιν τοῦ ἐπιστυλίου, ἕτεροι τρεῖς τόρμοι ὑπὸ τὸ συμφυρὲς τμήμα τοῦ κίονος. Αἱ ραβδώσεις ἐξικνούμεναι μέχρι τοῦ ἔχινου ἔχουν εὐθεῖαν ἀπόληξιν. Τρεῖς ἐλαφρῶς ἐξέχουσιν σπείραι, τομῆς ἡμικυκλικῆς,

περιβάλλουν χαμηλὸν ὀφθαλμὸν μὲ ὀπὴν ἐπὶ τοῦ κέντρου. Τὴν βάσιν τοῦ ἔχινου περιβάλλει σχοινίον, ἀνάμνησις μίσχου καλυκομόρφου ἄνθους. Ἐκ τῶν σπειρῶν ἐκφύεται ἡμιανθέμιον. Ἐργασία γενικῶς ἐν ἀβαθεῖ ἀναγλύφῳ, τοῦ ὁποίου ὁμως τὴν πλαστικότητα συνεπλήρωσε τὸ ἐπίχρυσμα, ἀρθρώσεις χαλαρὰ καὶ ἀναλογίαι βαρεῖαι.

² E. DYGGVE - FR. ROULSEN - C. RHOMAIOS, *Das Heroon von Kalydon*, 1934, σ. 331-332, εἰκ. 35 καὶ πίν. IV, 1.

³ Olympia II, πίν. 81, 1. E. KUNZE - H. SCHLEIF, *Olympische Forschungen I*, πίν. 7.

⁴ E. KUNZE - H. SCHLEIF, *IV Bericht über die Ausgrabungen in Olympia 1940/41*, σ. 19, εἰκ. 6, πίν. 7 καὶ Olympia II, πίν. 74, 6 καὶ 13.

(τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ.), ἔνθα ὁμως συναντῶμεν ἄνθος, ὑψηλὸν ἐπίθημα, ἀλλὰ χαμηλὸν ἄβακα¹, ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ ἐντὸς τοῦ Καταγωγίου τῆς Κασσώπης ἀνευρεθέντα, ἀλλ' ἐξ ἄλλου οἰκοδομήματος προερχόμενα, ἐπτὰ κιονόκρανα, μὲ ὁμοίαν διακόσμησιν σαλπυγοειδῶν ἀνθέων (εἰκ. 78)².

Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω τὸ κιονόκρανον τῆς εἰκ. 88 εἶναι ἀρχαιότερον τῶν χρόνων τῆς ρωμαϊκῆς κατακτήσεως τῆς Ἡπείρου (168/7 π.Χ.) καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ χρονολογήσωμεν τοῦτο ἐντὸς τοῦ 3^{ου} ἢ εἰς τὰς πρώτας δεκαετίας τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰ., εἰς τοὺς χρόνους τοῦ λιθίνου προσκηνίου τοῦ θεάτρου τῆς Δωδώνης. Εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἀνήκει ἐπίσης καὶ τὸ τμήμα βάσεως τοῦ ἰωνικοῦ κίονος (εἰκ. 89-90) μετὰ δύο σπειρῶν καὶ σκοτίας. Αἱ σπεῖραι ἔχουν κατατομὴν σχήματος περίπου ἡμικυκλικοῦ, μὲ τὴν μεγίστην ἔντασιν εἰς τὸ μέσον τοῦ τόξου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἀρχαιότερα παραδείγματα ἐκ τῆς Φιλίππειου στοᾶς τῆς Ὀλυμπίας (μετὰ τὸ 338 π.Χ.) καὶ τοῦ βουλευτηρίου τῆς Σικυῶνος (ἀ' ἡμισυ τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ.)³, μὲ τὴν ἔντασιν ὑψηλότερον τοῦ μέσου. Ἡ μορφή προσεγγίζει πολὺ πρὸς τὰς βάσεις τῆς νοτίας στοᾶς τῆς Κορίνθου (337-323 π.Χ.), ἀν καὶ ἐδῶ τὸ μεγαλύτερον βέλος τοῦ τόξου εὐρίσκεται εἰσέτι ὑψηλότερον⁴, εἶναι δὲ ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ Νυμφαίου τῆς Αἰγίνης⁵ καὶ τῆς Παλαίστρας τῆς Ὀλυμπίας⁶ καὶ ἰδίως πρὸς τὰς ἰωνικὰς βάσεις τοῦ λιθίνου προσκηνίου καὶ τῶν προπύλων τοῦ θεάτρου τῆς Δωδώνης, ἀναγομένων εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε', ἤτοι εἰς τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος⁷.

Ἀλλὰ τὴν χρονολόγησιν τούτου εἰς τὴν μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πύρρου περίοδον (297 - 272 π.Χ.) ἐπιβάλλει καὶ ἕτερος λόγος, ἡ χρῆσις δηλαδὴ τοῦ ἀσβεστολίθου διὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς χρόνους τοῦ Πύρρου, ὅτε ἐχρησιμοποιήθη εὐρέως ὁ φαιὸς ψαμμιτόλιθος. Ἡ πεῖρα ὁμως εἶχεν ἀποδείξει ὅτι ὁ λίθος οὗτος εὐκόλως ἀποτριβεται, ἔνεκα τῶν καιρικῶν ἐπιδράσεων. Διὰ τοῦτο μὲ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Ἱεροῦ, εὐθὺς μετὰ τὴν αἰτωλικὴν καταστροφὴν (219 π.Χ.), ὁ λίθος οὗτος ἐγκατελείφθη, χρησιμοποιηθέντος τοῦ εὐγενοῦς ἀσβεστολίθου διὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ διὰ τοὺς κίονας, ὡς ἐπίσης καὶ τοῦ κροκαλοπαγοῦς διὰ τοὺς κίονας (ναῖσκος Θ, οἰκοδόμημα Ε²). Περὶ τούτου βεβαίωσιν παρέχει ὁ ναὸς Α, τῶν χρόνων τοῦ Πύρρου, τοῦ ὁποίου τὰ ἀρχαιότερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη—τρίγλυφοι καὶ τεμάχιον γείσου ἐκ ψαμμιτολίθου—ἀνευρέθησαν ἐντειχισμένα εἰς τὸν πρόσθιον τοῖχον τοῦ σηκοῦ (ἰδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 63 - 64).

1 Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ 1960, πίν. 11α. L. REY, Albania I, 1925, σ. 17, εἰκ. 11 καὶ II, 1927, σ. 19, εἰκ. 11-13 καὶ σ. 23 καὶ Das Heroon von Kalydon, σ. 331 κ. ἔ. Πρβλ. καὶ ἕτερον ἐκ Φοινίκης, L. UGOLINI, Albania Antica II, 1932, σ. 172, εἰκ. 104, μὲ ὑψηλὸν ἐπίσης ἄβακα, ἕτερον ἐξ Ἀπολλωνίας, L. HEUZEY - H. DAUMET, Mission archéologique de Macédoine, Paris 1876, σ. 398, πίν. 34, 2 καὶ ἐξ Αἰγίνης (3^{ος}-2^{ος} π.Χ. αἰ.). G. WELTER, AA 53, 1938, σ. 525 - 526, εἰκ. 40 καὶ εἰκ. 42 - 43.

2 Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 356, εἰκ. 40, 1954, σ. 205, εἰκ. 4. Πρβλ. καὶ ΑΔ ἔ. ἀ. σ. 29, ὑποσ. 61.

3 Olympia II, πίν. LXXXI. L. SHOE, Profiles of Greek Moulding, 1936, LXVI, 10. AN. ΟΡΑΝΔΟΣ,

ΠΑΕ 1941-44, σ. 57, εἰκ. 1. Τὴν παρατήρησιν ὀφείλω εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Ἀν. Ὁρλάνδον.

4 O. BRONEER, Corinth, I, IV, σ. 47, εἰκ. 25.

5 G. WELTER, AA 53, 1938, σ. 525 - 26, εἰκ. 40 καὶ 42 - 43 (3^{ος} - 2^{ος} π.Χ. αἰ.).

6 Olympia II, LXXIV. Πρβλ. καὶ ἕτερον ἐκ τοῦ ἄλλου τῶν Μουσῶν εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Ἑλικῶνος, G. ROUX, BCH 78, 1954, σ. 33, εἰκ. 14. Ἡ μορφή τῆς βάσεως τῆς Φιλίππειου στοᾶς Μεγαλοπόλεως (183 π.Χ., GARDNER κ.λ.π., Megalopolis, πίν. XVI, πρβλ. καὶ ἑτέραν βάσιν παραστάδος, L. SHOE, ἔ. ἀ. LXVIII, 5) φαίνεται μεταγενεστέρα.

7 Πρβλ. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ ἔ. ἀ. σ. 27, σχέδ. 15, σ. 31 καὶ σχέδ. 16.

Ἐμφανὲς εἶναι κατὰ τὴν νέαν φάσιν τοῦ οἰκοδομήματος ἡ ἐπιδίωξις τοῦ τονισμοῦ τοῦ κατὰ μῆκος ἄξονος καὶ μάλιστα τῆς συμμετρικῆς διατάξεως τῶν ἐπὶ μέρους ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν. Διότι οἱ τέσσαρες κίονες τοῦ προπύλου εὐρίσκονται εἰς τὴν προέκτασιν τῶν κίωνων τοῦ προνάου καὶ τῶν τεσσάρων μεσαίων κίωνων τῆς νοτίας στοᾶς, ὁ δὲ ναὸς κατέχει τὸ μέσον τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ πλαισίου του. Ἄν καὶ ἡ κατ' ἄξονα συμμετρικὴ διάταξις τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν εἶναι συνήθης ἀπὸ τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰῶνος καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους¹, ἡ τάσις αὕτη ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ.². Προσέτι ἡ τετρακιδόνιος ἄρθρωσις τῆς προσόψεως τοῦ ἱωνικοῦ προπύλου, μὲ μετακιδόνιον ἴσον πρὸς τὰς στοὰς τῆς αὐλῆς, διευκρινίζουσα ἐκ τῶν προτέρων τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ οἰκοδομήματος, εἶναι ἐπίσης ἀντίληψις τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἰδίᾳ δὲ τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ.³. Τοιαύτην ἐξωτερικὴν σαφήνειαν, προετοιμάζουσιν τὴν εἰκόνα τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, δυνάμεθα π.χ. νὰ ἴδωμεν εἰς τὸ Βουλευτήριον τῆς Μιλήτου τῶν χρόνων τοῦ Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς (175-164 π.Χ.)⁴, εἰς τὸ διπλοῦν Ἱερὸν τοῦ τεμένους τῆς Κῶ κ.ἄ.

Ὁ τονισμὸς τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος, διὰ τῆς τοποθετήσεως ἐπ' αὐτοῦ τοῦ προστύλου ναοῦ καὶ τοῦ προπύλου, καὶ ἡ προτίμησις ἓν τι μῆτρον τῶν τετραστύλων προνάων ἀποτελοῦν φαινόμενον σύνηθες ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. Ἡ προσθήκη πρὸ τοῦ ναοῦ προστύλου προστάσεως ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰς τάσεις τῆς ἐποχῆς, διότι διὰ τοιούτων ἀρχιτεκτονικῶν μέσων τονίζεται ἡ ἐντύπωσις τοῦ προοπτικοῦ βάθους. «Τὸ θέμα τοῦτο τῆς προβολῆς ἐν ἀναγλύφῳ κιονοστοιχίας, μὲ ἀναλογίας μεγαλυτέρας καὶ πλέον μνημειακάς, ἐπὶ ἀρχιτεκτονικοῦ πλαισίου γραμμικοῦ καὶ χαμηλοτέρου, ἐγνώρισε μεγάλην προτίμησιν κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδον. Ὁ συν-

1 I. KONTHE, Αἱ ἐλληνιστικαὶ διαμορφώσεις, σ. 17 κ.ἑξ. Ἡ Β. ἀγορὰ τῆς Μιλήτου, ἡ ἐστραμμένη πρὸς Β., πρὸς τὸν λιμένα, ἀρχικῶς σχήματος Γ (4^{ος} π.Χ. αἰ.) μὲ τετραγωνικὴν αὐλὴν ὀπισθεν, περιβαλλομένην ὑπὸ στοῶν καὶ καταστημάτων, προσέλαβε κατὰ τὸν 3^{ον}-2^{ον} π.Χ. αἰ. πρὸς Α. τῆς τετραγωνικῆς αὐλῆς δύο στοὰς μορφῆς □, μὲ τὸ ἀνοικτὸν σκέλος πρὸς Α. καὶ μὲ ναὸν κατὰ τὸ μέσον. Εἰς τὸ κέντρον ἀκριβῶς τῆς στοᾶς τοῦ βάθους ἐτέθη ὁ πρόστυλος τετράστυλος ναὸς, οὕτως ὥστε ἡ πρόστασις νὰ προέχῃ τῆς στοᾶς, Th. WIEGAND κ.λ.π., Milet I, σ. 91 κ.ἑξ., πίν. XXIV. W. DINSMOOR, ἔ.ἄ. σ. 333, εἰκ. 123. Τέλος ἡ ἀνοικτὴ πλευρὰ ἐκλείσθη τὸν 1^{ον} π.Χ. αἰ. διὰ τοίχου μετὰ προπύλου εἰς τὸ μέσον καὶ ἐπὶ τοῦ ἄξονος τοῦ ναοῦ, ἀντικατασταθέντος τοῦ τοίχου κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ὑπὸ στοᾶς, Th. WIEGAND, ἔ.ἄ. σ. 94 κ.ἑξ., πίν. XXV καὶ XXVII. W. DINSMOOR, ἔ.ἄ. σ. 133-34. Πρβλ. ἐπίσης καὶ τὴν προσθήκην τετάρτης στοᾶς μὲ τὸ κορινθιακὸν πρόπυλον ἐπὶ τῆς ἀνοικτῆς πλευρᾶς τῆς σχήματος □ διπλῆς στοᾶς τοῦ Δελφινίου Ἀπόλλωνος, Milet I, 3, σ. 408 καὶ σ. 412, πίν. IV καὶ VII. Ἡ ἐπιδίωξις συμμετρικῆς τοποθετήσεως ἀρχιτεκτονικοῦ συγκροτήματος ἐν σχέσει πρὸς τὸν ναὸν κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἔχει ἀνατολικὴν καταγωγὴν, E. GJERHSTAD, ἔ.ἄ. A. v. GERKAN, σ. 105.

WYCHERLEY, ἔ.ἄ. σ. 101.

2 Πρβλ. τὸ ἀνάκτορον τῆς Παλατίτσας - Βεροίας (ἀρχαὶ 3^{ον} π.Χ. αἰ.) μὲ τὸ πρόπυλον εἰς ἀντιστοιχίαν ἀκριβῶς πρὸς τὸ περίστυλον (ἀνωτ. σ. 87 ὑποσ. 2), τὸ Ἱερὸν τοῦ Διὸς Σωτήρος τῆς Μεγαλοπόλεως, τῶν ἀρχῶν τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. πιθανώτατα (ἀνωτ. σ. 85, 89-90), τὸ διπλοῦν Ἱερὸν τοῦ λιμένος τῆς Κῶ (ἀρχαὶ 2^{ον} π.Χ. αἰ.), L. MORICONE, Boll. d'Arte 1950, σ. 63 κ.ἑξ. I. KONTHE, Τὸ Ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας, σ. 78-79, πίν. 14α, τὸν μεταγενέστερον ναὸν Β τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Κῶ (ἀρχαὶ 2^{ον} π.Χ. αἰ.) ἐν σχέσει πρὸς τὸν πρὸς Α. ἀρχαιότερον βωμόν, P. SCHATZMANN, παρὰ HERZOG, Kos I, (Asklepieion), πίν. XXXVIII. KIRSTEN - KRAIKER⁵, ἔ.ἄ. σ. 356 κ.ἑξ. I. KONTHE, ἔ.ἄ. σ. 78 πίν. 13β, τὸ Ἱερὸν τῆς Λευκοφρυηνῆς Ἀρτέμιδος τῆς Μαγνησίας ἐπὶ Μαϊάνδρῳ, J. KONTHE, παρὰ C. HUMANN - C. WATZINGER, Magnesia am Maeander, Berlin 1904, σ. 39 κ.ἑξ. 91, κ.ἑξ., εἰκ. 109-112, πίν. II. W. DINSMOOR, ἔ.ἄ. σ. 274 κ.ἑξ. Ἀπὸ τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰ. τὸ συμμέτρως διατεταγμένον ἱερὸν ἀποτελεῖ πλέον τὸν κανόνα, ὅστις σπανίως παραβιάζεται (I. KONTHE, ἔ.ἄ. σ. 87-88).

3 W. ZSCHIRTZSCHMANN, ἔ.ἄ. σ. 175.

4 Th. C. WIEGAND, Milet I, 2, σ. 59, εἰκ. 53, W. DINSMOOR, ἔ.ἄ. σ. 296 κ.ἑξ., εἰκ. 109.

δυναμὸς οὗτος θὰ ἀποτελέσῃ ἓνα ἀπὸ τοὺς οὐσιώδεις χαρακτηῖρας τοῦ περιπτέρου τεμένους καὶ τῆς περιστύλου αὐλῆς»¹.

Εἰς ταῦτα πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι ἡ ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ σφζομένου ἀ' ἀναβαθμοῦ τοῦ προπύλου, ὡς καὶ τῆς λοιπῆς κρηπίδος, προσέτι δὲ αἱ ἀρμονικαὶ σχέσεις τοῦ νέου προστύλου ναοῦ ὡς πρὸς τὸ σύνολον τῆς κατασκευῆς καὶ μάλιστα ὡς πρὸς τὸν ᾠρον τῆς αὐλῆς (σχετικῶς ἰδὲ κεφάλαιον Θ), παρουσιάζουν τοσοῦτους ἀπροσδοκῆτους ὑπολογισμούς, ὥστε νὰ καθίσταται ἀπίθανος ἡ χρονολόγησις τούτου χαμηλότερον τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. ἢ τοῦλάχιστον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ρωμαιοκρατίας (168/7 π.Χ.). Τὴν καταστροφὴν, τὴν ὁποίαν ἐπήνεγκον εἰς τὴν Ἡπειρον αἱ λεγεῶνες τοῦ Αἰμιλίου Παύλου², ἐπηκολούθησε παρακμὴ τῆς χώρας καὶ τοῦ Ἱεροῦ³, τὸ ὁποῖον πολὺ βραδύτερον, μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Στράβωνος, ἠδυνήθη νὰ ἀναλάβῃ ἐκ τῆς φοβερᾶς αὐτῆς δοκιμασίας. Μεταξὺ λοιπὸν τῶν χρόνων τοῦ θανάτου τοῦ Πύρρου (272 π.Χ.) καὶ τῆς ρωμαϊκῆς καταστροφῆς (168/7 π.Χ.) πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν τὴν νέαν οἰκοδομικὴν φάσιν. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ αἰῶνος τούτου τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης ὑπέστη, ὡς εἴδομεν, δηώσεις καὶ καταστροφὰς ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν τοῦ Δωριμάχου (219 π.Χ.). Λείψανα ἐκ τῆς καταστροφῆς ταύτης διεπιστώθησαν ἰδίᾳ εἰς τὸν δωρικὸν ναὸν Α, τοῦ ὁποίου τὰ ἀρχαιότερα ἐκ φαιοῦ ψαμμιτολίθου ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τρίγλυφοι καὶ γείσον, εἶναι ἐντειχισμένα, ὡς εἴπομεν, εἰς τὸν πρόσθιον τοῖχον τοῦ σηκοῦ⁴. Ἰχνη πυρπολήσεως ἔφερε καὶ ὁ τετράστυλος πρόστυλος ναὸς Γ, βορείως τοῦ Ε¹.

Εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἱεροῦ ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 219 ἠκολούθησαν ἀντίποινα ἐκ μέρους τῶν Μακεδόνων Φιλίππου τοῦ Ε' καὶ τῶν συμμάχων του Ἡπειρωτῶν⁵. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ βασιλεὺς ἀποκατέστησεν ἐκ νέου τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης μετὰ τὴν νικηφόρον ἔκβασιν τοῦ πολέμου ἢ τοῦλάχιστον συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀποκατάστασίν του.

Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο κατέληξεν ἤδη ὁ MARMORTH ἐπὶ τῇ βάσει χαλκοῦ νομίσματος Φιλίππου τοῦ Ε', χρονολογουμένου μετὰ τὸ 219 π.Χ., παριστῶντος δὲ ἐπὶ τῆς μιᾶς ὀψευς κεφαλῇ Διὸς πρὸς τὰ δεξιὰ, στεφανωμένην μὲ κλάδον δρυός, ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας ἐπιγραφὴν ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ἑκατέρωθεν Πανός, βαδίζοντος πρὸς ἀριστερά⁶. Ἐπειδὴ ὁ Ζεὺς Βωττιαῖος τῆς Πέλλης εἰκονίζεται στεφανωμένος μὲ κλάδον δάφνης, ἡ δὲ δρυς εἶναι κατ' ἐξοχὴν σύμβολον τῆς Δωδώνης, ὁ MARMORTH ἐθεώρησεν ὀρθῶς ὅτι ἡ μορφή αὕτη παριστᾷ τὸν Δωδωναῖον Δία καὶ συνέδεσε τὸ νόμισμα μὲ τὴν νικηφόρον ἐκστρατείαν τοῦ Φιλίππου κατὰ τῶν Αἰτωλῶν καὶ μὲ τὴν ἐκ τῶν λαφύρων τοῦ Θέρμου ἀνοικοδόμησιν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πυρποληθέντος Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης.

1 R. MARTIN, *Agora*, σ. 532.

2 ΠΟΛΥΒ. XXX 15, 5. ΣΤΡΑΒ. VII, 7, 3 (C 322), LIV. XLV 34. ΠΛΟΥΤ. Αἰμ. Παῦλος 29. ΑΠΠ. Ἰλλυρικὴ 9. PLIN. NH IV 39, πρβλ. καὶ G. CROSS, *Epirus*, σ. 99. HOLLEAUX, *CAH* VIII, 272-73. H. SCULLARD, *Charops and the Roman Policy in Epirus*, *JRS* 35, 1945 σ. 58 κ.εξ., ἰδὲ καὶ Κεφάλαιον Η.

3 ΣΤΡΑΒ. VII 7.10 (C 327).

4 Ἰδὲ καὶ καὶ ἀνωτ. σ. 64, πρβλ. καὶ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΝ, ΠΑΕ 1929, σ. 107.

5 F. WALBANK, *Philip V of Macedon*, σ. 54-55. Περὶ τοῦ περιφερομένου στίχου (ΠΟΛΥΒ. V 9, 5), ὅστις ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Ἀρείου Διὸς ἐκ Γαρδικίου - Ἰωαννίνων (Πασσαρών), Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον, 1954. σ. 69 κ.εξ. πρβλ. καὶ M. TREU, *Glotta* 37, 1958, σ. 269, 3.

6 *Zeitschrift für Numismatik*, 42, 1935, σ. 226-27, πιν. VI, 4, πρβλ. καὶ F. WALBANK, *Commentary on Polybius*, σ. 522, τὸν αὐτόν, *Philip V*, σ. 42, ὑποσ. 2.

νης¹, τὸν δὲ Πᾶνα ἡρμήνευσεν ὡς συμβολίζοντα τὸν πανικὸν ὑπὸ τοῦ ὁποίου κατελήφθησαν οἱ Γαλάται κατὰ τὴν μεγάλην νίκην τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ (277 π.Χ.)². Ἐπειδὴ ἡ ἐνέργεια αὕτη τοῦ Φιλίππου δὲν δύναται νὰ ἀπέχη πολὺ τῶν χρόνων τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἱεροῦ, αἱ δύο τελευταῖαι δεκαετίαι τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. καὶ μάλιστα ἡ προτελευταία (219-210 π.Χ.) εἶναι ἀσφαλῶς ὁ χρόνος τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ προπύλου. Μὲ τὴν χρονολόγησιν ταύτην συμφωνοῦν ἡ μορφή τοῦ κιονοκράνου καὶ τῆς ἰωνικῆς βάσεως, τῶν ὀλίγων κεραμειῶν εὐρημάτων (σ. 107-8), ἡ τεχνικὴ τῆς καλύτερον σφωζομένης κρηπίδος τοῦ προπύλου, μαρτυροῦσα εἰσέτι ἐπιμελῆ ἐργασίαν τῶν καλῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, ὅπως καὶ αἱ ἀρμονικαὶ ἀναλογίαι τοῦ ἐσωτερικοῦ, περὶ τῶν ὁποίων ἐκτενῶς εἰς τὸ κεφάλαιον Θ.

Δ'. ΑΙ ΝΕΩΤΕΡΑΙ ΜΕΤΑΣΚΕΥΑΙ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Ὑπεράνω τοῦ βορείου τοίχου τοῦ σηκοῦ τοῦ τετραστύλου ναοῦ ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν σειρὰ ἐξ ὀκτὼ ὀρθογωνίων λίθων, διαστάσεων $0.45 \times 0.85 \times 0.40$ μ., βαίνουσα ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ πλάτους τοῦ τετραστύλου ναοῦ (εἰκ. 24). Τὸ γεγονός, ὅτι μετὰ τῆς στρώσεως ταύτης καὶ τοῦ θεμελίου τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ μεσολαβεῖ στρώμα γῆς, ὕψους 0.30 μ., μαρτυρεῖ ὅτι οἱ λίθοι εἶχον τοποθετηθῇ ἐκεῖ μετὰ τὴν ὀριστικὴν ἐγκατάλειψιν καὶ ἐρείπωσιν τοῦ Ἱεροῦ³. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ καὶ τοῦ ἀδύτου καὶ ἐντὸς τῶν ἐπιχώσεων τούτου ἀνευρέθησαν κατὰ τὰς παλαιότερας καὶ προσφάτους ἀνασκαφὰς πολλὰ τεμάχια ἀσβεστοχρισμάτων⁴, τὰ ὅποια ἐκάλυπτον, ὡς φαίνεται, τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν τῶν τοίχων.

Ἀνεξακρίβωτος τυγχάνει ἡ σημασία σειρᾶς μεγάλων λίθων, μήκους 7.60 μ., κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τετραστύλου ναοῦ (πίν. 2 Γ₂ Γ'₂, εἰκ. 82 δεξιᾷ), ἀρ-
χομένη ἐκ τῆς ΝΑ. γωνίας καὶ ἀπολήγουσα ὀλίγον βορειότερον τοῦ στυλοβάτου τῆς

1 Τὸ Θέρμον κατὰ τὸ φθινόπωρον δὲν ἦτο μόνον πλήρες σιτηρῶν, ἀλλὰ καὶ πολλῶν ἄλλων ἀγαθῶν ἐνεκα τῶν προσεχῶν ἐνιαυσίων ἐορτῶν, τῶν Θερμικῶν (ΠΟΛΥΒ. V 8, 5. F. WALBANK, Commentary on Polybius, σ. 576. Περὶ τῆς θεοσεβείας τοῦ Φιλίππου, ΠΟΛΥΒ. XVIII 1. 7). Περὶ τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς τοῦ βασιλέως εἰς πολλὰ ἱερά, F. WALBANK, Philip V, σ. 267 κ.εξ.

2 F. WALBANK, Commentary, ἔ.δ. ἰδὲ καὶ P. FRANK, Jahr. Num. Geldgesch. 7, 1956, σ. 90-91, τὸν αὐτόν, AA 1958, σ. 58, ἐνθα ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, ὁμοίως A. B. BRETT, Athena Alkidemos of Pella, σ. 55-72, πίν. XII, 14-15, ἰδίᾳ σ. 63. HEAD HN², 1911, σ. 231, εἰκ. 144. H. GAEBLER, Die antiken Münzen Nordgriechenlands III, πίν. XXXIV, 1-2.

3 Ἡ καταστροφή καὶ ἡ ἐξαφάνισις τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ πρέπει νὰ ἀποδοθῇ ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῶν Χριστιανῶν καὶ εἰς τὴν περισυλλογὴν τοῦ μολύβδου τῶν συνδέσμων τῶν λίθων. Τὸ τελευταῖον τοῦτο δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι, ἐκτός

τριῶν συνδέσμων ἐπὶ τῆς Α. πλευρᾶς τοῦ ναῖσκου, οὐδεὶς ἄλλος σύνδεσμος διεσώθη κατὰ χώραν. Ἀκόμη καὶ οἱ δύο σύνδεσμοι σχήματος διπλοῦ ταῦ τῆς ὑπὸ τὴν μνημονευθεῖσαν ἐπὶχώσιν Β. πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ εἶχον ἀποσπασθῇ πολὺ πρὸ τῆς τοποθετήσεως τῶν 8 ὀρθογωνίων λίθων (εἰκ. 22). Ἐντὸς τῶν χωμάτων τούτων εὐρέθησαν θραῦσμα ἀνθεμωτοῦ ἡγεμόνος καλυπτῆρος ἐλληνιστικῶν χρόνων, δύο χαλκᾶ νομίσματα τῶν χρόνων τῆς Δημοκρατίας (234/3 - 168/7 π.Χ., α': κεφαλὴ Διὸς ἀριστερᾷ, β': κεραυνός, ΑΠΕΙ-ΡΩΤΑΝ). Βαθύτερον ἐπὶ τοῦ στερεοῦ, ἀμέσως ὑπεράνω τοῦ λίθου Β' 6 (πίν. 2), ἦτοι ἐντὸς τῆς θεμελιώσεως, ἀνεύρομεν τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν χαλκοῦν νόμισμα τῶν χρόνων τοῦ Πύρρου, (κεραυνός, Β(ασιλέως), μονόγραμμα τοῦ Πύρρου, ὅπερ συμφωνεῖ ἀπολύτως πρὸς τὴν χρονολόγησιν τοῦ πρώτου ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος εἰς τοὺς χρόνους 297 - 274 π.Χ.

4 Τοιαῦτα λείψανα εἶχε παρατηρήσει καὶ παλαιότερον ὁ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1930, σ. 54, 1931, σ. 84.

ΒΑ. στοᾶς. Ἐπειδὴ οἱ λίθοι, ἐπὶ μιᾷς σειρᾷς τοποθετημένοι, προέρχονται ἐκ τοῦ τετραστύλου ναοῦ, διότι ἐφ' ἐνὸς τῶν λίθων διακρίνονται αὐλακες συνδέσεως, ὁμοίαι ἀκριβῶς πρὸς τὰς αὐλακας τοῦ ἐλληνιστικοῦ ναοῦ, ἔπεται ὅτι οὗτοι ἐτοποθετήθησαν ἐκεῖ μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ ναοῦ εἴτε ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν εἴτε ἴσως ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἀνασκαφῶν.

Μεταβολὴ ἐπῆλθεν εἰς τὸν πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ οἰκοδομήματος χώρον καὶ κατὰ τὸ δυτικῶς τοῦ προτύλου τμήμα, ἔνθα τὰ βάθρα 2-4, πρὸ τῶν ὁποίων κατεσκευάσθη τοῖχος ἀναλημματικὸς σχήματος Γ, μὲ μῆκος πλευρῶν 4.35 μ. καὶ 1.80 μ. (εἰκ. 67 καὶ 70). Κατεσκευασμένος μὲ ἀκανονίστους λίθους τυχαίως ληφθέντας¹ καὶ μὲ χρῆσιν ἀσβέστου, ὡς συνδετικῆς ὕλης, ὕψους 1.05 μ. καὶ πάχους 1.05 μ., πατεῖ κατὰ μὲν τὸ δυτικὸν πέρας ἐπὶ τοῦ βάθρου 4, ἀνατολικῶς δὲ φαίνεται ὅτι συνεδέετο ἀρχικῶς μὲ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ προτύλου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀφίσταται σήμερον 1.90 μ. Τὸ τοιχάριον, ἔξαφανίσαν τὸ βάθρον 4 καὶ ἀσφαλῶς τὰ 2 καὶ 3, ἐπέιχε θέσιν ἀναλημματικοῦ τοίχου, διὰ τὴν συγκρατῆ ταῖς μεταξὺ τούτου καὶ τῆς προσόψεως τοῦ κτηρίου χώματα, διὰ τῶν ὁποίων ἐπεκαλύφθησαν τὰ ἀχρηστευθέντα κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους βάθρα 2-4. Τὸν ἀναλημματικὸν χαρακτῆρα τοῦ τοίχου δεικνύει ἐπίσης καὶ ἡ ἀμελὴς κατασκευὴ τῆς πρὸς τὸ οἰκοδόμημα πλευρᾶς ἐν σχέσει πρὸς ἐξωτερικὴν. Ἡ κατασκευὴ τούτου, ὡς ὑποθέτουσα τὴν ἀχρηστευσιν τῶν βάθρων 2-4, εἶναι ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἐὰν μὲ τὴν ρωμαϊκὴν κατάκτησιν (168/7) ἐβλάβη αὐτὸ τοῦτο τὸ οἰκοδόμημα τῆς λατρείας, ὅπως ἐπυρπολήθη καὶ τὸ ἐλληνιστικὸν θέατρον, περὶ τούτου οὐδεμίαν ἔνδειξιν παρέσχον αἱ ἀνασκαφαί.

Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ τὸ Ἱερὸν διήρχετο πάντως ἡμέρας παρακμῆς, ἀποτέλεσμα τῆς ἐρημώσεως καὶ τῆς πτωχείας ἐκ τῆς καταστροφῆς ὑπὸ τῶν ρωμαϊκῶν λεγεῶνων τοῦ Αἰμιλίου Παύλου². Ἀλλὰ κατὰ τὸν 2^{ον} μ.Χ. αἰ. ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (I 17.5) χαρακτηρίζει τοῦτο ἄξιον θεάς. Μεταξὺ λοιπὸν τοῦ τέλους τοῦ 1^{ου} π.Χ. αἰ. καὶ τῶν μέσων τοῦ 2^{ου} μ.Χ. αἰ. τὸ πανάρχαιον κέντρον λατρείας εἶχεν ἀνοικοδομητῇ σημαντικῶς, ὥστε νὰ προκαλῇ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ περιηγητοῦ. Τὴν ἀνασυγκρότησιν καὶ ἀκμὴν τοῦ Ἱεροῦ ὑποθέτει ἐπίσης ἡ κατὰ τὸ ἔτος 132 μ.Χ. πιθανῶς ἐπίσκεψις τοῦ Ἀδριανοῦ³. Τοῦτο ἐπεβεβαιώθη ἐσχάτως ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἐλληνιστικοῦ θεάτρου, διὰ τῶν ὁποίων διεπιστώθη ἡ μεταβολὴ τῆς ὀρχήστρας εἰς ἀρέναν πιθανώτατα κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου καὶ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τῶν μέσων περίπτου τοῦ 3^{ου} μ.Χ. αἰ., μνημονευομένης ὑπὸ ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΑΓΚΩΝΟΣ⁴.

1 Μεταξὺ τῶν λίθων εἶναι ἐντειχισμένη καὶ κυβικὴ λιθίνη βάσις μὲ ὀρθογώνιον ἐγκοπὴν πρὸς ἑδρασιν λιθίνης ἐπιγραφῆς.

2 ΣΤΡΑΒ. VII 9.9 (327).

3 Ἰδὲ σχετικῶς ΖΙΕΗΝ, RE I, στ. 512 (CIG 1822).

4 Ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀρείου Διὸς τῆς Πασσαρῶνος ἐγένετο κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 311. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρόν, σ. 66 καὶ σ. 79-80. Ἐπίσης ἡ ἐνεπίγραφος βάσις τῆς Λιβίας, συζύγου τοῦ Αὐγούστου, ἀποτελεῖ ἔνδειξιν περὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Αὐγού-

στου καὶ τῆς συζύγου του ὑπὲρ τοῦ Ἱεροῦ. Περὶ τῆς μετατροπῆς τοῦ θεάτρου εἰς ἀρέναν, Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ ἔ.ἀ. 35 ἔξ. Προσωρινὴν δημοσίευσιν τοῦ κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ΚΥΡΙΑΚΟΥ ἰδὲ ἐν BCH 84, 1960, σ. 744-45. Πρὸς καὶ P. FRANK, Die antiken Münzen, σ. 30, ὑποσ. 17, πίν. 58, 4. O. RIEMANN, BCH 1, 1877, σ. 294 (89). C. CARAPANOS, Dodone, σ. 158. REISCH, RE I, στ. 1213-14, ἐν λ. Dodona. Τὰ ὑπὸ τοῦ ΛΟΥΚΙΑΝ. Ἰκαρομένιππος 24, περὶ τῆς παρακμῆς τοῦ Ἱεροῦ λεγόμενα στεροῦνται ἐπομένως πραγματικῆς σημασίας.

Ε'. Η ΠΡΟΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Ἐξ ὧσων ἐξετέθησαν ἀνωτέρω εἶναι φανερόν, ὅτι πέριξ τῆς ἱερᾶς φηγοῦ, παναρχαίου τόπου λατρείας, ιδρύθη, ἀρχομένου τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., καὶ βαθμηδὸν διεμορφώθη ὁ ἀποκαλυφθεὶς τύπος τοῦ Ἱεροῦ, ἀρχικῶς ὑπὸ μορφὴν ναῖσκου, εἰς τὸν ὁποῖον προσετέθη ὀλίγον βραδύτερον πρὸς Ν. - ΝΑ. ἰσοδομικὸς περίβολος, περικλείσας εἰς τὸν ἄβαντον χῶρον τὰ ἱερὰ σύμβολα τῆς λατρείας. Τρίτη μεταβολὴ περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. ἀπέβλεπε κυρίως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὴν πρὸ τῆς εἰσόδου προσθήκην τοῦ τετραστύλου ἱωνικοῦ προπύλου.

Ἐπειδὴ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν οὐδὲν ἀρχιτεκτονικὸν λείψανον, παλαιότερον τῶν περὶ τὸ 400 π.Χ. χρόνων, ἦλθεν εἰς φῶς¹, τεκμαίρεται ὅτι ἡ φύσις τῆς λατρείας, τελουμένης ἐν ὑπαίθρῳ, καὶ ὁ πρωτόγονος πολιτισμὸς τῆς περιοχῆς καθίστων περιττὴν τὴν ὑπαρξιν τοιοῦτου κτηρίου. Πρὸς τοῦτο ἤρκει ἀπλοῦς τοῖχος, προσστατεύων τὴν δρῦν καὶ τὸν ἱερὸν χῶρον, ὡς εἰς πολλὰ ἀγροτικά Ἱερὰ τῆς Ἑλλάδος.

Τοῦτο ἄλλωστε δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς μορφῆς τοῦ Ἱεροῦ, ἔνθα ὁ μὲν ναὸς εἶναι δευτερεῦον στοιχεῖον λατρείας, κύριον δὲ πυρῆνα ταύτης ἀπετέλει τὸ τέμενος, περιβαλλόμενον εἴτε ὑπὸ ἀπλοῦ τοίχου εἴτε ὑπὸ στωικοῦ περιβόλου. Τὸ γεγονὸς ὅμως, ὅτι αἱ ρίζαι τῆς λατρείας εἰς Δωδώνην ἀνάγονται εἰς τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους², ἡ δὲ φύσις ταύτης, ἀρχικῶς δεινολατρείας, ἀποκλείει τὴν μετακίνησιν τοῦ Ἱεροῦ, ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἄλλος τις περίβολος, ἐξ ἄλλης ὕλης κατασκευασμένος, ἐπροστάτευσεν τὸν ἱερὸν χῶρον τῆς λατρείας. Περὶ τῆς παλαιότερας ταύτης μορφῆς τοῦ Ἱεροῦ ἡ μεταγενεστέρα ἀρχαία παράδοσις, ἀναγομένη εἰς παλαιότερας τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. πηγὰς καὶ μετέπειτα, παρέχει πολυτίμους πληροφορίες, αἱ ὁποῖαι,

1 Εἰς τὴν ἐκθεσιν ἀνασκαφῆς τοῦ Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΟΥ, ΠΑΕ 1920, σ. 12, ἀναφέρεται καὶ πήλινον γεῖσον (σίμη), χρονολογούμενον ὑπὸ τῆς V. BUREN, Greek Fictile Revetments, σ. 90 (71), ὁμοίως Corinth IV, 1, σ. 9, εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 6^{ου} αἰ. Ταύτην ὅμως δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀνέυρω εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου. Τὸ γεγονὸς ὅμως, ὅτι κατὰ τὰς νεωτέρας ἀνασκαφὰς οὐδὲ τὸ παραμικρὸν σύντριμμα κεράμιον ἀρχαϊκῶν χρόνων ἀνεκαλύφθη εἰς τὸ Ἱερόν, καθιστᾷ τὴν ὑπαρξιν τοιαύτης ἀρχαϊκῆς σίμης ἀμφισβητήσιμον.

2 Τὴν πρὸ τῶν ὀμηρικῶν χρόνων λατρείαν τοῦ Διὸς εἰς Δωδώνην μαρτυρεῖ τὸ μνημονευθὲν χωρίον τῆς Ἰλιάδος (Π 233 κ.ἐξ.), τὸ ὁποῖον δυνατόν νὰ ἀναγῇ εἰς τοὺς τελευταίους μυκηναϊκοὺς χρόνους (Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 151 καὶ 153). Ἐπίσης ὁ μετὰ τῆς Δωδώνης συσχετισμὸς τοῦ μύθου περὶ τῶν Ἀργοναυτῶν καὶ τῆς Ἀργοῦς εἶναι δηλωτικὸς τῆς ἀρχαιοτάτης λατρείας. Ὑπολείπονται ὅμως ἄλλα δύο στρώματα λατρευτικά, τῆς δρυὸς καὶ τῆς Γῆς (ΠΑΥΣ. Χ 12, 10. Τὴν εἶδον ὅμως ταύτην τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ ὁ M. NILSSON, G. Gr. Rel I², σ. 427, 2, θεωρεῖ νεωτέρας προελεύσεως), προηγηθέντα τῆς λατρείας τοῦ Διὸς,

διότι ἀπὸ τῶν ΥΜ χρόνων καὶ πάντως ἀπὸ τοῦ 8^{ου} π.Χ. αἰ. καὶ ἐξῆς δὲν ὑπάρχει χῶρος δι' ἀμφοτέρως τὰς λατρείας ταύτας. Ἡ λατεία ἐπομένως τῆς δρυὸς καὶ τῆς Γῆς εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ Διὸς, ὡς π.χ. συνέβη καὶ εἰς ἄλλα μαντικά Ἱερὰ (Δελφοί, Ὀλυμπία. Ἰδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 69, ὑποσ. 2, καὶ κεφ. ΣΤ. Σχετικῶς καὶ Antike Kunst, 1963, σ. 47-49). Ἐξ ἄλλου περὶ τῆς προϊστορικῆς λατρείας ἐν Δωδώνῃ μαρτυροῦν τὰ ἀφιερωματικοῦ χαρακτῆρος εὐρήματα, ὡς ἡ προϊστορικὴ κεραμική, τὰ μυκηναϊκά ὅπλα (Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 123, 134 καὶ ἰδίᾳ σ. 141, εἰκ. 9, 15. N. SANDARS, PPS 21, 1955, σ. 182 κ. ἄ.), αἱ λίθιναι ἀξίναι, οἱ ἐκ χαλκοῦ διπλοὶ πελέκεις, αἱ πήλιναι ψῆφοι ὄρμου (ἀνωτ. σ. 65, εἰκ. 59) κ.ἄ. Περὶ τῆς ἀρχαιοτάτης καταγωγῆς τῆς λατρείας τῆς Γῆς ἐν Δωδώνῃ ἰδὲ καὶ A. LESKY, Hellos-Hellotis, ἑ.ἀ. σ. 48 κ.ἐξ., τῆς δὲ δρυὸς, L. WENIGER, Altgriechischer Baumkultus Untersuchungen, 1919, σ. 6 κ.ἐξ. H. TREIDLER, Archiv für Anthropologie, N.F. 17, 1919, σ. 89-90. Πρβλ. καὶ KIRSTEN παρὰ PHILIPPSON, Griech. Landsch. II, I, σ. 85, ὑποσ. 5. A. B. COOK, Class. Rev. 17, 1903, σ. 179 κ.ἐξ.

ται αὐτῆς (τῆς Δωδώνης) Μένανδρος ἐν Ἀρρηφόρῳ ἐὰν δὲ κινήσῃ μόνον τὴν Μυρτίλην ταύτην τις, ἣν τίτθην καλεῖ, πέρας <οὐ> ποιεῖ λαλιάς τὸ Δωδωναῖον ἂν τι χαλκίον, ὃ λέγουσιν ἡγεῖν, ἂν παράψῃθ' ὃ παριών¹. διότι ἡ ὑπὸ τοῦ παριόντος ψαῦσις τοῦ λέβητος ὑποθέτει τὴν ἐπὶ τῆς γῆς τοποθέτησιν τῶν τριπόδων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν μεταγενεστέραν μορφήν τοῦ ἐνὸς λέβητος ἐπὶ κίονος².

Τὴν ἐκδοχὴν ὁμῶς ταύτην, τὴν ὁποίαν ἐκπροσωπεῖ κυρίως ὁ Δήμων, συγγραφεὺς ἀκμάσας κατὰ τὸ γ' τέταρτον τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ.³, ἀμφισβητοῦν ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ἀντίπαλος τοῦ Δήμωνος ἀτιθιδογράφος Φιλόχορος, ὁ γραμματικὸς Πολέμων (ἀ' ἡμισυ τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰ.) «ἀκριβῶς Δωδώνην ἐπιστάμενος» (ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ), οἱ ἀκολουθοῦντες τοῦτον Ἀριστείδης⁴, Ἀπολλόδωρος, ΣΤΡΑΒΩΝ (VII, ἀπόσπ. 3) καὶ ὁ ἐκ Τάρρας Λούκιλλος⁵. Κατὰ τὸν ΣΟΥΙΔΑΝ (ἔ.ἀ.): Ἀριστοτέλης δὲ ὡς πλάσμα διελέγχων (τὴν εἰδησιν τοῦ Δήμωνος) δύο φησὶ σύλους εἶναι, καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ ἐτέρου λέβητα, ἐπὶ θατέρου δὲ παῖδα κρατοῦντα μάστιγα, ἥς τοὺς ἱμάντας χαλκέους ὄντας σειομένους ὑπ' ἀνέμου τῷ λέβητι προσκρούειν, τὸν δὲ τυπτόμενον ἡγεῖν. Διαφωτιστικώτερος εἶναι ὁ ΣΤΡΑΒΩΝ (VII, ἀπόσπ. 3), καθ' ὃν χαλκεῖον ἦν ἐν τῷ ἱερῷ, ἔχον ὑπερκείμενον ἀνδριάντα, κρατοῦντα μάστιγα χαλκῆν, ἀνάθημα Κορκυραίων· ἡ δὲ μάστιξ ἦν τριπλῇ ἀλυσιδωτῇ, ἀπηρτημένους ἔχουσα ἐξ αὐτῆς ἀστραγάλους, οἱ πλήττοντες τὸ χαλκεῖον συνεχῶς, ὁπότε αἰωροῦντο ὑπὸ τῶν ἀνέμων, μακροὺς ἤχους ἀπειρογάζοντο, ἕως ὃ μετρῶν τὸν χρόνον ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἤχου μέχρι τέλους καὶ ἐπὶ τετρακόσια προέλθοι· ὁθεν καὶ ἡ παροιμία ἐλέχθη, «Ἡ Κορκυραίων μάστιξ»⁶.

Κατὰ τὴν μεταγενεστέραν ἐκδοχὴν, ἐκπροσωπούμενην ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Φιλοχόρου, τοῦ Πολέμωνος κ.ἄ. μέχρι τοῦ Στράβωνος καὶ τοῦ Λουκίλλου τοῦ Ταρραίου, δὲν ὑπῆρχον εἰς τὸ Ἱερὸν πολλοὶ λέβητες, ἀλλὰ δύο κίονες, φέροντες ὁ μὲν λέβητα, ὁ δὲ χαλκοῦν ἄγαλμα παιδός, μικρότερον τοῦ φυσικοῦ, ἀνάθημα τῶν Κορκυραίων⁷, τοῦ παιδὸς κρατοῦντος διὰ τῆς δεξιᾶς μάστιγα χαλκῆν μετρεῖς ἀλύσους, ἀπὸ

1 ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. ἔ.ἀ.

2 Πρβλ. καὶ ΚΑΛΛΙΜ. Ὑμν. εἰς Δῆλ. 286: γηλεχέες θεράποντες ἀσκήτοιο λέβητος, ὁμοίως τοῦ αὐτοῦ: καὶ τὸν ἐν Δωδώνῃ... χαλκὸν ἡγεῖον. Frg. 483, ἐκδ. Pfeiffer τ. I.

3 Περὶ τοῦτου εἶναι μόνον γνωστόν, ὅτι συνέγραψεν «Ἀτθίδα» ἐκ 17 βιβλίων, ἐπικριθεῖσαν δριμέως ὑπὸ τοῦ ὀλίγον νεωτέρου, ἀτιθιδογράφου ἐπίσης, Φιλοχόρου (ΣΟΥΙΔ. ἐν λ. Φιλόχορος), διατελέσαντος καὶ ἄρχοντος τῶν Ἀθηναίων τὸ 306 π.Χ. (ΔΙΟΝ. ΑΛΙΚ. Δείναρχος 3). Πάντως ὁ Δήμων συνέγραψεν οὐχὶ πρὸ τοῦ 350 π.Χ., διότι ὁ ἀρχαιότερος τῶν ἀτιθιδογράφων μετὰ τὸν Ἑλλάνικον, ὁ Κλειτόδημος ἢ Κλειδέμος (ΠΑΥΣ. X 15.5), δὲν εἶχε συγγράψῃ τὴν Ἀτθίδα τοῦ πρὸ τοῦ 355 π.Χ., ἰδὲ W. CHRIST, Geschichte der Griechischen Literatur 1920, VII 2.¹⁶, σ. 109 (81). SCHWARZ, RE II, στ. 2181-2 καὶ XI, στ. 591 κ.ἔ. (ἐν λ. Kleidemos). Ὁ Φιλόχορος συνέγραψε: «πρὸς τὴν Δήμωνος Ἀτθίδα» καὶ «ἐν τῇ πρὸς Δήμωνα ἀντιγραφῇ» (ΣΟΥΙΔΑΣ καὶ ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ). Ἀγνωστος εἶναι ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς τῆς Αὐλητρίδος ἢ Ἀρρηφόρου τοῦ Μενάνδρου. Οὗτος, διανύων τὸ β' ἔτος τῆς ἐφηβείας, ἦτοι εἰκοσαετῆς καὶ συνέφηβος τοῦ Ἐπικούρου, ἡγωνίσθη τὸ πρῶτον κατὰ τὰ Διονύσια τὰ ἐν Ἀστει (322/21),

λαβὼν τὰ τρίτεια. Ἐγεννήθη λοιπὸν τὸ 342/41 καὶ ἀπέθανε τὸ 291/0 π.Χ., ἐνίκησε δὲ τὸ πρῶτον τὸ 315 π.Χ. Ἐπομένως ἡ Αὐλητρίς δὲν ἐγράφη πρὸ τῆς προτελευταίας δεκαετίας τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., ἰδὲ καὶ W. CHRIST, G. Gr. Lit. ἔ. ἀ. σ. 110-111 κ.ἔξ. καὶ ἰδίᾳ A. KÖRTE, RE XV, στ. 707 κ.ἔξ., ἐν λ. Menandros.

4 Ὁ Ἀριστείδης (2^{ος} μ.Χ. αἰ.) θεωρεῖται συγγραφεὺς 3 βιβλίων περὶ παροιμιῶν (ΑΘΗΝ. XIV 641a). Δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι εἶναι ὁ αὐτὸς μετὰ τὸν Αἴλιον Ἀριστείδην.

5 Τὸν τελευταῖον τοῦτον ὁ USENER, FHG IV 440, Anthol. Palat. IX 10, ταυτίζει μετὰ τὸν Λούκιλλον τὸν Ταρραῖον, ἀκμάσαντα κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Νέρωνος, πρβλ. καὶ G. Gr. Lit. VII.2.¹⁶, σ. 439 κ.ἄ. καὶ GUDERMANN, RE XIII, στ. 1785 κ.ἔξ.

6 Πρβλ. καὶ E. COD. COISLIN. ἔ.ἀ.

7 Σχέσις τῶν Κορκυραίων μετὰ τὸ Μαντεῖον τῆς Δωδώνης προκύπτει καὶ ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν (Τὸ Ἔργον 1958, σ. 93· πρβλ. καὶ BCH 83, 1958, σ. 671, C. CARAPANOS, Dodone, σ. 72, πίν. 34, 4 καὶ 39, 7, SGDI 1562-63. Σχετικῶς καὶ A. PHILIPPSON, Die Griech. Landsch. II, 1, σ. 202-203 καὶ 267, ὑποσ. 3 (KIRSTEN). KIRSTEN - KRAIKER, Griechenlandkunde (1962),

τῶν ὁποίων ἐκρέμοντο χαλκοὶ ἀστράγαλοι. Πνέοντος τοῦ ἀνέμου, λίαν συνήθους εἰς Δωδώνην, ἔνεκα τῆς ἐκ Β. πρὸς Ν. ἀναπτύξεως τῆς κοιλάδος¹, αἱ αἰωρούμεναι ἄλυστοι, πλήττουσαι τὸν πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ ἀγάλματος λέβητα, παρῆγον ἤχον ἑναρμόνιον καὶ διαρκῆ. Ἐνεκα τούτου παρέμεινεν ἡ παροιμιώδης φράσις «*Κερκυραίων μᾶστιξ*», ταυτόσημος μὲ τὴν ἀρχαιότεραν *Δωδωναίων χαλκεῖον*².

Ὁ Ἀριστοτέλης λοιπόν, συγγράψας κατὰ τὴν περίοδον τῆς παραμονῆς του εἰς Ἀθήνας (335 - 323 π.Χ.), ἤτοι κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους περίπου μὲ τὸν Δήμωνα ἢ ὀλίγον βραδύτερον, ἐλέγχει ἀνακριβῆ τὴν πληροφορίαν τοῦ τελευταίου τούτου, δηλ. τὴν ὑπαρξίν πολλῶν τριπόδων περίξ τοῦ Ἱεροῦ. Τὴν ἀξιολογίαν τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν δικαιούμεθα νὰ ἀμφισβητήσωμεν, καθ' ὅσον εὐθύς μετ' ὀλίγον, περὶ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος, ὁ μεγαλύτερος τῶν ἀτιδιογράφων Φιλόχορος ἐπιβεβαιοῖ τὰ ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου λεγόμενα ἐλέγχων τὸ ἀβάσιμον τῆς πληροφορίας τοῦ Δήμωνος, μετ' αὐτὸν δὲ καὶ ἄλλοι, ὡς ὁ Πολέμων, «*ἀκριβῶς Δωδώνην ἐπιστάμενος*»³. Δύο ἐπομένως ὑποθέσεις εἶναι δυναταί ἢ δηλαδὴ ὁ Δήμων καὶ μετ' αὐτὸν οἱ ποιηταὶ Μένανδρος καὶ Καλλίμαχος ἐχρησιμοποίησαν πληροφορίας παλαιότερας, ἀναφερομένας εἰς τὴν ἀρχαίαν κατάστασιν τοῦ Ἱεροῦ μὲ τοὺς πολλοὺς τρίποδας⁴, ἢ ὁ ἀτιδιογράφος Δήμων συνέγραψε πρὸ τῶν παροιμιῶν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἤτοι κατὰ τὰ ἔτη 350 - 335 π.Χ. περίπου, καὶ περιγράφει

σ. 719. E. LEPORE, Ricerche, σ. 13, ἰδίᾳ δὲ 135-136). Περὶ τῆς ἐξαργήσεως τοῦ νομισματικοῦ σταθμητικοῦ κανόνος τῶν Ἑπειρωτικῶν καὶ τῶν Μολοσσικῶν νομισμάτων ἐκ τοῦ Κερκυραίου, ἰδὲ P. FRANKF, Die antiken Münzen, σ. 88 καὶ ὑποσ. 21, σ. 159, ἔνθα καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

1 Κατὰ ΣΤΕΦ. ΒΥΖ., ἔ.ἀ., ἀπηχοῦνται τὸ γνωστὸν χωρίον τῆς Πατροκλείας, Ἰλ. Π 234, τὸ λεβέτιον ἐκρούετο συχνὰ ὑπὸ τῆς μᾶστιγος, ὡς χειμερίον τῆς Δωδώνης ὑπαρχούσης.

2 Δὲν μοῦ φαίνεται βάσιμος ἡ ἀποψις τοῦ COOK, ἔ.ἀ. σ. 12, 5 καὶ Zeus II, σ. 826, ὅτι ἡ μᾶστιξ μόνον, ἀντικαταστήσασα παλαιότεραν ἀπολεσθεῖσαν, ἦτο τὸ παροιμιώδες ἀφιέρωμα τῶν Κερκυραίων καὶ οὐχὶ ὀλόκληρος ἡ συσκευή, διότι ἀπλῆ μᾶστιξ, ὡς ἀνάθημα, θὰ ἦτο ἀναξία λόγου διὰ νὰ καταστῇ παγκοίνως γνωστὴ καὶ παροιμιώδης. Τοιοῦτόν τι δὲν προκύπτει ἀναγκαιῶς ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ (VII, ἀπόσπ. 3): *χαλκεῖον ἦν ἐν τῷ Ἱερῷ, ἔχον ὑπερκείμενον ἀνδριάντα, κρατοῦντα μᾶστιγα χαλκῆν, ἀνάθημα Κερκυραίων*. Ἡ λέξις ἀνάθημα ἀναφέρεται εἰς ὀλόκληρον τὴν συσκευὴν.

3 ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. ἔ.ἀ. Πρὸς συμβιβασμὸν τῆς δυσχερείας ταύτης μερικοὶ τῶν νεωτέρων φιλολόγων ἐδέχθησαν ὅτι πηγὴ τῆς δευτέρας ἐκδοχῆς δὲν εἶναι ὁ φιλόσοφος Ἀριστοτέλης, ἀλλ' ὁ Ἀριστείδης (2ος μ.Χ. αἰ.), τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους. Τοῦτο ἀποκρούει ὀρθῶς ὁ COOK (JHS ἔ.ἀ. σ. 8-9), διότι ὁ φιλόσοφος φαίνεται νὰ ἔχη ὑπ' ὄψει του τὰς «Ἀτθίδας» κατὰ τὴν συγγραφὴν τῆς Ἀθηναίων Πολιτείας, συνέγραψε μάλιστα καὶ βιβλίον περὶ Παροιμιῶν (ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. Ε 26. ΗΣΥΧ. Ὀνομαστικὸν ἐν λ. Ἀριστο-

τέλης), χρησιμοποιοῦσας καὶ παλαιότερους παροιμιογράφους. Ὁ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ἐθεώρει τὰς παροιμίας ὡς πρωτόγονον φιλοσοφίαν (Ἀπόσπ. 2, 1474b 6), ἡ δὲ Ἠθικὴ του περιελάμβανε καὶ τὴν ἐρευναν παλαιότερων δοξασιῶν (τὰ ἔνδοξα). Προσέτι οὗτος γνωρίζει καλῶς τὰ τῆς Ἑπειρου, συγγράψας μάλιστα καὶ Ἠπειρωτῶν Πολιτείαν (Ἀπόσπ. 494, σχετικῶς ἰδὲ καὶ P. FRANKF, Alt-Epirus, σ. 30 κ.ἐξ. πρβλ. καὶ ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. ἐν λ. Ἀμύνται).

4 COOK ἔ.ἀ. σ. 13. Πράγματι εἰς τὸν προσφάτως ἀνακαλυφθέντα πάπυρον (σ. 69, ὑποσ. 1), περιέχοντα ἀπόσπασμα ψδῆς εἰς Δωδώνην τοῦ ΠΙΝΔΑΡΟΥ, ἀναφέρονται εἰς τὸ Ἱερὸν τρίποδες (στ. 10). Τοῦτο δύναται ἐπίσης νὰ ὑποτεθῇ ἐκ τοῦ στίχου τοῦ ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ ἐν Ἀρρηφόρφ...*ὁ λέγουσιν ἡχεῖν, ἂν παράψηθ' ὁ παριών, ὅπερ προῦποθέτει τοὺς ἐπὶ τῆς γῆς τοποθετημένους τρίποδας μετὰ λεβήτων, ὥστε ὁ παριών νὰ δύναται νὰ τοὺς ἐγγίξῃ, καὶ οὐχὶ τὸν ἐπὶ κίονος λέβητα*, πρβλ. καὶ ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΝ ἔ.ἀ.: *τὸν ἐν Δωδωνί...χαλκὸν ἤγειρον*. Τοῦτο ὁμως δὲν προκύπτει ἀναγκαιῶς. Ἀντιθέτως ἡρμήνευσαν τὰ χωρία ταῦτα οἱ γραμματικοὶ καὶ οἱ λεξικογράφοι, πρβλ. ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. ἔ.ἀ. ἰδίᾳ ΣΟΥΙΔ. ἔ.ἀ.: *κέχρηται δὲ τῇ παροιμίᾳ Μένανδρος Ἀύλητρίδι (<...> πρὸς Δήμωνα (τὸ ἐλλειπὲς χωρίον συμπληρῶναι ὁ BERNHARDY ὡς ἔξης: Φιλόχορος δὲ ἀντιλέγει πρὸς Δήμωνα). Εἰ δὲ πολλοὶ ἦσαν, οὐκ ἂν ἐνικῶς ἐλέγετο ἡ παροιμία..., ὁμοίως ΖΗΝΟΒ. ἔ.ἀ.: ...κεῖται παρὰ Μενάνδρῳ ἐν τῇ Ἀρρηφόρφ...φασὶ γὰρ ἐν Δωδώνῃ χαλκεῖον ἐπὶ κίονος ἐν μετεώρῳ κείσθαι ἐπὶ δὲ ἐτέρου πλησίον κίονος ἐστάναι τὸν παῖδα, ἐξηρημένον μᾶστιγα χαλκῆν*.

πραγματικὴν κατάστασιν τοῦ Ἱεροῦ, ἐκλιποῦσαν μετ' ὀλίγον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς συγγραφῆς τοῦ Ἀριστοτέλους ¹.

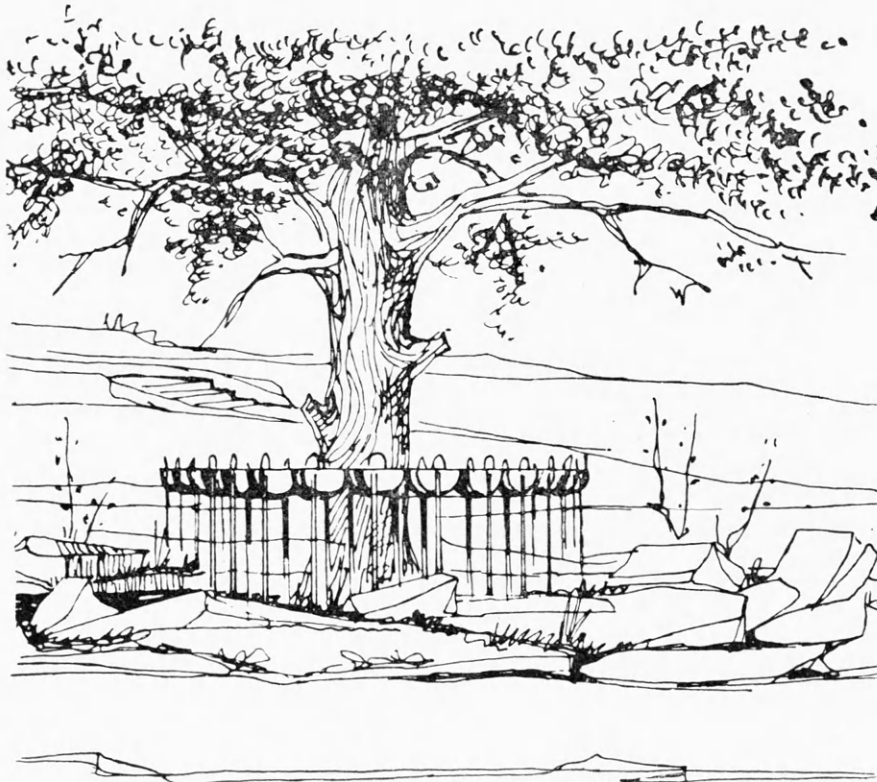
Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐνέχει ἴσως ἰδιαιτέραν σημασίαν, διότι θὰ ἡδυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὡς χρόνον μεταβολῆς εἰς τὸ Ἱερὸν τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς τοῦ Δήμωνος, προηγηθείσης τῆς συγγραφῆς τοῦ Ἀριστοτέλους.

Εἶναι φυσικόν, προκειμένου περὶ μιᾶς μεμακρυσμένης περιοχῆς, ὡς ἡ Δωδώνη, τὴν ὁποίαν σπανίως ἐπεσκέπτοντο οἱ περιηγηταί, ἡ γενομένη μεταβολὴ νὰ μὴ εἶχε καταστῇ ἀμέσως γνωστῇ. Ὡς ἐκ τούτου εἶναι δυνατόν ὁ Δήμων νὰ ἀποδίδῃ τὴν παλαιὰν μορφήν, ὑφισταμένην εἰσέτι κατὰ τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς τῆς Ἀτθίδος τοῦ ἡ καὶ ἄρτι ἐκλιποῦσαν, τὴν ὁποίαν ὁμως ἡγνόνει. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὡς χρόνον συγγραφῆς τῆς Ἀτθίδος τοῦ τὴν περίοδον 350-335/323 π.Χ., ὅτε ἄρχεται ἡ συγγραφικὴ δρᾶσις τοῦ Ἀριστοτέλους. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ μεταβολὴ τοῦ Ἱεροῦ δὲν εἶναι παλαιότερα (ἢ καὶ νεώτερα) τῆς συγγραφῆς τοῦ Δήμωνος, ἀλλὰ σύγχρονος περίπου, ὅτε εἰσέτι δὲν εἶχε γνωσθῇ ἡ ἐπελθοῦσα μεταβολή. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ κατάργησις τοῦ ἐκ τῶν τριπόδων καὶ τῶν λεβήτων περιβόλου δι' ἄλλου τινὸς περιφράγματος ἐπῆλθε μετὰ τὸ 350 π.Χ. καὶ πρὸ τῆς συγγραφῆς τοῦ Ἀριστοτέλους (335 - 323 π.Χ.), ἥτοι κατὰ τὸ γ' τέταρτον τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. Ἡ ἀνάμνησις ὁμως τῶν τριπόδων ἐπέζησεν ἐπὶ μακρὸν εἰς τὸ ἰδιόμορφον ἀνάθημα τῶν Κερκυραίων, διότι ἡ συσκευὴ αὕτη διετηρεῖτο κατὰ τὸν Λούκιλλον τὸν Ταρραῖον μέχρι τοῦλάχιστον τῶν χρόνων τοῦ Νέρωνος (54-68 μ.Χ.), πλὴν τῆς μάστιγος, ἡ ὁποία, ὡς φαίνεται, εἶχεν ἐξαφανισθῇ, ὑπολειφθείσης μόνον τῆς λαβῆς.

Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέροντα τὰ πορίσματα, εἰς τὰ ὁποῖα εἶχε καταλήξει πρὸ 60ετίας περίπου ὁ Α. Β. COOK, ἐπὶ τῇ βάσει μόνον τῆς γραπτῆς παραδόσεως, καὶ τὰ ὁποῖα, ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀρχαιολογικῶς πλέον διαπιστωθέντων, λαμβάνουν ὅλως ἰδιαιτέραν σημασίαν. Εἰς τὸ Μαντεῖον τοῦ Διὸς τῆς Δωδώνης καὶ προφανῶς πέριξ τῆς ἱερᾶς φηγοῦ, τῆς κατοικίας τοῦ θεοῦ, μέχρι τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. δὲν ὑπῆρχε λατρευτικὸν οἰκοδόμημα, ἀλλ' ἀπλοῦς περίβολος (τέμενος) ἐκ τριπόδων μετὰ λεβήτων, περικλείων τὸν ἱερὸν χώρον τῆς θεότητος, τὸ ἄβατον (εἰκ. 91). Διαρκοῦντος τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. καὶ πιθανώτατα κατὰ τὸ γ' τέταρτον τοῦ αἰῶνος τούτου, κατηργήθη ὁ ἰδιόμορφος περίβολος, προφανῶς ἀντικατασταθεὶς ὑπὸ κτίσματος. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διαπιστώσεων τούτων παρατηροῦμεν ὅτι, ἐπειδὴ ὁ ναῖσκος εἶχεν ἤδη οἰκοδομηθῇ ἀρχομένου τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., ὁ δὲ ἰσοδομικὸς περίβολος προσετέθη, ὡς εἶδομεν, μεταγενεστέρως, πάντως ἐντὸς τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος—ἐφ' ὅσον περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. καὶ πρὸ τοῦ 274 π.Χ. εἶχεν ἀντικατασταθῇ ὑπὸ τῶν ἐλληνιστικῶν στοῶν—, προκύπτει μετὰ βεβαιότητος ὅτι τὸ ἐκ τριπόδων τέμενος διεδέχθη ὁ ἰσοδομικὸς περίβολος, τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν χρονολογικῶς εἰς τὴν ἀμέσως πρὸ τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς τοῦ Ἀριστοτέλους

¹ Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ καὶ ὁ ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ ἀναφέρονται «ποιητικῇ ἀδείᾳ» εἰς τὴν παλαιότεραν μορφήν τοῦ Ἱεροῦ, ἐκλιποῦσαν ἤδη.

περίοδον, ἥτοι κατὰ τὸ γ' τέταρτον τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ.¹. Ἐπομένως ἡ ἀνωτέρω ὑπόθεσις, ὅτι ὁ Δῆμων, συγγράψας μετὰ τὸ 350 π.Χ. περίπου, ἀναφέρει κατάστασιν τοῦ Ἱεροῦ σύγχρονον ἢ παλαιότεραν ἐκείνης, τὴν ὁποῖαν ὑποθέτουν αἱ πληροφορίες τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Φιλοχόρου, εἶναι βάσιμος. Ἡ ἀνάμνησις τῶν παλαιῶν τριπόδων καὶ μετὰ τὴν ἀντικατάστασιν των ὑπὸ τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου, ἔνεκα τῆς μαντικῆς ιδιότητός των, διετηρήθη εἰς τὸ ἀνάθημα τῶν Κερκυραίων, συγκείμενον ἐκ δύο κιό-

Εἰκ. 91. Ἀναπαράστασις τοῦ Ἱεροῦ Εἰ κατὰ τὸν 8^{ον} - 6^{ον} π.Χ. αἰ.
(Σχέδ. Β. Χαρίση).

νων, οἱ ὁποῖοι ὑπεβάσταζον τὸν λέβητα καὶ τὸν χαλκοῦν ἀνδριάντα παιδὸς μὲ τὴν χαλκῇν μάστιγα. Ἡ συσκευή αὕτη ἐξηκολούθησε λειτουργοῦσα καὶ κατὰ τὸν 2^{ον} π.Χ. αἰ., διατηρηθεῖσα καὶ μετὰ τὴν εἰσβολὴν τοῦ Μιθριδάτου εἰς τὴν Ἑπείρον (87 π.Χ.), ἀλλ' ἡ λειτουργία της εἶχε λησμονηθῇ πλέον περὶ τὰ μέσα τοῦ 1^{ου} μ.Χ. αἰ., διότι, ὡς ἀναφέρει ὁ Λούκιλλος ὁ Ταρραῖος, ἡ μάστιξ εἶχεν ἐξαφανισθῇ.

Περὶ τῆς χρήσεως καὶ τῆς σημασίας τῆς συσκευῆς ταύτης ὁμιλεῖ σαφῶς ἡ μεταγενεστέρα παράδοσις. Κατὰ τὸν NONNON οἱ οὖν μαντευόμενοι ἤρχοντο παρὰ τὸν τόπον τοῦ-

1 Ἡ ἐκδοχή, ὅτι οἱ τριπόδες ἔβαινον ἐπὶ τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου, καθ' ὃν τρόπον π.χ. οἱ χαλκοὶ ὀβελοί, συνδεόμενοι πρὸς ἀλλήλους διὰ χαλκῶν ἐλασμάτων, ἐπὶ λιθίνης κρηπίδος περὶ τοῦ Ἱεροῦ χάσματος τοῦ Τροφωνίου ἐν Λεβαδείᾳ (ΠΑΥΣ. ΙΧ 39, 9), πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ· διότι τότε ἡ συνοχὴ τῶν λεβήτων θὰ διε-

κόπτετο ἀναγκαίως εἰς δύο σημεῖα, ὑπὸ τῆς εἰσόδου πρὸς Ν. καὶ ὑπὸ τοῦ ναῖσκου πρὸς ΒΔ., ἡ δὲ συνήχησις τῶν λεβήτων δὲν θὰ ἦτο συνεχής. Ἐξ ἄλλου οἱ λέβητες ἔκειντο «κύκλῳ», «τούτοις δὲ ψάειν ἀλλήλοις, καὶ κροσσθέντος τοῦ ἐνὸς ἡχεῖν ἐκ διαδοχῆς πάντας».

τον καὶ ἠῤῥοντο. "Οτε οὖν ἤθελε χρησιμωδῆσαι αὐτοῖς ὁ θεός, ὁ ἀνδριάς ἐκεῖνος ἔπαιε τῇ ράβδῳ τὸν λέβητα· εἶτα ἤχει ὁ λέβης καὶ ἐκ τοῦ λέβητος ἤχος τις ἀπετελεῖτο ἐναρμόνιος· καὶ ἐνεφοροῦντο αἱ προφήτιδες καὶ ἔλεγον ἃ αὐταῖς ὁ δαίμων ἐνέβαλλε¹. Ἄλλ' ἡ μαντικὴ σημασία τῶν τριπόδων καὶ τοῦ λέβητος δὲν ἦτο ἡ πρωταρχικὴ ἐν Δωδώνῃ. Τοῦτο ὑποστηρίζει ὁ COOK διὰ πολλῶν ἐπιχειρημάτων².

Ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ὁ ἥχος τοῦ μετάλλου καὶ ἰδίᾳ τοῦ χαλκοῦ ἐθεωρεῖτο φυλακτικὸς καὶ ἀποτροπαιος, ἀπομακρύνων τὰς ἐπιβλαβεῖς ἐπιδράσεις τῶν κακῶν πνευμάτων, τὰ ὅποια ἠδύναντο νὰ βεβηλώσουν τὸν ἱερὸν χώρον, διότι ὁ χαλκὸς ἐθεωρεῖτο καθαρός...καὶ ἀπελαστικὸς τῶν μασμάτων³. Εἰς τὴν Σπάρτην ἐκρούετο λέβης χαλκοῦς κατὰ τὸν θάνατον τοῦ βασιλέως, ἀλλαχοῦ δὲ κατὰ τὰς ἐκλείψεις τῆς σελήνης⁴. Ἐπίσης κατὰ τὴν ἀνάκλησιν τῆς Κόρης ἐκ τοῦ Ἄδου ὁ ἱεροφάντης ἐπέκρουε τὸ καλούμενον ἠχεῖον⁵. Τὰς εἰδωλολατρικὰς ταύτας συνηθείας, διατηρηθεῖσας καὶ κατὰ

1 Εἰς ΓΡΗΓΟΡ. NAZIANZ, V 32 Migne E.Π. XXXVI 1045A, πρβλ. καὶ ΚΑΛΛΙΜ. Ὑμν. Δῆλ. 286 (γῆλεχέες θεράποντες ἀοιγῆτοιο λέβητος). ΣΟΥΙΑ. ἔ.ἀ. ΦΙΛΟΣΤΡ. Εἰκόνας II 33: καὶ τὸ χωρίον δὲ αὐτὸ θυῶδες, ὃ παῖ, γέγραπται καὶ ὁμοφῆς μεστόν, χαλκῇ τε ἡχώ ἐν αὐτῇ τεύχεται, ἦν, οἶμαι, ὁρᾷς ἐπιβάλλουσιν τὴν χεῖρα τῷ στόματι, ἐπειδὴ χαλκεῖον ἀνέκειτο τῷ Διὶ κατὰ Δωδώνῃν...

2 Εἶναι αἰσθητὴ ἡ ἔλλειψις εἰδικῆς μελέτης περὶ τῆς σημασίας τῶν τριπόδων εἰς τὴν λατρείαν. Σχετικῶς ὀλίγα προσφέρει τὸ πεπαλαιωμένον ἄρθρον τοῦ REISCH, RE V (1905), στ. 1669-1696, ἰδίᾳ στ. 1678 κ.έ., ὅστις ὁμως δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψει τοῦ εἰσέτι τὸ ἀνωτέρω ἄρθρον τοῦ COOK. Ἡ μελέτη τοῦ K. SCHWENDEMANN, Der Dreifuss. Ein Formen- und Religionsgeschichtlicher Versuch, JdI 36, 1921, σ. 98-185, ἰδίᾳ δὲ σ. 151 κ.έ., κυρίως λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὴν σχέσιν τοῦ τρίποδος πρὸς τὴν λατρείαν ἐν Δελφοῖς τοῦ Ἀπόλλωνος. Τὴν σχέσιν τοῦ τρίποδος πρὸς τὴν Γῆν τονίζει ὁ A.B. COOK, Class. Rev. 37, 1903, σ. 180.

3 ΣΧΟΛΙΑ εἰς Θεοκρ. II 36.

4 Αὐτόθι. Ἡ συνήθεια αὕτη ἐπέζησε διὰ μέσου τοῦ Βυζαντινίου μέχρι σήμερον, Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, 1951, 4, σ. 180. Ν. ΠΟΛΙΤΗΣ, Λαογραφικὰ σύμμεικτα 3, σ. 334. Εἰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος καὶ σήμερον κρούονται οἱ κώδωνες τῶν ἐκκλησιῶν ἐπὶ τῷ θανάτῳ ἢ κατὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ. Παρόμοιον εἶναι καὶ τὸ ἔθιμον τοῦ Λαζάρου. Τὴν Παρασκευὴν καὶ τὸ Σάββατον τῆς ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου εἰς τὴν Ἡπειρον καὶ τὴν Μακεδονίαν περιέρχονται νέοι τὰς ὁδοὺς τῶν πόλεων κρούοντες κώδωνας ἀνηρτημένους ὑπὸ σανίδα, στηριζομένην ἐπὶ ράβδου, καὶ ἄδουν ᾄσματα, σχέσιν ἔχοντα πρὸς τὸν θάνατον καὶ τὴν ἔγερσιν τοῦ Λαζάρου (Χρ. ΣΟΥΛΗ, Τὰ τραγούδια τοῦ Λαζάρου, Ἠπ. Χρον. 2, 1927, σ. 182-200). Ἐπίσης κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ παιδιὰ 8-12 ἐτῶν περιέρχονται τὰς οἰκίας, κρούοντα κώδωνας καὶ ἀπαγγέλλοντα ἐξορκισμούς, ἵνα ἐκδιωχθῶν τὰ ἐπιβλαβῆ ζῴφια καὶ οἱ ὄφεις. Εἰς τὴν Σκῦρον κατὰ τὰς ἀπόκρεω ἐτελοῦντο χοροὶ ὑπὸ χορευτῶν, ἐνδεδυμένων δέρματα

καὶ φερόντων κώδωνας, J. C. LAWSON, BSA 6, 1899-1900, σ. 125 κ.έξ. Περὶ τῶν ἐθίμων τούτων εἰς τοὺς Σαρακατσάνους ἰδὲ Α. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, Σαρακατσάνοι, Ἀθήνα 1957, I, A, σ. ρμά, ἐν' ἰδίᾳ σ. ρξ-ρξβ, τ. I B, σ. 54-55, σ. 134-135. Οἱ ἐκ τοῦ τραχήλου τῶν κτηνῶν κρεμάμενοι κώδωνες εἶχον ἀρχικῶς φυλακτικὴν καὶ ἀποτροπαιὸν σημασίαν, διὰ νὰ ἀπομακρύνῃται ὁ κίνδυνος ἀπὸ τῶν πολυτίμων τούτων ζώων, ἰδίᾳ δὲ τὸ «μυήδημα» τοῦ κακοῦ πνεύματος. (Οἱ Σαρακατσάνοι «ἔταν πέρση τὸ γρέκι κάνουν ἀγίασμό καὶ βγάξουν τὰ κουδούνια ἀπὸ τὰ ζωντανὰ καὶ τὰ διαβάξει ὁ παπᾶς», Α. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, ἔ.ἀ. I, A, σ. ρμά). Πρβλ. ἐπίσης τὴν κρούσιν χαλκῶν κωδῶνων εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν καὶ παρομοίαν τελετουργίαν ἐπὶ τοῦ ἀρτοφορίου εἰς τὴν ὁρθόδοξον κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς θείας μεταλήψεως, ὁμοίως τοὺς κωδωνίσκους τῶν ἐκκλησιαστικῶν θυμιατηρίων καὶ τῶν ἀμφίων τῶν ἀρχιερέων καὶ τῶν ἱερέων. Ὁ Θεὸς παραγγέλλει εἰς τὸν Μωϋσῆν, ὅπως κατασκευάσῃ διὰ τὸν Ἄαρὼν στολὴν ἁγίαν, ἔχουσαν ρόας καὶ κώδωνας, ΕΞΟΔΟΣ ΚΗ 33-35 καὶ ΛΘ 26: καὶ ποιήσεις ἐπὶ τὸ λῶμα τοῦ ἑποδύτου κάτωθεν ὥστε ἐξανθούσης ρόας ροῖσκους ἐξ ὑακίνθου καὶ πορφύρας...τὸ αὐτὸ δὲ εἶδος ροῖσκους χρυσοῦς καὶ κώδωνας ἀνὰ μέσον τούτων περὶ κύκλῳ. Παρὰ ροῖσκον χρυσοῦν κώδωνα...καὶ ἔσται Ἄαρὼν ἐν τῷ λειτουργεῖν ἀκουστή ἢ φωνὴ αὐτοῦ εἰσιόντι εἰς τὸ ἅγιον ἐναντίον Κυρίου καὶ ἐξιόντι, ἵνα μὴ ἀποθάνῃ. (Σημείωσε τὴν σχέσιν ροῖσκου-κωδῶνων καὶ τῆς φράσεως ἵνα μὴ ἀποθάνῃ. Πλείονα ἰδὲ παρὰ P. JACOBSTHAL, Greek Pins 1956, σ. 188-9). Δὲν εἶδον τὴν μελέτην τοῦ J. FR. DÖLGER, Die Glöckchen am Gewand des Jüdischen Hohenpriesters, Antike und Christentum IV, 4, 1934. Συγκεντρωμένην βιβλιογραφίαν περὶ τῆς ἀποτροπαιῶν σημασίας τῶν κωδῶνων εἰς τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, ἰδὲ παρὰ ΧΑΡΙΚΑ. ΜΠΑΡΛΑ, Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν Βυζαντινῶν Κωδωνοστασίων, ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 3.

5 Πρβλ. καὶ ΠΙΝΔ. Ἰσθμ. VII 3: χαλκοκρότον Λαμάτερος. Κατὰ ΤΖΕΤΖΗΝ εἰς Λυκόφρ. Ἀλεξ. 77: ὁ γὰρ κύνων βαῦξας λύει τὰ φάσματα, ὥς καὶ χαλκὸς κροτηθεῖς...

τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἐπέκρινον αὐστηρῶς οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας¹. Παρομοίαν σημασίαν εἶχον ἐπίσης καὶ οἱ κώδωνες οἱ δι' ἀλύσεων ἀνηρτημένοι ἐκ τῶν πέντε πυραμίδων τοῦ Μαυσσωλλείου τοῦ Porsenna, βασιλέως τῶν εἰς Clusium Ἑτρούσκων².

Ἀνάλογος ὑπῆρξε καὶ ἡ σημασία τῶν τριπόδων καὶ τοῦ κίονος. Χαλκοὶ ἐπίχρυστοι λέβητες ἴσταντο ἐπὶ τῶν ἀκρωτηρίων τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς τῆς Ὀλυμπίας (ΠΑΥΣ. V 10. 4), ἀντὶ τῶν συνήθων μυθολογικῶν τεράτων, σφιγγῶν, γρυπῶν κ.λ.π., τῶν ὁποίων ὁ φυλακτικὸς καὶ ἀποτρόπαιος χαρακτήρ εἶναι φανερός. Ἐν Ἀμύκλαις τρεῖς ὑπερμεγέθεις τρίποδες, δεκάτη τοῦ πολέμου πρὸς Μεσσηνίους, ἐπροστιάτευον τὰ ἐντὸς αὐτῶν ἀγάλματα τῆς Ἀφροδίτης καὶ τῆς Ἀρτέμιδος, ἔργα τοῦ Γιτιάδα, καὶ τὸ ἄγαλμα τῆς Κόρης, ἔργον τοῦ Κάλωνος (ΠΑΥΣ. III 18. 7-8)³. Ἡ φυλακτικὴ σημασία τῶν χαλκῶν τριπόδων καὶ τοῦ κίονος ἐγκείται κυρίως εἰς τὴν ἀπομόνωσιν τῶν ἐπ' αὐτῶν ἢ ὑπὸ τοὺς τρίποδας ἱερῶν συμβόλων ἀπὸ τῆς γῆς καὶ ἀπὸ παντὸς μιάσματος⁴. Εἰς παραστάσεις ἐπὶ ἀγγείων π.χ. εἰκονίζονται ἐνίοτε τρίποδες ἐπὶ κίωνων, κοσμούμενοι μὲ ταινίας, σύμβολον καὶ τοῦτο ἱερότητος⁵. Ὁ Ἀπόλλων ἐπανερχεται κεκαθαρμένος ἐκ τῆς χώρας τῶν Ὑπερβορείων φερόμενος ἐπὶ τρίποδος καὶ ἡ Πυθία τῶν Δελφῶν ἐκάθητο ἐπὶ τοιούτου τρίποδος ὑπεράνω τοῦ χάσματος, ἵσως ἵνα ἀπομονωθῇ ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τῆς γῆς⁶. Δύο ἐπίχρυστοι ἀετοὶ ἐπεκάθητο ἰσαρίθμων κίωνων ἀνατολικῶς τοῦ ὑπαίθρου βωμοῦ τοῦ Λυκείου Διὸς τῆς Ἀρκαδίας, τῶν ὁποίων βεβαίως ἡ παρουσία ἦτο ἐπίσης φυλακτικὴ, δεδομένου μάλιστα ὅτι τὸ Ἱερὸν τοῦτο ἐθεωρεῖτο αὐστηρῶς ἄβατον⁷.

Ὁ ἥχος τοῦ μετάλλου καὶ κατ' ἐξοχὴν τοῦ χαλκοῦ προξενεῖ τρόμον εἰς τὸν ἀκούοντα⁸. Ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος ἐπιζητεῖ νὰ ἐκφοβίσῃ τὰ κακοποιὰ πνεύματα,

1 Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, ἔ.ἀ.

2 PLIN. NH XXXVI 93: *quae (tintinnabula) vento agitata longe sonitus referant, ut Dodonae olim factum.*

Ἐπίσης εἰς τὰ προπύλαια τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἱεραπόλεως ἦσαν ἐστημένα ὁμοιώματα φαλλικά, ὕψους 30 πήχεων, πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου. Δις τοῦ ἔτους ἀνήρχετο τις ἐπὶ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν καὶ παρέμενε ἐγγηγορῶν ἐπὶ μίαν ὅλην ἑβδομάδα, ἅμα δὲ ἐχόμενος κροτέει ποίημα χάλκεον, τὸ αἰεῖει μέγα καὶ τροχὸν κινεόμενον (ΔΟΥΚ. Περὶ τῆς Συρίας θεοῦ 29). Ὁ EVANS ἐπίσης, The Palace of Minos I, σ. 175, εἰκ. 124, ἀναφέρει πῆλιν ὁμοιώματα κωδῶνων τῆς MM I, ἀνηρτημένα εἰς τὰ Ἱερά ἢ ἐκ τῶν κλάδων ἱεροῦ δένδρου, τὰ ὅποια αἰωροῦμενα ὑπὸ τοῦ ἀνέμου ἤχουν ὡς ἐν Δωδώνῃ. Ἐπίσης ὑπεράνω τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος ὑπῆρχον δίκτυα μὲ χαλκοὺς κώδωνας (ΕΥΠΟΛΕΜΟΣ Ο ΠΟΛΥΙΣΤΩΡ, JACOBV, Fr. Gr. Hist. III C, B 723, 34, 9): πρὸς τὸ φορεῖν τοὺς κώδωνας καὶ ἀποσοβεῖν τὰ ὄνεια. Περὶ κωδῶνων ἐντὸς τάφων, ἰδὲ RE I, στ. 1986 κ.ἐξ. Πλείονα παραδείγματα παρὰ ΧΑΡΙΚΑ. ΜΠΑΡΛΑ, ἔ.ἀ. σ. 3, ὑποσ. 7 καὶ 8.

3 Ἰδὲ καὶ REISCH, RE V, στ. 1688.

4 A. J. B. COOK, ἔ.ἀ. σ. 25 κ.ἐξ. J. G. FRAZER, The Golden Bough, III² (1900), σ. 60-93.

5 Συνδυασμὸς κίονος μετὰ τρίποδος ἀπαντᾷ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6^{ου} π.Χ. αἰ., P. GUILLON, Les trépieds

du Ptoion, Paris 1943, II, σ. 68. A. RAUBITSCHKE, Dedications from the Athenian Acropolis, 1949, σ. 337 κ.ἐξ. R. CARTER, Hesperia 22, 1953, σ. 209 κ.ἐξ.

6 Ὁ K. SCHWEDEMANN, ἔ.ἀ. σ. 171-2, θέλων νὰ συμβιβάσῃ τὸ χάσμα γῆς, τοῦ ὁποίου οἱ ἄτμοι ἐνεθυσίαζον, καὶ τὸν ὑπεράνω τούτου τρίποδα, ἔδραν μαντικῆς ἐνεργείας, ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξίν τοῦ χάσματος εἰς Δελφούς.

7 ΠΑΥΣ. VIII 38.7. Περὶ τῆς λατρείας εἰς τὸ Ἱερόν, M. NILSSON, G. Gr. Rel. I², 397-99. K. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, ΑΕ 1904, σ. 153 κ.ἐξ. καὶ σ. 162 κ.ἐξ. A. B. COOK, Zeus I, σ. 63 κ.ἐξ.

8 Πρβλ. καὶ ΑΙΣΧ. Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας 386: *χαλκήλατοι κλάζονσι κώδωνες φόβον*. Τὸ ἐπὶ τοῦ θώρακος χαλκοῦν γοργόνειον τοῦ Θρακὸς Ρήσου: *πολλοῖσι σὺν κώδωσιν ἐκτύπει φόβον* [ΕΥΡΙΠ. Ρῆσ. 306-308], ὁμοιάζοντος πρὸς τὸν θεὸν τοῦ πολέμου Ἄρην: *κλύε καὶ κόμπους κωδωνοκρότους παρὰ πορπάκων κελαδοῦντας. θεός, ὃ Τροία, θεός, αὐτός Ἄρης ὁ Στρυμόνιος πῶλος* (στ. 383-86). Ἰδὲ καὶ παραστάσιν Ἀρεως μετὰ τῆς Ἀφροδίτης ἐπὶ ἀγγείου ἐκ Νάξου τοῦ 7^{ου} π.Χ. αἰ., φέροντος θώρακα μὲ κρεμαμένους κώδωνας πιθανῶς. ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΣ, JdI 52, 1937, σ. 170, εἰκ. 3-4 καὶ 10-12, ἰδὲ καὶ σ. 183-4. E. BUSCHOR, Griechische Vasen, εἰκ. 65.

ὅπως ἀκριβῶς τὸν φυσικὸν ἐχθρόν. Ὁ κρότος τοῦ μετάλλου ἐμποιεῖ φόβον εἰς τὸν ἐχθρόν καὶ τὸν τρέπει εἰς φυγὴν. Ὅθεν ἡ κροῦσις κωδῶνων ἢ κυμβάλων εἰς τὰς θρησκευτικὰς ἱεροτελεστίας τῶν πρωτογόνων ἔχει αὐτὴν τὴν ἔννοιαν, τὴν ἀπομάκρυνσιν ἐκ τοῦ ἱεροῦ χώρου καὶ ἐκ τῶν θρησκευτικῶν δρωμένων τῶν κακοποιῶν πνευμάτων¹. Ἰδιαίτερος ὁ χαλκὸς ἐθεωρεῖτο τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀποτροπαιὸν μέταλλον καὶ εἶχε καθιερωθῇ πρὸς θρησκευτικὴν χρῆσιν πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων². Σχετικὴ ἦτο ἐπίσης καὶ ἡ σημασία τῆς χαλκῆς μαστίγος, περὶ τῆς ὁποίας πλείονα δύνανται τις νὰ ἴδῃ εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην τοῦ Α. Β. COOK.

Ἀναμφιβόλως λοιπὸν ἡ σειρὰ τῶν χαλκῶν λεβήτων μετὰ τῶν τριπόδων, ἰσχυρῶς ἀποτροπαιῶν, καθιερωθέντων ἀπὸ παλαιωτάτων χρόνων εἰς τὴν λατρείαν, ἐπεῖχον θέσιν προστατευτικοῦ περιβόλου, ἐξόχως δραστικοῦ, προφυλάσσοντος τὸν περὶ τὴν ἱερὰν φηγὸν χώρον, τὴν κατοικίαν τῆς θεότητος, ἀπὸ παντὸς κακοποιῶν πνεύματος ἢ ἀνθρωπίνης ἐπιβλαβοῦς ἐπηρείας³. Ἀνάλογον σημασίαν πιθανώτατα εἶχε καὶ ἡ πέριξ τοῦ Κερατῶνος τῆς Δήλου σειρὰ κεράτων τῶν πρὸς θυσίαν προσφερθέντων ζώων⁴ ἢ τῶν ἀρχαῖκων λεόντων ἐκατέρωθεν τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ εἰς Δῆλον⁵. Τὴν ιδέαν ταύτην τῆς διὰ τριπόδων προστασίας τοῦ ἱεροῦ χώρου ἀπηχοῦν ἐπίσης οἱ λίθινοι ὅροι καθορίζοντες τὰ ὅρια τοῦ Ἱεροῦ τῶν Δελφῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων *τρίπους ἐνκεκόλαπται*⁶.

Τὸ ἰδιότυπον τοῦτο τέμενος διτηρήθη ἐπὶ μακρόν, μέχρι περιόδου τῶν χρόνων τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀντικατασταθὲν ὑπὸ τοῦ νεωτεριστικοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου. Ἄγνωστον εἶναι ἐν τούτοις εἰς ποίαν ἐποχὴν ὁ ἥχος τῶν λεβήτων ἀπέκτησε τὴν μαντικὴν ιδιό-

1 Ἰδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 120, ὑποσ. 4, καὶ σ. 121 ὑποσ. 8.

2 J. G. FRAZER, Pausanias III 3, 8, πρβλ. καὶ ἸΩ-ΣΗΠΟΝ, Ἱστορία Ἰουδαϊκοῦ πολέμου πρὸς Ρωμαίους, βροντῆς μὲν οἱ κώδωνες, ἀστραπῆς δὲ αἱ ῥοαὶ σημεῖα (τὴν παραπομπὴν λαμβάνω παρὰ JACOBSTHAL, The Greek Pins, σ. 189, ἀναφερομένου εἰς τὴν ἀνωτέρω μελέτην τοῦ DÖLGER), ὁμοίως Α. J. B. COOK, Zeus II, σ. 826, ὅστις τὸ δωδοναῖον ἡχεῖον ἐρμηνεύει ὡς ἀπομιμούμενον τὸν κεραυνόν, τὴν δὲ κεραυραϊκὴν μαστίγα συμβολίζουσιν τὴν ἀστραπὴν. Ὡς λατρευτικὸν ἐπίσης σχεῖος ἐρμηνεύεται ὁ ἐξ Ugarit (Ras Shamra) χαλκοῦς λέβης ἐπὶ τρίποδος, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀνηρτημένα καλυκόμενα ἔξαρτήματα (ANTON JIRKU, Die Welt der Bibel, Stuttgart 1957, σ. 49-50, πίν. 34).

3 Ἄν καὶ δὲν γνωρίζομεν ἐκ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως σχετικόν τι μὲ τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς εἰσόδου εἰς τὸν πέριξ τῆς φηγοῦ ἄβατον χώρον, ὅμως ἡ ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῶν τριπόδων πρόσβασις ἀπηγορεύετο πιθανώτατα, ἐφ' ὅσον ἐκεῖ κατῴκει ὁ Ζεὺς. Ἀλλωστε οἱ ἱεροὶ τόποι, ὅπου ὑπάρχουν βόθροι ἢ μέγαρα διὰ θυσίας, ἐθεωροῦντο γενικῶς ἢ μερικῶς ἄβατοι (σχετικῶς πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο καὶ NILSSON, G. Gr. Rel. I², σ. 75-76, πρβλ. καὶ Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΑ, Τὸ Ἐρέχθειον, σ. 44 κ.ἐξ.), ἡ δὲ χθονία φύσις τῆς λατρείας εἰς τὸ οἰκοδόμημα εἶναι ἀναμφισβήτητος.

4 Ὁ K. LEHMANN-HARTLEBEN, Die Antike 7, 1931, σ. 28, συσχετίζει τοῦτον πρὸς τοὺς μινωικοὺς βωμοὺς μετὰ τῶν ἱερῶν κεράτων, τῶν ὁποίων ἴσως ἀτήχησις

διτηρήθη εἰς τὰ ἀκρωτήρια τῶν βωμῶν (πρβλ. τὸν βωμὸν τοῦ Ποσειδῶνος εἰς Μονοδένδρι-Μιλήτου). Κέρατα ἐκόσμουσαν τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ Θυσιαστηρίου τῶν Ἑβραίων (ΕΞΟΔΟΣ ΚΖ 2, ΚΘ 12). Ὁ Α. Β. COOK, Zeus I, σ. 508, ὑποθέτει βασίμως ὅτι ἡ ἀρχὴ αὐτῆς τῶν ἱερῶν κεράτων ἐπὶ παραστάσεων προέρχεται ἐκ τῆς πραγματικῆς τοποθετήσεως τούτων ἐπὶ βωμῶν. Ἐπίσης ἀπετέλουν ἀρχιτεκτονικὸν διάκοσμον εἰς οἰκοδομήματα θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος, J. PENDLEBURY, The Archaeology of Crete, σ. 274. M. NILSSON, Gr. Rel. I², σ. 272 κ. ἐξ. καὶ Min. Myc. Rel. ², σ. 165 κ.ἐξ.

5 Σειρὰ βάθρων, ἐφ' ὧν λέβητες μὲ προτομάς γρουπῶν, ἀπεκαλύφθη ἐπὶ τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ τοῦ Ἱεραίου τῆς Σάμου, E. BUSCHOR, AM 55, 1930, σ. 45 κ.ἐξ., εἰκ. 20-21, παρ. ἐνθ. πίν. X-XII. Ulf JANTZEN, Griechische Greifenkessel, 1955, σ. 79, περὶ οὗ καὶ ὁ ΗΡΟΔ. IV 152. Λέοντες ἴσταντο ὡς φρουροὶ ἐκατέρωθεν τῶν βασιλικῶν ἀνακτόρων καὶ ἐπὶ τῶν ἐπάλλεων τῶν τευχῶν τῆς Ἀσσυρίας καὶ σφίγγες εἰς τὰς ὁδοὺς πρὸ τῶν πυραμίδων τῶν Φαραῶ ἐν Αἰγύπτῳ. Πρβλ. καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑ, AD 1, 1915, σ. 111 κ.ἐξ., διδομένην ἐρμηνείαν τοῦ ἀφιερώματος τοῦ Κροίσου εἰς Δελφοὺς καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῶν Βραγχιδῶν (ΗΡΟΔ. I 84 καὶ 92), ἡτοι βάθρου ἐκ πλίνθων χρυσῶν, ἐφ' οὗ λέων, συμβολίζοντος ἐπαλξιν τοῦ τείχους τῶν Σάρδεων (πρβλ. καὶ ἀνωτ. σ. 44, ὑποσ. 1).

6 G. COLIN, BCH 27, 1903, σ. 108, στ. 30.

τητα. Οἱ ὁμηρικοὶ χρόνοι (Ὀδύσσεια, ξ 328 = τ 297) γνωρίζουν τὴν μαντικὴν σημασίαν τοῦ θροῖσματος τῶν φύλλων τῆς φηγού, ἣτις εἶναι τὸ πρωταρχικὸν σύμβολον μαντείας οὐδόλως δὲ ὁμιλοῦν περὶ τῶν τριπόδων. Ἐκ τοῦ στίχου τοῦ ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ (άνωτ. σ. 116, ὑποσ. 2) καθίσταται φανερόν πάντως, ὅτι κατὰ τὸν 3^{ον} π.Χ. αἰ. ἦτο γνωστὴ ἡ μαντικὴ ιδιότης τῶν τριπόδων καὶ τῶν λεβήτων. Τὸ γεγονός μάλιστα, ὅτι ἡ ἀνάμνησις τοῦ ἀντικατασταθέντος περὶ τὰ μέσα τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. περιβόλου ἐκ τριπόδων διετηρήθη εἰς τὸ ἀφιέρωμα τῶν Κερκυραίων, ὑποθέτει ὅτι ἤδη πρὸ τῶν μέσων τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. ἦτο γνωστὴ ἡ μαντικὴ ἔννοια τοῦ ἤχου τῶν λεβήτων¹. Ὅπως ἐκ τοῦ θροῦ τῶν φύλλων τῆς ἱερᾶς δρυός², ἐκ τῆς πτήσεως καὶ ἐκ τῶν κρωγμῶν τῶν ἱερῶν πελειάδων ἢ ἐκ τοῦ κελαρύσματος μεταγενεστέρως τῆς ἱερᾶς πηγῆς οἱ ὑποφῆται ἐμπνεόμενοι ἀπεκάλυπτον εἰς τοὺς ἐρωτῶντας τὴν βούλησιν τοῦ θεοῦ, οὕτω καὶ ἐκ τοῦ ἀρχικῶς φυλακτικοῦ ἤχου τῶν χαλκῶν λεβήτων ἐχρησιμοδότην.

Συνδυάζοντες λοιπὸν τὰ συμπεράσματα, εἰς τὰ ὁποῖα πρὸ πολλοῦ εἶχε καταλήξει ὁ COOK, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γραπτῆς παραδόσεως καὶ ἀνεξαρτήτως τῶν ἀρχαιολογικῶν πορισμάτων, μὲ τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν προκύψαντα δεδομένα, περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο ἐκτενὲς λόγος εἰς τὰ προηγούμενα κεφάλαια, δυνάμεθα νὰ περιγράψωμεν ὡς ἀκολούθως τὴν οἰκοδομικὴν καὶ τὴν προοικοδομικὴν ἱστορίαν τοῦ Ἱεροῦ. Περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. ἀπέκτησε διὰ πρῶτην φορὰν ἡ ὑπαιθρος λατρεία ἐν Δωδώνῃ ναόσχημον οἰκοδόμημα, πλησίον τῆς ἱερᾶς φηγού, περιστοιχιζόμενον ὑπὸ περιβόλου ἐκ χαλκῶν τριπόδων, ἀνεχόντων λέβητας (εἰκ. 92, πίν. 6). Εἰς τὸν περίεξ ὥρον τοῦ Ἱεροῦ πρόχειρα κτίσματα, κυκλικαὶ καὶ ἑλλειπτικαὶ καλύβαι, ἐνδαιτήματα τῶν ὑποφητῶν τοῦ θεοῦ, τῶν Σελλῶν, καὶ τῶν ἱερειῶν, πιθανῶς χρησιμοποιούμενα καὶ πρὸς στέγασιν τῶν πολυτιμοτέρων ἀναθημάτων, ἐσυντρόφευον τὴν ἱερὰν κατοικίαν τοῦ θεοῦ.

Διαρκούντος τοῦ αἵωνος τούτου, καὶ δὴ καὶ κατὰ τὸ γ' τέταρτον, νοτίως τοῦ ναοῦ κατεσκευάσθη ἰσοδομικὸς περίβολος, ἀναπτυχθεὶς κυρίως πρὸς ΝΑ., ἵνα προφανῶς συμπεριλάβῃ μετὰ τοῦ ναοῦ καὶ τὴν φηγόν, ὁ ὅποιος ἠχρήστευσε καὶ τὴν πρὸ τοῦ ναοῦ ἑλλειπτικὴν καλύβην, τῆς ὁποίας ἡ βᾶσις ἐκαλύφθη ὑπὸ τῶν τεχνητῶν ἐπιχώσεων ἐντὸς τοῦ περικλεισθέντος ἀβάτου. Ἡ νέα κατασκευή, ἐκκληροῦσα τὸν αὐτὸν προστατευτικὸν σκοπὸν, κατέστησε περιττὸν τὸν ἀρχέγονον ἐκ τριπόδων περίβολον, οὐχὶ ὅμως καὶ τὴν μαντικὴν ιδιότητα τῶν λεβήτων (εἰκ. 38, 95 καὶ πίν. 7). Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν πιθανώτατα

1 Κατὰ πόσον ἡ μαντικὴ ιδιότης τῶν λεβήτων προέκυπεν ἀφ' ἑαυτῆς ἢ κατ' ἐπίδρασιν τοῦ μαντικοῦ τρίποδος τῶν Δελφῶν, ὡς ἐδέχθη ὁ NILSSON, G. Gr. Rel. I³, σ. 424-25, ὡς πρὸς τὴν καθιέρωσιν εἰς Δωδώνην τῶν ἱερειῶν ἀντὶ τῶν ἱερέων, δὲν εἶναι γνωστόν. Παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι καὶ οἱ ἐν Δωδώνῃ μάντιες ἐπροφῆτευον ἐν ἐκστάσει, ὡς εἰς Δελφούς, ΠΛΑΤ. Φαῖδρος 244 b, 275 b, πρβλ. καὶ ΣΤΡΑΒ. VII ἀπ. 2. ΔΙΟΝ. ΑΛΙΚ. I 14. ΠΑΥΣ. X 12, 10, ἐν τούτοις δὲν διαπιστῶται συγκεκριμένη σχέσις μετὰ τῶν δύο σημαντικωτέρων Ἱερῶν. Ἀλλωστε ἡ ἐκ τῆς ἠχῆσεως τοῦ χαλκοῦ μαντικὴ δύναμις τοῦ δελφικοῦ λέβητος θεωρεῖται πολὺ μεταγενεστέρως καὶ προελεύσεως ποιητικῆς, Κ. SCHWENDEMANN, ἔ.ἀ. σ. 173. Ὅτι δημιουργεῖται εἰς Δωδώνην

μέχρι τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., συντελεῖται βραδέως καὶ ἄνευ ἀποτόμων μεταβολῶν. Περὶ τούτου ὁμιλεῖ ἡ διατήρησις τῆς προϊστορικῆς μορφῆς τοῦ Ἱεροῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. Πάντως ἡ μαντικὴ ιδιότης τοῦ δελφικοῦ τρίποδος ἦτο ἤδη γνωστὴ περὶ τὸ τέλος τοῦ 7^{ου} π.Χ. αἰ., Κ. SCHWENDEMANN, ἔ.ἀ. σ. 171 κ.ἐξ.

2 Ἡ μαντικὴ σημασία τοῦ θροῖσματος τῶν φύλλων τοῦ ἱεροῦ δένδρου ὑπῆρξεν ἤδη γνωστὴ εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ὀμήρου, Ὀδύσεια, ξ 328 = τ 297. Ἡ θεία παρουσία εἴτε τῆς Θεᾶς Φύσεως εἴτε βραδύτερον τοῦ Διὸς ἐκφράζεται διὰ τῆς μαντικῆς σημασίας τοῦ θροῖσματος τῶν φύλλων, διὰ τῆς πτήσεως καὶ τῶν κρωγμῶν τῶν ἐν τῇ φηγῷ ἐμφωλευουσῶν πελειάδων.

μετὰ τὴν κατάργησιν τῶν τριπόδων ἡ μαντικὴ λειτουργία τῶν λεβήτων διετηρήθη εἰς τὸ ἀφιέρωμα τῶν Κερκυραίων μὲ τὸ χαλκοῦν ἀγαλμάτιον, τὸ ὁποῖον ἐκράτει χαλκὴν μάστιγα, καὶ μὲ τὸν παρακείμενον λέβητα, ἀμφότερα ἱστάμενα ἐπὶ κιόνων. Ὁ τρόπος οὗτος τῆς μαντείας ἐπομένως εἶναι παλαιότερος τῶν μέσων τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., ἡ δὲ ἀνάθεσις τοῦ κερκυραϊκοῦ ἀφιερώματος τυγχάνει ἀλληλένδετος μὲ τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ παλαιοῦ περιβόλου ὑπὸ τοῦ ἰσοδομικοῦ τοίχου. Καὶ μετὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Ἱεροῦ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3^{ου} π. Χ. αἰ. ἡ λειτουργία τῆς συσκευῆς ταύτης ἐξηκολούθησε μέχρι τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰ. τοῦλάχιστον.

Εἰκ. 92. Ἀναπαράστασις τοῦ Ἱεροῦ Ε1 κατὰ τὸ α' ἥμισυ τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ.

(Σχέδ. Β. Χαρίση)

Τὴν ἀξιοπιστίαν τῆς ἀρχαίας παραδόσεως περὶ τοῦ ἐκ τριπόδων περιβόλου ἐπιβεβαιοῦν τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἐλθόντα εἰς φῶς εὐρήματα, ἥτοι μέγας ἀριθμὸς τεμαχίων χαλκῶν καὶ ἐνίοτε σιδηρῶν τριπόδων, λαβῶν λεβήτων καὶ ἄλλων ἐξαρτημάτων. Ἐκ τοιούτων λεβήτων προέρχονται ἐπίσης τεμάχια γρυπῶν καὶ γεωμετρικὸν χαλκοῦν ἱπάριον, τοῦ ὁποῖου ἄλλα τρία πάλαι ἐκόσμουσαν ἑκατέρωθεν τὰς δύο κυκλικὰς λαβὰς λέβητος¹. Ἐπειδὴ μερικὰ τούτων δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν ἀσφαλῶς περὶ τὸ

¹ Τὸ Ἔργον 1955, σ. 58, εἰκ. 55, 1956, σ. 64, εἰκ. 62. σ. 155, πίν. 60α. U. JANTZEN, AM 73, 1958, σ. 48 καὶ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1955, σ. 172, πίν. 58α, 1956, ὑποσ. 17.

τέλος τοῦ 8^{ου} π.Χ. αἰ., ὡς τὸ εἰκονιζόμενον τεμάχιον τρίποδος (πίν. 14γ)¹, προκύπτει ὅτι ὁ ιδιόμορφος οὗτος περίβολος εἶναι πολὺ παλαιότερος τοῦ ναῖσκου, ἀναγόμενος εἰς τοὺς τελευταίους γεωμετρικοὺς χρόνους τοῦλάχιστον. Τὴν διαπίστωσιν ταύτην, ἡ ὁποία βεβαιοῦται ἀρχαιολογικῶς πλέον, ὑποστηρίζει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐκτὸς τῆς σοβαρᾶς ἱστορικῆς μεταβολῆς εἰς τὸ Ἱερὸν, σημειουμένης εἰς τοὺς περὶ τὸ 400 π.Χ. χρόνους διὰ τῆς κατασκευῆς τοῦ ναῖσκου, οὐδεμία ἄλλη ἀλλαγὴ εἶχεν ἐπέλθει εἰς τὸ Ἱερὸν καὶ εἰς τὴν ἀρχέγονον μορφήν τῆς λατρείας ἀπὸ τῶν τελευταίων ὑστεροελλαδικῶν χρόνων μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} π. Χ. αἰ. ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. (ιδεὲ κεφ. Η').

Ἡ διὰ μέσου τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Ἰωαννίνων διέλευσις καὶ μετατόπισις πρὸς Νότον τῶν Βορειοδυτικῶν λεγομένων φύλων, τῶν ὁποίων τὰ ἔχνη ἐπισημαίνονται εἰς τὸν προϊστορικὸν συνοικισμὸν τῆς Καστρίτσας, 2 1/2 ὥρας ἀνατολικῶς τῆς Δωδώνης, οὐδένα ἄμεσον ἀντίκτυπον ἔσχον ἐπὶ τῆς Δωδώνης². Οἱ αὐτοὶ προϊστορικοὶ κάτοικοι τῆς Ἠλείου ἐξηκολούθουν νὰ κατέχουν τὸ Ἱερὸν καὶ νὰ λατρεύουν τὴν κυρίαρχον θεότητα.

Ἡ διατήρησις τῆς προϊστορικῆς κεραμικῆς καὶ τῶν προϊστορικῆς μορφῆς προχειρῶν κτισμάτων εἶναι σαφεῖς ἐνδείξεις περὶ τῆς συνεκτικότητος τοῦ φύλου τούτου καὶ τῆς συντηρητικότητος παλαιωτάτων μορφῶν τῆς λατρείας εἰς τὸ Ἱερὸν. Ἡ χειροποίητος κεραμική, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἡ ὅλη μορφή τῆς λατρείας διετήρησαν τὴν ἀρχέγονον προϊστορικὴν φυσιογνωμίαν των, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὸ φύλον, οἱ Θεσπρωτοί, τὸ ὁποῖον ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων κατόκει ἐνταῦθα καὶ μέχρι τῶν ἀκτῶν τοῦ Ἀμβρακικοῦ καὶ τοῦ Ἰονίου, παρέμεινε συμπαγὲς μέχρι τῶν περὶ τὸ 400 π.Χ. χρόνων. Εἰς τὴν παλαιὰν αὐτὴν προοικοδομικὴν κατάστασιν μὲ τὸν περίβολον ἐκ γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν τριπόδων ἀναφέρεται βεβαίως ἡ πληροφρορία ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΩΣ (I 19), κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ὑπὸ τοῦ μαντείου τῆς Δωδώνης δοθεὶς χρησμός εἰς τοὺς Πελαγοὺς³, τοὺς ἀρχαιοτάτους κατοίκους τῆς Δωδώνης, ἐσώζετο ἀναγεγραμμένος *ἐπὶ τινος τῶν ἐν τῷ τεμένει τοῦ Διὸς κειμένων τριπόδων γράμμασιν ἀρχαίοις ἐγκεχαραγμένους*. Ἐπίσης ὁ ἥρως Αἰνείας, προερχόμενος ἐξ Ἀμβρακίας, φθάνει εἰς Δωδώνην μετὰ τῶν συντροφῶν του, ἵνα ἐρωτήσῃ τὸν θεὸν περὶ τῆς πόλεως, τὴν ὁποίαν πρόκειται νὰ ιδρύσῃ. Ἐκεῖ συναντᾷ τὸν Ἑλενον, σύζυγον τῆς Ἀνδρομάχης. Εἰς ἀνάμνησιν τοῦ γεγονότος τούτου

1 Πρβλ. S. I. DAKARIS *Antike Kunst* ἔ.δ. σ. 47-48. Ὁ κ. FR. WILLEMSSEN εἶχε τὴν εὐγενῆ καλωσύνην νὰ μὲ πληροφρήσῃ δι' ἐπιστολῆς του (27.3.57), ὅτι τὸ ἐν πίν. 14ζ ἀνήκει εἰς τὸν αὐτὸν λέβητα μὲ τὸν ἐν Ἠπ. Χρον. ἔ.δ. σ. 235, ἀρ. 52, πίν. 23α1, τὸ ὁποῖον ὁμοιάζει μὲ τὸν ἐν Olympia, πίν. 31, 591, χρονολογεῖ δὲ εἰς τὸ τέλος τοῦ 8^{ου} αἰ.

2 Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 380-81 καὶ 385. ΑΕ 1956, σ. 130-31 καὶ 144-5. E. LEPORÉ, *Ricerche sull'antico Epiro*, σ. 87 καὶ 121-22. FR. SCHACHERMEYER, AA 1962, στ. 217.

3 Στεῖχετε μαιόμενοι Σικελῶν Σατόρνιον αἶαν
ἢδ' Ἀβοριγινέων Κοτύλην, οὗ νᾶος ὀχεῖται
οἷς ἀναμιχθέντες δεκάτην ἐκπέμψατε Φοῖβον
καὶ κεφαλὰς Κρονίδην καὶ τῷ πατρὶ πέμπετε φῶτα.

Ἑρμηνείαν τοῦ δυσεμβλήτου τούτου χωρίου, ἀλλ' οὐχὶ πειστικὴν, ἐπιχειρεῖ ὁ J. GAGÉ, RHR 146, 1954, σ. 18 κ.ἐξ. καὶ 147, 1955, σ. 30-31 (πρβλ. καὶ A. J. B. COOK, *Class. Rev.* 17, 1903, σ. 268 κ.ἐξ.), ὅστις γενικῶς υπερβάλλει τὴν ἐπίδρασιν τῶν λατρευτικῶν καὶ ὀντολογικῶν ἰδεῶν τῆς Δωδώνης ἐπὶ τῆς Ν. Ἰταλίας· σχετικῶς ἰδὲ P. LÉNÉQUE, *Pyrrhos*, σ. 270 κ.ἐξ. καὶ 258, 7, πρβλ. καὶ KIENAST, ἔ.δ. στ. 28. Τὴν πληροφρορίαν ταύτην ὁ Διονύσιος (I 19), λαμβάνει παρὰ τοῦ Λευκίου Μαλίου, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμως δὲν εἶναι γνωστὸν ἐὰν πρόκειται περὶ τοῦ συγχρόνου τοῦ Σύλλα, συγγράψαντος πραγματείαν «*de iuro sacro*», J. GAGÉ, ἔ.δ. 147, 1955, σ. 31, αὐτόθι καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

οἱ Τρῶες ἀνέθεσαν κρατῆρας χαλκοῦς, ὧν τινες εἰσι παρίεισιν ἐπιγραφαῖς πάνυ ἀρχαίαις δηλοῦντες τοὺς ἀναθέντας (ΔΙΟΝ. ΑΛΙΚ. I 51, 1) ¹.

Τὸ γεγονός, ὅτι μερικὰ τῶν τεμαχίων τούτων παρουσιάζουν ὁμοιότητα πρὸς τὰ ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας, ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐκεῖθεν πιθανῶς προέρχεται ἡ ἰδέα τῶν τριπόδων. Τὴν ἄποψιν ταύτην στηρίζει καὶ ἡ ἀνεύρεσις εἰς Δωδώνην τριῶν χαλκῶν ἀγαλματίων τῶν τελευταίων γεωμετρικῶν καὶ τῶν ὑπογεωμετρικῶν χρόνων, παριστάντων τὸν Δία πολεμιστὴν, κρατοῦντα τὴν ἀσπίδα καὶ πάλλοντα τὸ δόρυ, τύπον διαμορφωθέντα κυρίως εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ὀλυμπίας ². Πρὸς τούτοις καὶ μερικοὶ γλωσσικοὶ τύποι ³, ὅπως καὶ ἡ συγγένεια λατρείας τῶν δύο ἤδη περιοχῶν, ὑποθέτουν σχέσιν ἄμεσον ἢ ἕμμεσον τῶν δύο Ἱερῶν ἤδη ἀπὸ τῶν ἐσχάτων γεωμετρικῶν χρόνων. Ἐπειδὴ δὲ εἰς χρόνους παλαιότερους τῆς ὑπὸ τῶν Κορινθίων ιδρύσεως τῆς Ἀμβρακίας (630) καὶ διὰ καὶ εἰς τὴν περίοδον 720-650 π.Χ. εἶναι πιθανὴ ἡ ὑπὸ τῶν Ἡλείων εἰς τὰς ἀκτὰς τοῦ Ἀμβρακικοῦ καὶ τοῦ Ἰονίου ἐγκατάστασις ἀποικιῶν, τοῦ Βουχετίου, τῆς Ἐλατείας καὶ τῆς Πανδοσίας ⁴, ἀπεδόθη εὐλόγως εἰς τὴν μετὰ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης γειτνιάσιν τῶν Ἡλείων ἀποικίων ἢ ἐμφάνισις τῶν ἀνωτέρω ἀφιερωμάτων, τὰ ὁποῖα χρονολογικῶς δύνανται νὰ ἀναχθῶν εἰς τὴν περίοδον τοῦ ἀποικισμού τῆς Ἡπείρου ὑπὸ τούτων ⁵. Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους ἢ προέλευσις τῶν τριπόδων, ἴσως δὲ καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἐκ τριπόδων περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης, πρέπει πιθανῶς νὰ ἀναζητηθῶν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ὀλυμπίας, ἔνθα, ὡς γνωστόν, μέγας ἀριθμὸς τοιούτων εὐρημάτων ἀνευρέθη μέχρι τῶν κατωτέρων στρωμάτων καὶ τῶν ὁποίων ἡ σχέσις πρὸς τὸ ἐκεῖ μαντεῖον ἐτονίσθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Α. FURTWÄNGLER ⁶. Ἡ περίοδος αὕτη συμπί-

1 Πρβλ. καὶ ΜΑΚΡΟΒΙΟΝ I 7, 28. Ἡ παράδοσις αὐτὴ τοῦ Διονυσίου, ὡς συνδέουσα τὴν Ἀμβρακίαν μὲ τὴν Δωδώνην, ἀνάγεται εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Πύρρου (σχετικῶς εἰς τοὺς Γενεαλογικοὺς μύθους). Τοιοῦτοι τρίποδες μὲ γεωμετρικὴν διακόσμησιν, ξενότροποι διὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, φυσικὸν ἦτο νὰ ἐκληφθῶν ὡς ἀφιερῶματα μὲ ἀναθηματικὰς ἐπιγραφὰς τῶν Πελασγῶν ἢ τῶν Τρῶων.

2 E. KUNZE, Zeusbilder in Olympia, Antike und Abendland, II, 1946, σ. 95 κ.ἐξ. Περὶ τῶν χαλκῶν ἀγαλματίων τῶν τελευταίων γεωμετρικῶν καὶ τῶν ὑπογεωμετρικῶν χρόνων τῆς Δωδώνης, παριστάντων τὸν Δία Πολεμιστὴν, ἰδὲ σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἐν ΑΕ 1956, σ. 152, 3.

3 Π.χ. ἡ κατάληξις τῶν ἐθνικῶν -άν -ανος (ἐκ τοῦ -α F ὦν), τόσον συχνὴ εἰς τὰς δυτικὰς διαλέκτους, (FR. BECHTEL, Die Griechischen Dialekte II, σ. 80-81. E. SCHWYZER, Griechische Grammatik I, 78. N. L. HAMMOND, BSA 32, 1931/32, σ. 156 κ.ἐξ. M. SAKELLARIOU, ἔ.ἀ. σ. 281-82. E. LEPORE, Ricerche, 3, ὑποσ. 2, σ. 99 καὶ ὑποσ. 164, πρβλ. καὶ τὸ ἐξ ἐπιγραφῆς τῆς Ὀλυμπίας ἐσχάτως γνωστὸν ἐθνικὸν Φοκρεάν -ανος, CHR. HABICHT, Hermes 85, 1957, σ. 86 κ.ἐξ. καὶ 110), ἀπαντᾷ ἐπίσης εἰς Ὀλυμπίαν (Zānes). Ἐπίσης ἡ λατρεία τοῦ Ἀρείου Διὸς ἀπαντᾷ μόνον εἰς τὴν Ὀλυμπίαν καὶ τὴν Πασσαρῶνα τῆς Μολοσσίδος (περὶ τοῦ τελευταίου, Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἀφιέρωμα

εἰς τὴν Ἡπείρον 1954, σ. 63 κ.ἐξ.). Ἐκ τῆς Ἡλίδος ἐπίσης φαίνεται ἔχουσα τὴν καταγωγὴν ἡ λατρεία τοῦ Ἄδου ἐν Θεσπρωτίᾳ, ὡς καὶ τὰ ἐγγὺς τοπωνυμικά, Πανδοσία, Ἐφύρη, Ἀχέρων. Προσθέτως ἰδὲ καὶ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΝ, ΑΕ 1956, σ. 11-12 καὶ ἰδίᾳ E. LEPORE, ἔ.ἀ. σ. 137 κ.ἐξ.

4 N. L. HAMMOND, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπείρον 1954, σ. 26 κ.ἐξ. Οὐχὶ ἀναγκαιῶς καταβιβάζουν τὸν ἀποικισμόν τῶν Ἡλείων εἰς τὸν 5ον π.Χ. αἰ. ὁ P. FRANK, Die antiken Münzen, σ. 52, ὡς καὶ οἱ KIRSTEN-KRAIKER, ἔ.ἀ. σ. 749. Πρβλ. σχετικῶς καὶ E. LEPORE, ἔ.ἀ. σ. 1371-40.

5 Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ ἔ.ἀ. σ. 152, ὑποσ. 3 καὶ Antike Kunst, ἔ.ἀ. σ. 47-48. E. LEPORE, ἔ.ἀ. σ. 139.

6 Ἐμφαντικῶς τονίζει ὁ FURTWÄNGLER (Die Bronzefunde aus Olympia und deren Kunstgeschichtliche Betrachtung, 1880, σ. 101, σ. 102, ἰδίᾳ δὲ σ. 106) τὴν ὁμοιότητα τῆς εἰκόνης τῆς Ἀλτεως πρὸς τὴν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης: «Ὡς ἡ Ὀλυμπία οὕτω καὶ ἡ Δωδώνη, ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ὁποίας ἔδωκε μέγαν ἀριθμὸν ἀντικειμένων μικρᾶς ἢ μεγαλυτέρας βιοτεχνίας τῆς αὐτῆς κατασκευῆς, ὑπέκειτο εἰς τὰς αὐτὰς ἐπιδράσεις». Ἡ διαπίστωσις αὕτη εὐρίσκει τὴν ἐξηγησίαν τῆς εἰς τὸν ἀποικισμόν τῶν ἀκτῶν τῆς Ἡπείρου ὑπὸ τῶν Ἡλείων. Ἡ μορφὴ λοιπὸν τοῦ Ἱεροῦ ἦτο παρομοία πρὸς τὴν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους, ἀνάλογος πρὸς τὴν περιγραφὴν τοῦ Ἱεροῦ τῶν Δελφῶν ὑπὸ τοῦ

πτεῖ μὲ τὴν ἐπανασύνδεσιν τῶν σχέσεων πολλῶν ἑλληνικῶν προϊστορικῶν Ἱερῶν μετὰ τοῦ λοιποῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, αἱ ὁποῖαι εἶχον διακοπῇ μὲ τὴν κάθοδον τῶν Δωριέων καὶ τὴν εἰσβολὴν τῶν Βορειοδυτικῶν λεγομένων φύλων.

ΣΤ'. Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Περὶ τῆς ἀρχαιοτέρας μορφῆς τοῦ Ἱεροῦ τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν χρόνων, εἰς τοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ἡ γνωστὴ προσευχὴ εἰς τὸν Δία, τὸν Δωδωναῖον καὶ Πελασγικόν, τοῦ Θεσσαλοῦ ἥρωος Ἀχιλλέως ὑπὲρ τοῦ φίλου του Πατρόκλου (Ἰλ. Π 233 κ.εξ.)¹, οὐδεμία ἀρχαιολογικὴ ἔνδειξις προέκυψε. Τὴν λατρείαν ὁμως ἐν Δωδώνῃ κατὰ τὴν 2^{αν} π.Χ. χιλιετηρίδα ἀποδεικνύουν, ὡς εἴπομεν, τὰ πολυάριθμα προϊστορικὰ εὐρήματα, ἀξίνα καὶ ἐργαλεῖα ἐκ λίθου, καὶ ἡ προϊστορικὴ κεραμεικὴ II καὶ III, δυναμένη νὰ ἀναχθῇ τυπολογικῶς εἰς τοὺς ἐσχάτους πρωτοελλαδικοὺς χρόνους.

Ἀλλὰ καὶ ἂν ἐτι ἀμφισβητηθῇ ἡ μυκηναϊκὴ ἡλικία τοῦ χωρίου τῆς Ἰλιάδος, τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Δωδώνη ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς μεγάλης εἰσβολῆς (περὶ τὸ 1200 π.Χ.) καὶ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 8^{ου} π.Χ. ἀπεμονώθη τελείως ἀπὸ τῆς νοτίας Ἑλλάδος, ἡ δὲ λατρεία τοῦ Διὸς ἔχει νοτίαν προέλευσιν, ὑποθέτει ὅτι πρὸ τοῦ Ὀμήρου καὶ πρὸ τῆς μεγάλης εἰσβολῆς εἶχε φθάσει εἰς τὴν Δωδώνην ἡ λατρεία αὕτη. Ἐφ' ὅσον δὲ ἀπὸ τῶν τελευταίων πρὸ τῆς εἰσβολῆς χρόνων καὶ μέχρι τῆς δύσεως τοῦ ἀρχαίου κόσμου τὸν λατρευτικὸν χώρον καταλαμβάνει ὁ Ζεὺς, ἔπεται ἀναγκαίως ὅτι ἡ λατρεία τῆς δρυὸς καὶ τῆς Γῆς, μνείαν τῆς ὁποίας κάμνει ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (X 12.10), εἶναι λατρευτικὰ στρώματα ἀρχαιότερα τοῦ Διός. Δεδομένου δὲ ὅτι τὰ προϊστορικὰ εὐρήματα τοῦ Ἱεροῦ, ἐνίοτε μάλιστα σαφῶς ἀφιερωματικοῦ χαρακτῆρος (λίθινοι πελέκεις, αἱ πήλινοι ψῆφοι τῆς ἐστίας), ἀνέρχονται μέχρι τοῦ τέλους τῆς ΠΕ III ἢ μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ΜΕ, δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἀρχικὴ λατρεία, εἴτε ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς Θεᾶς Φύσεως (Γῆς) εἴτε τῆς δρυὸς, εἶναι τόσον παλαιά². Τὴν προϋπαρξιν τῆς δένδρολατρείας ὑποθέτουν ἡ ὅλως ἐξέχουσα σημασία της εἰς τὴν λατρείαν τῶν προϊστορικῶν χρόνων καὶ οἱ μετ' αὐτῆς συνδεόμενοι μῦθοι. Ἡ ἀρχικῶς ὡς θεότης λατρευθεῖσα φηγός, τὸ κατ' ἐξοχὴν δένδρον τῶν Ἡπειρωτικῶν δρυμῶν, ἀποτελέσασα τὴν βάσιν τῆς κτηνοτροφικῆς ζωῆς ἐν Ἡπείρῳ, κατέστη τὸ ἱερώτατον σύμβολον τῆς νέας κυριάρχου θεότητος, τοῦ Διός, τοῦ ὁποίου ἡ προέλευσις πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν νοτίαν Ἑλλάδα. Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος ἡ ἀνάπτυξις τοῦ θέματος τῆς προϊστορικῆς λατρείας ἐν Δωδώνῃ. Περιοριζόμεθα ἐδῶ νὰ ὑπενθυμίσωμεν ὅτι ἡ ἐμφάνισις, διαρκοῦντος τοῦ 13^{ου} π.Χ. αἰ., μυκηναϊκῶν

Θεοπόμπου, ΑΘΗΝΑΙΟΣ VI 231 κ.εξ.: *Ἦν γὰρ τὸ παλαιὸν τὸ ἱερόν κεκοσμημένον χαλκοῖς ἀναθήμασιν, οὐκ ἀνδριᾶσιν, ἀλλὰ λέβησι καὶ τρίποσι χαλκοῦ πεποιημένοις. Περὶ τῶν σχέσεων Ὀλυμπίας καὶ Δωδώνης* ἰδὲ καὶ E. N. GARDINER, Olympia, its History and Remains, 1925, σ. 48-51.

1 Τὴν μεγάλην ἀρχαιότητα τῆς λατρείας ὑποθέτει ἐπίσης ἡ ἀρχαία παράδοσις, ἀνάγουσα τὴν καταγωγὴν της εἰς τοὺς Πελασγούς: Ἡ σί ο δ ος παρὰ ΣΤΡΑΒΩΝΙ VII 7, 10 (327), ΗΡΟΔ. II 52 κ.εξ., Ἐφορος παρὰ

ΣΤΡΑΒΩΝΙ VII 7, 10, IX 2. 4. ΔΙΟΝ. ΑΛΙΚ. I 18, 2 κ.ἀλ.

2 Σχετικῶς καὶ L. WENIGER, ἔ. ἀ. σ. 11 κ.εξ. A. LESKY, Hellos - Hellotis 45, 1926/27, σ. 152 κ.εξ. A. B. COOK, Zeus II, σ. 677 κ.εξ. S. I. DAKARIS, Antike Kunst, ἔ.ἀ. σ. 48-49. Γενικώτερον περὶ τῆς δένδρολατρείας εἰς τὸν μινωικὸν-μυκηναϊκὸν χρόνον, M. NILSSON, G. Gr. Rel. I², σ. 209 κ.εξ., σ. 280 κ.εξ. καὶ Min. Myc. Rel.², σ. 262 κ.εξ., αὐτόθι καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία.

εὐρημάτων εἰς τὸ Ἱερόν, εἰς τὸ λεκανοπέδιον τῶν Ἰωαννίνων καὶ ἔτι βορειότερον παρὰ τὸ Καλμπάκι, ἐπὶ δὲ τῶν δυτικῶν ἀκτῶν εἰς τὴν ὁμηρικὴν Ἐφύραν καὶ τὴν Πάργαν¹, ὑποθέτει τὴν διὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ τοῦ ἀποικισμού διεξόδους μέχρις ἐδῶ τοῦ μυκηναϊκοῦ - ἀχαιϊκοῦ πολιτισμοῦ διὰ μέσου τοῦ Ἰονίου ἢ καὶ διὰ τῆς Θεσσαλίας². Διὰ τῆς πρώτης ὁδοῦ ἔφθασεν εἰς τὴν ὁμηρικὴν Ἐφύραν, πιθανότατα πελοποννησιακὴν ἀποικίαν, ἢ λατρεία τοῦ Ἄδου ὡς καὶ ἡ λατρεία τοῦ Ἀρείου Διὸς εἰς Πασσαρῶνα, διὰ δὲ τῆς Θεσσαλίας ἢ λατρεία τοῦ Ἀχιλλέως, διατηρηθεῖσα εἰς τοὺς Μολοσσούς μέχρι τῶν ὑστέρων ἱστορικῶν χρόνων.

Ὅτι συνέβη κατὰ τὸ τέλος τοῦ γεωμετρικοῦ κόσμου μὲ τὴν ἐγκατάστασιν κατὰ μῆκος τῶν Ἡπειρωτικῶν ἀκτῶν, ἀπὸ τοῦ Ἀμβρακικοῦ μέχρι τῶν Κεραυνίων, ἀποικιῶν τῆς νοτίας Ἑλλάδος, εἶναι εὐλογον ὅτι συνέβη καὶ κατὰ τὸν 13^{ον} π. Χ. αἰῶνα, ἐποχὴν τῆς μεγίστης ἀκτινοβολίας τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐμφανίσεως εἰς τὴν κεντρικὴν Ἡπειρον μυκηναϊκῶν εὐρημάτων. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἶχε διαμορφωθῇ ἤδη ἡ λατρεία τοῦ Διός. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι εἰς ἀποκρυπτογραφηθείσας ἐπιγραφὰς τῆς μυκηναϊκῆς γραμμικῆς γραφῆς Β παρὰ τὸν Δία δὲν ἀναφέρεται ἡ Ἥρα, ἀλλ' ἡ Diwia - Diwija, Διώια τῶν ἐπιγραφῶν 28 καὶ 172 ἐκ Πύλου, τὴν ὁποίαν δυνάμεθα ἴσως νὰ ταυτίσωμεν πρὸς τὴν *sūnnaon* καὶ *sūneūnon* τοῦ Διὸς ἐν Δωδώνῃ, τὴν Διώνην³.

Ὅθεν δυνάμεθα νὰ διαγράψωμεν εἰς γενικὰς γραμμὰς τὴν πορείαν τῆς προϊστορικῆς λατρείας τοῦ Ἱεροῦ ὡς ἀκολουθῶς. Μὲ τὴν ἐμφάνισιν εἰς τὴν Ἡπειρον περὶ τὸ τέλος τῆς ΠΕ ΙΙΙ ἢ μὲ τὴν ἑναρξιν τῆς ΜΕ Ι περιόδου τῶν πρώτων ἰνδογερμανικῶν φύλων, τῶν Ἑλλήνων, τοὺς ὁποίους δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν Θεσπρωτούς⁴, εἰσῆλθῃ εἰς Δωδώνην καὶ ἡ πρώτη λατρεία τῆς δρυὸς, στοιχείον, τὸ ὁποῖον, παραλλήλως ἐνίοτε μὲ τὴν λατρείαν τοῦ ἵππου, ἀπαντᾷ εἰς τὰ ἰνδογερμανικὰ φύλα⁵. Περὶ τὸ τέλος τῶν ὑστεροελλαδικῶν χρόνων, ὅτε πλέον εἶχε διαμορφωθῇ εἰς τὴν νοτίαν Ἑλλάδα ἡ λατρεία τοῦ Διός, μετεφέρθη αὕτη μέχρι τῆς Δωδώνης, διαρκοῦντος τοῦ 13^{ον} π.Χ. αἰ., διὰ μέσου τῶν νοτίων Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι ἀπώκισαν τὰς ἀκτὰς τῆς Ἡπείρου. Μία τῶν ἀποικιῶν τούτων δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ὁμηρικὴ Ἐφύρα, πλησίον τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἀχέροντος, εἰς τὰς δυτικὰς ἀκτὰς τοῦ νομοῦ Πρεβέζης, καὶ ἑτέρα ἢ νοτίως τῆς Πάργας⁶. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀρχαία παράδοσις (ΠΑΥΣ. Χ 12.10) ὁμιλεῖ καὶ περὶ τῆς λατρείας

1 Τὸ Ἔργον 1958, σ. 95 κ.ἐξ., 1960, σ. 110 - 11. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 114-153, ΑΔ 1962 (Χρονικά) καὶ Antike Kunst, ἔ.ἀ. σ. 48, πίν. 21, 5-6. Ν. SANDARS, AJA 67, 1963, σ. 120 καὶ 137.

2 Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 120 κ.ἐξ., σ. 134-35, σ. 149 κ.ἐξ.

3 Μ. VENTRIS - J. CHADWICK, Documents in Mycenaean Greek, 1959, σ. 125-26, 168, 288.

4 Ἰδὲ τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην, Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 114 κ. ἐξ. καὶ ἰδίᾳ ΑΕ 1957, σ. 107-108.

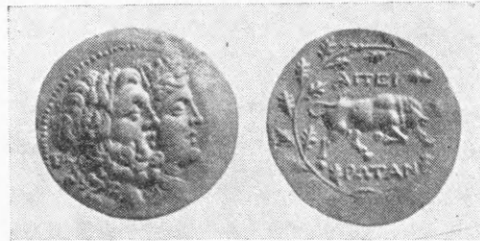
5 L. WENIGER, ἔ.ἀ. σ. 11 κ.ἐξ. Ο. KERN, RE V, I, στ. 1261 καὶ III, στ. 158. Περὶ τῆς ἰνδογερμανικῆς προελεύσεως τῶν λ. δρυς (drū) καὶ φηγός (bhāgos) ἰδὲ

P. KRETSCHMER, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, σ. 65, 1. J. POKORNY, Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch, 1959, ἐν λ. *bhāgos* (σ. 107). Παλαιότερα βιβλιογραφία παρὰ Α. Β. COOK, Class. Rev. 17, 1903, σ. 174.

6 Περὶ τῆς μυκηναϊκῆς αὐτῆς ἀποικίας, ἴσως τῆς Τορώνης ἢ Τορώνης, Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ 1960 (Χρονικά), σ. 205. Περὶ τῆς Ἐφύρας, Α. ΟΡΑΝΔΟΣ (Σ. Δάκαρης), Τὸ Ἔργον 1958, σ. 95 κ.ἐξ. Πρβλ. καὶ BCH 83, 1958, σ. 665-9, 1960, σ. 110. Archaeology 15, 1962, σ. 85-87. FR. SCHACHERMEYER, AA ἔ.ἀ. στ. 295. KIRSTEN - KRAIKER, ἔ.ἀ. σ. 748.

τῆς Γῆς εἰς Δωδώνην, ὡς παλαιότερας τῆς τοῦ Διὸς¹, δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι μία ἄλλη τομὴ εἰς τὴν λατρείαν σημειοῦται κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, ἐκτὸς τῆς λατρείας τῆς δρυὸς καὶ τοῦ Διὸς². Τὴν λατρείαν τῆς Θεᾶς Φύσεως (Γῆς) ὑποδεικνύουν τὰ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ὡς σύμβολα τοῦ Διὸς ἐπιβιώσαντα λατρευτικὰ στοιχεῖα, σχετιζόμενα ἀρχῇθεν μὲ τὴν γυναικεῖαν χθονίαν θεότητα, ὁ διπλοῦς πέλεκυς (λάβρυς), αἱ τρεῖς πέλειαι-περιστεραὶ (ἀνωτ. σ. 22, ὑποσ. 1 καὶ 95-96), ὁ ταῦρος, περὶ τοῦ ὁποίου ἢ μὲν ἀρχαία παραδόσις δὲν ὁμιλεῖ, ἀλλ' ἢ σχέσις του πρὸς τὴν Δωδώνην τεκμαίρεται ἐκ παραστάσεων ἐπὶ τῶν Ἑπειρωτικῶν νομισμάτων (εἰκ. 93) τῶν χρόνων τῆς συμμαχίας (329/25 - 234/33) καὶ τῆς Δημοκρατίας (234/3 - 168/7 π.Χ.)³. Τέλος τὰ χθόνια στοιχεῖα εἰς τὴν λατρείαν τῶν ἱστορικῶν χρόνων (ἀνωτ. σ. 68 κ.ἐξ.) καὶ εἰς τὴν μορφήν τοῦ οἴκο-

Εἰκ. 93. Ἀργυροὺς στατῆρ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν (234/33 - 168/7 π.Χ.)

δομήματος Ε¹ (κεφ. Ζ') καὶ τὸ ὑποτιθέμενον μέγαρον μὲ τὴν θυσίαν τῶν κάπρων ὑποθέτουν τὴν προηγηθεῖσαν χθονίαν λατρείαν. Ἀκόμη καὶ αἱ μαντικαὶ ιδιότητες τοῦ ἱεροῦ δένδρου πρέπει ἴσως νὰ συσχετισθοῦν πρὸς τὴν λατρείαν ταύτην.

Κατὰ τὸν 13^{ον} π.Χ. αἰ. ἡ λατρεία τῆς Γῆς καὶ τῆς δρυὸς ὑπεχώρησεν, ὡς φαίνεται, πρὸ τῆς κυριαρχίας τῆς νέας θεότητος, τοῦ Διὸς, ἀλλ' ὁ πρωταρχικὸς χθόνιος χαρακτὴρ ταύτης διετηρήθη ἐπιμόνως καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Τὸ ὄνομα τῆς προκατό-

1 Εἰς Δελφοὺς καὶ Ὀλυμπίαν προηγήθη ἐπίσης τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Διὸς ἡ λατρεία τῆς Γῆς. Μάλιστα εἰς ἀμφοτέρω τὰ Ἱερὰ ἐδεικνύετο καὶ χάσμα γῆς, συνδεόμενον μὲ τὴν γῆν (ΠΑΥΣ. V 14, 10. ΠΛΟΥΤ. Πυθ. λόγ. 17. Πρβλ. καὶ L. WENIGER, ἔ.δ. σ. 18. E. N. GARDINER, ἔ.δ. σ. 48 κ.ἐξ. W. DÖRPFELD, Alt-Olympia, 1935, σ. 63 κ.ἐξ., 105, 262-3. RE XVIII, 1, στ. 159, M. NILSSON, G. Gr. Rel. I², σ. 170, 339-40, καὶ Min. Myc. Rel², σ. 401 κ.ἐξ. A. LESKY, Wien. Stud. 45, 1926 27, 159 καὶ 46-47, 1927-29, σ. 49).

2 Ὁ A. LESKY, ἔ.δ.τ. 46-7, 1927/29, σ. 52, καὶ ἄλλοι συνάπτουν στενῶς τὴν λατρείαν τῆς Μητρὸς Γῆς μὲ τὴν δρῦν, θεωροῦντες τὴν τελευταίαν σύμβολον καὶ κατοικίαν τῆς γυναικεῖας θεότητος. Νομίζω ὅτι εἰς τὴν λατρείαν τῆς Δωδώνης πρέπει νὰ γίνῃ σαφὴς διάκρισις δύο λατρευτικῶν στρωμάτων πρὸ τῆς λατρείας τοῦ Διὸς, τῆς Γῆς καὶ τῆς δρυὸς. Ἦδη ὁ μῦθος περὶ τοῦ Ἑλλοῦ, ἐπιχειρήσαντος νὰ κόψῃ διὰ τοῦ πελέκεως τὴν ἱερὰν δρῦν καὶ ἀποτραπέντος ὑπὸ τῆς περιστερᾶς, ὑποθέτει τὴν διάκρισιν ταύτην (ΦΙΛΟΣΤΡ. Εἰκ. II 33 καὶ

ΠΡΟΞΕΝ. εἰς σχολ. Ὀδυσσ. ξ 327, σχετικῶς καὶ κατωτέρω. Πιστεύω ὅτι ἡ λατρεία τῆς δρυὸς, ἀντιθέτως πρὸς τὴν λατρείαν τῆς Θεᾶς Φύσεως, ἔχει βόρειον (ἰνδογερμανικὴν) προέλευσιν. Προσέτι αἱ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης δύο κατηγορίαι προϊστορικῆς κεραμεικῆς ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν ταύτην. Περὶ τῆς ἀρχαιοτάτης λατρείας τῆς Γῆς ἰδὲ προσέτι καὶ E. N. GARDINER, ἔ.δ. σ. 48 κ.ἐξ. A. B. COOK, Class. Rev. 20, 1909, σ. 369 κ.ἐξ. πρβλ. καὶ S. I. DAKARIS, Antike Kunst, ἔ.δ. σ. 47-49. Τὴν παλαιότητα τῆς λατρείας τῆς Γῆς ἐν Δωδώνῃ ἀμφισβητεῖ ὁ M. NILSSON, G. Gr. Rel. I², σ. 427, ὑποσ. 2.

3 Σχετικῶς P. FRANKÉ, Die antiken Münzen, σ. 116 κ.ἐξ., πίν. 12-13 (Συμμαχίας Ἑπειρωτῶν) καὶ σ. 134 ἐξ., πίν. 17-19 (Κοινοῦ Ἑπειρωτῶν). Ἰδὲ καὶ Σ. I. ΔΑΚΑΡΗΝ, ΑΔ 1961, Χρονικά. Ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἐπίσης τοῦ θεάτρου προέκυψεν ὅτι κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὅτε τοῦτο μετετράπη εἰς ἀρέναν, ἐχρησιμοποιεῖτο ὁ ταῦρος διὰ τὰς θηριομαχίας, ὅπως καὶ ὁ κάπρος ΑΔ 1960, σ. 35. Γενικώτερον S. I. DAKARIS, Antike Kunst, ἔ.δ. σ. 48-49.

χου γυναικείας θεᾶς διεδέχθη τὸ τῆς Διώνης, ἀντίστοιχον τοῦ ὀνόματος τῆς ἀνδρικής θεότητας τοῦ Διός¹. Ἡ περισσότερά, ἢ συμβολίζουσα τὴν ἐπιφάνειαν τῆς Θεᾶς Φύσεως, ὁ ταῦρος, τὸ ἱερὸν ζῷον τὸ προσφερόμενον ὡς θυσία εἰς τὴν θεότητα ταύτην, ὁ κρητικὸς λάβρυς, τὸ ὄργανον τῆς θυσίας, καὶ ὁ κᾶπρος, κατέστησαν τώρα σύμβολα τοῦ Διός. Ἡ παναρχαία δρυς, ὁ πυρὴν τῆς λατρείας, εἴτε ὑπὸ μορφὴν δενδρολατρείας εἴτε ὡς ἐνσάρκωσις τῆς προελληνικῆς θεᾶς, κατέστη ἡ ἐπίγειος κατοικία τῆς νέας ἑλληνικῆς θεότητας, τοῦ Ναΐου Διός. Ἡ θεία παρουσία του ἐπιφαίνεται μὲ τὸν ἀποκαλυπτικὸν ψῆφον τῶν φύλλων, μὲ τοὺς μαντικὸς κρωγμοὺς καὶ μὲ τὴν πτῆσιν τῶν ἀγριοπεριστερῶν, ποὺ ἐνεφώλευον εἰς τὸ φύλλωμά της. Οἱ ὑποφῆται τοῦ θεοῦ, οἱ Σελλοί, κατὰ παναρχαίαν συνήθειαν ἐκοιμῶντο κατὰ γῆς, ἵνα ἔρχονται εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῆς Γῆς (Ἰλ. Π 233 κ.εξ.). Τρεῖς λοιπὸν σταθμοὶ διακρίνονται εἰς τὴν προϊστορικὴν καὶ τὴν ἱστορικὴν λατρείαν τῆς Δωδώνης, τῆς Γῆς, τῆς Δρυὸς καὶ τοῦ Διός - Διώνης².

Ἄλλ', ὡς εἵπομεν, ἡ Δωδώνη μετὰ τῆς λοιπῆς δυτικῆς Ἡπείρου ἔμεινεν ἀμέτοχος τῶν μεγάλων μεταβολῶν, αἱ ὁποῖαι ἀνεστάτωσαν τὴν ἑλληνικὴν χερσόνησον περὶ τὸ 1200 π.Χ. αἰ. Ἡ κυρίαρχος μορφή τῆς δρυὸς καὶ ὁ πέριξ ὑπαιθρος χώρος ὑπῆρξαν ὁ τόπος τῆς λατρείας. Τὸν ἱερὸν χώρον ὥριζεν ἴσως περίβολός τις ἐκ λίθων ἢ καὶ ἐξ ἄλλης ὕλης· ἀλλὰ περὶ αὐτοῦ αἱ ἀνασκαφαὶ οὐδὲν ἐνδεικτικὸν στοιχεῖον ἔδωσαν. Τοιαύτην μορφὴν, τοῦ ἀπλοῦ τεμένους, περιβάλλοντος τὸ ἱερὸν δένδρον, εἶχον τὰ μυκηναϊκὰ Ἱερά, ὡς τοῦτο προκύπτει ἐκ τῶν συχνῶν παραστάσεων ἐπὶ δακτυλιολίθων, ἐπὶ ἀποτυπωμάτων σφραγίδων καὶ ἄλλων παραστάσεων τοῦ μινωικοῦ-μυκηναϊκοῦ κύκλου, ὡς καὶ ἐκ τοῦ ὑπὸ τὸ Τελεστήριον τῆς Ἐλευσίνης ἀποκαλυφθέντος Ἱεροῦ. Ἀλλὰ καὶ εἰδικὸς περίβολος ἐκ τριπόδων εἶναι πιθανός. Ἀνάλογον μορφὴν θὰ εἶχεν ἴσως καὶ ὁ Κερατῶν τῆς Δήλου, τοῦ ὁποῖου ὁ βωμός, κατεσκευασμένος ἐκ τῶν κεράτων τῶν θυσιασθέντων ζῴων, περι-

1 S. I. DAKARIS, αὐτ. σ. 49 καὶ ὑποσ. 27. Πρῶτος ὁ ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ συνεσχέτισε τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς μὲ τὸ τοῦ Διός: ἀπαιδία δὲ χρόμενος πατὴρ ἐμός/ Τήμενος ἐς ἀγῆς ἦλθε Δωδώνης πύχας/τέκνων ἔρωτι· τῆς δ' ὁ μὲν ὡς ὁ υἱὸς Διὸς/πρόπολος Διώνης εἶπε Τήμενος τάδε (Ἀρχέλαος, ἀπόσπ. α, Col. II, στ. 44 ἐξ. ἐκδοσίς E. Siegmann). Τὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω εἰς τὸν καθηγητὴν M. TREU). Περὶ τῆς σχέσεως τῆς Διώνης μὲ τὴν Γῆν, ΜΕΓΑ ΕΤΥΜ. ἐν. λ. Διώνη: ..ἡ αὐτὴ γὰρ ἐστὶ τῇ γῇ. Παρὰ BEERVE-GRUBEN, Griechische Tempel und Heiligtümer, 1961, σ. 41-42, οἱ ἀπὸ Βορρᾶ ἐλθόντες μετὰ τῶν Ἑλλήνων εἰσβολέων θεὸς τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἡ σύζυγός του, Διώνη, εὑρον εἰς τὴν Δωδώνην τὴν λατρείαν τῆς θεότητος τῆς πηγῆς (Ναΐας). Ἐκτοτε ὁ Ζεὺς Ναΐος ἀποβαίνει κύριος τῆς Δωδώνης, ὁμοίως περὶ τοῦ οἱ KIRSTEN-KRAIKER, ἔ.δ. σ. 740, πρβλ. καὶ KIRSTEN παρὰ PHILIPPSON, Die Griech. Landschaften II, 1, σ. 85, ὑποσ. 5, κατὰ τοὺς ὁποίους μὲ τὴν ἀρχικὴν λατρείαν τῆς Ναΐας, θεότητος τῆς πηγῆς τῆς κοιλάδος, συνεδέθη ὁ θεὸς τῆς κορυφῆς τοῦ Τομάρου. Ἐνεκα τοῦ συνδέσμου τούτου ἡ μὲν προελληνικὴ θεὰ ἔλαβε τὸ ἀντίστοιχον τοῦ Διὸς ὄνομα (Διώνη), ὁ δὲ τὸ ὄνομα τῆς γυναικείας θεότητος (Ναΐος). Σχετικῶς ὁμοίως ἰδὲ κατωτέρω κεφάλαιον Ζ'.

2 Τὰ λατρευτικὰ ταῦτα στρώματα τῆς Δωδώνης φαίνονται ὡς νὰ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τρεῖς κατηγορίας εὐρημάτων, τὴν κεραμικὴν II, III καὶ πρὸς τὰ μυκηναϊκὰ εὐρήματα τοῦ 13ου π.Χ. Εἰς ἐκάστην κατηγορίαν εὐρημάτων ἀντιστοιχεῖ διάφορος μορφή λατρείας, τῆς δρυὸς, τῆς Γῆς, τοῦ Διός. Ἡ πρώτη ὑποθέτει ἴσως στάδιον πολιτισμοῦ μὲ προέχοντα τὸν νομαδικὸν χαρακτήρα, ἡ δευτέρα γεωργικόν, ἡ δὲ τρίτη, κατὰ τὴν περίοδον τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀποικισμοῦ, τὴν ἐπίδρασιν τῆς νοτίας Ἑλλάδος. Τοῦτο συμφωνεῖ πρὸς τὴν μορφὴν καὶ τὴν ἐξάπλωσιν τῶν ἀγγείων II καὶ III· διότι ἡ μὲν II κεραμική, ἔνεκα τῆς μορφῆς της καὶ τῆς παρουσίας της καὶ ἐπὶ τῶν πεδινῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ὀρεινῶν οἰκισμῶν, ὑποθέτει πολιτισμὸν γεωργικόν-νομαδικόν, ἡ δὲ κεραμική III, ἀπαντῶσα μόνον εἰς τοὺς μεγάλους προϊστορικοὺς συνοικισμοὺς τῶν πεδιάδων, ὑποθέτει γεωργικὸν στάδιον πολιτισμοῦ, σχετικῶς Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 130. Μὲ τὴν ἀνατολικὴν προελεύσεως λατρείαν τῆς θεᾶς Φύσεως συνδέονται ἱκανὰ τοπωνύμια τῆς Ἡπείρου τοῦ αἰγαιο-ἀνατολικοῦ κύκλου, τῶν ὁποίων πλήρη κατάλογον παρέχει ὁ E. LÉPORE, Recherche, σ. 92 κ.εξ.

εβάρλλετο ἐπίσης ὑπὸ κεράτων, καθ' ὃν τρόπον εἰς τὰ μινωικὰ Ἱερὰ καὶ εἰς τὰ ἀνάκτορα σειρὰ ἱερῶν κεράτων περιέβαλλε τὴν στέγην ἢ τὴν κρηπίδα τούτων¹. Πλησιέστερον παράδειγμα ἀνευρίσκομεν εἰς τὴν παράστασιν ὑπαίθρου Ἱεροῦ ἐπὶ τοῦ μεγάλου χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν (εἰκ. 94), ἔνθα παρὰ τὰς ρίζας τοῦ δένδρου εἰκονίζονται καθημένη ἡ Μεγάλη Θεά, ἡ ἐνοικοῦσα εἰς τὸ δένδρον², πρὸ αὐτῆς γυναῖκες προσκομίζουσαι ἄνθη, ὅπισθεν ἑτέρα γυναικεία μορφή, ψάφουσα τὸ φύλλωμα τοῦ δένδρου. Τὴν ὅλην παράστασιν, τὴν ὁποίαν συνοδεύουν καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, κλείει πρὸς τὰ ἀριστερὰ τόξον ἐξ ἐξ κεφαλῶν θηρίων, πιθανώτατα λεόντων, ὑποδηλούντων περίβολον, περικλείοντα τὸ ὑπαίθρον Ἱερόν³. Προφανῶς ἔχομεν ἐνταῦθα παράστασιν μυκηναϊ-

Εἰκ. 94. Ὁ χρυσοῦς δακτύλιος τῶν Μυκηνῶν μετὰ παράστασιν ὑπαίθρου ἱεροῦ καὶ τῆς Μεγάλης Θεᾶς.

κοῦ Ἱεροῦ. Ὁ PERSSON μάλιστα ἐχαρακτήρισε τὴν σκηνὴν ὡς γραφικὴν εἰκόνα τοῦ μεγάλου Ἱεροῦ τῶν Μυκηνῶν⁴. Ἡ ἀντιστοιχία πρὸς τὴν προοικοδομικὴν μορφήν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης εἶναι φανερά. Ἐὰν εἴχομεν καὶ ἐκ Δωδώνης ἀνάλογον μικρογραφικὴν παράστασιν τῶν ΥΜ χρόνων, ἡ εἰκὼν δὲν θὰ διέφερε πολὺ. Ὑπὸ τὴν ὑψηλὴν φηγὸν θὰ εἰκονίζετο καθημένη ἡ θεότης, ὁ Ζεὺς ἢ καὶ ἡ Θεὰ Γῆ, ἡ προκάτοχος τοῦ Ἱεροῦ, πρὸ αὐτῆς δὲ αἱ τρεῖς ἱέρειαι, αἱ πέλειαι ἢ πελειάδες, σεβίζουσαι τὴν θεότητα. Τὴν ὅλην σκηνὴν θὰ ἔκλειον οἱ χαλκοὶ τρίποδες, ἀντὶ τῶν λεόντων τοῦ δακτυλίου ἢ τῶν κεφαλῶν ταύρων περίξ δυσδιαγνώστων ἀντικειμένων, ὡς ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου ἐκ

¹ Ἰδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 122, ὑποσ. 4.

² A. EVANS, *The Palace of Minos II*, σ. 341, εἰκ. 194e. H. THOMAS, *BSA* 39, 1938-39, σ. 79 κ.ἐξ., πίν. 28e. M. NILSSON, *G. Gr. Rel. I*², σ. 262, πίν. 17, 1 καὶ σ. 262 καὶ *Min. Myc. Rel.*², σ. 347, εἰκ. 158. A. PERSSON, ἔ. ἀ. σ. 70 κ.ἐξ., εἰκ. 22, FR. MATZ, *Kreta - Mykene - Troia (1957)*², πίν. 52. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ - Μ. ΗΙΡΜΕΡ, *Kreta und das Mykenische Hellas* (ἔκδ. Ἀθηνῶν 1959) εἰκ. 207. Ἰδὲ καὶ S. I. DAKARIS, *Die Antike Kunst*, ἔ. ἀ. σ. 46-47.

³ Τὰς κεφαλὰς ταύτας ὁ NILSSON (*G. Gr. Rel. I*², σ. 282-3, πίν. 17, 1 καὶ *Min. Myc. Rel.*², σ. 347, εἰκ. 158) ἐρμηνεύει ὡς κεφαλὰς θυσιασθέντων ταύρων ἢ ζώων γενικῶς. Ἡ ἀπουσία κεράτων, ἡ ὑπαρξὶς χαίτης, ἡ διόγ-

κωσις τῶν γνάθων χαρακτηρίζουν τοὺς λέοντας. Εἶναι περιττὸν νὰ τονίσωμεν τὴν σημασίαν τῶν λεόντων εἰς τὴν λατρείαν τῆς περιοχῆς τοῦ Αἰγαίου. Συνηθέστατα συνοδεύουν τὴν Μεγάλην Θεάν (Πότνιαν Θερῶν) ἢ τὸν ἀρσενικὸν ἀντίστοιχον θεόν (A. EVANS, *The Palace II*, σ. 827 κ.ἐξ. M. NILSSON, *G. Gr. Rel. I*², σ. 308 κ.ἐξ.). Ἡ φυλακτικὴ σημασία τοῦ ζώου τούτου διετηρήθη κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους εἰς τὰς λεοντοκεφαλὰς τῆς στέγης τῶν ναῶν, τοῦ πλέον εὐαισθητοῦ σημείου τοῦ οἰκοδομήματος, εἰς τοὺς κρουνοὺς τῶν κρηνῶν κ.ἀ., εἰς τὰς εἰσόδους τῶν Ἱερῶν (ἱερὰ ὁδὸς Δήλου).

⁴ Ἐ. ἀ. σ. 75, πρβλ. καὶ M. NILSSON, *Min. Myc. Rel.*², σ. 264 καὶ σ. 281-2.

Μυκηναίων¹. Ἡ ὁμοιότης εἶναι στενή. Ἄλλωστε ἡ λατρεία τοῦ Διὸς φαίνεται ἔχουσα τὴν καταγωγὴν της ἐκ τῆς νοτίας Ἑλλάδος, ὁπόθεν προῆλθε καὶ ἡ ἰδέα τοῦ τεμένους, δεδομένου ὅτι κατὰ τὸν 13^{ον} π.Χ. αἰ. παρατηρεῖται, ὡς εἶπομεν, ἐπικοινωνία μετὰ τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου². Ἡ ὁμοιότης τῶν δύο Ἱερῶν καθίσταται ζωηρότερα, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι πρὸ τοῦ Διὸς ἐλατρεύετο ὑπὸ τὴν φηγὸν ἡ Μεγάλη Θεὰ μὲ τὰς περιστεράς, ἡ Γῆ μὲ τὴν μαντικὴν ιδιότητα, τῆς ὁποίας ἡ σχέσις πρὸς τοὺς τρίποδας βεβαιοῦται καὶ εἰς Δελφούς³. Τὴν προὔπαρξιν ταύτης ὑποθέτουν τὰ χθόνια στοιχεῖα εἰς τὴν λατρείαν τῆς Δωδώνης⁴, τὰ ὁποῖα ὁ Ζεὺς, συνδεόμενος μὲ τὸν οὐρανόν, τὰς καταιγίδας καὶ τὸν κεραυνόν, δὲν δύναται νὰ ἔχῃ⁵. Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους καὶ ἐπειδὴ μετὰ τοῦ 13^{ου} π.Χ. αἰ., χρόνου διεισδύσεως τῶν μυκηναϊκῶν ἐπιδράσεων, καὶ τοῦ τέλους περιόδου τοῦ 8^{ου} π.Χ. αἰ., ἐποχῆς τοῦ ἀποικισμού τῆς Ἡπείρου, οὐδεμία ἱστορικὴ μεταβολὴ ἐπῆλθεν εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης, τὸ ὁποῖον ἀντιθέτως ἐμφανίζεται τελείως ἀπομονωμένον ἀπὸ τῆς νοτίας Ἑλλάδος, ἡ μορφή τούτου κατὰ τοὺς ὑστερομυκηναϊκοὺς χρόνους δὲν θὰ ἦτο διάφορος τοῦ προοικοδομικοῦ Ἱεροῦ. Καθ' ὃν τρόπον ἡ λατρεία, ἡ κεραμεικὴ καὶ ὁ πολιτισμὸς ἐν γένει παρέμειναν ἀμετάβλητα μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., οὕτω καὶ ἡ μορφή τοῦ Ἱεροῦ ἐνδεχομένως διετήρησε τὸν ἀρχαιότατον τύπον του.

Οἱ περὶ τὸ 400 π.Χ. χρόνοι, περίοδος τῆς βασιλείας τοῦ Μολοσσοῦ Θαρύπα, ἀποτελοῦν σταθμὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἡπείρου, διότι ἐγκαινιάζουν τὴν ἔξοδον ἀπὸ τοῦ «προϊστορικοῦ» πολιτισμοῦ καὶ τὴν εἴσοδον εἰς τὸν ἱστορικὸν γῶρον. Ποῖον ἀντίκτυπον εἶχεν ἡ μεταβολὴ αὕτη εἰς τὸ Ἱερὸν θὰ ἴδωμεν εἰς τὸ μεθεπόμενον κεφάλαιον.

1 Min. Myc. Rel.², σ. 232, εἰκ. 114.

2 Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 144 κ.εξ. Ε. LEPORE, Ricerche, σ. 4-5, 79-80, 82-83. Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ ἐκ Θεσσαλίας προέλευσις τόσο τῆς λατρείας τῆς Θεᾶς Φύσεως ὅσον καὶ τῆς τοῦ Διὸς· διότι ἀπ' ἐνὸς ἡ Δωδὼν εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς φυσικῆς διαβάσεως διὰ Ζυγοῦ πρὸς Θεσσαλίαν, ἀπ' ἑτέρου εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ὑπῆρξεν εὐρύτατα διαδεδομένη ἡ λατρεία τῆς νεολιθικῆς Θεᾶς Φύσεως καὶ τοῦ Διὸς.

3 Ἰδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 69, ὑποσ. 2. Τὴν νοτίαν προέλευσιν τῆς λατρείας τῆς Γῆς ὑποδεικνύουν ἡ σχέσις μὲ τὴν λατρείαν τῆς Δωδώνης τῶν περιστερῶν, τοῦ διπλοῦ πελέκεως καὶ ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἱερότητος τοῦ βοῦς εἰς τὴν Ἡπείρον, ὡς ἐκ τῶν πολλῶν παραστάσεων τούτου τεκμαίρεται. Σχετικῶς ἰδὲ καὶ Α. LESKY, Wien. Stud. 45, 1926-27, σ. 152 κ.εξ., καὶ 46-47, 1927-29, σ. 48 κ.εξ. Οὕτως ἐκτὸς τῶν παραστάσεων βοῦς ἐπὶ τῶν Ἡπειρωτικῶν νομισμάτων τῶν χρόνων τῆς Δημοκρατίας, εἰς τὴν προσθίαν πλευρὰν τῶν ὁποίων εἰκονίζεται ὁ Ζεὺς ἢ τὸ θεῖον ζεύγος, Ζεὺς καὶ Διὼν, ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἐπιτύμβιον στήλην ἐκ

Σάλιαρης Β. Ἡπείρου (Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΑΕ 1914, σ. 232 κ.εξ. ἰδίᾳ Ρ. FRANKF, Die antiken Münzen, σ. 291, πίν. 57, 1). Κεφαλὴ βοῦς ἐπίσης παρίσταται ἐπὶ ἐπιτύμβιου πλακός, ἐντειχισμένης σήμερον εἰς τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον Μοσπίνης-Δωδώνης, παράστασις δὲ βοῦς ἐπὶ ὀρείας κρυστάλλου τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ προέρχεται ἐκ τάφου τῆς Ἀμβρακίας (JHS 76, 1956, σ. 19, Suppl., BCH 80, 1956, σ. 305, εἰκ. 11. AJA 60, 1956, σ. 272, πίν. 100, εἰκ. 13).

4 Σχετικῶς ἰδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 69, ὑποσ. 2, σ. 129.

5 Πρβλ. καὶ Μ. NILSSON, Vater Zeus, Opusc. Sel. II, σ. 710 κ.εξ. καὶ G. Gr. Rel. I², 414 κ.εξ. Ὁ μέγας ἀριθμὸς χαλκῶν τριπόδων τῆς Ἀλτιεως καὶ τῶν Δελφῶν (ΑΘΗΝΑΙΟΣ VI 231 κ.εξ.) δύναται ἐπίσης νὰ ἐρμηνευθῇ ἐκ τῆς λατρείας τῆς Γῆς. Ὁ Α. Β. COOK, Class. Rev. 17, 1903, σ. 180, συνάπτει τὸ δωδωναῖον χαλκεῖον μὲ τὴν Δᾶ ἢ Δὼ (Δωμάτηρ, Δα-μάτηρ). Πρβλ. καὶ τὸ ἡγεῖον τοῦ ἱεροφάντου ἐν Ἀθήναις, κρούμενον καθ' ἣν στιγμὴν ἡ Κόρη ἀπάγεται εἰς τὸ βασιλεῖον τοῦ Ἀδου.

Ζ'. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΟΣ ΕΙ

Ἡ λεπτομερὴς ἐξέτασις τοῦ οἰκοδομήματος καὶ τὰ δεδομένα τῆς ἀνασκαφῆς κατέστησαν ἀναμφισβήτητον, ὅτι τὸ τετραγωνικὸν οἰκοδόμημα ΕΙ ὑπῆρξεν ὁ τόπος καὶ τὸ κέντρον, ἐνθα κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς ἤδη χρόνους ἐγεννήθη καὶ διεμορφώθη ἡ λατρεία τῆς Δωδώνης. Ἡ θέσις τοῦ κτηρίου, τὸ μέγεθος, ἡ μορφή, μὲ πυρῆνα τὴν ὑπαίθρον αὐλήν, ἡ ἱστορία καὶ ἡ σχέσις τούτου πρὸς τὰ λοιπὰ οἰκοδομήματα, ἀποδεικνύουν σαφῶς ὅτι τοῦτο ὑπῆρξε τὸ κύριον Ἱερὸν τῆς λατρείας, τὸ μαντεῖον μὲ τὴν ἱερὰν φηγόν, τὴν ἐξαγγέλλουσαν διὰ τοῦ ψιθύρου τῶν φύλλων τῆς καὶ διὰ τῆς πτήσεως τῶν ἐν αὐτῇ ἐμφωλευουσῶν ἱερῶν περιστερῶν τὰς ἀψευδεῖς προφητείας. Κατέστη μάλιστα δυνατὸς ὁ καθορισμὸς τῆς θέσεως τῆς φηγοῦ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς αὐλῆς, πλησίον τῆς ὁποίας ὑπῆρχον πιθανώτατα χάσμα γῆς καὶ βωμός, ὡς καὶ ἡ ὑπὸ τῆς μεταγενεστέρως παραδόσεως μνημονευομένη ναῖα πηγή. Ἀλλὰ τῆς τελευταίας ταύτης ἔχνη δὲν διεπιστώθησαν. Εἰς τὰς ρίζας τοῦ αἰωνοβίου δένδρου κατῴκει αὕτη ἡ θεότης (*ναίει δ' ἐν πυθμένι φηγοῦ*) ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων (ιδεὲ ἀνωτ. σ. 45 καὶ 80-81) μέχρι τῆς ὀριστικῆς σιγῆς τῆς *πολυγλώσσου δρυός*. Ἦτο λοιπὸν τὸ οἰκοδόμημα αὕτη αὕτη ἡ *ἱερὰ κατοικία* τοῦ θεοῦ, καθ' ὃν τρόπον εἰς τὸν χρυσοῦν δακτύλιον τῶν Μυκηνῶν ὑπὸ τὸ ἱερὸν δένδρον ἐθεωρεῖτο ἐνοικοῦσα ἡ Μεγάλη Θεά.

Ἐντὸς τοῦ βαθυτέρου στρώματος τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὰς προσφάτους ἀνασκαφὰς συνελέγη μέγας ἀριθμὸς προϊστορικῶν ἀγγείων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων ἀφιερωτικοῦ χαρακτήρος, παρόμοια δὲ εὐρήματα ἦλθον εἰς φῶς παλαιότερον καὶ ἐκτὸς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κτηρίου. Προσέτι ἀνευρέθησαν πολλοὶ χρηστήριοι ἐκ μολύβδου ἰδίᾳ ἐπιγραφαί, ἡ σπουδαία λιθίνη ἐνεπίγραφος στήλη, ψήφισμα τοῦ κοινου τῶν Μολοσσῶν ἐπὶ τῆς βασιλείας Νεοπτολέμου τοῦ Ἀλκέτα (370-368 π.Χ.)¹, τρία ἕτερα τμήματα λιθίνων ἐπιγραφῶν (κατάλογος 29, 31, 32), ὡς καὶ στήλη ἡμίεργος, μὴ χρησιμοποιηθεῖσα. Ἐκτὴ λιθίνη στήλη, ψήφισμα καὶ αὕτη τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., ἀναφέρουσα συνάρχοντας, κατέκειτο εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ΒΑ. τοῦ κτηρίου². Κατὰ δὲ τὰς παλαιότερας ἀνασκαφὰς τοῦ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ εἶχον ἀνευρεθῇ ἐνταῦθα δύο ἕτεραι λίθιναι ἐπιγραφαί, ἡ μὲν τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ., φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν Α ΤΡΑΠΕΙΑ, ἡ δὲ ρωμαϊκῶν χρόνων³. Προσέτι συνελέγησαν πέντε ἢ ἑξ λίθιναι βάσεις μετ' ὀρθογωνίων ἐγκοπῶν, χρησιμεύουσαι διὰ τὴν στήριξιν λιθίνων στηλῶν⁴. Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὰς βάσεις ταύτας οὐδεμία ἐκ τῶν συλλεγεῖσθαι στηλῶν προσηρμόζετο, ἔπεται ὅτι πλείονες τῶν 10 λιθίνων ἐπιγραφῶν ὑπῆρχον ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ τούτου οἰκοδομήματος. Πρὸ τοῦ Ἱεροῦ ἐπίσης

1 Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 1 κ.ἐξ. Συμπληρωματικὰς παρατηρήσεις P. LÉNÉQUE, REG 70, 1957, σ. 495 κ.ἐξ. G. DAUX, BCH 81, 1956, σ. 433-5. K. MURAKAWA, Historia 6, 1957, σ. 393-4 καὶ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1957, σ. 88 κ.ἐξ. J. ROBERT, L. ROBERT, REG 74 1961, σ. 179 (371), ἰδίᾳ 75, 1962, σ. 166-167.

2 Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1954, σ. 191. Ἐδημοσιεύθη εἰς τὰ Ἑλληνικά 15, 1957, σ. 247 κ.ἐξ. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ ἑ.δ. σ. 111-113, πρβλ. καὶ J. ROBERT, L. ROBERT, REG 75, 1962, σ. 167.

3 Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1931, σ. 86. Ἐντὸς τοῦ Ε' εἶχον ἀνευρεθῇ καὶ παλαιότερον ἐπίσης μολύβδινα χρηστήρια ἐπιγραφαί. Μικρὸς μαρμαρινὸς βωμὸς τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, προερχόμενος ἐξ Ἰωαννίνων, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν, *ἱερὸς πάντων θεῶν ὁ(δε) βωμός*, λέγεται ὅτι προέρχεται ἐκ Δωδώνης, ΑΑ 1894, σ. 175-6, πρβλ. καὶ A. PHILIPPSON, Griech. Landsch. II, 1, σ. 85, ὑποσ. 1. P. FRANKE, Die antiken Münzen, σ. 28.

4 ΑΕ 1956, σ. 1.

σειρὰ ἀναθηματικῶν βάθρων, ἀνεχόντων ποτὲ ἀφιερῶματα καὶ ἐνεπιγράφους στήλας, δεικνύει τὴν σχέσιν τούτων πρὸς τὸ οἰκοδόμημα. Δύο ἐκ τῶν βάθρων διατηροῦν εἰσέτι ἀμυδρῶς τὰς ἀναθηματικὰς ἐπιγραφάς (ἀνωτέρω σ. 76 καὶ 77). Ἀτυχῶς ὁ ΚΑΡΑΠΑΝΟΣ, ἀνασκάψας καὶ ἐδῶ, δὲν ἀναφέρει τὴν ἀκριβῆ θέσιν ἀνευρέσεως τῶν εὐρημάτων του¹.

Αἱ ἐκ τοῦ οἰκοδομήματος Ε¹ προερχόμεναι ἐπιγραφαὶ μαρτυροῦν ὅτι ἐντὸς τούτου κατετίθεντο τὰ δημόσια ψηφίσματα. Κατὰ τὸν ΠΟΛΥΒΙΟΝ (IV 67, 3) οἱ Αἰτωλοὶ ὑπὸ τὸν Δωρίμαχον, πρὸς ἀντιπερισπασμὸν διὰ τὰς νίκας Φιλίππου τοῦ Ε' καὶ τῶν συμμάχων του, τῶν Ἑπειρωτῶν, εἰς τὴν Αἰτωλίαν, εἰσέβαλον αἰφνιδίως κατὰ τὴν ἄνοιξιν τοῦ ἔτους 219 π.Χ. εἰς τοὺς ἄνω τόπους τῆς Ἑπείρου, ἐπιδραμόντες εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης. Κατὰ τὸν ἱστορικὸν ὁ Δωρίμαχος παραγενόμενος δὲ πρὸς τὸ περὶ Δωδώνην ἱερὸν τὰς τε στοὰς ἐνέπρησε καὶ πολλὰ τῶν ἀναθημάτων διέφθειρε, κατέσκαψε δὲ καὶ τὴν ἱερὰν οἰκίαν, ὥστε μήτ' εἰρήνης ὄρον μήτε πολέμου πρὸς Αἰτωλοὺς ὑπάρχειν, ἀλλ' ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιστάσεσι παρὰ τὰ κοινὰ τῶν ἀνθρώπων ἔθνη καὶ νόμιμα χρῆσθαι ταῖς ἐπιβολαῖς².

Οἱ Αἰτωλοὶ λοιπὸν, γενόμενοι κύριοι τοῦ Ἱεροῦ, ἔκαυσαν τὰς στοὰς, κατέστρεψαν τὰ ἀναθήματα τὰ ἐπὶ τῶν βάθρων καὶ ὅσα προσέτι ἐφυλάσσοντο ἐντὸς τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ Ἱεροῦ, κατέσκαψαν δὲ καὶ τὴν ἱερὰν οἰκίαν, ἔνθα ἐτηροῦντο, ὥς εἰς ἐπίσημον ἀρχεῖον τοῦ κράτους, αἱ διάφοροι γραπταὶ συνθῆκαι, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξαφανισθῇ πᾶσα συμφωνία μεταξὺ Ἑπειρωτῶν καὶ Αἰτωλῶν³.

Εἰς τὰς σχετικῶς λεπτομερεῖς εἰδήσεις τοῦ ΠΟΛΥΒΙΟΥ ἡ πληροφορία τοῦ ΔΙΟΔΩΡΟΥ δὲν θὰ προσέθετε νεώτερόν τι, ἐάν, παρὰ τὴν φαινομενικὴν ἀντίφασιν πρὸς τὸν Πολύβιον, δὲν περιεῖχε θετικόν τι στοιχεῖον πρὸς καθορισμὸν τοῦ οἰκοδομήματος Ε¹. Κατὰ τὸν ΔΙΟΔΩΡΟΝ ὁ Δωρίμαχος τὸ γὰρ περὶ τὴν Δωδώνην μαντεῖον συλῆσας, ἐνέπρησε τὸ ἱερὸν πλὴν τοῦ σηκοῦ⁴. Συμφώνως πρὸς τὴν εἰδησιν ταύτην λοιπὸν τῆς πυρπολήσεως ἐξηρέθη ὁ σηκός, προφανῶς ἕνεκα σεβασμοῦ πρὸς αὐτόν⁵. Ἐπομένως ὁ σηκός

1 Κατὰ τὴν τελικὴν ἔρευναν τοῦ κτηρίου ἦλθεν εἰς φῶς ἐπίσης σημαντικὸς ἀριθμὸς χρηστηρίων ἐπιγραφῶν ἐκ μολυβδίνων ἐλασμάτων.

2 Ἀλλαχοῦ ὁ ἱστορικὸς (IX 35, 6), ἀναφερόμενος εἰς τὸ αὐτὸ γεγονὸς, σημειώνει τοὺς ἐν Δίῳ καὶ Δωδώνῃ ναοὺς καὶ τὰ τεμένη τῶν θεῶν.

3 Ἐνταῦθα πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐφυλάσσετο καὶ τὸ ἐπὶ χαλκῆς στήλης ψήφισμα συνθήκης συμμαχίας μεταξὺ τῶν Αἰτωλῶν καὶ τῶν Ἀκαρνάνων, ἐν IG IX 1², 3, στ. 13/16: ἀναγραφάντω δὲ ταῦτα ἐν στάλαις χαλκαῖς ἐπ' Ἀκτίῳ μὲν οἱ ἄρχοντες τῶν Ἀκαρνάνων, ἐν δὲ Θέρμοι τοὶ ἄρχοντες τῶν Αἰτωλῶν, ἐν Ὀλυμπίῳ δὲ καὶ ἐν Δελφοῖς καὶ ἐν Δω[δ]ώνῃ κοινᾷ ἑκάτεροι. Πρβλ. καὶ CHR. HABICHT, Hermes 85, 1957, σ. 99, ὑποσ. 2.

4 Ἀπόσπ. XXVI 7. Σημειωτέον, ὅτι ὁ κωδὶξ Turonensis C 980 (P) ἀντὶ σηκοῦ σφῆζει τὴν γραφὴν σικοῦ, ὅπερ ὁ Dindorf διορθώνει εἰς οἰκοῦ (οἴκου, οἰκίας). Σχετικῶς ἰδὲ ἀμέσως κατωτέρω.

5 Τὸ φθινώπωρον τοῦ ἐπομένου ἔτους (218 π.Χ.) οἱ ὑπὸ τὸν Φίλιππον Μακεδόνες καὶ οἱ Ἑπειρώται σύμμαχοί των, εἰσβαλόντες εἰς τὴν Αἰτωλίαν, ἀνταπέ-

δωσαν τὰ ἴσα, διὰ τῆς καταστροφῆς τοῦ κέντρου τῆς αἰτωλικῆς Συμπολιτείας, τοῦ Θέρμου. Κατὰ τὸν ΠΟΛΥΒΙΟΝ V 9, 2 κ.ἐξ.: τὰς τε στοὰς ἐνεπίμψαν καὶ τὰ λοιπὰ τῶν ἀναθημάτων διέφθειρον... οὐ μόνον δὲ τῷ πυρὶ κατελυμήναντο τὰς ὀροφάς, ἀλλὰ καὶ κατέσκαψαν εἰς ἑδαφος. ἀνέτρεψαν δὲ καὶ τοὺς ἀνδριάντας, ὄντας οὐκ ἐλάτους δισχίλιον πολλοὺς δὲ καὶ διέφθειραν, πλὴν ὅσοι θεῶν ἐπιγραφὰς ἢ τύπους εἶχον τῶν δὲ τοιούτων ἀπέσχοιτο. Περὶ τῶν γεγονότων τούτων ἰδὲ F. W. WALBANK, Philip V of Macedon, σ. 54-55. καὶ A Historical Commentary on Polybius, 1957, σ. 547. B. NIESE, Geschichte der Griechischen und Makedonischen Staaten, 1899, II, σ. 436. Σχετικῶς καὶ Σ. Ί. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἑπείρον, σ. 68 κ.ἐξ., ἔνθα σχολιάζεται στίχος, παραδιδόμενος ὑπὸ τοῦ ΠΟΛΥΒΙΟΥ (V 9,5), ἀναφερόμενος εἰς τὰ γεγονότα ταῦτα, ἐν συσχετίσει πρὸς ἐνεπίγραφον ἀνάγλυφον τοῦ Ἀρείου Διὸς (JHS 66, 1946, σ. 112), πρβλ. καὶ M. TREU, Glotta 37, 1958, σ. 269, ὑποσ. 3. P. FRANKÉ, Die antiken Münzen, σ. 86, ὑποσ. 5. E. LEPORE, Ricerche, σ. 65, ὑποσ. 105.

τοῦ Διοδώρου πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἐπίσημον Ἱερὸν τοῦ Διός, ἥτοι αὐτὸς οὗτος ὁ ναῖσκος τοῦ λατρευτικοῦ οἰκοδομήματος E1. Ἐν τούτοις ὁ Πολύβιος οὐδὲν οἰκοδόμημα ἐξαιρεῖ τῆς καταστροφῆς. Τὰ πάντα κατ' αὐτὸν ἐπυρπολήθησαν, πλὴν τῆς ἱερᾶς οἰκίας, ἡ ὁποία δὲν ἐκάη, ἀλλὰ κατηδαφίσθη. Ὁ διάφορος τρόπος τῆς καταστροφῆς βεβαίως δὲν ὑπῆρξε τυχαῖος. Θὰ ἠδυνάμεθα τὴν ἀποτελεσματικὴν πρότασιν τοῦ ἱστορικοῦ, ὥστε μὴτ' εἰρήνης ὅρον μῆτε πολέμου πρὸς Αἰτωλοὺς ὑπάρχειν, νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἐπεξηγοῦσαν τὸν λόγον τῆς διὰ κατεδαφίσεως καταστροφῆς. Ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἡ πρότασις εἶναι ἀποτελεσματικὴ καὶ οὐχὶ τελικὴ, προκύπτει καὶ ἑτέρα δυσχέρεια. Ἦτο ἄρὰ γε ἀναγκαία ἡ κατεδάφισις ὁλοκλήρου τῆς ἱερᾶς οἰκίας, διὰ νὰ ἐξαφανισθοῦν αἱ ἐπὶ λιθίνων κινήτων στηλῶν καὶ ἐπὶ χαλκῶν ἢ μολυβδίνων ἐλασμάτων ἀναγεγραμμέναι συμφωνίαι; Τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἠδύναντο εὐχερῶς νὰ ἐξαφανισθοῦν, χωρὶς νὰ παραστῇ ἀνάγκη κατακρημνίσεως ὁλοκλήρου τοῦ οἰκοδομήματος. Ἐπομένως ὁ τρόπος οὗτος τῆς καταστροφῆς ὑπηρετοῦται ἐξ ἄλλων λόγων, δηλαδὴ ὅπως μὴ διὰ τῆς πυρπολήσεως συγκαταστραφῶν καὶ ἄλλα ἱερῶτατα ἀντικείμενα, περιεχόμενα ἐντὸς τῆς ἱερᾶς οἰκίας. Ποῖα δὲ ἦσαν ταῦτα διευκρινεῖ τὸ οἰκοδόμημα E1. Ἐντὸς τούτου (εἰκ. 73) περιεκλείοντο τὸ πανσεβάσμιον δένδρον, ἡ μαντικὴ καὶ ἱερὰ φηγός, ἡ κατοικία τῆς ὑπερτάτης θεότητος, ἐνδεχομένως ἡ ναῖα πηγὴ καὶ ὁ σηκός, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐφυλάσσοντο πολύτιμα ἀντικείμενα καὶ ἱερὰ σύμβολα, τὰ ὁποία διέτρεχον ἄμεσον κίνδυνον ἐκ τῆς πυρπολήσεως, ἰδίᾳ δὲ ἡ φηγός, ἡ ὁποία θὰ κατεστρέφετο ἀφεύκτως ἐκ τοῦ πυρός. Τοῦτο θὰ ἀπετέλει ἀνήκουστον ἱεροσυλίαν¹. Ὡστε ἡ ἱερὰ οἰκία, ἥτοι τὸ οἰκοδόμημα E1, κατεσκάφη καὶ δὲν ἐπυρπολήθη, ὅπως τὰ λοιπὰ οἰκοδομήματα, διὰ νὰ μὴ θιγοῦν ἡ δρῦς καὶ ὁ σηκός ἢ ὁ οἶκος, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ σαφῶς ὁ Διόδωρος. Ἀναντιρρήτως λοιπὸν τὸ E¹ πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὴν *ἱερὰν οἰκίαν* τοῦ ΠΟΛΥΒΙΟΥ.

Εἶναι δυνατόν νὰ δεχθῶμεν μετὰ βεβαιότητος ὅτι διὰ τῶν μέχρι σήμερον ἀνασκαφῶν εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης ἦλθον εἰς φῶς τὰ κυριώτερα οἰκοδομήματα τῆς λατρείας, περιοριζόμενα κατὰ τὸ βόρειον τμήμα, τὸ ὁποῖον ἀνεσκάφη κατὰ τὸ πλεῖστον. Ἐκ τῶν κτηρίων τούτων τὰ Α, Γ, E¹ καὶ Ζ ἦσαν παλαιότερα τῶν χρόνων τῆς καταστροφῆς (219), τὰ δὲ λοιπὰ, Θ, Η, Λ καὶ E2, εἶναι μεταγενέστερα ταύτης. Ἐκ τῶν πρώτων τὸ Α, Γ καὶ Ζ εἶναι ἀπλοὶ πρόστυλοι τετράστυλοι ναῖσκοι, δυσκόλως δυνάμενοι νὰ ταυτισθοῦν πρὸς τὴν ἱερὰν οἰκίαν, τῆς ὁποίας μέρος μὲν κατηδαφίσθη, ὁ δὲ σηκός διεσώθη. Ἐξ ἄλλου οἱ πρόστυλοι ναοὶ Α καὶ Γ φέρουν σαφῇ ἔχνη καταστροφῆς διὰ πυρός, ἣτις ἀπεδόθη εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ Δωριμάχου, ὥστε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνηται περὶ τούτων λόγος². Ἐπομένως ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων τοῦ 219 π.Χ. ἱερῶν οἰκοδομῶν μόνον τὸ E¹ δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὴν ἱερὰν οἰκίαν. Ἐντὸς τούτου ἐφυλάσσοντο, ὡς προέκυψεν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν, τὰ δημόσια ψηφίσματα. Ἐκ τῶν ἐννέα μέχρι τοῦδε γνωστῶν λιθίνων ἐπιγραφῶν ἐκ Δωδώνης αἱ ἐπτὰ ἀνευρέθησαν ἐντὸς ἢ πλησίον τοῦ E¹, ἑτέρα (ἀρ. Καταλόγου 30) μεταξὺ τῶν κτηρίων Ζ καὶ Λ, μίαν δὲ

1 Ἄν ὁ Πολύβιος ἀναφέρῃ λεπτομερῶς τὰ γεγονότα τῆς Δωδώνης καὶ ἔπειτα τοῦ Θέρμου, τοῦτο πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν ἔνεκα τούτων γενομένην ἀπαρχὴν σειρᾶς ἱεροσυλιῶν, (V 9, 1), πρβλ. καὶ M. ROSTOVZEFF,

Social and Economic History of the Hellenistic World, σ. 201.

2 Ἰδὲ ἀνωτέρω σ. 64 καὶ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΝ, ΑΔ 1960, σ. 7-8.

προσέτι εἶχεν ἀνακαλύψει ὁ Καραπάνος ἐντειχισμένην εἰς τὸ ΒΔ. πρόσκτισμα τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς¹. Εἰς ταύτας δέον νὰ προστεθοῦν καὶ αἱ ἐξ λίθιναι βάσεις στηλῶν ἐκ τοῦ Ε¹, οὐδεμία τῶν ὁποίων προσηρμόζετο πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἐπιγραφάς.

Πιθανώτατα σημεῖα τῆς διὰ κατεδαφίσεως καταστροφῆς δύνανται νὰ θεωρηθοῦν τὰ ἐντὸς τῶν ἐπιχώσεων τῆς δυτικῆς στοᾶς καὶ ὀλίγον κάτωθι τοῦ δαπέδου συλλεγένητα τμήματα τοῦ βάθρου 2, μαρτυροῦντα τὴν γενομένην ἀνατροπὴν εἰς τὸ κτήριον, καὶ ἡ λιθίνη στήλη τῶν χρόνων τοῦ Νεοπολέμου τοῦ Ἀλκέτα, παραμείναντα ἅπαντα ἐντὸς τῶν χωμάτων καὶ μετὰ τὴν νέαν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Ἱεροῦ (ἀνωτ. σ. 65 καὶ 76).

Τὸ πλῆθος τῶν ἐπιγραφῶν ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅμως ὅτι τὸ οἰκοδόμημα Ε¹ ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ὡς ἱερὸν ἀρχεῖον πρὸς φύλαξιν τῶν δημοσίων ψηφισμάτων, τιθεμένων οὕτως ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς θεότητος, ὅπερ ἐπιβεβαιοῦται ἐμμέσως ὑπὸ τοῦ ΠΟΛΥΒΙΟΥ (ὥστε *μητ' εἰρήνης ὅρον μήτε πολέμου... ἐπάρχειν*). Ἡ συνθήκη τῆς καταθέσεως καὶ διαφυλάξεως ἀφιερωμάτων καὶ ψηφισμάτων ἐντὸς αὐτοῦ τούτου τοῦ οἰκοδομήματος τῆς λατρείας δὲν εἶναι ἀσυνήθης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα². Παράλληλον παράδειγμα συναντῶμεν εἰς τὸ γειτονικὸν Ἱερὸν τοῦ Ἀρείου Διὸς εἰς Πασσαρῶνα, πρωτεύουσαν τῶν Μολοσσῶν, ἔνθα ἀνευρέθησαν παρόμοια ψηφίσματα, ἐν μάλιστα ἀναφερόμενον εἰς τὴν σύναψιν φιλίας καὶ συμμαχίας μεταξὺ δύο πόλεων μὴ μολοσσικῶν³. Ἐπίσης εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Δελφινίου Ἀπόλλωνος τῆς Μιλήτου, τοῦ ὁποίου τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ ἐτονίσσαμεν ἀλλαχοῦ (ἀνωτ. σ. 83-84), ἐχρησιμοποιήθη καὶ ὡς τόπος ἀρχείου διὰ τῆς καταθέσεως μεταξὺ τῶν κίωνων—ἀρχικῶς—τῶν μακρῶν καταλόγων τῶν στεφανηφόρων, ἀπὸ δὲ τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. κ.ἐξ. τῶν καταλόγων τῶν πολιτῶν καὶ τῶν προξενικῶν σημειώσεων, ἀναγεγραμμένων ἐφ' ἐκάστου λίθου τῶν στοῶν⁴. Προσέτι αἱ ἀνασκαφαὶ ἐπὶ τοῦ πολυγωνικοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς Δελφοὺς καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ τῆς Πολιάδος Ἀθηνᾶς τῆς Πριήνης μαρτυροῦν περὶ τοῦ πράγματος. Ὡστε δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν μετὰ βεβαιότητος ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν κατακρημνισθεῖσα ἱερὰ οἰκία, τῆς ὁποίας ὁ σηκός, λόγῳ τῆς ἱερότητός του παρέμεινεν ἄθικτος, καὶ ἡ ὁποία ἐχρησίμευε καὶ ὡς δημόσιον ἀρχεῖον, εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὸ οἰκοδόμημα Ε¹, ἐν ᾧ ὑψοῦτο ἡ μαντικὴ φηγός, καὶ ἐπομένως ἱερὰ οἰκία καὶ μαντεῖον εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτό. Δυνάμεθα ἴσως νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι μερικὰ τῶν ψηφισμάτων εἶχον ἐγγραχθῇ ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ τῶν κίωνων τοῦ Ἱεροῦ, διὰ νὰ

1 Dodone, σ. 19 καὶ 114. SGDI 1339. P. FRANKE, Die antiken Münzen II, πίν. 63, 4.

2 Περὶ τῶν ἀρχείων ἐντὸς Ἱερῶν ἢ ναῶν ἰδὲ E. ZIEBARTH, Kultbilder aus griechischen Städten, Leipzig 1907, σ. 1 κ.ἐξ. Ἰδίᾳ αἱ ἀπελευθερωτικαὶ ἐπιγραφαί, ἀλλὰ καὶ ἄλλα ψηφίσματα, κατετίθεντο εἰς τὰ Ἱερά, διότι ἡ ἀπελευθέρωσις τῶν δούλων εἶχε κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀντίληψιν τὴν ἔννοιαν τῆς ἀφιερώσεως ἢ τῆς πωλήσεως τούτων εἰς τὴν θεότητα (CHR. HABICHT, Hermes 85, 1957, σ. 107, αὐτ. καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία). Ἐπίσης τὸ Σεραπίειον τῆς Δημητριάδος ἐχρησίμευε καὶ ὡς ἀρχεῖον, A. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, Γρα-

πταὶ στήλαι, σ. 92. Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, Θεσσαλικά 1958, σ. 25-26.

3 Περὶ τῶν ἐπιγραφῶν Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΑΕ 1914, σ. 239 καὶ Ἡπειρ. Χρον. 1935, σ. 260 κ.ἐξ. (Περὶ τῆς τελευταίας ταύτης καὶ L. ROBERT, REG 1939, σ. 472 κ.ἐξ., Hellenica I, 1940, σ. 95 κ.ἐξ. E. ZIEBARTH, Philologische Wochenschrift 59, 1939, σ. 828. G. KLAFENBACH, Museum Helveticum 6, 1949, σ. 219-20. R. FLACELIÈRE, REG 52, 1939, σ. 472. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 310, ὑποσ. 1. J. ROBERT, L. ROBERT, REG 69, 1956, σ. 135).

4 TH. WIEGAND, Milet, I, III, σ. 283, σ. 408 κ.ἐξ. E. ZIEBARTH, Kultbilder, σ. 5-6.

παραστῇ ἀνάγκῃ νὰ κατεδαφισθοῦν αἱ στοαί¹, διότι ἄλλως τὰ κινητὰ ψηφίσματα εὐχερῶς ἠδύναντο νὰ ἐξαφανισθοῦν.

Ἐν τελευταῖον ἐρώτημα εἶναι δυνατόν νὰ γεννηθῇ πῶς δυνάμεθα νὰ συμβιβάσωμεν τὴν ἱερὰν οἰκίαν τοῦ Πολυβίου μὲ τὸν σηκὸν τοῦ Διοδώρου, μὲ ἄλλας λέξεις, τὸ οἰκοδόμημα τῆς λατρείας, ὁ ναός, δύναται νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν ἱερὰν οἰκίαν τοῦ Πολυβίου;

Αἱ ταυτῶσιμοι ἀρχαῖαι λέξεις οἶκος καὶ οἰκία δηλοῦν κατὰ κανόνα τὴν κατοικίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἐνίοτε αὐταὶ ἀποκοτῶν καὶ εἰδικὴν σημασίαν, ὅταν προστίθῃται προσδιορισμός τις². Ἱερὰ οἰκία π.χ. χαρακτηρίζεται εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Δήλου οἰκημα ἰδιοκτησίας τοῦ Ἱεροῦ, μισθωθὲν εἰς ἄτομον ἢ εἰς σύλλογον. Εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν ἐπιγραφὴν ἐκ Χίου τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. ἡ φατρία τῶν Κλυτιδῶν ἀποφασίζει νὰ οἰκοδομηθῇ εἰς τὸ τέμενος τῆς φατρίας οἶκος τεμένιος ἱερός, ἵνα συγκεντρωθοῦν ἐκεῖ τὰ κοινὰ ἱερὰ τῶν ἰδιωτικῶν οἰκιῶν³. Ὡς Ἱερὸν τοῦ γένους καὶ οὐχὶ ὡς ναὸς δημοτελὲς ἐρμηνεύεται ἐπίσης ὁ ἱερὸς οἶκος τῆς Πριήνης⁴. Περαιτέρω ἡ ἔννοια τοῦ ὄρου ἐχρησιμοποιήθη καὶ διὰ τὰ κυρίως οἰκοδομήματα τῆς λατρείας ἢ καὶ διὰ ἡρώα καὶ οἰκοδομήματα, προοριζόμενα πρὸς φύλαξιν τῶν ἱερῶν συμβόλων καὶ τῶν ἀφιερωμάτων⁵. Τῆς πρώτης περιπτώσεως, ἣτις ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα, ἀρχαιότερον παράδειγμα δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ἡ ἀρχαῖκή ἐπιγραφὴ τῆς Ἀφαίας Αἰγίνης⁶. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης ἐταυτίσθησαν τὰ ὀλίγα ἴχνη τοῦ ἀρχαιότερου ἀπλοῦ ἐν παραστάσι ναοῦ καὶ τμήματος τοῦ τεμένους (ἔρκους) ὑπὸ τὸ βόρειον θεμέλιον τοῦ μεταγενεστέρου ναοῦ, μὲ τὸν πρῶτον ναὸν τῆς θεᾶς, τὸν οἶκον μετὰ τοῦ ἔρκους τῆς ἐπιγραφῆς⁷. Ἐπίσης ἐπιγραφὴ τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., εὐρεθεῖσα ἐντὸς τοῦ δυσδιαγνώστου προσορισμοῦ οἰκοδομήματος Ε τῆς Ἐπιδαύρου, συνδεομένου πάντως μὲ λατρείαν, ἔνεκα τοῦ παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν βωμοῦ καὶ τῶν αὐλάκων διὰ τὴν ροὴν τοῦ αἵματος τῶν ἱερέων, ὁμιλεῖ περὶ οἰκῶν⁸.

Μὲ τὴν αὐτὴν ἐπίσης ἔννοιαν, τοῦ ναοῦ, χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος οἶκος ὑπὸ τοῦ ΗΡΟΔΟΤΟΥ, τοῦ ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ καὶ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ⁹. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω

1 Πρβλ. τὰς ἀναγραφὰς ἐπὶ τῶν κιόνων τοῦ Κροῖσου εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀρτέμιδος ἐν Ἐφέσῳ καὶ Ε. ZIEBARTH, ἔ. ἀ. σ. 5.

2 Ἰδὲ τὸ ἄρθρον τοῦ Α. W. VAN BUREN, RE XVII, 1937, στ. 2119 κ.ἐξ., πρβλ. καὶ Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΑ, Ἑρέχθειον, σ. 40-41.

3 Syll. II² 571, 3 κ.ἐξ., II² 987, 3 κ.ἐξ.

4 TH. WIEGAND, Priene, σ. 17 κ.ἐξ., 172 κ.ἐξ. καὶ εἰκ. 166.

5 VAN BUREN, ἔ. ἀ. Ἀσπασίας ναὸς (=ἡρώον) ἀναφέρεται εἰς ἐπίγραμμα ἐκ Χίου, BCH 3, 1879, σ. 326, 17.

6 Κλ[εοῖτα] λαρεὺς ἰόντος τάφαίαι ὄϊρος | ἐτ[έθη] χῶ βωμός. χῶλέφας ποτεποιήθη, | καὶ τῶρκο]ς περὶ [ε] ποιήθη. Α. FURTWÄNGLER, Aegina, σ. 2, σ. 367, 5, εἰκ. 292, πίν. 25, 1, σχετικῶς καὶ G. WILTER, AA 69, 1954, σ. 36 κ.ἐξ. Ἡ ἐπιγραφὴ χρονολογεῖται περὶ τὸ 550 π.Χ.

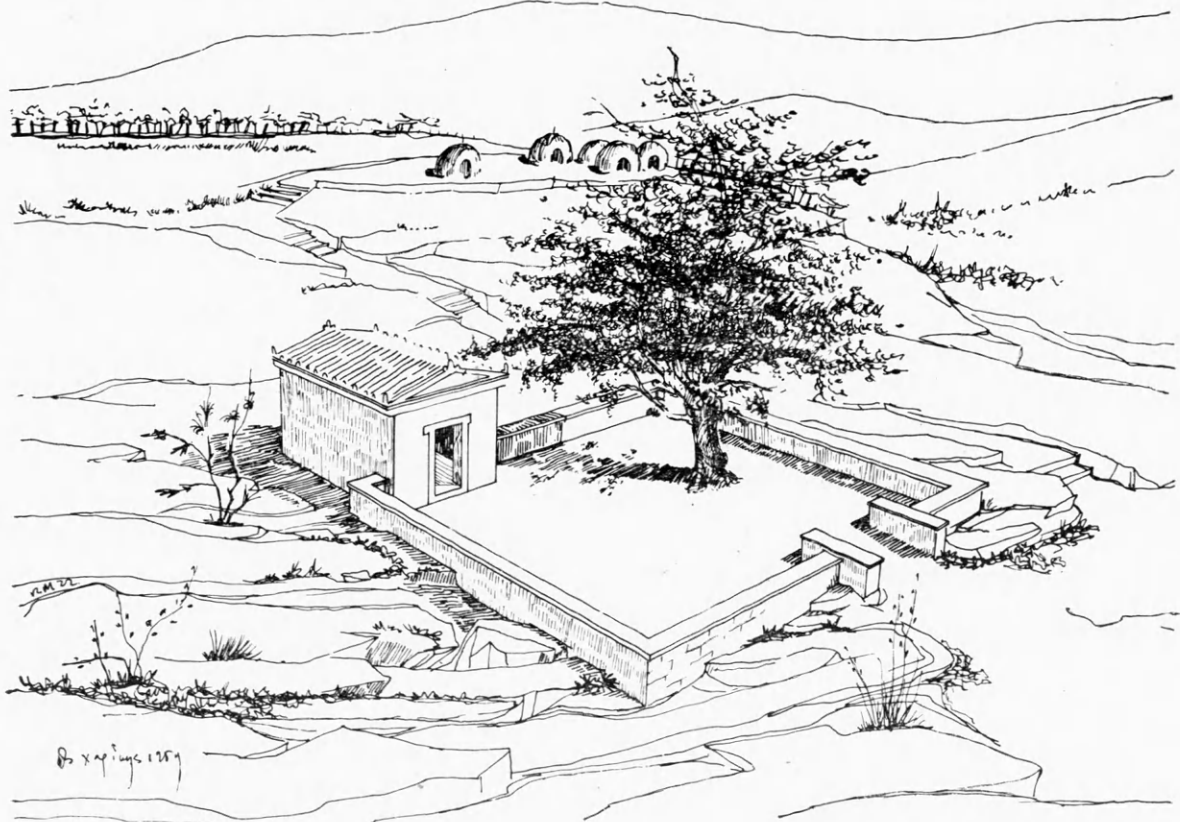
7 Aegina, σ. 24 καὶ 480-81.

8 Σχετικῶς Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, ΠΑΕ 1905, σ. 51 κ.ἐξ.,

ὁ αὐτός, Τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ, 1900, σ. 128-31. Ἰδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 85-86.

9 ΗΡΟΔ. VIII 143: τῶν (=θεῶν καὶ ἡρώων) ἐκείνος οὐδεμίαν ὄπιν ἔχων ἐνέπηρσε τοὺς τε οἶκους καὶ τὰ ἀγάλματα. ΕΥΡΙΠ. Φοίνισσαι 1373. Ἐπίσης τὸ παρὰ τὸ Τροφώνιον τῆς Λεβαδείας ἱερὸν τοῦ ἀγαθοῦ Δαίμονος καὶ τῆς ἀγαθῆς Τύχης ἐκαλεῖτο οἶκημα, ΠΑΥΣ. IX 39, 5, πρβλ. καὶ IX 39, 13. Πρβλ. καὶ τὸν ἐν Σπάρτῃ ναὸν τῆς Χαλκιοίκου Ἀθηνᾶς (ΠΑΥΣ. III 17, 2-3), τοὺς ἐν Δήλῳ ναοὺς, οἶκους Διὸς Κυνθίου καὶ Ἀθηνᾶς Κυνθίας, τὸ ὑπὸ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ I 26, 5 οἶκημα Ἑρέχθειον. Σχετικῶς Α. W. VAN BUREN, ἔ. ἀ. FURTWÄNGLER, ἔ. ἀ. σ. 2-3, ἐνθα ἕτερα παραδείγματα ἐκ τῆς γραπτῆς παραδόσεως, ὁμοίως Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, ἔ. ἀ. σ. 40-41. Ἀντιθέτως ἐγένετο χρῆσις τῆς λέξεως ναὸς καὶ διὰ μὴ λατρευτικὰ οἰκοδομήματα, διὰ τὸν λόγον ὅτι ταῦτα ὁμοίαζον πρὸς ναόν, ὡς οἱ ναῖσκοι (=θησαυροὶ) τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ.

ὁ FURTWÄGLER παρατηρεῖ τὰ ἐξῆς (Aigina, σ. 3): «Φαίνεται ὅτι εἰς μεταγενεστέραν περίοδον, ἐκ τῆς ὁποίας προέρχονται τὰ ἐπιγραφικὰ παραδείγματα, ἐχαρακτηρίζοντο μὲ ἐκείνην τὴν λέξιν ἰδίως τὰ διὰ μυστικὰς λατρείας κλειστὰ οἰκοδομήματα, ἄνευ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου τῶν κιόνων καὶ διὰ τοῦτο ὅμοια πρὸς τὰς συνήθεις οἰκίας λατρευτικὰ ἱερά. Οὕτω χρησιμοποιεῖ ὡσαύτως ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (I 26,5) τὴν συγγενῇ λ. οἶκημα

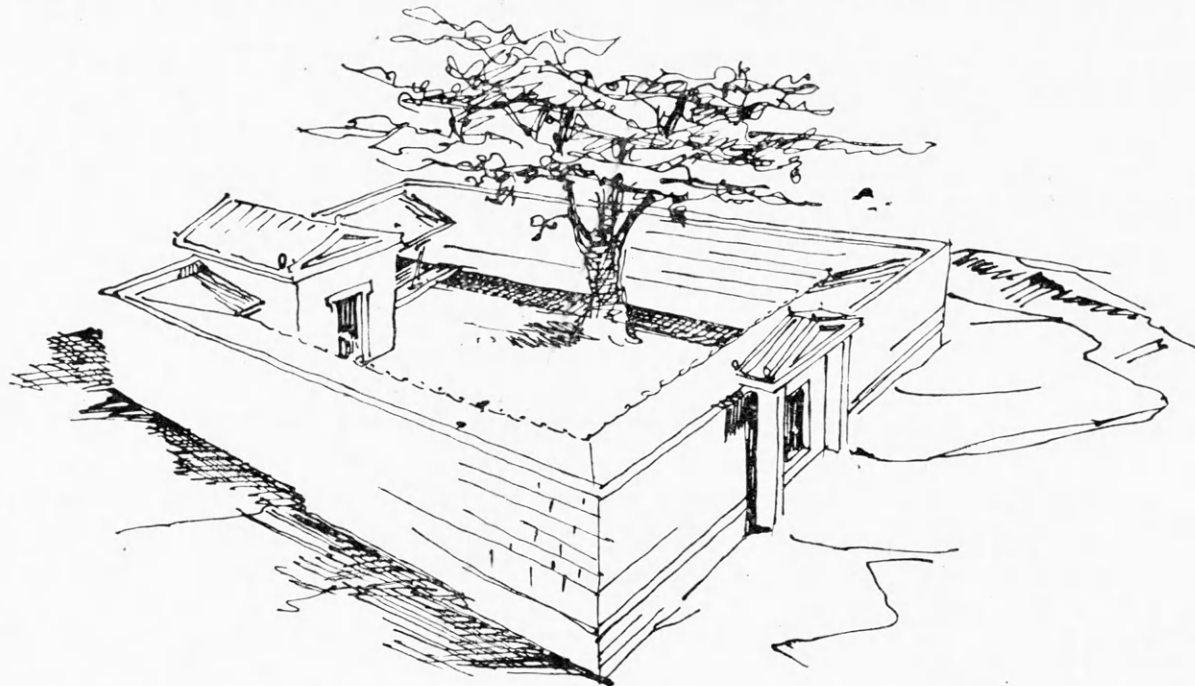
Εἰκ. 95. Ἀναπαράστασις τοῦ Ἱεροῦ Εἰ κατὰ τὸ β' ἡμῖς τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (Σχέδιον Β. Χαρίση).

διὰ τὸ Ἑρέχθειον τῆς Ἀκροπόλεως, ἴσως διότι τοῦτο ἀπεμακρύνετο αἰσθητῶς ἀπὸ τῆς συνήθους ἐμφανίσεως τοῦ μετὰ πτεροῦ ναοῦ»¹. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην τοῦ FURTWÄGLER περὶ τοῦ οἰκήματος ὡς τόπου μυστικῆς λατρείας ἐνισχύει ἡ περίπτωσις τῆς ἱερᾶς οἰκίας τῆς Δωδώνης (εἰκ. 95-98), ἐνθα ἡ χθονία λατρεία εἶναι βεβαία. Αὕτη ἐξωτερικῶς

¹ Ἡ χρησιμοποίησις ἀνθρωπίνων μορφῶν εἰς τεκτονικὴν λειτουργίαν δὲν εἶχε μιμητὰς εἰς τὴν μητροπολιτικὴν Ἑλλάδα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Ἴωνας ἀρχιτέκτονας, οἱ ὅποιοι ἐνωρὶς ἤδη εἶχον ἐπιχειρήσει τοῦτο εἰς τοὺς θησαυροὺς τῶν Κνιδίων καὶ τῶν Σιφνίων ἐν Δελφοῖς (ἀνάλογον ἐπιχειρήθη καὶ εἰς τὸν ψευδοπερίπτερον ναὸν τοῦ Διὸς ἐν Ἀκράγαντι, ἀλλ' ὅμως ἔνεκα εἰδικῶν λόγων μυστηριακῆς λατρείας)· διότι ἡ σύγκρουσις μετὰ ἀνθρωπίνης μορφῆς καὶ ἀρχιτεκτονικοῦ ὄγκου ἦτο ἐλάχιστα καλλιτεχνική. Τὸ γεγονὸς λοιπὸν, ὅτι ἀττικὸς ἀρχιτέκτων υἱοθέτησε τὸ θέμα τοῦτο εἰς τὴν νο-

τίαν πρόστασιν τοῦ Ἑρεχθείου, ὑποβάλλει τὴν ἰδέαν ὅτι λόγοι σοβαροὶ ἐπέβαλον τοῦτο. Καὶ κατὰ πρῶτον ἢ ἀπαράδεκτος ἀντίφασις μετὰ ὀργανικῆς καὶ ἐλευθέρας μορφῆς καὶ τῆς ἀνοργάνου τεκτονικῆς δεσμεύσεως, ὡς ἐκείνης τῶν θησαυρῶν τῶν Κνιδίων καὶ τῶν Σιφνίων μὲ τὴν εὐθραυστον στατικότητα, ἢ ὡς ἐκείνης τῶν ρωμαϊκῶν καὶ γοτθικῶν ναῶν τῆς Δύσεως, ἐνθα θηρία καὶ δαίμονες ὑπὸ τὴν πίεσιν ἀρχιτεκτονικῶν δυνάμεων προξενοῦν αἰσθημα ἀνησυχίας καὶ δραματικότητος, ἀπεσοβήθη καὶ μετεμορφώθη εἰς χαριέντα νεωτερισμὸν· διότι ἐδῶ τὸ χαμηλὸν ἰωνικὸν γεῖσον περιω-

παρεῖχεν ἐπίσης τὴν ἐντύπωσιν περικλείστου οἰκήματος, ὃ δὲ ἀρχιτεκτονικὸς κόσμος τῶν κιόνων εἶχε μεταφερθῇ εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Εἰς τὰ δύο ταῦτα παραδείγματα δυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν ἐκτὸς ἄλλων καὶ τὸ ἐπανειλημμένως μνημονευθὲν Ἱερὸν τοῦ

Εἰκ. 96. Ἀναπαράστασις τοῦ ἱεροῦ Εἰ (ἱερᾶς οἰκίας) κατὰ τὸν 3ον π.Χ. αἰ.

Ἀποψις ἀπὸ ΝΔ. (Σχέδιον Β. Χαρίση).

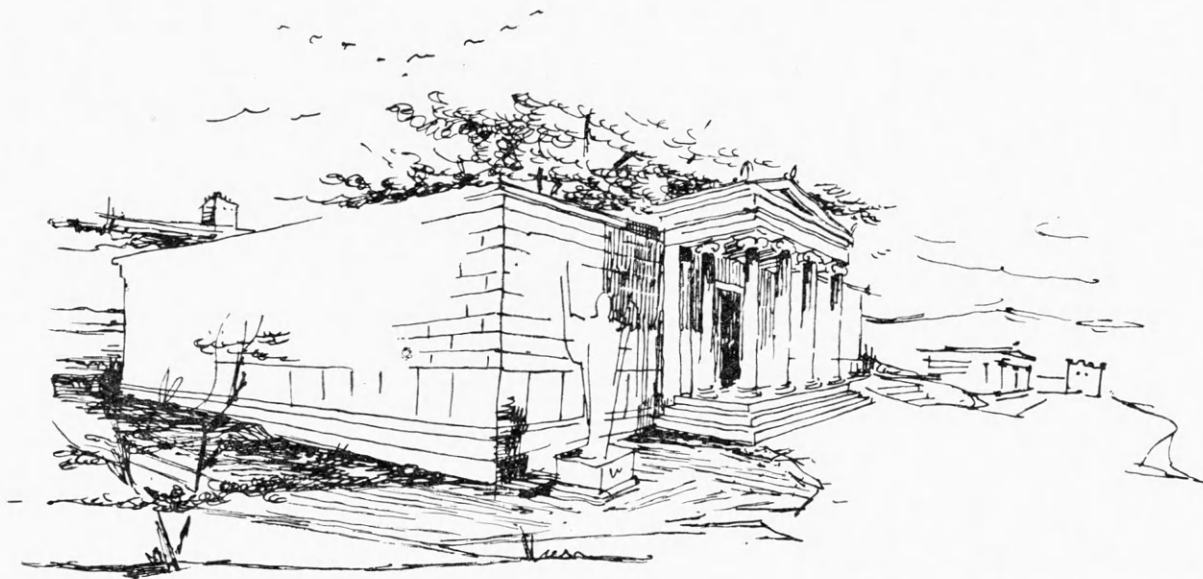
Διὸς Σωτήρος τῆς Μεγαλοπόλεως, ἔχον ἐπίσης ἐξωτερικῶς ὄψιν οἰκήματος, ἐσωτερικῶς δὲ διπλᾶς καὶ τριπλᾶς κιονοστοιχίας. Ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἡ λατρεία τοῦ Διὸς Σωτήρος ἦτο χθονία δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία¹.

ρίσθη εἰς μίαν ὀριζοντίαν γραμμικὴν ὑποδήλωσιν, τὴν ὁποίαν «ὀπτικῶς» φέρουν ἀνέτως αἱ ἔξ κόραι (αὐτὴν δὲ τὴν ἀνετον ἔκφρασιν εἰς τὴν στάσιν καὶ λειτουργίαν ἀπέδωσε θαυμασιῶς ὁ καλλιτέχνης τῶν κορῶν), ἐλλείπουν δὲ οἱ κάθετοι τονισμοὶ τῶν τριγλύφων, ὁ ὄγκος τοῦ ἀετώματος καὶ ὁ φόρτος τοῦ ἀναγλύπτου κόσμου. Ἐξ ἄλλου ἡ παρουσία τῶν «Καρνατίδων» εἰς τὴν νοτίαν πρόστασιν φαίνεται ὅτι ἦτο δικαιολογημένη ἕνεκα τῆς χθονίας λατρείας, διότι ἐνταῦθα ὑπῆρχεν ὁ τάφος τοῦ Ἑρεχθέως, τὸν ὁποῖον μὲ ἱερατικὴν ἀξιοπρέπειαν περιεστοίχιζον αἱ ἔξ ἱέρειαι, ὡς εἰς ἐπιτύμβιον μνημεῖον καὶ καθ' ὃν τρόπον αἱ Νηρηίδες εἰς τὸ σύγχρονον μνημεῖον τῆς Εἰς τὸν κατὰ ἡμῶν αἰῶνα μεταγενέστερον σαρκοφάγον ἐκ Σιδῶνος τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως αἱ περὶ τὸν τάφον καὶ μεταξὺ τῶν ἡμικίωνων πενθοῦσαι γυναῖκες. Τέλος ἡ οὐδετέρω ἐπιφάνεια τῶν τοίχων τῆς νοτίας πλευρᾶς ἐπλουτίσθη μὲ ζωὴν καὶ κίνησιν, καθ' ὃν τρόπον καὶ αἱ λοιπαὶ πλευραὶ, χωρὶς νὰ στερηθῇ τὸ οἰκοδόμημα τοῦ χαρακτήρος τοῦ οἰκήματος μὲ τὴν χθονίαν λα-

τρείαν. Τὴν ἐπιτύμβιον μορφήν τοῦ οἰκοδομήματος ἐτόνισεν ἤδη πειστικῶς ὁ καθηγητὴς Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ εἰς τὸ πολλάκις μνημονευθὲν ἔργον του, Τὸ Ἑρεχθειον, σ. 54 κ.ἑξ., προσομοιάσας αὐτὸ πρὸς ναόσχημον τάφον, περικλείοντα τὸν τάφον τοῦ Ἑρεχθέως, ἕνεκα τῆς δυτικῆς κυρίως πλευρᾶς (αὐτόθι πλείονα παραδείγματα).

1 Περὶ τῆς χθονίας φύσεως τῆς λατρείας τοῦ Διὸς Σωτήρος Μ. NILSSON, Opuscula selecta II, 1954, σ. 710 κ.ἑξ., ἰδίᾳ 721 κ.ἑξ., ὁ αὐτὸς, G. Gr. Rel. I², σ. 414 κ.ἑξ., ὁμοίως Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, ἔ. ἀ. σ. 14 κ.ἑξ. Τὸ πρόβλημα τῆς κατασκευῆς τοιούτων Ἱερῶν χθονίας καὶ μυστηριακῆς λατρείας μὲ καλλιτεχνικὰς ἀξιώσεις δὲν ἦτο ἀπλοῦν, διότι ἔπρεπεν ὁ ὑπὸ τῆς λατρείας καθιερωθεὶς τύπος τοῦ περικλείστου οἰκήματος νὰ προσλάβῃ καλλιτεχνικὴν μορφήν, χωρὶς νὰ ἀποβάλῃ τὸν βασικὸν χαρακτήρα του. Τοῦτο βεβαίως ἀπῆται ἀρχιτέκτονα μὲ εἰδικὴν πείραν. Δυνάμεθα ἐπομένως νὰ ἐννοήσωμεν διατὶ τὰ αὐτὰ ὀνόματα — Κηφισόδοτος πρεσβύτερος καὶ νεώτερος — ἀναφέρονται διὰ τὸν βω-

Ἀνεξαρτήτως τοῦ ζητήματος περὶ τῆς χθονίας λατρείας ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ Εἰ, ἡ ὁποία πάντως περιέκλειε τοιαῦτα στοιχεῖα παλαιότατα, τὸ γεγονός, ὅτι ἡ περίστυλος ἱερὰ οἰκία ἦτο ἐξωτερικῶς περικλειστος καὶ ἄνευ κίωνων, ἦτο δυνατόν νὰ δημιουργήσῃ τὴν ἐντύπωσιν τοῦ οἴκου¹. Ἀλλ' ἐπὶ τοῦ προκειμένου νομίζομεν ὅτι εἰς τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ὅρου « ἱερὰ οἰκία » πρωτίστως συνετέλεσε τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ κοι-

Εἰκ. 97. Ἀναπαράστασις τοῦ ἱεροῦ Εἰ (ἱερᾶς οἰκίας) περὶ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.
Ἀποψὶς ἀπὸ ΝΔ. (Σχέδιον Β. Χαρίση).

νήν καὶ ζῶσαν πίστιν αὕτη ἐθεωρεῖτο ὡς κατοικία τῆς ὑψίστης θεότητος, ἐνοικούσης εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ οἰκοδομήματος περικλειομένην φηγόν. Ἐθεωρεῖτο πράγματι ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἱερὸν οἰκοδόμημα τῆς ἀρχαιότητος ἡ θεία κατοικία τοῦ Διὸς (ΗΣΙΟΔ. ἀπόσπ. 134). Ἡ προσθήκη τοῦ τετραστύλου προτύλου κατὰ τὴν προτελευταίαν δεκαετίαν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 97-98) δὲν ἴσχυσε διὰ νὰ μεταβάλῃ τὴν ἐντύπωσιν τῆς περικλειστοῦ οἰκίας, δεδομένου ὅτι καὶ ἄλλα οἰκοδομήματα κοσμητικῆς χρήσεως εἶχον τοιοῦτο πρόπυλον. Ἀλλὰ καὶ ἂν τοῦτο δὲν εἶναι ἀρκετόν, θὰ ἡδυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ ΠΟΛΥΒΙΟΥ χαρακτηρισμός του ἀπηχεῖ τὴν μορφήν τοῦ πρὸ τῆς εἰσβολῆς τῶν Αἰτωλῶν ἱεροῦ, τὸ ὁποῖον πάντως πρὸ τῆς καταστροφῆς ὠνομάζετο ἱερὰ οἰκία.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω διευκρινεῖται πλήρως τὸ μνημονευθὲν χωρίον τοῦ ΔΙΟΔΩΡΟΥ: τὸ γὰρ περὶ τὴν Δωδώνην μαντεῖον συλῆσας, ἐνέπρησε τὸ ἱερὸν πλὴν τοῦ οἴκου (κατὰ διόρθωσιν τοῦ Dindorf, ἀνωτ. σ. 134 ὑποσ. 4). Ἐνταῦθα ὁ ὅρος οἶκος δύναται νὰ σημαίνῃ εἴτε ὁλόκληρον τὸ οἰκοδόμημα, τὴν ἱερὰν οἰκίαν, εἴτε τὸν ναῖσκον μόνον. Ἡ πρώτη

μόν τοῦ Διὸς Σωτήρος τῆς Μεγαλοπόλεως, διὰ τὸ Ἱερὸν καὶ τὸν βωμὸν τοῦ Διὸς Σωτήρος τοῦ Πειραιῶς καὶ διὰ τὴν διακόσμησιν ἄλλων βωμῶν (PLIN. NH. XXXIV 74. ΠΑΥΣ. VIII 30, 10. ΣΤΡΑΒ. IX 1, 15=C395. Πρβλ. καὶ ΠΑΥΣ. IX 12, 4).

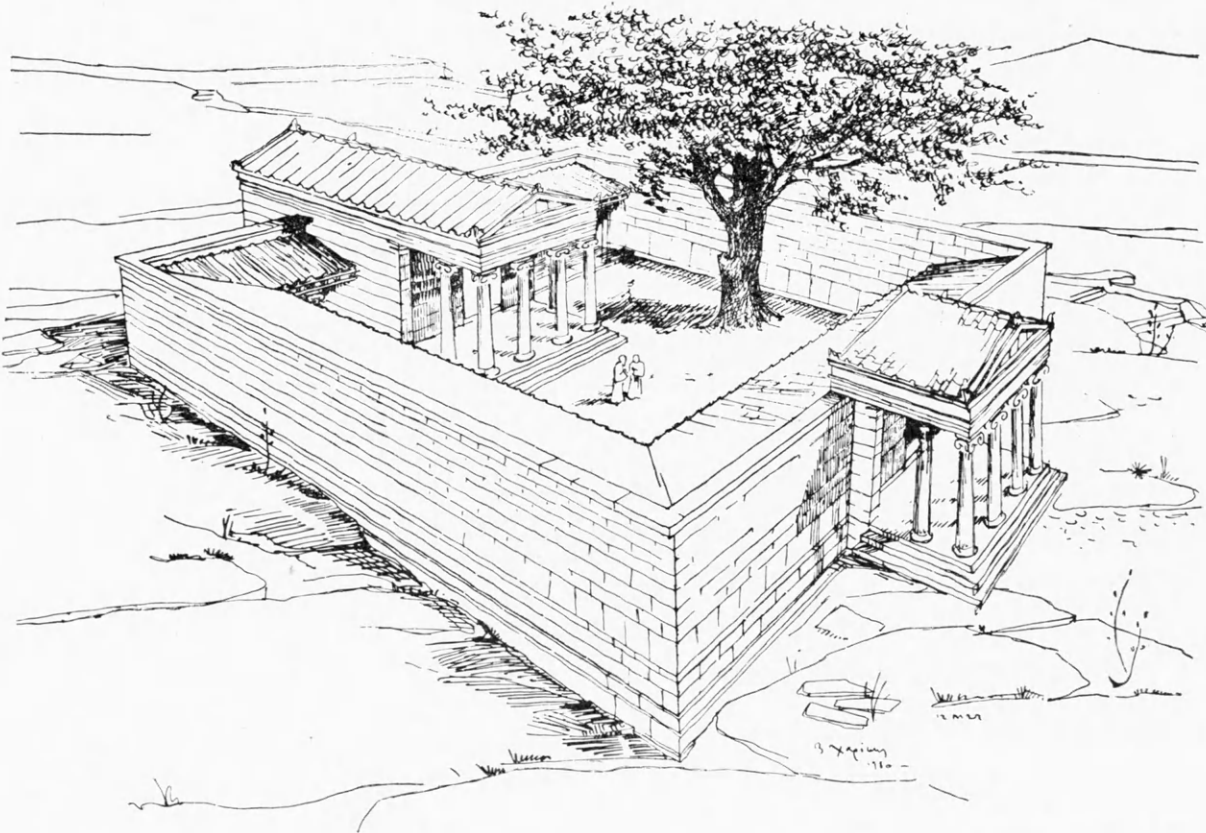
¹ Ἀνωτέρω (σ. 82) ἐσημειώσαμεν τὴν κατὰ σύμπτω-

σιν ὁμοιότητα τῆς ἱερᾶς οἰκίας πρὸς τὸ μυκηναϊκὸν μέγαρον καὶ τὴν πρὸ αὐτοῦ περίστυλον αὐλήν. Ἀφ' οὗ δὲ τὸ μέγαρον ἰδιάζει κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους εἰς Ἱερὰ χθονίας λατρείας (N. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, Melanges, ἔ.δ. ὁ αὐτός, Τὸ Ἐρέθθειον, σ. 41 κ.ἐξ.), εἶναι εὐνόητον, ὅτι καὶ αἱ λέξεις οἶκος - οἰκία εἶναι ταυτόσημοι.

ἄποψις ὅμως πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποκλεισθῇ, διότι ἡ ἱερὰ οἰκία δὲν ἐπυρπολήθη, ἀλλὰ κατεκρημνίσθη· ὡς ἐκ τούτου ἡ λ. οἶκος ἀναφέρεται μᾶλλον εἰς τὸν ναῦσκον. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει οἱ ἐπιδραμόντες εἰς τὸ Ἱερὸν Αἰτωλοὶ (219 π.Χ.) περιορίσθησαν εἰς τὴν κατεδάφισιν μόνον τῶν στοῶν τῆς ἱερᾶς οἰκίας, ἀπέφυγον δὲ ἐπιμελῶς νὰ θίξουν τὸ σεβάσμιον δένδρον καὶ τὸν ναόν (οἶκον), ὅστις, ὡς φαίνεται, ἐθεωρεῖτο κατὰ τοὺς ἐλληνιστικούς χρόνους ἡ κατοικία τοῦ Νατοῦ Διὸς καὶ πάντως εἶχε συνδεθῇ μὲ τὴν λατρείαν.

Τοῦτο βεβαίως σημαίνει ὅτι διαρκοῦντος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. καὶ μέχρι τῶν χρόνων τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἱεροῦ εἶχον ἐπέλθει ἀξιοσημεῖωτοι μεταβολαὶ εἰς τὰς ἀντιλήψεις

Εἰκ. 98. Ἀναπαράστασις τοῦ Ἱεροῦ Εἰ (ἱερᾶς οἰκίας) περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ.
Ἀποψις ἀπὸ ΝΔ. (Σχέδιον Β. Χαρίση).

τῶν ἀνθρώπων, διότι ἡ ἱερότης τοῦ χώρου εἶχε πλέον μετατοπισθῇ ἐν μέρει εἰς τὸν σηκόν· ἄλλως ἢ πρᾶξις τῶν Αἰτωλῶν νὰ κατεδαφίσουν τὰς πέριξ στοάς, ἀναπόσπαστον δηλαδὴ μέρος τῆς ἱερᾶς οἰκίας, θὰ ἐθεωρεῖτο μεγίστη ἱεροσυλία. Τοιαύτη πρᾶξις π.χ. θὰ ἦτο ἀδιανόητος εἰς ἐποχὴν, ὅτε τὸ ἱερὸν δένδρον περιεστοιχίζετο ὑπὸ τῶν τριπόδων ἢ ἀκόμη κατὰ τὸν 4^{ον} π.Χ. αἰ., ὅτε ὁ ἀπλοῦς ἰσοδομικὸς περίβολος περιέκλειε τὴν κατοικίαν τοῦ θεοῦ. Ἀλλ' αἱ θρησκευτικαὶ ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων μὲ τὴν ἑναρξιν τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου καὶ συγκεκριμένως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πύρρου καὶ ἐξῆς εἶχον ἀρχίσει νὰ μεταβάλλονται. Ἀντικατόπτρισιν τῆς βαθμιαίας μεταβολῆς ἀποτελοῦν αἱ δύο οἰκοδομικαὶ φάσεις τῶν ἀρχῶν τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. καὶ ἰδίᾳ τοῦ τέλους τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος, ὅτε

διὰ τῆς ἐντάξεως τῶν σιοῶν ἀρχικῶς καὶ βραδύτερον διὰ τῆς προεκτάσεως καὶ ἀναπτύξεως ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς αὐλῆς τοῦ τετραστύλου ναοῦ κατελήφθη σημαντικὸν μέρος τῆς αὐλῆς, ἔνθα ἡ ἀρχαιοτάτη λατρεία, καὶ ἐτονίσθη ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ Ἱεροῦ εἰς βάρος τοῦ ὑπαίθρου χώρου. Ἡ μετατόπισις μέρους τῆς λατρείας ἐκ τοῦ ὑπαίθρου χώρου εἰς τὸν ἐστεγασμένον ἐξηγεῖ καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς προσθήκης περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. τοῦ πρὸς Βορρᾶν ἀδύτου, στοιχείου ἀναγκαίου διὰ μαντικούς ναοὺς ἢ περικλείοντας χθονίαν λατρείαν, ἀλλὰ καὶ σαφῶς ἀποκαλυπτικοῦ τῶν ἐπελθουσῶν μεταβολῶν.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω κατανοεῖται προσέτι ἡ ἔννοια τῆς ἐπικλήσεως *Νάιος* - *Νᾶος* ἢ *Νάος*, ἀποδιδομένης εἰς τὸν Δία τῆς Δωδώνης. Ἡ ἀρχαιότερα μνεῖα ὑπὸ τῆς γραπτῆς παραδόσεως ἀνάγεται εἰς τὸν 4^{ον} π.Χ. αἰῶνα¹, ἀλλ' ἐπιγραφικῶς ἀποδεικνύεται παλαιότερα. Ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξεως συνεσχετίσθη μὲ τὴν λέξιν *ναός* (*ναῖω*=κατοικῶ), δηλοῦσαν τὴν κατὰ κυριολεξίαν κατοικίαν τοῦ θεοῦ, ὡς καὶ μὲ τὴν λέξιν *ναῦς* (ἐκ τοῦ ρ. *ναῖω*=ρέω). Ἡ τελευταία συνεδέθη μὲ τὴν *Ναῖαν* πηγὴν, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ ἡ μεταγενεστέρα παράδοσις τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων². Ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς ὅμως οὐδὲν νεώτερον στοιχεῖον προέκυψε περὶ αὐτῆς.

Ὁ SCHRADER εἰς τὰς λέξεις *ναῦς* - *ναός* διαβλέπει τὴν ἔννοιαν τοῦ δένδρου, ἐπομένως ἡ ἔννοια τοῦ ἐπιθέτου *Νάιος* εἶναι ἡ ἐνοικουσα εἰς τὸ ἱερὸν δένδρον θεότης, διότι ἡ δρυς ὑπῆρξεν ἡ αἰωνία κατοικία τοῦ Διὸς ἐν Δωδώνῃ³. Οἱ δισταγμοὶ τοῦ NILSSON, ὅτι πρὸ τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ. δὲν ὑπῆρχε *ναός*, ἐνῶ τὸ ὄνομα *Νάιος* εἶναι πολὺ παλαιότερον, δὲν εἶναι δικαιολογημένοι⁴, διότι καὶ κατὰ τὴν προοικοδομικὴν φάσιν καὶ μέχρι τοῦλάχιστον τῶν τελευταίων γεωμετρικῶν χρόνων ἡ φηγὸς ὑπῆρξε πράγματι ἡ κατοικία τοῦ θεοῦ. Ἦδη εἰς τὸν ΗΣΙΟΔΟΝ (Rzach, ἀπ. 134) εὐρίσκομεν τὴν ἐτυμολογικὴν αὐτὴν ἐρμηνείαν τοῦ ὀνόματος *Νάιος*: *ναῖον δ' ἐν πυθμένι φηγοῦ*⁵. Τὴν ἔν-

1 Ἡ γραφή *Νάος* ἀποδεικνύεται ἐπιγραφικῶς ἐπικρατεστέρα ΔΗΜΟΣΘ. κατὰ Μειδίου, 53. ΣΟΦΟΚΛ. Ἀπόσπ. (ἰδὲ κατωτ. ὑποσ. 5). ΣΧΟΛ. Ἰλ. Π 233. ΗΣΥΧ. (ἐν λ.): *Δωδωνεὺς Ζεὺς ὁ αὐτὸς καὶ Νάιος*.

2 Ἰδὲ ἀνωτ. σ. 10, ὑποσ. 3, σ. 51-52. Ἡ ὑπὸ τοῦ ΠΛΥΣΑΝΙΟΥ III 25, 4 μνεῖα πηγῆς *Ναῖας* εἰς Τευθρώνην τῆς Λακωνίας, νοτίως τῆς πόλεως Πυρρίχου, ὀφειλομένης πιθανῶς εἰς τὸν βασιλέα Πύρρον, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐπιχειρήσεων κατὰ τῆς Σπάρτης (273 π.Χ.), εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ ἀρχαιότερα ἔμμεσος εἰδησις περὶ τῆς δωδωναίας *Ναῖας* πηγῆς (σχετικῶς εἰς τοὺς Γενεαλογικοὺς μύθους, κεφάλ. V, 5, ἔνθα πλείονα περὶ τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς ἐν Λακωνίᾳ τοῦ Μολοσσοῦ βασιλέως Πύρρου). Πρβλ. καὶ ΤΗ. REINACH, Rev. Arch. 6, 1905 (σειδά 4), σ. 98 κ.ἐξ. Α. J. B. COOK, Class. Rev. 20, 1906, σ. 370 καὶ τ. 17, 1903, σ. 178-9. Ἡ ἐπικλήσις *Νάιος* (Ζεὺς) ἐπιγραφικῶς ἀπαντᾷ καὶ ἐνωρίτερον, Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1932, σ. 52, 1, ὁ αὐτὸς, Ἡπειρ. Χρον. ἔ.δ. σ. 255, 13, σ. 258, 24. Κατὰ πρόσφατον ἀντίληψιν *Ναῖα* ὑπῆρξε παναρχαία θεὰ τῆς γονιμότητος ἐν Δωδώνῃ, συζευχθεῖσα τὸν θεὸν τῆς καταγίδος (καὶ τῆς δρυὸς) ἐπὶ τοῦ Τομάρου

ὄρους. Ἐντεῦθεν ἡ μὲν *Ναῖα* μετωνομάσθη Διώνη, ὁ δὲ Ζεὺς, *Νάιος* (KIRSTEN παρὰ PHILIPPSON, Die Griech. Landsch. II, 1, σ. 85, ὑποσ. 5. KIRSTEN-KRAIKER, ἔ.δ. σ. 740 (ἐκδ. 4). P. FRANKF., Die antiken Münzen, σ. 27. BERVE-GRÜBEN, ἔ.δ. σ. 42).

3 Sprachvergleichung und Urgeschichte II⁸, 2, 1907, σ. 182. ΤΗ. REINACH, ἔ.δ. σ. 102. A. C. PEARSON, The Fragments of Sophocles, 1917, σ. 112 (Ἀπόσπ. 455).

4 G. Gr. Rel. I², σ. 426-7. W. TARN, Ant. Gon., σ. 60.

5 Πρβλ. καὶ ΟΜ. Ἰλ. Π 233, *τηλόθι ναίων* ὁμοίως καὶ *Φηγωναῖος*, ἐπεὶ ἐν Δωδώνῃ πρῶτον φηγὸς ἐμαντεύετο. ΣΤΕΦ. BYZ. ἐν λ. Δωδώνη. ΣΧΟΛ. Ὁμ. Ἰλ. Π 233. ΣΟΦΟΚΛ. Ἀπόσπ. 455: *Δωδωνὶ ναίων Ζεὺς ὁ Νάιος (ἢ ὁμῆστιος) βροτῶν*, παρὰ ΣΤΕΦ. BYZ. ἔ.δ. Ὁμοίως BEKKER, Anecd. Graeca, σ. 283, 13: *Ναίου Διός* ὁ ναὸς τοῦ Διός, ὅς ἐν Δήλῳ, *Ναῖον Διὸς καλεῖται*. Τὴν διόρθωσιν Ζεὺς ΟΜΙΟΣ εἰς Ζεὺς ὁ Νάιος ὑπεστήριξε ὁ WILAMOWITZ, Homerische Untersuchungen, σ. 196, 1. Ἡ ἐπικλήσις λοιπὸν *Νάιος* εἶναι ἀντίστοιχος πρὸς τὸ Ζεὺς Ἐνδεδυμένος.

νοϊαν τῆς ἐπιγείου κατοικίας τοῦ θεοῦ ὑπογραμμίζει ἐπίσης καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ οἰκοδομήματος ὡς ἱερᾶς οἰκίας, δηλούσης τὴν κατ' ἐξοχὴν θεϊαν κατοικίαν. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα λοιπὸν τὰ ἐπίθετα Νάιος - Νάος, Φηγωναῖος πρέπει νὰ συσχετισθῶν μετὰς λέξεις νάϊω - νάος (= ἱερὰ οἰκία), δηλούσας τὴν κατοικίαν τοῦ θεοῦ, τὴν διαπιστωθεῖσαν φιλολογικῶς καὶ ἀνασκαφικῶς, κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὴν λ. Φηγωναῖος = ὁ κατοικῶν ἐν φηγῷ. Τὴν ἄποψιν ταύτην ἐνισχύει χρηστήριος ἐπιγραφὴ τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ. ἐκ Δωδώνης, εἰς τὴν ὁποίαν παρὰ τὸν Νάιον Δία μνημονεύονται καὶ θεοὶ σύνναοι, δηλ. σύννοικοι τῆς κυριαρχικῆς θεότητος¹.

Η'. ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ

Αἱ ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν διεξαχθεῖσαι εἰς εὐρείαν κλίμακα ἀνασκαφαὶ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης ἀποκλείουν τὸ ἐνδεχόμενον ἀνευρέσεως λειψάνων νεολιθικῶν, δείγματα τῶν ὁποίων, ἔστω καὶ ἐλάχιστα ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἤλθον εἰς φῶς εἰς τὸν προϊστορικὸν συνοικισμὸν τῆς Καστρίτης, ἀνατολικῶς τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἀλλαχοῦ². Τὴν προϊστορικὴν κεραμικὴν τῆς Δωδώνης ἀντιπροσωπεύει ἡ χειροποίητος κεραμικὴ Π καὶ ΙΙΙ, ἥτοι χονδροειδῆ ἀγγεῖα μετὰ ἀνάγλυφον διακόσμησιν ἐκ δισκαρίων, ἐξ ἄλυσσοειδῶν καὶ ἐξ ἐντύπου διακοσμήσεως, καὶ τὰ τεχνικῶς τελειότερα ἀγγεῖα (ΙΙΙ), τὰ καστανομέλανα³. Αἱ λεπταὶ ἐπιχώσεις τοῦ Ἱεροῦ δὲν ἐπέτρεψαν τὴν στρωματογραφικὴν χρονολόγησιν τούτων οὔτε τὴν ἐξακρίβωσιν ποία ἐκ τῶν δύο κατηγοριῶν εἶναι ἀρχαιότερα. Τυπολογικῶς δυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν τὴν κεραμικὴν ΙΙ εἰς τὴν ΠΕ ΙΙΙ, τὰ δὲ ἀγγεῖα ΙΙΙ, τὰ ὁποῖα φαίνονται συγγενῆ πρὸς τὰ λεγόμενα μινύεια ἀγγεῖα, ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ΠΕ ΙΙΙ ἢ ἀπὸ τῆς ΜΕ Ι.

Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς 2^{ας} π.Χ. χιλιετηρίδος οὐδεμία ἄλλη προϊστορικὴ κεραμικὴ νοτίας προελεύσεως ἐμφανίζεται εἰς Δωδώνην. Κατὰ τὴν διάρκειαν ὅμως τοῦ 13^{ου} π.Χ. αἰ. παρουσιάζονται μερικὰ μυκηναϊκὰ χαλκᾶ ἀφιερώματα, τὰ ὁποῖα ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἄλλα μυκηναϊκῆς προελεύσεως εὐρήματα τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Ἰωαννίνων, τῶν τάφων τοῦ Καλπακίου καὶ τῶν δυτικῶν ἀκτῶν τῆς Ἡπείρου, μαρτυροῦν σαφῶς περὶ τῆς ἐπικοινωνίας τοῦ χώρου τούτου μετὰ τῆς νοτίας Ἑλλάδος⁴. Ἡ παρουσία τῶν ἀπεδόθη εἰς τὴν ἐγκατάστασιν ἐπὶ τῶν Ἡπειρωτικῶν ἀκτῶν Μυκηναίων ἀποίκων⁵. Τοιαύτη ἀποικία, ἀφορμηθεῖσα πιθανώτατα ἐκ τῆς Δ. Πελοποννήσου, ὑπῆρξαν ἡ Ἐφύρα, παρὰ τὸν Ἀχέροντα μετὰ τὴν λατρείαν τοῦ Ἄδου, καὶ ἡ παρὰ τὴν Πάργαν Τορύνη⁶.

1 Ἡπ. Χρον. 1935, σ. 285, 24. Σύνναοι θεοὶ δύναται νὰ θεωρηθῶν ἡ Διώνη, ἡ Ἀφροδίτη, ὁ Διόνυσος, λατρευόμενοι ἐκεῖ. Ἐκ τοῦ προσηγορικοῦ λοιπὸν Ζεὺς Ναός, τὸ Ζεὺς Νάιος, ὡς ἐκ τοῦ Ζεὺς Κεραυνός - Ζεὺς Κεραύνιος, ΤΗ. REINACH, Rev. Arch. 6, σ. 102. A. PEARSON, ἔ.δ. A. B. COOK, Class. Rev. 17, σ. 178. S. I. DAKARIS, Antike Kunst, ἔ.δ. σ. 38.

2 Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1951, σ. 177-8, εἰκ. 2, 1-3, καὶ ἐκ Σίδερης ΑΔ (1961, Χρονικά), σ. 195-6. Πρβλ. καὶ Ε. LEPORE, Ricerche, σ. 71-72 καὶ ὑποσ. 118 (ἐνθα βιβλιογραφία περὶ νεολιθικῶν Ἀλβανίας).

3 ΠΑΕ 1951, σ. 178 κ. ἐξ., 1952, σ. 368 κ. ἐξ., ΑΕ 1956,

σ. 130, 136 καὶ ὑποσ. 3. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ἡπειρ. Χρον. 1935, πρβλ. καὶ FR. SCHACHERMEYER, Anzeiger für die Altertumswissenschaft 10, 1957, σ. 95. E. LEPORE, Ricerche, σ. 74 κ. ἐξ. N. L. HAMMOND, BSA 1932, σ. 131 κ. ἐξ.

4 Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 114-153. Τὸ Ἔργον 1958, σ. 97, 1960, σ. 110-111. ΑΔ 1962/3, Χρονικά. N. K. SANDARS, AJA 67, 1963, σ. 117 κ. ἐξ.

5 Τὸ Ἔργον 1960, σ. 110-111.

6 Τὸ Ἔργον 1958, σ. 95 κ. ἐξ., 1960, σ. 110-111. ΑΔ 1960, Χρονικά, σ. 205. Archaeology 15, 1962, σ. 87. Antike Kunst, ἔ. δ. σ. 48 καὶ 50.

Ἡ ἐπακολουθήσασα περὶ τὸ 1200 π.Χ. εἰσβολὴ εἰς τὴν Ἥπειρον καὶ εἰς τὴν λοιπὴν Δ. Ἑλλάδα τῶν βορειοδυτικῶν λεγομένων φύλων εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν διακοπὴν τῶν σχέσεων τοῦ Ἱεροῦ πρὸς τὸν νότιον Ἑλληνισμόν καὶ τὴν ἐγκατάστασιν ἀνατολικῶς τῆς Δωδώνης μακεδονικῶν φύλων, τῶν Μολοσσῶν, οἱ ὅποιοι μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. δὲν ἠδυνήθησαν νὰ φθάσουν μέχρι τοῦ Ἱεροῦ ¹. Τὴν διακοπὴν τῶν σχέσεων τούτου πρὸς τὴν Ν. Ἑλλάδα μαρτυρεῖ ἡ ἔλλειψις παντὸς ἀφιερώματος τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Μόνον περὶ τὸ τέλος τοῦ 8^{ου} π.Χ. αἰῶνος ἐμφανίζονται καὶ πάλιν τὰ νοτίας προελεύσεως χαλκᾶ εὐρήματα, κυρίως δὲ ἱκανὸς ἀριθμὸς τεμαχίων τριπόδων, ἐξαρτημάτων λεβήτων, ὡς λαβαὶ κ.ἄ., τὸ ὕστερογεωμετρικῶν χρόνων ἱπάριον, ἀγαλμάτια τοῦ τύπου τοῦ πολεμιστοῦ Διὸς (ἀνωτ. σ. 126). Τὸ μέγα κενὸν τῶν πέντε περιόδου αἰῶνων (1230/1200-730/700), τὸ μεταξὺ τῆς εἰσβολῆς τῶν ΒΔ. φύλων καὶ τῶν ὕστερογεωμετρικῶν ἀφιερωμάτων, πληροῦν ἡ ἐγχωρία κεραμεικὴ καὶ ἐνδεχομένως τὰ βορείου προελεύσεως εὐρήματα ².

Τὴν παρουσίαν εἰς τὴν κεντρικὴν Ἥπειρον καὶ εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Δωδώνης νοτιοελλαδικῶν ἀφιερωμάτων ὕστερογεωμετρικῶν χρόνων ἀπεδώσαμεν ἀλλαχοῦ εἰς τὴν ἐπανασύνδεσιν τῆς ἐπικοινωνίας τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου μετὰ τοῦ παναρχαίου ἑλληνικοῦ κέντρου λατρείας, ὀφειλομένης εἰς τὴν ἐκ νέου ἐγκατάστασιν ἐπὶ τῶν Ἡπειρωτικῶν ἀκτῶν ἀποικιῶν τῶν Ἡλείων (720 - 650 π.Χ.), τοῦ Βουχετίου καὶ τῆς Ἐλατρίας, πλησίον τῶν ἀκτῶν τοῦ Ἀμβρακικοῦ, καὶ τῆς Πανδοσίας παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἀχέροντος εἰς τὸ Ἰόνιον ³.

Ἐκτοτε καὶ μέχρι τῶν περὶ τὸ 400 π.Χ. χρόνων οὐδεμία ἄλλη σοβαρὰ μεταβολή, ἐπισημαίνεται εἰς τὸ Ἱερόν. Ἡ μορφή τῆς ὑπαίθρου λατρείας πέριξ τῆς ἱερᾶς φηγοῦ, περιβαλλομένης ὑπὸ χαλκῶν τριπόδων (εἰκ. 91), ἡ χειροποίητος κεραμεικὴ μετὰ τὴν βαθμιαίαν ἐγκατάλειψιν τῆς τεχνικῆς τῶν ἀγγείων III, αἱ πρόχειροι ἐκ ξύλων, κλάδων καὶ ἀχύρων καλύβαι, ἐνδiciaτῆματα τῶν ἱερέων Σελλῶν καὶ τῶν Πελειάδων-ἱερείων, δεῖγμα τῶν ὁποίων ἀπεκαλύφθη ἐντὸς τῆς περιστύλου αὐλῆς τῆς ἱερᾶς οἰκίας ἐξηκολούθησαν νὰ παραμένουν ἀμετάβλητοι μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} ἢ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἡ προϊστορικὴ μορφή τοῦ Ἱεροῦ μεταβάλλεται αἰφνιδίως καὶ ἡ ὑπαίθρος λατρεία τοῦ Διὸς δέχεται τὸ πρῶτον ἐστεγασμένον οἰκοδόμημα, τὸν ἄνευ κιόνων ναῖσκον (εἰκ. 92), πρὸς στέγασιν τῶν ἀφιερωμάτων τῆς θεότητος, μετ' ὀλίγον δὲ ἀντικαθίσταται καὶ ὁ ἐκ τριπόδων καὶ λεβήτων ἀρχέγονος περίβολος ὑπὸ τοῦ λιθίνου ἰσοδομικοῦ περιβόλου (εἰκ. 95). Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐγκαταλείπεται καὶ ἡ «προϊστορικὴ» χειροποίητος κεραμεικὴ καὶ σημειοῦται ἡ ἐμφάνισις τῶν ἐντοπίων τροχηλάτων ἀγγείων, τῶν ὁποίων ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ μορφή μαρτυροῦν νοτίαν ἐπίδρασιν ⁴.

¹ ΠΑΕ 1952, σ. 380-81. ΑΕ 1956, σ. 141 καὶ 144-45. Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἥπειρον, σ. 58 κ.ἑξ. Ε. ΛΕΡΟΡΕ, Ricerche, σ. 86 κ.ἑξ., σ. 121-122. FR. SCHACHERMEYER, AA 1962, σ. 217.

² ΑΕ ἑ.ἄ. σ. 130-31, σ. 141. Πρβλ. καὶ Ε. ΛΕΡΟΡΕ, Ricerche, σ. 12 καὶ 83 καὶ ὑποσ. 135.

³ ΑΕ ἑ.ἄ. σ. 152 καὶ ὑποσ. 3. Σχετικῶς Ν. L. HAMMOND, The Colonies of Elis (Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἥπειρον), 1954, σ. 32 κ.ἑξ. Ε. ΛΕΡΟΡΕ, ἑ.ἄ. σ. 138-140.

⁴ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 384-5, ὁ αὐτός, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἥπειρον, σ. 54 κ.ἑξ.

Αἱ μεταβολαὶ αὗται οὔτε μεμονωμένοι οὔτε τυχαῖαι εἶναι, διότι κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ὁ τύπος τοῦ συνοικισμοῦ - κώμης, ὁ ὁποῖος συνεχίζει τὸν προϊστορικὸν συνοικισμόν, μεταβάλλεται εἰς ὠχυρωμένην πόλιν (ἀκρόπολιν), συγχρόνως δὲ ἐγκαταλείπεται ὁ κωμηδὸν βίος καὶ διαμορφοῦται διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν Ἡπειρον ὁ τύπος τῆς πόλεως. Κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον κόπτεται ἐπίσης ὑπὸ τῶν Μολοσσῶν τὸ πρῶτον ἐγγώριον νόμισμα ¹. Αἱ καινοτομίαι αὗται, ὀφειλόμεναι εἰς τοὺς Μολοσσούς, ἀπεδόθησαν εἰς τὰς πολιτικὰς καὶ τὰς ἐκπολιτιστικὰς μεταρρυθμίσεις τοῦ Μολοσσοῦ βασιλέως Θαρύπα ². Οὗτος, παῖς καταφυγὼν ὀλίγον μετὰ τὸ 429 π.Χ. εἰς Ἀθήνας καὶ ἀνατραφεὶς ἐκεῖ, κατέστη ὁ ἔνθερμος εἰσηγητὴς τοῦ ἀττικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν πατρίδα του μετὰ τὴν ἀνοδὸν του εἰς τὸν θρόνον 423/2 π.Χ. ³. Εἰς τὸ πρόσωπον τούτου ἡ ἀρχαία παράδοσις βλέπει τὸν *κτίστην*, τὸν πρῶτον Ἡπειρώτην νομοθέτην, εἰσηγητὴν τῶν ἐλληνικῶν ἐθίμων, γραμμάτων, νόμων καὶ ἐνιαυσίων ἀρχῶν ⁴.

Ἀποτέλεσμα τῶν σοβαρῶν μεταρρυθμίσεων τούτων ὑπῆρξεν ἡ βαθμιαία αὔξησης τῆς δυνάμεως τῶν Μολοσσῶν, μετὰ ἀποτέλεσμα ὁ υἱὸς τοῦ Θαρύπα, Ἀλκέτας (385 - 370 π.Χ. περίπου), νὰ ἐλέγχει σχεδὸν ὁλόκληρον τὴν Ἡπειρον, πλὴν τῆς Ἀθαμανίας, τῆς βορείου Παραναίας, τῆς Ἀτιντανίας καὶ τῆς πρὸς Βορρᾶν τῆς Κεστρίνης Χαονίας ⁵. Ἡ μνημονευθεῖσα λιθίνη ἐπιγραφὴ ἐκ τοῦ οἰκοδομήματος Ε' τῶν χρόνων τοῦ Νεοπτολέμου (370-360 π.Χ.) ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητον ἀπόδειξιν τῆς καταλήψεως τῆς Δωδώνης ὑπὸ τῶν Μολοσσῶν πρὸ τῶν ἐτῶν (370-368 π.Χ.) καὶ τῆς ἐπιρροῆς τούτων ἐπὶ τῶν Ἡπειρωτικῶν φύλων, ἀπὸ τῆς δυτικῆς Ἑσθιαιώτιδος μέχρι τῶν ἀκτῶν τοῦ Ἰονίου καὶ ἀπὸ τοῦ Ἀμβρακικοῦ μέχρι τῆς νοτίας Παραναίας καὶ τῆς Κεστρίνης. Πότε ἀκριβῶς ἐγένοντο αἱ ἱστορικαὶ αὗται μεταβολαὶ καὶ ἡ κατάληψις τῆς Δωδώνης δὲν εἶναι γνωστόν. Πάντως φαίνεται, ὅτι μέχρι τῶν χρόνων τῆς διδασκαλίας τῶν «Φοινισσῶν» (στ. 982-983) τοῦ ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ (410 π.Χ.) ἡ Δωδώνη ἦτο εἰς χεῖρας τῶν Θεσπρωτῶν ⁶. Ἐπειδὴ δὲ μετὰ τὴν πτῶσιν τῶν Ἀθηναίων δὲν δύναται νὰ γίνηται λόγος περὶ ἐπεκτάσεως καὶ εἰς τὴν Ἡπειρον τῶν Μολοσσῶν συμμάχων των, ἔπεται ὅτι ἡ

1 Τὰ πρῶτα μολοσσικὰ νομίσματα ἐξ ἀργύρου, κοπέντα περὶ τὸ 400 π.Χ., παρουσιάζουν στενὴν τυπολογικὴν καὶ μετρολογικὴν συνάφειαν μετὰ τὰ ἀττικά καὶ ἰσχυρὰν ἀττικὴν ἐπίδρασιν, P. FRANKF., Die antiken Münzen, σ. 88-89.

2 ΠΛΟΥΤ. Πύρρος 1. ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ XVII 3, 12-13.

3 Ἡ ἐπιγραφὴ Syll.³ 228=M. TOD, Greek Historical Inscriptions 1950, II, 173, 3-7, σ. 214 κ.ἐξ., ὁμολεῖ περὶ τῆς πολιτογραφήσεως τοῦ Ἀρύββα, δοθείσης προηγουμένως εἰς τὸν πατέρα του Ἀλκέταν καὶ τὸν πάππον του Θαρύπαν, πρβλ. καὶ ΙΟΥΣΤΙΝΟΝ XVII 3, 10-11.

4 Ἡ συμβολὴ τοῦ Θαρύπα ἐνίοτε ἡμφεσβητήθη (CROSS, ἔ.δ. σ. 13 καὶ 18) ἢ ὑπετιμήθη (E. LEROUE, Recherche, σ. 158 κ.ἐξ.), μάλιστα δὲ ὁ M. NILSSON θεωρεῖ τὴν μετάβασιν καὶ ἀνατροφὴν ἐν Ἀθήναις τοῦ Θαρύπα καθαρὰν ἐπινόησιν (Studien, σ. 43-5). Ἀξιόπιστον θεωροῦν τὴν παράδοσιν οἱ KLOTZSCH, Epirotische Geschichte bis zum Jahre 280 v. Chr., σ. 25 κ.ἐξ. K. BELOCH, Gr. G. III, 2, σ. 178. BEAUMONT,

JHS 75, 1952, σ. 65. PHILIPPSON - KIRSTEN, ἔ.δ. II, 1, σ. 215, 271, ὑποσ. 36. P. FRANKF., Alt-Epirus, σ. 17, καὶ Die antiken Münzen, σ. 88. P. LÉNÉQUE, Pyrrhos, σ. 211, 227. M. TOD, ἔ.δ. σ. 216. J. KAERST, Geschichte des Hellenismus, 1927, σ. 175, 1. Τὰ τελευταῖα ἐπίσης ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἐνισχύουν τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν, Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 385-6, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον, σ. 54-57. Διεξοδικώτερον περὶ τοῦ ἐκπολιτιστικοῦ καὶ μεταρρυθμιστικοῦ ἐν γένει ἔργου τοῦ βασιλέως εἰς τοὺς γενεαλογικοὺς μύθους τῶν Μολοσσῶν.

5 Περὶ τοῦ ἡγεμόνος τούτου C. KLOTZSCH, ἔ.δ. σ. 36-55. BOTTIN, ἔ.δ. σ. 244-251. K. BELOCH, Gr. G. IV (1927), σ. 143. G. CROSS, Epirus, σ. 30 κ.ἐξ., ἰδίᾳ E. LEROUE, Recherche, σ. 162-165.

6 Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον, σ. 58 κ.ἐξ. Αἱ «Φοίνισσαι» ἐδιδάχθησαν τὸν Ἰανουάριον ἢ πιθανώτερον τὸν Μάρτιον τοῦ 410, E. DELEBEQUE, Euripide et la guerre de Péloponnèse, Paris 1951, σ. 363-4.

πρώτη πιθανή περίοδος είναι τὰ ἔτη 410 - 404 π.Χ. Κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη ἡ Σπάρτη φαίνεται ἐλέγχουσα τὴν κατάστασιν εἰς τὴν Ἑπειρον¹. Ὁ διάδοχος τοῦ Θαρύπα Ἀλκέτας εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνάρρησίν του ἐξώσθη καταφυγὼν εἰς τὸν τύραννον τῶν Συρακουσῶν Διονύσιον, μὲ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ ὁποίου κατώρθωσε νὰ ἀνακτήσῃ τὸν θρόνον τῆς Μολοσσίας (περὶ τὸ 385 π.Χ.).

Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσαν δεκαπενταετίαν τῆς βασιλείας τοῦ ἱκανοῦ ἡγεμόνος Ἀλκέτα, ἡ Μολοσσία προσεχώρησε καὶ πάλιν εἰς τὴν β' Ἀθηναϊκὴν Συμμαχίαν (375 π.Χ.)². Γνωρίζομεν ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 373 ὁ Ἀλκέτας ἐβοήθησεν εἰς τὴν διαπεραίωσιν εἰς τὴν Κέρκυραν τῶν 600 Ἀθηναίων πελταστῶν ὑπὸ τὸν Σησικλέα (ΞΕΝ. Ἑλλ. VI 2, 10), ἐνέργεια μαρτυροῦσα τὸν ἔλεγχον τῶν Μολοσσῶν ἐπὶ τμήματος τοῦλάχιστον τῆς δυτικῆς Θεσπρωτίας³. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἐκ τῆς ἐπανειλημμένως μνημονευθείσης ἐπιγραφῆς τοῦ Νεοπτολέμου (370 - 368 π.Χ.), διότι εἰς αὐτὴν ἀναφέρονται διάφορα φῦλα τῆς Ἑπείρου, συντελοῦντα εἰς τὸ Κοινὸν τῶν Μολοσσῶν. Ἀσφαλῶς λοιπὸν πρὸ τοῦ 373 π.Χ. οἱ Μολοσσοὶ εἶχον ἐπεκτείνει τὴν ἐπιρροήν των μέχρι τῶν ἀκτῶν τοῦ Ἰονίου καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ Δωδώνη εἶχε περιέλθει ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τούτων.

Ἐπομένως κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς βασιλείας τοῦ Θαρύπα (410 - 404 π.Χ.) ἢ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀλκέτα (385-370 π.Χ.) ἡ Δωδώνη εἶχε περιέλθει εἰς τοὺς Μολοσσοὺς καὶ μετ' αὐτῆς τὸ πλεῖστον μέρος τῆς Ἑπείρου.

Ἡ ἐμφάνισις ἐπομένως τοῦ ἀρχαιοτέρου οἰκοδομήματος τῆς λατρείας εἰς Δωδώνην, τοῦ ναῖσκου Ε1, τὸ ὁποῖον θέτει τέρμα εἰς τὴν ἀρχέγονον μορφὴν τῆς λατρείας, συμπίπτει χρονικῶς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων (ἀνωτ. σ. 47-48), μὲ τὰς ἐκπολιτιστικὰς μεταρρυθμίσεις τῶν Μολοσσῶν καὶ τὴν ἐπεκτατικὴν πολιτικὴν των.

Ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ πρώτου Ἱεροῦ ἐν Δωδώνῃ σημαίνει πιθανώτατα τὴν ἀλλαγὴν τῆς πολιτικῆς καταστάσεως, τὴν ὑπαγωγὴν τοῦ θεσπρωτικοῦ Ἱεροῦ ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν Μολοσσῶν καὶ τῆς ἐνδόξου δυναστείας τῶν Αἰακιδῶν. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους παρατηροῦνται εἰς τὴν Μολοσσίαν ὁ συνοικισμὸς τῶν κωμῶν εἰς πόλεις, ἡ ὀχύρωσίς των διὰ τειχῶν, ἡ κοπὴ τοῦ πρώτου νομίσματος καὶ ἡ εἰσαγωγή νέων θεσμῶν (ΠΛΟΥΤ. Πύρρ. Ι). Καίτοι τὰ κεραμεϊκὰ εὐρήματα ἐκ τῆς στέγης τοῦ ναῖσκου φαίνονται νὰ ὑποδεικνύουν ὡς χρόνον κατασκευῆς των τὸ τέλος τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ. (Θαρύπας), ἐν τούτοις ἡ περίοδος τοῦ Ἀλκέτα, ἥτοι τὸ α' τέταρτον τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος, δύναται νὰ εἶναι ἐπίσης περίοδος τῆς κατασκευῆς τοῦ πρώτου ναῖσκου τοῦ Διὸς εἰς Δωδώνην. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας τούτου εἶχε πάντως συντελεσθῇ ἡ κατάληψις ὑπὸ τῶν Μολοσσῶν τῆς Δωδώνης, ὡς καὶ τῆς λοιπῆς Θεσπρωτίας⁴.

1 ΔΙΟΔ. ΣΙΚ. XV 13. G. CROSS, Epirus, σ. 31 καὶ 101. E. LEROY, Recherche, σ. 163.

2 KLOTZSCH, ἔ.δ. σ. 37. P. FRANKE, Alt-Epirus, σ. 20. CROSS, ἔ.δ. σ. 34. Syll.³, 147, στ. 109-110.

3 M. NILSSON, Studien, σ. 58. C. KLOTZSCH, ἔ.δ. σ. 51. BELOCH, Gr. G. III 2, σ. 179. CROSS, ἔ.δ. σ. 32, 34, 35. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1957, σ. 104· ἄλλως παρὰ P. FRANKE, ἔ.δ. σ. 18-19.

4 Πιθανῶς ἡ ἐμφάνισις ἐπὶ τῆς β' ὄψεως χαλκῶν μολοσσικῶν νομισμάτων τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος τοῦ στεφάνου ἐκ δρυὸς (P. FRANKE, Die anti-

ken Münzen, σ. 99 κ.ἑξ., Gruppe III-IV) πρέπει νὰ συσχετισθῇ μὲ τὴν κατάληψιν τοῦ Ἱεροῦ ὑπὸ τῶν Μολοσσῶν. Ἐπομένως οἱ χρόνοι τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλκέτα (385-375) εἶναι ἡ πιθανωτέρα περίοδος. Ἡ ἀπουσία τῆς δρυὸς ἐπὶ τῶν ἀργυρῶν νομισμάτων τῶν Μολοσσῶν (Gruppe I-II, σ. 99), χρονολογουμένων ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} αἰῶνος, ἀποτελεῖ ἐπομένως πρόσθετον ἐνδειξιν, ὅτι μετὰ τὸν χρόνον τῆς ἐκδόσεως τῶν ἀργυρῶν (I-II) καὶ τῶν χαλκῶν (III-IV) περιήλθεν ἡ Δωδώνη ὑπὸ τοὺς Μολοσσοὺς.

Μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Πύρρου οὐδεμία σοβαρὰ μεταβολὴ σημειοῦται εἰς τὸν γεωγραφικὸν χῶρον τῆς Ἡπείρου. Τὰ πλέον ἀξιοσημεῖωτα γεγονότα εἶναι ἡ σύναψις σχέσεων τῆς Ἡπείρου μετὰ τοῦ Φιλίππου τοῦ Β' τῆς Μακεδονίας, ἔνεκα τοῦ γάμου του μετὰ τῆς Ὀλυμπιάδος, κόρης τοῦ Νεοπτολέμου τοῦ Ἀλκέτα καὶ ἀδελφῆς τοῦ Μολοσσοῦ βασιλέως Ἀλεξάνδρου τοῦ Α', καὶ ἡ ἀνάμειξις τοῦ Φιλίππου εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς Ἡπείρου ὑπὲρ τοῦ γυναικαδέλφου του Ἀλεξάνδρου. Εἶναι γνωστὰ αἱ πολιτικαὶ φιλοδοξίαι καὶ βλέψεις τῆς Ὀλυμπιάδος εἰς τὴν Ἡπειρον καὶ τὴν Δωδώνην, κατ' εἰσήγησιν τῆς ὁποίας ἐξεδηλώθη τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὸ Ἱερὸν τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ὁ ὁποῖος εἶχε συμπεριλάβει καὶ τὴν Δωδώνην μεταξὺ τῶν ἐξ ὑπὸ ἀνοικοδομήσιν ἑλληνικῶν Ἱερῶν (ἀνωτ. σ. 48).

Ἄνευ βαθυτέρων συνεπειῶν διὰ τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης ὑπῆρξεν ἡ ἐκστρατεία εἰς τὴν Ἰταλίαν τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Α', ἔνθα ἐφρονεύθη (331 π.Χ.), καὶ ἡ μετὰ τὸν θάνατον τούτου γενομένη μεταβολὴ τοῦ Κοινοῦ τῶν Μολοσσῶν εἰς Συμμαχίαν Ἀπειρωτῶν (329/325 π.Χ.)¹. Ἡ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γραπτῆς παραδόσεως χρονολόγησις τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ ἐκ τριπόδων περιβόλου διὰ τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου συμπίπτει μὲ τοὺς χρόνους τῆς Ὀλυμπιάδος, τῆς ὁποίας τὸ ἐνδιαφέρον περὶ τοῦ ἱεροῦ ἐτονίσθη ἀνωτέρω (σ. 94-95). Ἡ μεταβολὴ εἶναι κατὰ τοῦτο σημαντικὴ, διότι ἀναγγέλλει τὴν ὀριστικὴν πλέον κατάργησιν παναρχαίων θεσμῶν καὶ μορφῶν, ὥς οἱ τρίποδες, καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμόν τοῦ Ἱεροῦ.

Μὲ τὴν ἑναρξιν τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἱ ἡ πολιτικὴ θέσις τῆς Ἡπείρου μεταβάλλεται πρὸς στιγμὴν, μὲ τὴν ὀριστικὴν ἄνοδον εἰς τὸν θρόνον τοῦ Μολοσσοῦ βασιλέως Πύρρου (297 - 272 π.Χ.), ὅτε ἡ Ἡπειρος διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν ἀναλαμβάνει ἡγετικὴν θέσιν. Τὰ ἀπομονωμένα εἰς τὰς πτυχὰς τῆς Πίνδου ὄρεινὰ φῦλα τῆς Ἡπείρου ἐξέρχονται ἀπὸ τὴν μακρὰν μόνωσίν των, διὰ νὰ εὐθυγραμμισθοῦν πολιτικῶς καὶ ἐκπολιτιστικῶς μὲ τοὺς λοιποὺς Ἕλληνας. Ἀπόγονοι τῶν μεγάλων ἡρώων τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν (ἀνωτ. σ. 93) φιλοδοξοῦν νὰ συνεχίσουν τὰ μεγάλα κλέη τῶν ἡρωικῶν προγόνων των, διάγουν μὲ μίαν λέξιν τὸν ἡρωικὸν αἰῶνα. Νέοι μῦθοι ἐπινοοῦνται, διὰ νὰ καλύψουν αἰτιολογικῶς τὰς πολιτικὰς καὶ κατακτητικὰς βλέψεις των², νέαι πόλεις ἰδρύονται. Κατὰ τὴν ἡρωικὴν αὐτὴν περίοδον ἀνακαινίζεται ριζικῶς τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης διὰ τῆς μεγαλοπρεποῦς ἀνοικοδομήσεως τοῦ κατ' ἐξοχὴν λατρευτικοῦ οἰκοδομήματος Ε¹ (εἰκ. 73 καὶ 96), τοῦ μαντείου δηλαδὴ τοῦ Διός, διὰ τῆς κατασκευῆς τοῦ μνημειώδους θεάτρου, τῆς ἀκροπόλεως, τῶν δύο τετραστύλων ναῶν Α καὶ Γ καὶ πιθανῶς τοῦ Ζ, τῶν στοῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν ἀπεκαλύφθησαν μὲν εἰσέτι, ὁμιλεῖ ὅμως περὶ αὐτῶν ἡ ἀρχαία παράδοσις (ΠΟΛΥΒ. IV 67,3, πρβλ. καὶ IX 35, 6).

Ἀλλὰ τὸ φαινόμενον ὑπῆρξεν ἐφήμερον, ὅσον καὶ αἱ φιλοδοξίαι τοῦ Μολοσσοῦ μονάρχου. Μὲ τὸν θάνατόν του εἰς τὸ Ἄργος (272 π.Χ.) ἐξέπνευσαν καὶ αὐταί. Ἡ Ἡπειρος ἠναγκάσθη νὰ περιορισθῇ εἰς τὰ φυσικὰ ὅριά της. Μὲ τὴν κατάργησιν

1 Ἰδὲ ὅσα ὀρθῶς ἀνέπτυξεν ὁ P. FRANKF, *Alt-Epirus*, σ. 30 κ.ἐξ. Περὶ τοῦ χρόνου τοῦ θανάτου τοῦ βασιλέως ὁ αὐτός, *Die antiken Münzen*, σ. 86 καὶ ὑποσ. 9.

2 M. NILSSON, *Cults, Myths κλπ.*, σ. 107-8. Περὶ τούτου πλείονα εἰς προσεχῇ περὶ τῶν γενεαλογικῶν μύθων μελέτην μου.

τῆς μολοσσικῆς δυναστείας, διὰ τοῦ βιαίου θανάτου τῶν τελευταίων Αἰακιδῶν (234/3 π.Χ.), λήγει καὶ ἡ ἡρωικὴ περίοδος τῶν Μολοσσῶν. Ἡ ἀνακήρυξις τῆς Δημοκρατίας καὶ αἱ ἐξ αὐτῆς ἐπελθοῦσαι μεταβολαὶ δὲν φαίνεται νὰ ἐμείωσαν σημαντικῶς τὴν ἰσχύν των οὔτε ἐπηρεάσαν τὴν πολιτικὴν θέσιν των ἐντὸς τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν¹.

Κατὰ τὴν σύμπραξιν τῶν Ἑπειρωτῶν μετὰ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε' ἐναντίον τῶν Αἰτωλῶν τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης κατεστράφη ὁλοσχερῶς ὑπὸ τῶν αἰφνιδίως εἰσβαλόντων Αἰτωλῶν τοῦ Δωριμάχου, ἐξαιρέσει τοῦ ναῖσκου τῆς ἱερᾶς οἰκίας, ἐκ σεβασμοῦ διαφυγόντος τὴν καταστροφὴν. Τὸ φθινώπωνρον τοῦ ἐπομένου ἔτους ὁ Φίλιππος καὶ οἱ Ἑπειῶται ἀνταπέδωσαν τὰς καταστροφάς, μετ' ὀλίγον δὲ προσέβησαν εἰς τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς ἱερᾶς οἰκίας (εἰκ. 98) καὶ τοῦ ναοῦ Α, ὡς καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ναοῦ Θ, τοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος Ε², τοῦ σταδίου καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, περικλείσαντος ὁλόκληρον τὸν ἱερὸν χώρον πρὸς Νότον τῆς ἀκροπόλεως². Οἱ χρόνοι τῆς Δημοκρατίας (234/33 - 168/7 π.Χ.) ἀποτελοῦν τὴν λαμπροτέραν ἴσως ἱστορίαν τοῦ Ἱεροῦ, ἡ ὁποία εἶχεν ἐγκαινισθῇ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. διὰ τοῦ Πύρρου. Εἰς τοὺς χρόνους τοῦ βασιλέως τούτου ἐωρτάσθησαν μεγαλοπρεπῶς αἱ πρὸς τιμὴν τοῦ Διὸς ἐορταὶ τὰ Νάια, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς κατασκευῆς τοῦ λιθίνου θεάτρου³.

Μὲ τὴν Ρωμαϊκὴν κατάκτησιν (168/7 π.Χ.) ἡ Ἑπειρος ὑπέστη πρωτοφανοῦς σκληρότητος καταστροφάς, ἔνεκα τῆς συμμαχίας τῶν Ἑπειρωτῶν μετὰ τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Περσέως. Κατὰ διαταγὴν τῆς Ρωμαϊκῆς Συγκλήτου ἐβδομήκοντα πόλεις καὶ πολίσματα κατεσκάφησαν, αἱ περισσότεραι μολοσσικαί, 150.000 δὲ ψυχὰι ἐξηνδραποδίσθησαν⁴. Εἰς τὰ δραματικὰ αὐτὰ γεγονότα ὀφείλεται καὶ ἡ καταστροφὴ

1 P. FRANKÉ, *Alt-Epirus*, σ. 44, ὁ αὐτός, *AM* 71, 1956, σ. 62.

2 Σχετικῶς ἰδὲ Σ. Ι. ΔΑΚΚΑΡΗΝ, *ΑΔ* 1960, σ. 9-40. Πρβλ. καὶ ἀνωτ. σ. 97 καὶ ὑποσ. 2-3.

3 Εἶναι ἄγνωστος ὁ χρόνος τῆς καθιερώσεως τῶν Ναίων πρὸς τιμὴν τοῦ Διὸς Ναίου καὶ τῆς Διώνης. Ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ, τῶν μέσων περίπου τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ., *Τερψικλῆς τῷ Διὶ Ναίῳ ραυφδὸς ἀνέθηκε* (Dodone, σ. 40, πίν. XXII, 2, *SGDI* 5786), δὲν σχετίζεται ἀναγκαιῶς πρὸς μουσικοὺς ἀγῶνας κατὰ τὰ Νάια. Αἱ σχετικαὶ ἐπιγραφαί, *BCH* 17, 1893, σ. 15 καὶ 24, 1900, πίν. VIII=IG V, 2, 118, 21 κ.ἐξ. καὶ IG II, 3 1319, εἰς τὴν ὁποίαν συνανήκουν τὰ ἐκ τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν λοιπὰ τεμάχια, *B. MERITT*, *Hesperia* 3, 1934, σ. 69 κ.ἐξ. ἀρ. 65, καὶ *St. Dow*, *αὐτ.* 4, 1935, σ. 81 κ.ἐξ., περὶ τὸ 150-130 π.Χ., *Syll*², 700=Syll.³ 1080, εἰς τὰς ὁποίας ἀναφέρονται νικῆσαντες ἀθληταί, δὲν εἶναι ἀρχαιότεραι τῶν ἀρχῶν τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰ. ἢ τοῦ τέλους τοῦ 3^{ου} αἰ. Ἡ εἰς τὰς ἐπιγραφάς, *SGDI* 1348, 1356, 1370 1371, Ἡπ. Χρον. ἔ.ἀ. σ. 248, 3, *μνεῖα ἀγωνοθέτου, ναϊάρχου καὶ ναϊκῶν* κατὰ τὰ Νάια, μαρτυρεῖ περὶ τῆς καθιερώσεως τῶν ἐορτῶν, ἀλλ' ὅμως οὐδεμία τούτων ἀσφαλῶς δύναται νὰ εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. (*ΑΔ* 16, 1960, σ. 30, ὑποσ. 64). Περὶ τῆς χρονολογήσεως τῶν ἐπιγρα-

φῶν ἰδὲ P. FRANKÉ, *Alt-Epirus*, σ. 45, ὑποσ. 198-199, σ. 56, ὑποσ. 9. *St. Dow*, ἔ.ἀ. σ. 89. Ἀγωνοθέτης ἐπίσης ἀναφέρεται κατὰ τὸν 3^{ον} μ.Χ. αἰ. εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τὴν μνημονευομένην ὑπὸ τοῦ ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΑΓΚΩΝΟΣ. Ὁ W. TARN, *Antig. Gonatas*, σ. 59, ἀποδίδει τὴν καθιέρωσιν των ἢ τὴν ἀνακαίνισιν των εἰς τὸν Πύρρον, χάριν πολιτικῶν σκοπῶν. Περὶ τῆς ἀνανεώσεως τῶν Ἱερῶν, τῆς λατρείας καὶ τῶν ἐορτῶν κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους ἰδὲ M. NILSSON, *G. Gr. Rel.* II², σ. 78 κ.ἐξ. T. KLEE, *Zur Geschichte der Gymn. Agonen*, σ. 114, 119. *St. Dow*, ἔ.ἀ. σ. 90 καὶ W. TARN, *Hellenistic Civilisation*, 1952, σ. 113 κ.ἐξ. Ὡς εἶδομεν, ὁ Πύρρος ἀνεμόρφωσε τὸ Ἱερὸν, ἡ δὲ κατασκευὴ τοῦ μνημειώδους θεάτρου προϋποθέτει τὸν μεγαλοπρεπῆ ἐορτασμόν των Ναίων. Περὶ τῶν Ναίων ἰδὲ καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ L. ZIEHEN, *RE* XVI, 1935, σ. 1584-1585.

4 ΣΤΡΑΒ. VII 7, 3 (322). Πρβλ. καὶ ΠΛΟΥΤ. Αἴμ. Παῦλ. 29. ΠΟΛΥΒ. 30, 15. *Liv.* XLV 34. *Plin.* NH IV 39. Ὁ ὑπὸ τοῦ ΠΟΛΥΒΙΟΥ παραδιδόμενος ἀριθμὸς τῶν ἐξανδραποδισθέντων ἀμφισβητεῖται (*Beiloch*, *Gr. G.* III, I, σ. 239. *Scullard*, *JRS* 35, 1945, σ. 58 κ.ἐξ.). Σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἀνωτ. σ. 111, ὑποσ. 2.

τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς τῆς Πασσαρῶνος, τῆς παλαιᾶς πρωτεύουσας τῶν Μολοσσῶν, τρεῖς περίπου ὥρας βορείως τῆς Δωδώνης, ἔνθα ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ διεπιστώθησαν στρώμα γῆς κεκαυμένοι καὶ ἀσβεστοποιημένοι λίθοι ¹. Ἀσφαλῆ ἔχνη διὰ πυρὸς καταστροφῆς παρετηρήθησαν ἐπίσης ὑπὸ τοῦ ἀνασκάψαντος καὶ εἰς τὸ θέατρον τῆς Δωδώνης, παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τῆς λιθίνης σκηνῆς καὶ τῆς πρὸς Νότον στοᾶς. Ἐντὸς τοῦ πυρπολημένου στρώματος ἀνευρέθησαν ὑπὲρ τὰ τριάκοντα χαλκᾶ νομίσματα τῆς Ἀμβρακίας τῶν χρόνων τῆς Δημοκρατίας, τὰ ὅποια πρέπει νὰ συναφθοῦν πρὸς τὴν ρωμαϊκὴν καταστροφὴν ². Ἐκτοτε δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀναλάβῃ ἡ Ἑπειρος. Τὴν κατάστασιν ἐπεδείνωσαν ἡ εἰσβολὴ τῶν Θρακῶν εἰς τὴν Ἑπειρον καὶ ἡ δῆσις τοῦ Ἱεροῦ (88 π.Χ.). Πιθανῶς εἰς τοὺτους πρέπει νὰ ἀποδοθῇ στρώμα καταστροφῆς ἐκ πυρός, παρατηρηθὲν εἰς τὴν νοτίως τῆς σκηνῆς συνεχομένην στοάν, χρονολογούμενον ἐντὸς τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. ³

Ἐκτοτε προϋούσα παρακμὴ καὶ ἐρήμωσις χαρακτηρίζουν τὴν Ἑπειρον καὶ τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης ⁴. Βαθμιαίως ὁμως τοῦτο ἀναλαμβάνει καὶ τὰ ἡρειπωμένα οἰκοδομήματα ἐπισκευάζονται. Περὶ τὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ περιγράφει τὸ Ἱερὸν τοῦ Διὸς καὶ τὴν φηγὸν ὡς θέας ἄξια ⁵. Μεταξὺ λοιπὸν τῶν χρόνων τοῦ Στράβωνος καὶ τοῦ Πausanίου τὰ οἰκοδομήματα τῆς Δωδώνης εἶχον ἀποκατασταθῇ. Τοῦτο ἐπεβεβαιώθη ἐσχάτως ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ θεάτρου, τὸ ὁποῖον κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου φαίνεται ὅτι μετετράπη εἰς ἀρέναν, διὰ τῆς μεταβολῆς τῆς ὀρχήστρας εἰς κονίστραν διὰ θηριομαχίας καὶ ἐνδεχομένως διὰ μονομαχίας, διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τῶν τεσσάρων κατωτέρων σειρῶν ἐδωλίων καὶ διὰ τῆς ἀνυψώσεως μεταξὺ τοῦ κοίλου καὶ τῆς κονίστρας ὑψηλοῦ τοίχου, τῶν λεγομένων ἀβάκων ⁶ πρὸς προστασίαν τῶν θεατῶν ⁷. Κατὰ τὸ ἔτος 132 μ.Χ. ἐπεσκέφθη τὸ Ἱερὸν ὁ αὐτοκράτωρ Ἀδριανός ⁸. Περὶ τὰ μέσα τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. τὸ μαντεῖον διетήρει εἰσέτι μέρος τῆς παλαιᾶς του αἴγλης, διότι εἰς λιθίνην ἐπιγραφὴν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἴδει ἐντὸς τοῦ φρουρίου τῶν

1 Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 311. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες, σ. 66. KIRSTEN - KRAIKER, Griechenlandkunde, σ. 739. Θησαυρὸς ἀργυρῶν νομισμάτων ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν Ἰωαννίνων, κοπέντων ὑπὸ τοῦ Περσέως κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου κατὰ τῶν Ρωμαίων, φαίνεται ὅτι ἀπεκρῦβη κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν γεγονότων τούτων, P. FRANK, Jahrb. Num. Geldgesch. 8, 1957, σ. 31 κ. ἐξ.

2 Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ 1960, σ. 33 καὶ ὑποσ. 70, σ. 39.

3 Αὐτ. σ. 34-35.

4 ΣΤΡΑΒ. VII 7, 9, 10 (327) : ἐκλέλοιπε δὲ πως καὶ τὸ μαντεῖον τὸ ἐν Δωδώνῃ καθάπερ ἄλλα, πρβλ. καὶ VII 7, 6 (325). Μικραὶ πρόχειροι ἐπισκευαὶ τῆς σκηνῆς καὶ τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου ρωμαϊκῶν χρόνων, πάντως ὁμως ἀρχαιότεραι τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου, διεπιστώθησαν κατὰ τὰς τελευταίας ἀνασκαφάς, ὅπερ συμφωνεῖ πρὸς τὰς ἐπιγραφικὰς μαρτυρίας, εἰς τὰς ὁποίας γίνεται λόγος περὶ Νατῶν κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. (ΑΔ 1960, σ. 34. Ἰδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 148, ὑποσ. 3). Τὴν αὐτὴν εἰκόνα τῆς ἀκμῆς τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὸν 4ον-3ον π. Χ. αἰ. καὶ ἐν μέρει κατὰ τὸν 2ον δίδουν καὶ τὰ εὑρεθέντα νομίσματα, ΕΙΡ. ΒΑΡΟΥΧΑ - ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ,

ΠΑΕ 1955, σ. 180.

5 ΠΑΥΣ. I 17, 5. ΦΙΛΟΣΤΡ. Εἰκ. II 33.

6 Ἰδὲ σχετικῶς, Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 38, 1963, σ. 479 κ. ἐξ.

7 ΑΔ ἔ.δ. σ. 35-36. Μὲ τὴν ἀνακαίνισιν τῶν Νατῶν καὶ τὴν μετατροπὴν τοῦ θεάτρου εἰς ἀρέναν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου πρέπει νὰ συνδεθῇ ἡ ἔκδοσις χαλκοῦ νομίσματος ἐν Δωδώνῃ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΙΕΡΕΥΣ ΜΕΝΕΔΗΜΟΣ ΑΡΓΕΑΔΗΣ, χρονολογηθὲν ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ P. FRANK, Die antiken Münzen, σ. 31-34, ἀπὸ τῶν χρόνων 168-148 π.Χ., βραδύτερον ὁμως ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου (πρβλ. καὶ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ 1960, σ. 34 καὶ ὑποσ. 73). Σχετικῶς καὶ B.M.C., σ. 93.

8 Σχετικῶς ZIEHEN, RE I, στ. 512. Μὲ τὴν ἐπίσκεψιν τούτου καὶ μὲ τὸ ἐκδηλωθὲν ἐνδιαφέρον τοῦ αὐτοκράτορος ὑπὲρ τοῦ Ἱεροῦ πρέπει νὰ σχετισθῇ ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφὴ, CIG 1822 (πρβλ. καὶ Α. BENJAMIN, Hesperia 32, 1963, σ. 77, ἀρ. 129), Ἀὐτοκ[ράτορι, Τραϊανῷ Ἀδρια[νῷ Σε]βασ[τῷ], Ὀλυμπίῳ Διὶ Δωδωναίῳ. Εἰς ἀνάλογα ἐνδιαφέροντα τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Λιβίας ὀφείλεται ἡ τιμητικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Δωδώνης, περὶ ἧς ἀνωτέρω σ. 78, εἰκ. 72.

Ἰωαννίνων περὶ τὰ μέσα τοῦ 15^{ου} αἰ. ὁ ΚΥΡΙΑΚΟΣ Ο ΕΞ ΑΓΚΩΝΟΣ, χρονολογουμένην εἰς τὴν 68^{ην} Ἀκτιάδα (240 μ.Χ.), καὶ τῆς ὁποίας τμῆμα ἀνευρέθη ἐντὸς οἰκίας τοῦ φρουρίου, μνημονεύεται ἱερεὺς τῶν μεγάλων καὶ σεβαστῶν Ἀκτίων, ὁ Πόπλιος Μέμμιος Λέων, ἀγωνοθετήσας τὰ Νάια τὰ ἐν Δωδώνῃ κατὰ τὴν 68^{ην} Ἀκτιάδα ¹.

Κατὰ τὸ ἔτος 362 ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανὸς ὁ Ἀποστάτης ἐξήγησε παρὰ τοῦ μαντείου χρησμόν, πρὸ τῆς ἐκστρατείας του κατὰ τῶν Περσῶν ². Περὶ τὸ τέλος τοῦ 4^{ου} μ.Χ. αἰ. ἡ Δωδώνη εἶχε καταστῆ πλέον χριστιανική. Τὸ θέατρον καὶ ἡ ἱερὰ οἰκία κατεστράφησαν ὀλοσχερῶς, ἡ δὲ παναρχαία μαντικὴ φηγός, ἡ ἔδρα τοῦ Δωδωναίου καὶ Πελασγικοῦ Διός, τὸ σύμβολον τῆς εἰδωλολατρικῆς θρησκείας, ἐσίγησε διὰ παντός. Κατὰ τὸ ἔτος τῆς ὑπατείας τοῦ Συμμάχου (391 π.Χ.) πρέπει νὰ εἶχεν ἀποκοπῇ ἡ γιγαντιαία ἱερὰ δοῦς ὑπὸ τινος Ἰλλυριοῦ ³. Ὁ πέριξ χώρος ἀνεσκάφη πρὸς πλήρη ἐκρίζωσιν τοῦ κορμοῦ της, ἡ τάφος διηνοιχθῇ, καταστρέψασα τὸν βωμὸν μετὰ τοῦ ὑποτιθεμένου χάσματος (μεγάρου), ὡς καὶ τμῆμα τοῦ νοτιοανατολικοῦ στυλοβάτου τῆς στοᾶς (ἀνωτ. σ. 66 κ.εξ.).

Μὲ τὴν ἐπικράτησιν τῆς νέας θρησκείας ἡ Δωδώνη κατέστη ἔδρα ἐπισκόπου, τοῦ ὁποίου ὁ τίτλος διετηρήθη μέχρι σήμερον ⁴. Ἐπὶ τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων ὑψώθη ἡ ἀρχαιότερα χριστιανικὴ βασιλική, ἐπὶ τῆς ὁποίας ὀλίγον βραδύτερον, πάντως ἐντὸς τοῦ 6^{ου} μ.Χ. αἰ., ἐκτίσθη μεγαλυτέρα τρίκογχος βασιλική.

Αἱ διάφοροι ὁμῶς ἐπιδρομαί, τὰς ὁποίας ἐνεθάρρυνεν ἡ λειψανδρία, ἐπήνεγκον τὴν βαθμιαίαν παρακμὴν τῆς Δωδώνης. Αἱ ἀκροπόλεις τοῦ λεκανοπεδίου φαίνονται νὰ ἐγκαταλείπωνται κατὰ τὸν 6^{ον} μ.Χ. αἰ. Ἡ ἰδρυσις ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ τῆς νέας Εὐροίας (530 μ.Χ.), βραδύτερον μετονομασθείσης εἰς Ἰωάννινα, φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ σταθμὸν ὀριστικῆς ἐξαφανίσεως τῆς λατρείας εἰς Δωδώνην ⁵. Τὰ τελευταῖα εὐρήματα τοῦ Ἱεροῦ εἶναι μερικὰ νομίσματα βανδαλικά τοῦ 5^{ου} - 6^{ου} μ.Χ. αἰῶνος ⁶.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω αἱ κάτωθι ἱστορικαὶ μεταβολαὶ ἀντικατοπτρίζονται εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς λατρείας καὶ τῆς μορφῆς τοῦ Ἱεροῦ :

Πρὸ τοῦ 2000/1800 π.Χ. Προελληνικά(;) Λατρεία τῆς θεᾶς Φύσεως (Γῆ).
φῦλα.

2000/1800 π.Χ. Ἐγκατάστασις Ἰνδοευ- Λατρεία Δρυός (καὶ Γῆς).
ρωπαϊκῶν φύλων (Θεσπρωτοί;).

1300-1230 π.Χ. Μυκηναϊκός - Ἀχαϊκός Λατρεία Διὸς (ὑπὸ τὴν δρυῖν) καὶ Διῶ-
ἀποικισμὸς τῶν ἀκτῶν τῆς Ἠπείρου. νης-Γῆς (Λατρεία Ἄδου - Ἐφύρα). Μυκη-
ναϊκὰ εὐρήματα.

1230 - 1200 π.Χ. Ἐμφάνισις βορειο- Ἀπομόνωσις τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ τοῦ νοτίου

¹ ΑΔ 1960, σ. 36. BCH 84, 1960, σ. 744-45. JHS 1960, σ. 14. P. FRANKF, Die antiken Münzen, σ. 30 καὶ ὑποσ. 1, πίν. 58, 4. J. ROBERT καὶ L. ROBERT, REG 75, 1962, σ. 166.

² ΘΕΟΔΩΡΗΤ. Ἐκκλησιαστ. Ἱστορία III 21. Πρβλ. P. FRANKF, Die antiken Münzen, σ. 30.

³ SERVIVS, Σχόλ. Aen. III 466.

⁴ HONIGMANN, Byzantium 16, 1942-43, σ. 56, 79, ἀρ. 29b.

⁵ Σ. Ί. ΔΑΚΩΡΗΣ, Ἰωάννινα, ἡ νεώτερη Εὐροία, Ἠπειρ. Ἑστία I, σ. 537-554, ΠΑΕ 1951, σ. 174, ὑποσ. 2 καὶ ΑΔ 1960, σ. 36 καὶ ὑποσ. 84.

⁶ ΠΑΕ 1955, σ. 179 καὶ 180.

δυτικῶν (μακεδονικῶν) φύλων ἀνατολικῶς τῆς Δωδώνης. Τὸ Ἱερὸν καὶ ἡ δυτικὴ Θεσπρωτία ὑπὸ τοὺς ἀρχαίους κατοίκους (Θεσπρωτοὺς).

730/700 π.Χ. Ἐγκατάστασις ἡλειακῶν ἀποικιῶν εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Ἠπείρου.

630 π.Χ. Ἐγκατάστασις κορινθιακῶν ἀποικιῶν.

413/404 ἢ 385-375 π.Χ. Ἐπέκτασις Μολοσσῶν. Κατάληψις τῆς Δωδώνης.

350/330 π.Χ. Ἐκδήλωσις ἐνδιαφέροντος διὰ τὸ Ἱερὸν ἐκ μέρους τῆς Ὀλυμπιάδος.

297-272 π.Χ. Ὁ Πύρρος βασιλεὺς Μολοσσῶν (καὶ ἡγεμὼν τῆς Ἠπείρου). Ἀνάρτησις ὑπὸ τοῦ Πύρρου μακεδονικῶν ἀσπίδων εἰς τοὺς κίονας τῶν στοῶν (274 π.Χ.).

219/8 π.Χ. Εἰσβολὴ τῶν Αἰτωλῶν.

168/7 π.Χ. Καταστροφὴ τῆς Ἠπείρου ὑπὸ τῶν Ρωμαίων.

168-88 π.Χ.

88 π.Χ. Εἰσβολὴ Θερακῶν (Μιθριδάτης)

30 π.Χ.- 150 μ.Χ. περίπου.

132 μ.Χ. πιθανῶς.

240 μ.Χ.

Τέλος τοῦ 4^{ου} μ. Χ. αἰ. Ἐπικράτησις τοῦ Χριστιανισμοῦ.

5^{ος} - 6^{ος} μ.Χ. αἰ.

Εἰσβολαὶ βορείων φύλων.

Μετὰ τὴν ὀριστικὴν ἐγκατάλειψιν τῆς Δωδώνης αἱ ἐπιχώσεις, παρασυρόμεναι ὑπὸ τῶν χειμάρρων τοῦ Τομάρου, ἤρχισαν νὰ καλύπτουν τὰ ἀρχαῖα ἐρείπια, ἕως ὅτου

Ἑλληνισμοῦ. Θεσσαλικά φύλα ἐξ Ἠπείρου πρὸς Θεσσαλίαν.

Λατρεία Διὸς-Διώνης. Τέμενος ἐκ τριπόδων καὶ λεβήτων.

Ἔξοδος ἐκ τοῦ προῖστορικοῦ χώρου.

Ἀνέγερσις τοῦ πρώτου ναῖσκου (Ε¹).

Ἡ Κασσάνδρα μυθικὴ ἱέρεια τοῦ Ἱεροῦ.

Ἀντικατάστασις τῆς ἀρχαϊκῆς μορφῆς τοῦ ἐκ τριπόδων περιβόλου διὰ τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου.

Ἀντικατάστασις τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου διὰ στοῶν (ἱερὰ οἰκία). Κατασκευὴ ἀκροπόλεως, θεάτρου, στοῶν, ναῶν Α καὶ Γ καὶ ἐνδεχομένως Ζ, καθιέρωσις (ἢ ἀνακαίνισις) τῶν Ναῶν (297-274 π.Χ.).

219/8 - 210 π.Χ. Ἀνοικοδόμησις τῆς ἱερᾶς οἰκίας καὶ τοῦ ναοῦ Α. Κατασκευὴ λιθίνου προσκηνίου, παρασκηνίων τοῦ θεάτρου, ναῖσκου Θ, οἰκοδομήματος Ε², σταδίου καὶ μεγάλου περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ. Καταστροφὴ τοῦ Ἱεροῦ.

Πρόχειρος ἀνοικοδόμησις τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου.

Δῆωσις καὶ καταστροφὴ (:) τοῦ Ἱεροῦ.

Ἀνοικοδόμησις τοῦ Ἱεροῦ. Μετατροπὴ τοῦ θεάτρου εἰς ἀρέναν (χρόνοι Αὐγούστου). Ἐνδιαφέρον Λιβίας ὑπὲρ τοῦ Ἱεροῦ.

Ἐπίσκεψις τοῦ Ἀδριανοῦ εἰς τὸ Ἱερόν. Τιμητικὸν ψήφισμα.

Ἑορτασμὸς τῶν Ναῶν.

Καταστροφὴ τοῦ Ἱεροῦ καὶ κοπὴ τοῦ ἱεροῦ δένδρου.

Βασιλικὴ Α¹ καὶ Α².

Ὀριστικὴ ἐξαφάνισις τῆς λατρείας.

ή ανάμνησις τῆς Δωδώνης ἐσβέσθη. Ἀρχομένου τοῦ 19^{ου} αἰ., περιηγηταί, ἐπισκεπτόμενοι τὸν χώρον τοῦ Ἱεροῦ, διέκρινον μόνον τὸ θέατρον, τὸ στωικὸν οἰκοδόμημα Ε² καὶ τὴν χριστιανικὴν βασιλικήν.

Εἰς τὸν Κ. ΚΑΡΑΠΑΝΟΝ, τοῦ ὁποίου τὸν ζῆλον εἶχον ὑποκαύσει αἱ πρόσφατοι ἀνασκαφικαὶ ἐπιτυχίαι τοῦ SCHLIEHMANN εἰς Τροίαν, ὀφείλονται ἡ τιμὴ τῆς ταυτίσεως τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἐρεῦνης του. Εἰς τὸν ἀείμνηστον καθηγητὴν Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΝ, ἐπὶ 13ετίαν καὶ μέχρι τέλους τοῦ βίου του ἐγκύψαντα μὲ συγκινητικὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Ἱεροῦ, ἀφιερῶνται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως καὶ συνεργάτου του ἡ παροῦσα δημοσίευσις.

Θ'. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΙΣ ΤΟΥ Ε¹

(Πίν. 9)

Μὲ τὴν τετράστυλον πρόστασιν τοῦ ἑλληνιστικοῦ ναοῦ ἀποκαθίσταται ἡ ὑπὸ τοῦ κλειστοῦ ἀρχαιοτέρου ναῖσκου διασπασθεῖσα ἐνότις τῆς βορείου στοᾶς καὶ ὁ ρυθμὸς τῶν ἐννέα κίωνων συνεχίζεται ἀπρόσκοπτος ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολάς, σύμφωνα πρὸς τὴν ὅλην κίνησιν τοῦ περιστύλου πλαισίου (πίν. 9). Διότι, διὰ τῆς διατάξεως τῶν τριῶν στοῶν εἰς σχῆμα $\square$, μὲ τὰ δύο παράλληλα, κατὰ ἓν μεταξόνιον ἐπιμηκέστερα σκέλη, κατευθυνόμενα πρὸς Ἀνατολάς, τονίζεται ἡ ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ κίνησις, πρὸς τὸ κύριον σημεῖον τῆς λατρείας, τὸ ἱερὸν δένδρον. Συγχρόνως ἐπιτυγχάνεται εὐρυθμοτέρα σχέσις τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων τῆς βορείου στοᾶς, διότι ἐκατέρωθεν τῆς προστάσεως τοῦ ναοῦ, ἴσης πρὸς 3 μεταξόνια (M), σχηματίζονται συμμετρικαὶ διαιρέσεις, ἴσαι πρὸς 2 καὶ 4 M. Οὕτως ἡ ἄρθρωσις τῆς βορείου στοᾶς, ἀποτελούσης τὸ μέτωπον καὶ τὸ στωικὸν βάθος τῆς αὐλῆς, ἐπὶ τοῦ ὁποίου προβάλλεται ἀναγλύφως ἡ τετρακιόνιος πρόστασις, ἀναπτύσσεται μὲ κίνησιν ἐκ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολάς κατ' ἀριθμητικὴν πρόοδον 2, 3, 4, καθ' ὃν τρόπον δηλ. κινεῖται καὶ τὸ ὅλον σχῆμα τῆς ὀρθογωνίου αὐλῆς (εἰκ. 99).

Ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ἄλλοι εὐφυεῖς ἀρχιτεκτονικοὶ ὑπολογισμοὶ ὥς πρὸς τὴν σύνθεσιν τῆς κατόψεως δεικνύουν ὅτι ὁ ἐκτελέσας τὸ νέον σχέδιον ἀρχιτέκτων ἐπεδίωξε διαρρυθμίσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῆς λατρείας μὲ ἀρμονικὰς ἀναλογίας. Οἱ τέσσαρες κίονες τῆς προστάσεως π.χ. εὐρίσκονται εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ ἄξονος τοῦ δ' κίονος τῆς δυτικῆς στοᾶς καὶ ἐπὶ τῶν ἁξόνων Α3-Β3 καὶ Α6-Β6 τῆς νοτίας στοᾶς καὶ τοῦ προπύλου (σχέδ. εἰκ. 99-100). Ὁ διὰ τῆς ἀνατολικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἄξων Ρ6-α⁶-Α⁶ καὶ ὁ ἐγκάρσιος δ¹-δ¹⁰ διαιροῦν τὴν ὑπαιθρον αὐλὴν εἰς δύο ἀπλᾶ γεωμετρικὰ σχήματα, τὸ δ¹-δ⁶-Α¹-Α⁶ τετράγωνον, μὲ πλευρὰν μήκους 5 M., ἐμβαδοῦ $5 \times 5 M = 25 M^2$, καὶ τὸ α⁶-α¹⁰-Α6-Α10 ὀρθογώνιον μὲ πλευρὰς $4 \times 8 M$., ἐμβαδοῦ $32 M^2$ (σχέσις πλευρῶν 1:2). Σύγκειται λοιπὸν καὶ τοῦτο ἐκ δύο τετραγώνων μὲ πλευρὰν 4 μεταξονίων. Ἡ μεταξὺ τῶν δύο τούτων γεωμετρικῶν σχημάτων σχέσις (σχέδ. εἰκ. 99).

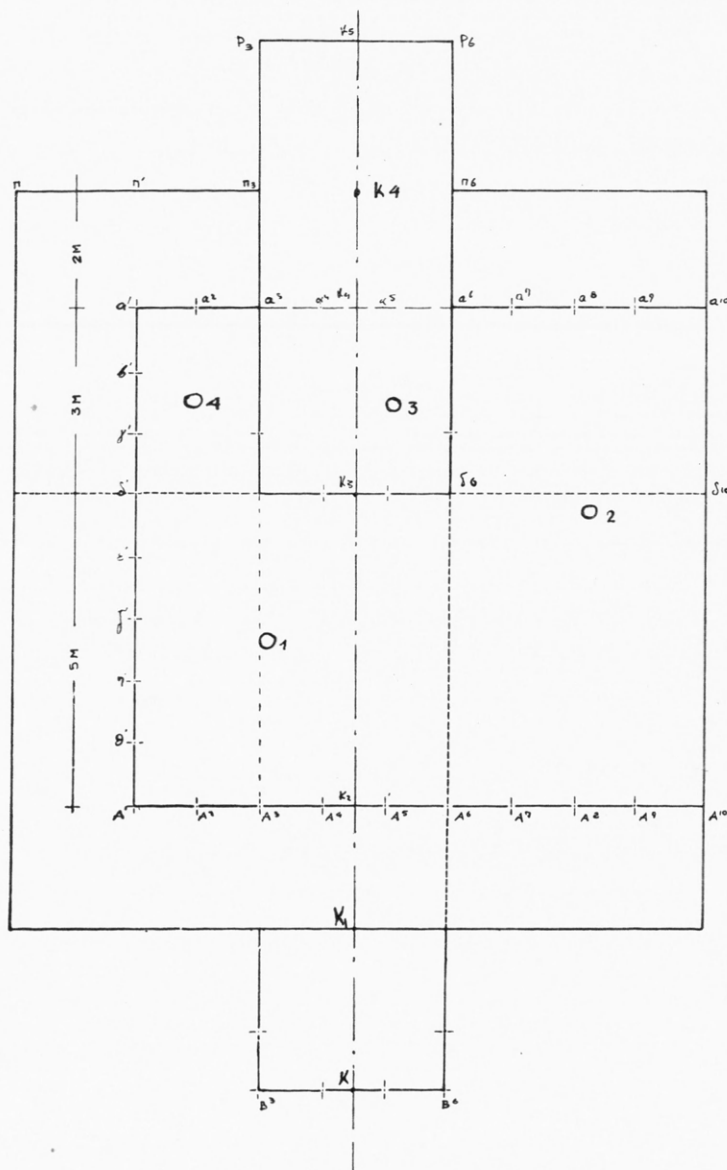
$$\frac{O1}{O2} = \frac{25 M}{32 M} = 0.77777\ldots, \text{ εἶναι ἀσύμμετρος, ὡς ἐπίσης καὶ } \frac{O4}{O3} = \frac{2 \times 3 M}{3 \times 3 M} = \frac{6}{9} M = 0.66666\ldots$$

Ἀντιθέτως ἡ σχέσις τῆς προβολῆς τοῦ ναοῦ ἐντὸς τῆς αὐλῆς (O3) πρὸς τὰ ἐπὶ μέρους

τμήματα ταύτης είναι συμμετρική: $\frac{O3}{O2} = \frac{9M.}{32M.} = 0.28125$, $\frac{O3}{O1} = \frac{9M.}{25M.} = 0.36$ και $\frac{O3}{O4} = \frac{9M.}{6M.} = 1.50$.

Ούτως, ἐνῶ ἐκάστη ὑποδιαίρεσις τῆς αὐλῆς ὡς πρὸς τὰ λοιπὰ καὶ τὸ σύνολον ἔχει

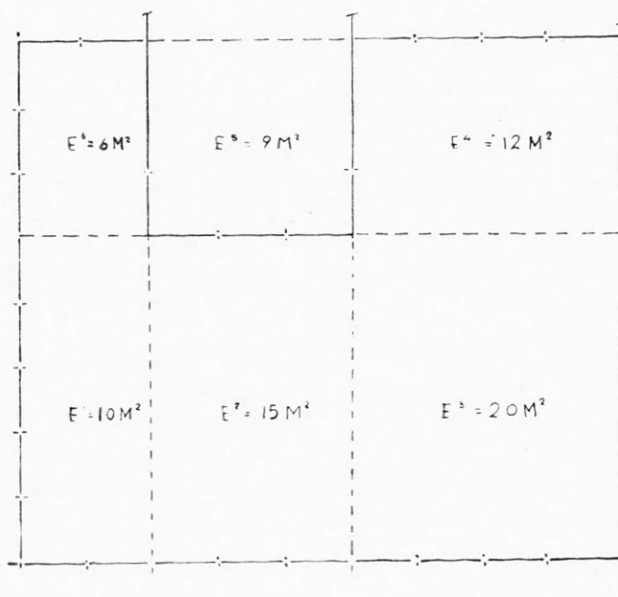

Εἰκ. 99. Γεωμετρικὴ σύνθεσις τῆς κατόψεως τῆς ἱερᾶς οἰκίας
περὶ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

σχέσιν ἀσύμμετρον, τὸ ἐμβαδὸν τῆς προβολῆς τοῦ ναοῦ ἐντὸς τῆς αὐλῆς ἔχει λόγον συμμετρικὸν ὡς πρὸς τὰ ἐπὶ μέρους (εἰκ. 100).

Βάσις τῆς γεωμετρικῆς χαράξεως ἐλήφθη ὁ ἐγκάρσιος ἄξων δ1 - δ10, ὁ ὁποῖος διέρχεται διὰ τῶν κιόνων τοῦ προναοῦ (σχέδ. εἰκ. 99) καὶ τέμνει τὴν αὐλὴν καὶ τὸν

στυλοβάτην εἰς τοιαῦτα σημεία, ὥστε νὰ δημιουργηται σχέσις χρυσῆς τομῆς, ἡ κατὰ τὸν Εὐκλείδην ἀναλογία ἄκρου καὶ μέσου λόγου, ἡ πλεον δηλαδὴ ἀρμονικὴ ἀσύμμετρία, διότι $\frac{A1 - \alpha1}{A1 - \delta1} = \frac{A1 - \delta1}{\delta1 - \alpha1}$ ἢτοι $\frac{8 M.}{5 M.} = \frac{5 M.}{3 M.}$, με λόγον ἀσύμμετρον 1.66666... Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ ἐμβαδὸν τῆς αὐλῆς $\alpha^1 - \alpha^{10} - A^1 - A^{10} = 8 \times 9 M = 72 M^2$ τέμνεται ὑπὸ τοῦ ἐγκαρσίου ἄξονος $\delta1 - \delta10$ εἰς τοιοῦτο σημεῖον, ὥστε τὸ νοτίως τῆς προστάσεως ὀρθογώνιον $\delta1 - \delta10 - A1 - A10 (= 5 \times 9 M. = 45 M^2)$, ὡς πρὸς τὸ βόρειον $\alpha1 - \alpha10 - \delta^1 - \delta10 (= 3 \times 9 M = 27 M)$, ἔχει σχέσιν ἄκρου καὶ μέσου λόγου, ἢτοι $\frac{72}{45} = 1.60$ καὶ $\frac{45}{27} = 1.66666...$ Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰ ἐπὶ μέρους γεωμετρικὰ σχήματα (εἰκ. 100), ἐνθα $\frac{E6 + E1}{E1} = \frac{E1}{E6}$ καὶ $\frac{E5 + E2}{E2} = \frac{E2}{E5}$ καὶ $\frac{E6}{E1} = \frac{E5}{E2} = \frac{E4}{E3}$.

Εἰκ. 100. Γεωμετρικὴ χάραξις τῆς ὑπαίθρου αὐλῆς.
Ε5 ἡ προβολὴ τοῦ ναοῦ ἐντὸς αὐτῆς.

Ὁ διερχόμενος τὸ πρόπυλον (εἰκ. 99) καὶ ἀπὸ τοῦ σημείου τῆς εἰσόδου $K^1 - K^2$ θεώμενος τὸ ἐσωτερικὸν βλέπει διὰ μιᾶς ὁλόκληρον τὴν παράταξιν τῶν 9 κίωνων τῆς βορείου στοᾶς, ὁ ὀπίσθιος τοῖχος τῆς ὁποίας (Π1 - Π6) ἀποτελεῖ τὸ βάθος τῆς ὀπτικῆς εἰκόνος καὶ τὸ τέρμα τῆς ἐντυπώσεως. Ταύτης τὸ πλάτος (βάθος), ἴσον πρὸς 2 M., ἔχει ἐπίσης σχέσιν χρυσῆς τομῆς ὡς πρὸς τὸν ἄξονα τῆς προστάσεως ($\delta1 - \delta10$) καὶ τῆς στοᾶς ($\alpha1 - \alpha10$) ἢτοι $\frac{\Pi^1 \delta^1}{\alpha^1 \delta^1} = \frac{\alpha^1 \delta^1}{\alpha^1 \Pi^1} = \frac{3}{2}$. Κατὰ ταῦτα αἱ μακρὰ πλευρὰ τοῦ ναοῦ διαιροῦνται ὑπὸ τῆς βορείου στοᾶς εἰς σχέσιν χρυσῆς τομῆς, ἡ δὲ τριμερὴς διαίρεσις τῶν ἄξόνων Π1 - Α1, Π3 - Α3, Π6 - Α6, Π10 - Α10 διὰ τῶν ὀριζοντίων, $\alpha1 - \alpha10$ καὶ

1 Ὁ λόγος, $\frac{8}{5} = 1.6$ καὶ $\frac{5}{3} = 1.6666...$, εὐρίσκεται ἐγγὺς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς χρυσῆς τομῆς $\left(1.618 = \frac{\sqrt{5}+1}{2}\right)$.

Περὶ τοῦ τύπου τούτου καὶ τῶν περιέργων ιδιοτήτων του ἰδὲ Π. Α. ΜΙΧΕΛΗΝ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ὡς τέχνη, ἐκδ. 2α, 1951, σ. 81 κ.ἐξ., ἰδίᾳ σ. 88 κ.ἐξ.

δ1 - δ10 ἔχει σχέσιν ἐπίσης χρυσῆς τομῆς (5 : 3 : 2)¹. Μὲ ἄλλας λέξεις τὸ βάθος (μῆκος) τῆς αὐλῆς ὑπελογίσθη τοσοῦτο καὶ ἡ προβολὴ τοῦ τετραστύλου προνάου ἐντὸς τῆς αὐλῆς ὠρίσθη οὕτως, ὥστε οἱ ἐγκάρσιοι ἄξονες τῆς στοᾶς καὶ τοῦ προνάου νὰ τέμνουν τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ οἰκοδομήματος εἰς σχέσεις ἄκρου καὶ μέσου λόγου. Προσέτι ὁ ἐγκάρσιος ἄξων τῆς προστάσεως (δ1 - δ10) τέμνει ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον τὸν κάθετον ἄξονα Κ4 - Κ2 τοῦ οἰκοδομήματος.

Ἡ προέκτασις τῶν ἀξόνων τοῦ κτηρίου μέχρι τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ περιβόλου δεικνύει ὅτι ἡ κατασκευὴ αὕτη ὑπελογίσθη μὲ βάσιν τὸν ἐμβάτην $M = 1.70 \mu$. περίπου, διότι ἡ μὲν ἀνατολικὴ καὶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ ἰσοῦνται πρὸς 12 M., αἱ δὲ δύο κάθετοι πρὸς 11 M. Τὸ ἐμβαδὸν ἄρα τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου ἰσοῦται πρὸς $12 \times 11 M = 132 M^2$. Εἶναι ἄξιον σημειώσεως, ὅτι, ἐνῶ ἕκαστον τμήμα τῆς αὐλῆς ὡς πρὸς τὸ σύνολον τοῦ οἰκοδομήματος ἔχει λόγον κλάσμα περιοδικόν, ἡ σχέσις τῶν τμημάτων ταύτης ὡς πρὸς τὸ ὅλον εἶναι ἀσύμμετρος, ὡς μέρη χρυσῆς τομῆς², ἡ δὲ σχέσις τῆς προβολῆς τοῦ ναοῦ ὡς πρὸς τὴν αὐλὴν ἴση πρὸς 1 : 8 (σχέδ. εἰκ. 100).

Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν γεωμετρικῶν τούτων σχέσεων ἦτο δυνατὴ, ἐφ' ὅσον βεβαίως θὰ ἀπεμακρύνετο ὁ ἀρχαῖος ναῖσκος. Ὁ νέος τετραστύλος πρόστυλος ναὸς ὑπελογίσθη εἰς τοιαύτην θέσιν ἐντὸς τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ πλαισίου του καὶ εἰς τοιαύτας ἀναλογίας μήκους καὶ πλάτους ($8 \times 3 M.$) καὶ προβολῆς ἐντὸς τῆς αὐλῆς, ὥστε νὰ πληρῶνται οἱ κάτωθι ὅροι 1) ἡ ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος τοποθέτησις τοῦ ναοῦ 2) διαστάσεις τοιαῦται, ὥστε νὰ χωρῇ ὠρισμένος ἐμβάτης 1.70 μ. περίπου 3) ἀρμονικαὶ σχέσεις τῆς προβολῆς τοῦ ναοῦ ὡς πρὸς τὴν αὐλὴν 4) σύμμετρος προβολὴ τοῦ ἀδύτου ὡς πρὸς τὸν λοιπὸν ναὸν καὶ τὰς στοᾶς 5) ἀρμονικαὶ γεωμετρικαὶ ὑποδιαίρεσεις τῆς ὑπαίθρου αὐλῆς 6) ρυθμικὴ ἐναλλαγὴ τῆς προστάσεως τοῦ ναοῦ μετὰ τῶν ἐκατέρωθεν τμημάτων τῆς βορείου στοᾶς καὶ ἀντιστοιχία τῶν κίωνων ταύτης πρὸς τοὺς κίονας τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νοτίας στοᾶς 7) τμήσις τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ ὑπὸ τῆς βορείου στοᾶς καὶ τοῦ ὀπισθίου τοίχου τοῦ περιβόλου εἰς τοιαῦτα σημεία, ὥστε νὰ γεννῶνται ἀρμονικαὶ τομαί. Ὁ ἀρχιτέκτων λοιπὸν ἔπρεπε νὰ κινηθῇ ἐντὸς λίαν περιορι-

1 Ἡ ἀρμονικὴ ὑποδιαίρεσις τοῦ ἄξονος τούτου (5-3-2) λαγγας τοῦ δείκτου τῆς χειρὸς καὶ εἰς τοὺς προσθίους ἀπαντᾷ πολλάκις εἰς τὴν φύσιν, ὅπως εἰς τὰς τρεῖς φά- πόδας τοῦ ἵππου.

2	$\frac{E6}{72} = \frac{6}{72} M. = 0.0833333...$	$\frac{E6}{132} = \frac{6}{132} M. = \frac{1}{22} = 0.045454545...$
	$\frac{E4}{72} = \frac{12}{72} M. = 0.1666666...$	$\frac{E4}{132} = \frac{12}{132} M. = \frac{1}{11} = 0.19191919...$
	$\frac{E3}{72} = \frac{20}{72} M. = 0.2777777...$	$\frac{E3}{132} = \frac{15}{132} M. = 0.15151515...$
	$\frac{E2}{72} = \frac{15}{72} M. = 0.0083333...$	$\frac{E2}{132} = \frac{15}{132} M. = 0.11363636...$
	$\frac{E1}{72} = \frac{10}{72} M. = 0.1388888...$	$\frac{E1}{132} = \frac{10}{132} M. = 0.075757575...$
	$\frac{E5}{72} = \frac{9}{72} M. = \frac{1}{8} = 0.1250.$	$\frac{E5}{132} = \frac{9}{132} M. = \frac{3}{44} = 0.06818181...$
		$\frac{E1-E6}{132} = \frac{72}{132} M. = \frac{6}{11} = 0.5454...$

σμένων δυνατοτήτων και κυρίως είχε να αντιμετωπίση τούς περιορισμούς της βορείου στοᾶς, εἰς βάρος τῆς ὁποίας ἡδύνατο μὲν νὰ διευρύνῃ τὸν ναὸν, ἀλλ' οὐχὶ ἀπεριορίστως, διότι ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ καταργήσῃ ἀκέραια μεταξόνια ταύτης. Ἐὰν ὁμως ἡ διευρύνσις τοῦ ναοῦ ὑπελογίζετο εἰς δύο ἐμβάτας ($M = 1.70 \mu.$), τότε ἀφ' ἐνὸς μὲν δὲν θὰ καθίστατο δυνατὴ ἡ κατ' ἄξονα τοποθέτησις του καὶ ἡ συμμετρικὴ θέσις ἔναντι τοῦ συνόλου, ἀφ' ἑτέρου δὲ δὲν θὰ ἐπετυγχάνετο ἡ ρυθμικὴ κίνησις τῆς βορείου στοᾶς μετὰ τὴν διάταξιν κίωνων 2:3:4, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταληφθῇ οὐσιῶδες μέρος τῆς αὐλῆς πρὸς Ἀνατολὰς, ἔνθα ἴστατο ἡ δοῦς. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἦτο ὑποχρεωμένος ὁ ἀρχιτέκτων νὰ ἀναπτύξῃ πρὸς Ἀνατολὰς τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ κατὰ ἓνα μόνον ἐμβάτην, ἀναγκαιῶς προέκυπτον λίαν στενομήκεις ἀναλογίαι ¹. Τὴν ἐντύπωσιν ὁμως αὐτὴν ἐμετρίασεν εὐφυῶς μὲ ὀπτικὰς μᾶλλον διορθώσεις, διὰ τῆς κατασκευῆς βαθμιδωτῆς κρηπίδος τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία παρῆγεν εἰς αὐτὸν τὸ ἀναγκαῖον εὖρος. Συμφώνως πρὸς αὐτὴν κατεσκευάσθησαν ἐπίσης τρεῖς ἀναβαθμοὶ εἰς τὸ πρὸ τῆς προσόψεως πρόπυλον, γεγονόςς τὸ ὁποῖον συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς συγχρόνου πρὸς τὸν ναὸν κατασκευῆς του. Ἡ ὀργανικὴ ἑνσωμάτωσις τοῦ νέου ναοῦ εἰς τὸ παλαιότερον ὑπῆρξε τόσον ἐπιτυχής, ὥστε, ἐὰν δὲν ὑπῆρχον ἀναμφισβήτητοι ἀποδείξεις περὶ τῆς σχέσεως τῶν στοῶν μετὰ τοῦ ἀρχαιοτέρου ναῖσκου, οὐδεμία ὑπόνοια θὰ ἐδημιουργεῖτο περὶ τῆς μεταγενεστέρως κατασκευῆς τοῦ τετραστύλου ναοῦ ἐντὸς τοῦ προϋπάρχοντος στωικοῦ οἰκοδομήματος ².

Ἀναμφιβόλως ἡ νέα κατασκευὴ προσέδωκεν εἰς τὸ λατρευτικὸν οἰκοδόμημα ἐντύπωσιν καλλιτεχνικοῦ μνημείου, τοῦ ὁποίου τὴν ἀρμονικὴν σύνθεσιν δυνάμεθα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κατόψεως μόνον νὰ ἐκτιμήσωμεν. Ἐλλείπουν ὁμως αἱ καθ' ὕψος ἀναλογίαι τοῦ συνόλου καὶ τῶν ἐπὶ μέρους, ἰδίᾳ δὲ ἡ καθ' ὕψος σχέσις τοῦ ναοῦ πρὸς τὰς στοᾶς. Ὁ ἐλληνιστικὸς ναὸς, ἔνεκα τῶν μεγαλυτέρων διαστάσεων καὶ ἰδίᾳ τῆς κατὰ ἓνα ἐμβάτην διευρύνσεώς του, πρέπει νὰ κατεσκευάσθῃ ὑψηλότερος. Ἀλλὰ τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ τὴν ἐκ νέου κατασκευὴν τῶν στοῶν, αἱ ὁποῖαι ἀρχικῶς εἶχον ὑπολογισθῇ μὲ βάσιν τὸν ταπεινότερον ἀρχαῖον ναῖσκον. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει πρέπει νὰ δεχθῶμεν ἀναγκαιῶς καὶ τὴν ἀνακατασκευὴν τούτων. Τὸ ὅλον ὁμως πρόβλημα συνδέεται μὲ τὴν αἰτίαν τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ ναῖσκου ὑπὸ τοῦ τετραστύλου ναοῦ, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἱεροῦ μὲ τὴν εἰσβολὴν τῶν Αἰτωλῶν ὑπὸ τὸν Δωρίμαχον (219 π.Χ.). Κατὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ εἶναι μᾶλλον ἢ βέβαιον ὅτι κατεστράφησαν αἱ στοαί, πλὴν τοῦ ναοῦ (ἀνωτ. σ. 134-5 καὶ σ. 140-1). Ἐφ' ὅσον δὲ αὐταὶ θὰ κατεσκευάζοντο

¹ Ἡ σχέσις 8M:3M ἢ 1:2.666... εἶναι πράγματι λίαν στενομήκης. Ὁ ἀρχαῖος ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Κορίνθῳ παρουσιάζει σχέσιν 1:2.64, ὁ στυλοβάτης τοῦ διπτέρου Ὀλυμπείου τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Ἀντιόχου Δ' τοῦ Ἐπιφανοῦς 1:2.25 (4:9), τὸ Μητροῦν τῆς Ὀλυμπίας 1:2.039, ὁ ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ τοῦ Διὸς τῆς Στράτου 1:2.030.

² Τὴν ἐφαρμογὴν τῶν νέων ἀναλογιῶν διευκόλυνεν ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν στοῶν, περὶ τῆς ὁποίας οὐδεμία ἀμφιβολία χωρεῖ, διότι ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ θεμελίωσις τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ ναοῦ τμήματος τῆς Β. στοᾶς συνδέεται μὲ τὴν θεμελίωσιν τοῦ ἀρχαιοτέρου ναῖσκου (ἀνωτ. σ. 50), ἀφ' ἑτέρου δὲ παρετηρήθησαν (ἀνωτ.

σ. 63-64) συντρίμματα κίωνων καὶ κιονοκράνων ἐκ δύο διαφορετικῶν ὕλικων. Προσέτι ἡ ἐπὶ τοῦ νοτίου στυλοβάτου ἡμικυλινδρική λάξευσις πρὸς τὸ ποθέτησιν ὀχετοῦ, ἀντιστοιχοῦσα εἰς τὴν ὁπλὴν ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς προστάσεως (ἀνωτ. σ. 51-52), ἀποδεικνύει ὅτι αἱ στοαὶ συνεδέοντο μὲ τὴν πρόστασιν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῶν χρόνων τοῦ Πύργου. Βραδύτερον, μὲ τὴν προσθήκην τοῦ προπύλου, ἀχρηστευθέντος τοῦ ὀχετοῦ, ὁ ὕδραγωγὸς διήλθε διὰ τῆς ὁπλῆς ἐπὶ τοῦ νοτιωτέρου τμήματος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Τέλος ἡ ὑπὸ τοῦ Πύργου ἀνάρτησις τῶν ρωμαϊκῶν λαφύρων ὑποθέτει, ὡς εἶδομεν, τὴν κατασκευὴν τῶν στοῶν.

ἐκ νέου, ἐκρίθη σκόπιμον νὰ ἀνοικοδομηθῇ καὶ ὁ ναῖσκος, μὲ νέας ὁμῶς ἀναλογίας καὶ ἄδυτον, καὶ νὰ προστεθῇ πρὸς Νότον τῆς εἰσόδου τὸ πρόπυλον. Τὴν ἀνακατασκευὴν τῶν στοῶν μαρτυρεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς εὐρέθησαν καὶ συντρίμματα κίωνων ἐξ ἀβεστολίθου, ἐκτὸς τῶν ἐκ ψαμμιτολίθου ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὑλικοῦ ἀρχαιοτέρου, χρησιμοποιοῦμένου κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πύργου (ἀνωτ. σ. 63-64).

Πρέπει ἐπίσης νὰ τονισθῇ, ὅτι εἰς τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο δὲν διεπιστώθησαν ἱγνη πυρᾶς, ὀφειλόμενα εἰς τὴν καταστροφὴν τῶν Αἰτωλῶν, διότι ἡ ἱερὰ οἰκία δὲν ἐπυρπολήθη, ὅπως τὰ λοιπὰ οἰκοδομήματα τοῦ Ἱεροῦ, ἀλλὰ κατεσκάφη, ἐξαιρεθέντος τοῦ ναῖσκου, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι παρέμεινε ἀθικτος. Ὡς μοναδικὴ ἀνασκαφικὴ ἔνδειξις τῆς κατασκαφῆς τῆς ἱερᾶς οἰκίας δύναται ἴσως νὰ χρησιμεύσῃ ἡ ἐντὸς τῆς νοτίας στοᾶς ἀνεύρεσις τμήματος τοῦ βάθρου 2, ἀρχαιοτέρου τῆς ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν καταστροφῆς κατὰ τὸ ἔτος 219 π.Χ. (ἀνωτ. σ. 76 καὶ 136), ὡς καὶ τοῦ ἐπὶ λιθίνης στήλης ψηφίσματος τῶν χρόνων Νεοπτολέμου τοῦ Α' ὑπὸ τὸ δάπεδον παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τῆς στοᾶς ¹.

Ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι τὸ ὕψος τοῦ ναοῦ μέχρι τῆς ἀνω ἐπιφανείας τοῦ θριγκοῦ ἦτο ὅσον καὶ τὸ πλάτος τούτου (3 Μ. = 510 μ.), ἀναλογία τῶν κλασσικῶν χρόνων, ἐπ' αὐτοῦ δὲ ἔβαινε ἡ ἀετωματώδης στέγη, τότε πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ἰσοῦψεῖς καὶ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ περιβόλου (5 μ. περίπου, εἰκ. 98). Ἐπομένως τὸ ὕψος τῶν κίωνων μετὰ τοῦ ξυλίνου θριγκοῦ ² δυνάμεθα νὰ ὑπολογίσωμεν μὲ κλίσιν στέγης, ἴσην πρὸς 20° περίπου, εἰς 4 μέτρα περίπου (ἰδὲ τομὴν πίν. 9) ³. Τὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ παλαιότερου ἐλληνιστικοῦ Ἱεροῦ τῶν χρόνων τοῦ Πύργου δὲν φαίνεται νὰ ἀψηχόλησαν τοιαῦτα ζητήματα ἀρμονίας τοῦ χώρου. Βεβαίως σχέσεις ἀναλογιῶν ἐπεδιώχθησαν καὶ ἐκεῖ, ὥστε τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ (3.60 μ. = 2 Μ.) νὰ εἶναι ἴσον περίπου πρὸς τὰ δύο μεταξόνια τῆς στοᾶς πρὸς Δυσμὰς, οἱ δὲ κάθετοι ἄξονες νὰ διέρχωνται διὰ τοῦ τρίτου καὶ τοῦ πέμπτου κίονος τῆς νοτίας στοᾶς. Τοιουτοτρόπως ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τούτου ἀποτελεῖ καὶ τὸν κεντρικὸν ἄξονα τοῦ κτηρίου. Ἀλλ' αἱ ἀναλογίαι αὗται πολὺ ἀπέχουν ἀπὸ τὴν καλῶς ὑπολογισθεῖσαν γεωμετρικὴν χάραξιν τοῦ τετραστύλου ναοῦ.

Ἡ πρὸς Ἀνατολὰς καὶ Νότον ἐπέκτασις τοῦ νέου ναοῦ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν συμμετρικὴν τοποθέτησιν του ἐντὸς τοῦ περιβόλου καὶ τῶν πέριξ στοῶν εἰς βάρος τῆς ὑπαίθρου αὐλῆς. Ἡ διεῖσδυσις τοῦ προνάου εἰς τὴν αὐλήν, ἡ προσθήκη πρὸς Βορρᾶν ἰσομήκους μὲ τὸν πρόναον ἀδύτου, κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὸ τετράστυλον πρόπυλον ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς προσόψεως, ἐτόνισαν ἤδη ἀποφασιστικῶς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ Ἱεροῦ, ὁ ὁποῖος τῶρα ἀνεπτύχθη κατὰ 6 περίπου ἐμβάτας, ἔχων μῆκος 30.50 μ. (= 18 Μ.) ἔναντι τοῦ ἐγκαρσίου ἄξονος, μήκους 18.70 μ. (= 11 Μ.). Διαπιστοῦται δηλαδὴ καὶ πάλιν σχέσις χρυσῆς τομῆς, διότι $\frac{18 \text{ Μ.}}{11 \text{ Μ.}} = \frac{11 \text{ Μ.}}{7 \text{ Μ.}}$ (= 1.61111... περίπου). Τοιουτοτρό-

¹ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΝΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 1. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1957, σ. 88.

² Καίτοι ἐκ τῆς ἀπουσίας παντὸς ἱχνους λιθίνου ἐπιστυλίου δὲν συνάγεται ἀναγκαιῶς χρῆσις ξυλίνου, δεδομένου ὅτι πενιχρότατα λείψανα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν συνελέγησαν, ἐν τούτοις δὲν νομίζω ὅτι συνέβαινε

ἄλλως, ἔνεκα τῆς δυσχερείας ὡς πρὸς τὸν πορισμὸν ἀνθεκτικοῦ λιθίνου ὑλικοῦ.

³ Εἰς τὸ ὕψος τοῦτο τῶν κίωνων ἀντιστοιχεῖ διάμετρος 0.45 μ. περίπου, ἥτοι σχέσις ὕψους πρὸς διάμετρον 1 : 8-9 (ἰδὲ ἀνωτέρω σ. 108, ὑποσ. 1).

πως τὸ ἄλλοτε τετραγωνικὸν σχεδὸν οἰκοδόμημα μὲ τοὺς ἰσοδυνάμους ἄξονας, 20.30×18.70 , κατέστη τώρα ἐπίμηκες, μὲ κυριαρχικὸν ἄξονα τὸν ἐκ Βορρᾶ πρὸς Νότον, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς κοιλάδος¹.

Αἱ μεταβολαὶ αὗται δὲν ἡλλοίωσαν μόνον τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ οἰκοδομήματος, ἀλλ' ἐθίξαν καὶ τὸν πυρῆνα τῆς λατρείας, τὴν περιστύλον αὐλήν, εἰς βάρος τῆς ὁποίας ἀνεπτύχθη ὁ τετράστιλος ναός. Ὁ τονισμὸς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ Ἱεροῦ μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ παλαιὰ ἐκείνη ἀντίληψις τῆς κυριαρχίας τοῦ φυσιοκρατικοῦ στοιχείου, τῆς ὑπαίθρου λατρείας, εἶχεν ὑποχωρήσει, φαινόμενον τὸ ὁποῖον δύναται νὰ συσχετισθῇ μὲ τὴν γενικὴν ἐξασθένησιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος κατὰ τοὺς ἐλληνιστικoὺς χρόνους. Ὁ διὰ λόγους λατρευτικοὺς διαμορφωθείς ἀρχιτεκτονικὸς πυρῆν τῆς λατρείας, ἀποτελεσθεὶς ἐκ δύο ἀπλῶν στοιχείων, τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ὀρθογωνίου τεμένους, ἐντὸς τοῦ ὁποίου περιεκλείοντο τὰ ἱερώτατα σύμβολα τῆς λατρείας, ἡ δρῦς, ἡ πηγὴ καὶ τὸ ὑποτιθέμενον χάσμα μετὰ τοῦ βωμοῦ, μετεμορφώθη ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς γεωμετρικὴν σύνθεσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξαρθῇ τὸ ἀρχιτεκτονικὸν στοιχεῖον. Οὕτω τὸ ἀπλοῦν καὶ αὐτοφυὲς προσέλαβεν ἐσωτερικῶς τὴν ἀρμονικὴν, πλουσίως κινουμένην πλαστικὴν μορφήν τῶν τριῶν στοῶν, διατεταγμένων πέριξ τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ ἱεροῦ δένδρου, ἀντίθετον πρὸς τὴν ἀπλὴν, αὐστηράν καὶ κλειστὴν εἰκόνα τῆς ἐξωτερικῆς ὄψεως.

Εἶναι εὐκρινὴς ἡ ἀντίθεσις, ἡ δημιουργουμένη ἐκ τῶν ἐντυπώσεων τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τῆς ἱερᾶς οἰκίας. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ μνημείου, μὲ τὸ κυβικὸν καὶ κλειστὸν σχῆμα, παρεῖχε τὴν εἰκόνα τοῦ περικλειστού καὶ μονήρους οἴκου, ἰδιαίχοντος εἰς μυστικὰς καὶ χθονίας λατρείας. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἀντιθέτως ἐκυριάρχουν ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ καὶ ἡ ἀρμονικὴ ποικιλία, μὲ τὴν κίνησιν τῶν δύο παραλλήλων κιονοστοιχιῶν, κατὰ ἓν μεταξόνιον μακροτέρων τῆς καθέτου, μὲ τὴν προβολὴν τῶν ὑψηλοτέρων καὶ ἰσχυροτέρων καθέτων γραμμῶν τῆς τετρακιονίου προστάσεως τοῦ ναοῦ ἐπὶ τοῦ στωικοῦ βάθους καὶ μὲ τὴν συμμετρικὴν διάρθρωσιν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ πλαισίου καὶ τῆς περιβαλλομένης ὑπαίθρου αὐλῆς. Τὸ οὐδέτερον σχῆμα τῆς ἐξωτερικῆς ὄψεως διαδέχεται τώρα ἡ πλουσία καὶ ρυθμικὴ κίνησις, ἔχουσα ἀντίθετον πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν ἄξονα τοῦ κτηρίου κατεύθυνσιν διότι, ἐνῶ ὁ ἄξων τοῦ οἰκοδομήματος εἶχε τὴν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. κατεύθυνσιν, αἰφνιδίως τὸ βλέμμα τοῦ θεατοῦ, εἰσερχομένου διὰ τοῦ προπύλου εἰς τὴν νοτίαν στοάν, ὑπεχρεοῦτο νὰ κινηθῇ ἐκ Δ. πρὸς Α. πρὸς τὴν ἱερὰν φηγόν, τὸ πρωταρχικὸν καὶ ζῶν στοιχεῖον τῆς λατρείας, πρὸς τὸ ὁποῖον εἶχε προσαρμωσθῇ καὶ ἡ ὅλη διάταξις τῶν εἰς σχῆμα τριῶν στοῶν τῆς αὐλῆς².

Ὑπὸ τὴν ἄμεσον κυριαρχίαν τῆς παναρχαίας φηγοῦ ἡ ἱερὰ κατοικία τοῦ Διὸς ὑπῆρξε κατὰ τοὺς ἐλληνιστικoὺς χρόνους τὸ μοναδικὸν ἐν τῇ ἰδιομορφίᾳ του μαντεῖον

1 Ὑπενθυμίζομεν ὅτι οἱ ἄξονες ὑπολογίζονται ἀπὸ τοῦ κέντρου τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, ἥτοι κατὰ 0.50 μ. ἑλάττον τῶν ἐξωτερικῶν διαστάσεων (20.78×19.20 μ.).

2 Τοιαύτην ἀντίθεσιν μεταξὺ τῶν ἁξόνων τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ συναντῶμεν εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Δημητριάδος ἐπὶ τοῦ ὑψώματος 33 (ἰδὲ σ. 87,

ὑποσ. 2), ἐνθα ἐξωτερικῶς μὲν τονίζεται ὁ Β-Ν ἄξων, ἐσωτερικῶς δὲ ὁ Α-Δ ἄξων τῆς περιστύλου αὐλῆς μὲ κίονας 10×9 , STÄHLIN - MEYER - HEIDNER, ἔ.δ. σ. 108, σχέδ. εἰκ. 21. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ΑΔ 17, 1961/62 (Χρονικά). Σημείωσε καὶ τὴν ἀντιστοιχίαν τῶν μετακισίων (9×8) τοῦ ἀνακτόρου πρὸς τὸ οἰκοδόμημά μας.

τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἀπομονωμένον εἰς τὴν ὄρεινὴν ἐσχατιὰν τῆς ἑλληνικῆς χειρσονήσου. Ἡ ἀρχαιοτάτη ἡλικία, αἱ λατρευτικαὶ παραδόσεις, οἱ μῦθοι, αἱ πρωτόγονοι ἔξεις τοῦ ἱερατείου, τῶν Σελλῶν, περιγραφόμεναι ὑπὸ τοῦ ΟΜΗΡΟΥ ('Ιλ. Π 233 κ.εξ.), ἡ ἀρμονικὴ κυρίως κατασκευὴ τοῦ οἰκοδομήματος τῆς λατρείας καὶ ἡ διατήρησις τῆς παναρχαίας μαντικῆς δρυὸς καθίστων τὸ Ἱερὸν ἐν τῶν ἀξιολογωτέρων καὶ σεβασμιωτέρων θρησκευτικῶν κέντρων τῆς Ἑλλάδος, ὥστε δικαιολογημένως ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (Ι 17, 5) μνημονεύει ὀνομαστικῶς τοῦτο μόνον ἐκ τῶν Ἱερῶν τῆς Ἡπείρου ὡς ἄξιον θεάς: *Γῆς δὲ τῆς Θεσπρωτίδος ἔστι μὲν πον καὶ ἄλλα θεάς ἄξια ἱερόν τε Διὸς ἐν Δωδώνῃ καὶ ἱερὰ τοῦ θεοῦ φηγός.*

Ι. Η ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Εἰς παλαιότεραν ἐργασίαν του ὁ μέγας ἐρευνητὴς τῆς ἀρχαίας θρησκείας Μ. NILSSON χαρακτηρίζει τὴν Δωδώνην «νησίδα ἑλληνικὴν» ἐν μέσῳ βαρβάρων¹. Τελευταίως ὁμοῦ διαγράφει καὶ τὴν νησίδα ταύτην ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνογραφικοῦ χάριτος².

Ἡ παρούσα ὁμοῦ μελέτη μᾶς ὁδηγεῖ εἰς ἀντίθετον διαπίστωσιν, διότι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ ἡ λατρεία τοῦ Ἱεροῦ, εἰς ὅσιν τοῦλάχιστον χρονικὴν ἀναδρομὴν κατέστη δυνατὴ ἡ παρακολούθησις των, ἔχουν τὰ παράλληλά των εἰς πλεῖστα ἑλληνικὰ Ἱερὰ.

Ἡ μορφή τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν, πάντως δὲ ἀπὸ τῶν τελευταίων γεωμετρικῶν χρόνων, συγκειμένη ἐξ ἀπλοῦ περιβόλου-τεμένους, δὲν ἀφίσταται τῶν λοιπῶν Ἱερῶν. Παρατηρεῖται βεβαίως ἔνεκα τῆς συντηρητικότητος τοῦ πολιτισμοῦ ἐπίμονος διατήρησις παλαιῶν τύπων ἄλλὰ τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ μοναδικὴν ἐξαίρεσιν, διότι τοιαύτη ἦτο καὶ ἡ μορφή πολλῶν Ἱερῶν τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος³. Οὔτε ἄλλωστε ἡ συντηρητικότης τοῦ πολιτισμοῦ, ὀφειλομένη εἰς τὴν γεωγραφικὴν ἰδιομορφίαν τῆς Ἡπείρου, μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἐθνολογικῆς τῆς ὑφῆς. Ὁ τύπος τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τεμένους δὲν μετεβλήθη καὶ κατὰ τὴν ἑναρξιν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. καὶ μέχρι τῆς δύσεως τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Δὲν εἶναι διάφορος καὶ ἡ ἱστορία τῆς λατρείας τοῦ Ἱεροῦ, περὶ τῆς ὁποίας ἐν συντομίᾳ ἔγινε παρεμπιπτόντως λόγος.

Εἰς τὴν Δωδώνην διακρίνονται σαφῶς τρεῖς λατρευτικαὶ φάσεις, ἡ λατρεία τοῦ Διός, καλύπτουσα τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους καὶ μέχρι τῆς τελευταίας μυκηναϊκῆς περιόδου πιθανώτατα, καὶ αἱ ἀρχαιότεραι ταύτης λατρεῖαι τῆς Δρυὸς καὶ τῆς Γῆς.

Περὶ τῆς λατρείας τῆς Δρυὸς διετυπώσαμεν τὴν γνώμην ἀνωτέρω ὅτι αὕτη ἔφθασε πιθανώτατα ἐκ Βορρᾶ. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ἀναγκαίως καὶ τὸν βαρβαρικὸν χαρακτήρα τοῦ Ἱεροῦ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ ἀρχαιοτάτη μινωικῆς προελεύσεως δένδρολατρεία πολλῶν Ἱερῶν τῆς νοτίας Ἑλλάδος δὲν ἀποκλείει τὸν ἑλληνικὸν χαρακτήρα τούτων κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους. Ἀλλωστε ἡ ἐκ Βορρᾶ δρυολατρεία δυνατόν νὰ μετεφέρθη εἰς τὴν Δωδώνην ὑπὸ τῶν πρώτων Ἰνδογερμανικῶν ἑλληνικῶν

1 Studien, σ. 6 καὶ 34 κ.εξ.

2 G. Gr. Rel. I², σ. 427.

3 W. DINSMOOR, ἔ.δ. σ. 43, ἰδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 45

φύλων. Τοιαῦτα λείψανα παλαιᾶς λατρείας δρυὸς συναντῶμεν εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Λυκαίου Διὸς τῆς Ἀρκαδίας¹ καὶ πιθανῶς εἰς αὐτὴν τὴν Ὀλυμπίαν, τῶν ὁποίων ἐν τούτοις τὴν ἐλληνικότητα δὲν δυνάμεθα νὰ ἀμφισβητήσωμεν.

Ἐπιβιώσεις τῆς ἀρχαιοτάτης ταύτης λατρευτικῆς περιόδου εἶναι μερικὰ σύμβολα, διατηρηθέντα καθ' ὅλην τὴν ἱστορικὴν περίοδον, ὅπως ἡ δρυς, χρησιμεύσασα ὡς κατοικία τοῦ νέου θεοῦ, ὁ λάβρυς καὶ αἱ περιστεραί, ὁ ταῦρος καὶ ὁ κάπρος².

Ἀναμφισβήτητος εἶναι ἐπίσης ὁ χθόνιος χαρακτήρ τῆς λατρείας, συνήθης εἰς τὰ ἐλληνικὰ Ἱερά, ὅπου ἐλατρεύθη ἡ προϊστορικὴ Μεγάλῃ Θεᾷ. Ἰσως εἰς κανένα ἄλλο ἐλληνικὸν Ἱερὸν δὲν συναντῶμεν τόσας πολλὰς προϊστορικὰς ἐπιβιώσεις, ὅσας εἰς τὴν Δωδώνην.

Ἀκόμη καὶ τὸ ὄνομα τῆς Διώνης, τῆς συνεύνου τοῦ Διός, ὅπως καὶ ἡ ἐπικλήσις Νάιος, φέρουν τὴν σφραγίδα τῆς ἀρχαιοτάτης ἐλληνικότητος. Ἡ λατρεία τῆς Διώνης δὲν φαίνεται εἰσαχθεῖσα μεταγενεστέρως, ἀλλ' εἶναι ἡ διάδοχος τῆς προϊστορικῆς γυναικείας θεότητος, τῆς θεᾶς Γῆς-Φύσεως, διαμορφωθείσα κατὰ τοὺς τελευταίους μυκηναϊκοὺς χρόνους, συμφώνως πρὸς τὰς πατριαρχικὰς ἀντιλήψεις τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς κοινωνίας τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων, καὶ λαβοῦσα τὸ ἀντίστοιχον τοῦ κυριαρχοῦ Διὸς ὄνομα³. Δὲν εἶναι λογικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι αὕτη εἰσῆχθη βραδύτερον, ὅτε ὡς σύζυγος τοῦ Διὸς κυριαρχεῖ ἡ Ἥρα.

Ἡ ἐπικλήσις Νάιος καὶ Φηγωναῖος σχετίζεται, ὡς εἶδομεν, μὲ τὸ ρῆμα *ναίω*=κατοικῶ. Τὸ μνημονευθὲν χωρίον τοῦ ΗΣΙΟΔΟΥ, *ναῖον δ' ἐν πυθμένι φηγοῦ*, παρέχει τὸ ἐτυμολογικὸν αἷτιον καὶ ἀποτελεῖ ἐπομένως σοβαρὰν ἔνδειξιν περὶ τῆς ἀρχαιότητος τῶν ὀνομάτων τούτων.

Τὴν ἐλληνικότητα προσέτι τοῦ Ἱεροῦ ὑποδεικνύουν αἱ μυθολογικαὶ καὶ θρησκευτικαὶ παραδόσεις, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν Ἱδρυσιν καὶ τὴν ἱστορίαν τούτου. Μερικαὶ ὁμως ἐξ αὐτῶν εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστεραι, ἐκ λόγων πολιτικῆς σκοπιμότητος ἐπινοηθεῖσαι.

Εἰς τὴν τελευταίαν κατηγορίαν ἀνήκουν οἱ συνδεόμενοι μὲ τοὺς Μολοσσοὺς μῦθοι, τῶν ὁποίων ἡ κυριαρχία ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ ἀρχεται μὲ τὴν ἔναρξιν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. ἢ περὶ τὸ τέλος τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ. Εἰς χαλκὴν πλάκα τῶν χρόνων τῆς βασιλείας τοῦ Πύρρου (CARAPANOS, σ. 39, 196 κ.ἐξ., πίν. XXII), τὴν ὁποίαν ἀνέθεσαν εἰς τὸν Δία τῆς Δωδώνης ὁ Ἀγάθων ἐκ Ζακύνθου, υἱὸς τοῦ Ἐχεφύλου, καὶ τὸ γένος αὐτοῦ, ἀναγράφεται ὑπερηφάνως ὅτι οἱ ἀφιερωταὶ ὑπῆρξαν πρόξενοι τῶν Μολοσσῶν ἐπὶ τριάκοντα γενεάς (1000 ἔτη), τῆς πρώτης γενεᾶς ὑπολογιζομένης ἀπὸ τῆς Τρωάδος Κασσάνδρας, ἱεροπόλου τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ἀδελφῆς τοῦ Τρωὸς ἥρωος Ἐκτορος⁴. Κατ' ἄλλην

¹ ΠΑΥΣ. VIII 38, 4. M. NILSSON, G. Gr. Rel., I², σ. 117 καὶ 400.

² Εἰς ταῦτα προσθετέον καὶ τὸ Κέρας τῆς Ἀμαλθείας ἐπὶ νομισμάτων τῶν Μολοσσῶν τῶν ἀπὸ τοῦ 350 κ.ἐξ. χρόνων, P. FRANKÉ, Die antiken Münzen von Epirus, σ. 95-96, σ. 101-102, κατηγορία IV, 1-3.

³ Πρὸβλ. ΕΥΡΙΠ. Ἀρχέλαος (ἐκδ. E. Siegmann, ἀπόσπ. α Col. II, στ. 47-48): τῆς δ' ὁμωνύμου Διὸς πρό-

πολος Διώνης εἶπε Τημένω τάδε. Ἀντιθέτως ὁ M. NILSSON, G. Gr. Rel. I², σ. 427, ὑποσ. 4, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Διώνη εἰσῆχθη μεταγενεστέρως εἰς τὴν μυθολογίαν καὶ τὴν λατρείαν (ιδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 127 κ.ἐξ.).

⁴ CARAPANOS, Dodone, σ. 39 καὶ 196 κ.ἐξ. (EGGER), πίν. XXII. Ἡ ἄποψις τοῦ CHRIST (Rheinisches Museum für Philologie 33, 1878, σ. 612), ὅτι ἡ γενεὰ τοῦ Ἀγάθωνος προῆλθεν ἐκ τῆς σχέσεως τοῦ Ἀπόλλωνος

μαρτυρίαν (ιδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 125-6) ὁ Τρωὺς ἦρως Αἰνείας κατὰ τὸ περιπετειῶδες ταξίδιον του φθάνει μετὰ τῶν συντρόφων του εἰς Δωδώνην, προερχόμενος ἐξ Ἀμβρακίας, διὰ νὰ πληροφορηθῇ παρὰ τοῦ θεοῦ περὶ τῆς ἀποικίας, τὴν ὁποίαν μέλλει νὰ ἰδρύσῃ (ΔΙΟΝ. ΑΛΙΚ. I 51). Ἐκεῖ συναντᾷ τὸν Ἑλενον καὶ τοὺς λοιποὺς Τρωῶς συντρόφους του. Τοῦ γεγονότος τούτου μαρτύρια ἐδεικνύοντο ἐν Δωδώνῃ κρατῆρες χαλκοὶ ἐπιγραφαῖς πάνυ ἀρχαίαις, δηλοῦντες τοὺς ἀναθέντας ¹.

Ἀμφότεραι αἱ περιέργοι παραδόσεις ἔχουν κοινὴν προέλευσιν, τὸ μυθολογικὸν γενεαλογικὸν δένδρον τῆς βασιλικῆς δυναστείας τῶν Μολοσσῶν. Κατὰ τὰς συχνὰς ἀρχαίας μαρτυρίας, ὁ Νεοπτόλεμος, ὁ μόνος υἱὸς τοῦ Ἀχιλλέως, ἐπιστρέφων ἐκ Τροίας, ἐγκατεστάθη ἐν Ἡπείρῳ, φέρων μεθ' ἑαυτοῦ ὡς λάφυρον πολέμου τὴν Ἀνδρομάχην, τὴν χήραν τοῦ Ἑκτορος. Ἐκ τῆς σχέσεως ταύτης ἐγεννήθη ὁ Μολοσσός (ΕΥΡΠ. Ἀνδρομάχη, 1243 κ.ἐξ.), ἐκ τοῦ ὁποίου κατήγετο ἡ ἔνδοξος δυναστεία τῶν Μολοσσῶν. Τοῦ Νεοπτολέμου ἀγρίως δολοφονηθέντος ἐν Δελφοῖς, τὴν χήραν Ἀνδρομάχην ἔλαβεν ὡς σύζυγον ὁ Ἑλενος, ἀδελφὸς τοῦ Ἑκτορος καὶ τῆς Κασσάνδρας. Ἡ πολιτικὴ σκοπιμότης ἀμφοτέρων τῶν μυθολογικῶν παραδόσεων εἶναι εὐκρινής. Οἱ Μολοσσοί, γενόμενοι κύριοι τοῦ Ἱεροῦ (περὶ τὸ 400 π.Χ.), ἐπενόησαν τοὺς μύθους, ἵνα διὰ τῶν «ἡρωικῶν» τούτων τίτλων κατοχυρώσουν τὴν κυριαρχίαν των ἐπ' αὐτοῦ. Οἱ μῦθοι οὗτοι λοιπὸν δὲν εἶναι ἀρχαιότεροι τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., ἤτοι τοῦ χρόνου τῆς καταλήψεως τῆς Δωδώνης ὑπὸ τῶν Μολοσσῶν. Μάλιστα ἡ περὶ τοῦ Αἰνείου παράδοσις, ὡς συνδεομένη μετὰ τῆς Ἀμβρακίας, τὸ πρῶτον ὑπαχθείσης ὑπὸ τοὺς Μολοσσούς κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πύρρου (295 π.Χ.), εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐπινόησις τοῦ Ἡπειρώτου Προξένου (3^{ου} π.Χ. αἰ.), ἱστορικοῦ τῆς αὐλῆς τῶν χρόνων τοῦ Πύρρου, πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως καὶ ἡ Ἀμβρακία ἀποκτήσῃ τοὺς μολοσσικοὺς μυθολογικοὺς τίτλους καὶ συνδεθῇ μετὰ τῆς Δωδώνης δι' ἀρχαιοφανῶν ἡρωικῶν παραδόσεων ².

Ἀρχαιότερον ὅμως τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. εἶναι ἀσφαλῶς τὸ προ-μολοσσικὸν μυθολογικὸν στρῶμα, τὸ συνδεόμενον μὲ τὰς θρησκευτικὰς παραδόσεις τῶν Θεσπρωτῶν καὶ μετὰ τὴν ἰδρύσιν τοῦ Ἱεροῦ, ἀνερχόμενον δὲ εἰς τὴν 2^{αν} π.Χ. χιλιετηρίδα.

Εἶδομεν ἀνωτέρω (σ. 95-96) ὅτι ἡ παράδοσις τοῦ ΗΡΟΔΟΤΟΥ (II 52 κ.ἐξ.) περὶ

μὲ τὴν Κασσάνδραν, ὁρθῶς ἀποκρούεται ὑπὸ τῆς J. DAVREUX, La légende de la prophétesse Cassandre d'après les textes et les monuments (Bibl. de la Faculté de Philos. et Lettres de l'Univ. de Liège 94, 1942), σ. 86, ἡ ὁποία ὑποστηρίζει τὴν ἄποψιν (σ. 86-87), ὅτι πρόγονος τοῦ Ἀγάθωνος θὰ ὑπῆρξε καρπὸς τοῦ ἀνοσίου βιασμοῦ τῆς Τρωάδος ἱερείας ὑπὸ τοῦ Αἴαντος τοῦ Λοκροῦ. Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Αἴαντος δηλαδὴ ἀπέτιον ποινὴν διὰ τὸ διαπραχθὲν ἀνοσιούργημα ἀποστέλλοντες ἐπὶ 1000 ἔτη εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ Ἰλίου δύο παρθένους (ΛΥΚΟΦ. Ἀλεξ. 1141-1173). Ἐπὶ τῇ συμπληρώσει χιλιετηρίδος τὸ ἀνάθημα τοῦ Ἀγάθωνος εἰς τὴν Δωδώνην σημαίνει τὴν λύσιν τῆς ποινῆς. Ἀλλ' οὕτε ἡ ἐξηγήσις αὕτη εἶναι δυνατόν ἐπίσης νὰ γίνῃ δεκτὴ. (Σχετικῶς πλεονα εἰς τὴν μελέτην μου περὶ τῶν γενεαλογικῶν μύθων τῶν Μολοσσῶν.)

1 Εἶναι πιθανωτάτη ἡ ὑπόθεσις, ὅτι οἱ χαλκοὶ κρα-

τῆρες τοῦ Αἰνείου εἶναι ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τῶν ὑστέρων γεωμετρικῶν χρόνων, ἰστάμενοι ἐπὶ τῶν χαλκῶν τριπόδων, περιεστοίχιζον τὴν ἱερὰν φηγὸν (εἰκ. 91-92), ἀντικατασταθέντες κατὰ τὸ γ' τέταρτον τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος διὰ τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου. Διαφυλαχθέντες λόγῳ τῆς ἱερότητος τῶν σκευῶν ἐντὸς τοῦ ναῖσκου ἢ ἀλλαχοῦ, συνεδέθησαν ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Πύρρου, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνάγεται, ὡς πιστεύω, ὁ περὶ Αἰνείου καὶ Δωδώνης μῦθος, μὲ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Τρωῶς ἦρως ἔνεκα τῆς ἀρχαιοπρεπείας των. Ἡ ξενότροπος διακόσμησις τῶν τριπόδων (ιδὲ σ. 126, ὑποσ. 1) καὶ αἱ ἐπὶ τῶν χειλέων τῶν κρατῆρων (λεβήτων) ἰστάμεναι περιέργοι μορφαὶ τῆς γεωμετρικῆς καὶ τῆς ἀνατολιζούσης περιόδου καθίσταν τὴν μυθικὴν παράδοσιν πιστευτήν.

2 Πλεονα εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν ἀνωτέρω μελέτην μου, Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν.

τῆς ιδρύσεως τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης ὑπὸ περιστερᾶς ἐξ Αἰγύπτου ἀποτελεῖ παραποίησιν τῆς πλέον ἀξιοπίστου ἐγγωρίου παραδόσεως περὶ τριῶν περιστερῶν, ἀπεικονιζομένων ἐπὶ τῆς γῆς (εἰκ. 79) ἐκατέρωθεν τοῦ κορμοῦ καὶ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς φηγοῦ εἰς τὸ γνωστὸν χαλκοῦν νόμισμα τοῦ τέλους τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος.

Ταύτην τὴν φηγόν, ἀρχικῶς θεότητα, ἐπεχείρησε νὰ κόψῃ διὰ πελέκεως δρυτόμος τις, ὁ Μανδύλας, ὀργισθεὶς κατὰ τοῦ δένδρου, ἀποκαλύψαντος τὴν ὑπ' αὐτοῦ κλοπὴν βοσκημάτων γείτονος βουκόλου¹. Τότε ἡ πέλεια, ἀνακύψασα ἐκ τοῦ δένδρου, παρήγγειλεν εἰς αὐτὸν νὰ μὴ ἐπιχειρήσῃ τὸ ἀνοσιούργημα τοῦτο. Ἡ παράδοσις φαίνεται νὰ εἶναι παραλλαγή ἀρχαιοτέρου μύθου, συνδέοντος τὸν δρυτόμον Ἑλλὸν (ἐπώνυμον τῶν Σελλῶν) μετὰ τῆς δρυός, τῆς περιστερᾶς καὶ τοῦ πελέκεως². Ὁ πέλεκυς (λάβρυς) εἶναι τὸ ὄργανον, διὰ τοῦ ὁποίου θύεται εἰς τὴν Μεγάλῃν Θεάν τῆς Κρητομυκηναϊκῆς λατρείας ὁ ἱερὸς ταῦρος, τοῦ ὁποίου ἐπίσης ἱκανὰ στοιχεῖα ἀνευρίσκομεν εἰς τὴν λατρείαν τῆς Ἡλείου, περιστερὰ δὲ ἡ ἐπιφάνεια τῆς Θεᾶς, αὐτὴ ἡ Θεά. Ὡστε ἀρχικὸς πυρὴν τοῦ μύθου εἶναι ἡ ἀντίθεσις τοῦ Ἑλλοῦ, ἐπώνυμου τοῦ φύλου τῶν Σελλῶν, πρὸς τὴν λατρείαν τῆς Δρυός, ἐπιχειροῦντος νὰ κόψῃ ταύτην. Ἡ ἐπιφάνεια ὁμως τῆς Θεᾶς Γῆς (περιστερᾶς) ἀποτρέπει αὐτὸν ἀπὸ τοῦ ἐγχειρήματος καὶ σφῆζει τὸ θεῖον δένδρον. Πάντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἀνευρίσκονται εἰς τὴν λατρείαν τῆς Δωδώνης. Ἰκανὸς ἀριθμὸς λιθίνων προϊστορικῶν πελέκεων καὶ χαλκῶν λάβρεων³, ὁμοιωμάτων περιστερῶν καὶ ἀπεικονίσεις τοῦ ἱεροῦ ταύρου ἐντὸς στεφάνου δρυὸς ἐπὶ Ἡπειρωτικῶν νομισμάτων, μαρτυροῦν περὶ τῆς σχέσεως τῆς Γῆς πρὸς τὴν λατρείαν ἐν Δωδώνῃ.

Σύντομος ἀναδρομὴ εἰς τὴν παλαιότεραν λατρείαν τῆς Ὀλυμπίας καθιστᾷ φανερά τὰ κοινὰ σημεῖα τῶν δύο παναρχαίων Ἱερῶν εἰς τὰ δύο πέρατα τῆς δυτικῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου⁴.

Ἡ στενὴ ὁμοιότης τῆς τοπικῆς μονοχρώμου κεραμικῆς τῶν μεσοελλαδικῶν χρόνων καὶ τῆς ἀμαυροχρώμου γραπτῆς τύπου Μπουμπούστι τῶν ὑστεροελλαδικῶν χρόνων μαρτυρεῖ περὶ τῆς συγγενείας τῶν φύλων, τὰ ὁποῖα ἐγκατεστάθησαν κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ⁵.

Καὶ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν ἐπίσης εἶχε προηγηθῇ τῆς λατρείας τοῦ Διὸς ἡ χθονία λατρεία τῆς Γῆς (ΠΑΥΣ. V 14, 10) ἐπὶ τῶν νοτιοδυτικῶν ὑπωρειῶν τοῦ Κρονίου⁶,

1 Πρόξενος εἰς ΣΧΟΛ. Ὀδυσσ. ξ 327.

2 B. SCHWEITZER, Herakles, 1922, σ. 48 κ.εξ. A. LESKY, Wiener Studien, 46 47, 1927-29, σ. 48 κ.εξ. Ἰδὲ καὶ σ. 22, ὑποσ. 1.

3 Τοιοῦτοι χαλκοὶ διπλοὶ πελέκεις εὑρέθησαν εἰς τὴν Δωδώνην (ΠΑΕ 1952, σ. 290, εἰκ. 12-12α. Τὸ Ἔργον 1959, σ. 76, εἰκ. 81 τῆς ΥΕ III περιόδου πιθανῶς· πρβλ. W. HEURTELEY, Preh. Maced., σ. 231, εἰκ. 104bb). Σχετικῶς καὶ ἀνωτέρω σ. 22, ὑποσ. 1.

4 Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκτυπώσεως τῆς παρούσης ἐργασίας ἔλαβον γνῶσιν τῆς μελέτης τοῦ H. V. HERMANN, Zur ältesten Geschichte von Olympia, AM 77 1962, σ. 3-34, ἡ ὁποία συνοψίζει τὰ συμπεράσματα τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν περὶ τῆς ἀρχαιότητος λατρείας τῆς Ὀλυμπίας. Κατωτέρω παραπέμπομεν κυρίως εἰς τὴν ἐργασίαν αὐτήν, ἔνθα καὶ πλήρης

βιβλιογραφία.

5 FR. WEGGE, AM 36, 1911, σ. 164 κ.εξ. καὶ 175-176, εἰκ. 20 b, c (Ὀλυμπία). Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1951, σ. 178-183, 1952, σ. 369-374 (Καστρίτσας).

6 HERMANN, ἔ.δ. σ. 10-12. Προϊστορικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ λατρεία τῆς Εἰλειθυίας μετὰ τὸν παῖδα Σωσίπολιν (ΠΑΥΣ. VI 20, 4 κ.εξ.), τῆς ὁποίας τὸ Ἱερὸν ταυτίζει ὁ HERMANN (ἔ.δ. σ. 7-10, εἰκ. 1) μετὰ τὰ ἐρείπια τοῦ ἀρχαίου ναύσταυρου, δυτικῶς τοῦ θησαυροῦ τῶν Σικωνίων, καὶ μετὰ τὸν πρὸς Νότον βωμόν. Ἀβέβαιος ὁμως εἶναι ὁ χρόνος τῆς ἐμφανίσεως τῆς λατρείας τῆς Ἥρας, ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἐπικρατεστέραν ἀποψιν ἐφθάσεν εἰς τὴν Ἀλτιν μετὰ τὰ δωρικὰ φύλα, συγχρόνως μετὰ τὸν Δία, διότι κατὰ τὸν ΠΑΥΣΑΝΙΑΝ (V 16, 1) τὸ Ἱεραῖον ἔκτισεν ὁ Ὀξύλοχος ὁκτώ ἔτη μετὰ τὴν κατάληψιν ὑπ' αὐτοῦ τῆς βασιλείας.

ἀναγομένη εἰς τοὺς μεσοελλαδικούς χρόνους ἢ καὶ ἐνωρίτερον, συμφώνως πρὸς τὰ τελευταῖα εὐρήματα ὑπὸ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ σταδίου ¹.

Καὶ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν προσέτι δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν παλαιότητα δεινολατρείαν, συνδεομένην μὲ τὴν ἀγριελαίαν τοῦ Ἡρακλέους, ἢ ὁποία εὐρίσκετο βορείως τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς, πλησίον τοῦ Πελοπίου (ΠΑΥΣ. V 14, 3) ², ἢ ἀκόμη καὶ μὲ τὴν δ ρ ὕ ν, συμφώνως πρὸς μερικὰς ἐνδείξεις, τὰς ὁποίας εἶναι δυνατόν νὰ συναγάγωμεν ἐκ τῶν εἰδήσεων τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ ³.

Τῆς λατρείας ταύτης ἀνάμνησις διτηρήθη πιθανώτατα εἰς τὸν μῦθον περὶ τοῦ φόνου τοῦ Οἰνομάου, ἐκπροσωποῦντος τὴν παλαιότεραν λατρείαν, ὑπὸ τοῦ Πέλοπος, ἐπωνύμου τῆς χώρας, συμβολίζοντος τὴν ἐπικρατήσαντα νέαν λατρείαν κατὰ τοὺς μυκηναϊκούς χρόνους ⁴. Ἀντίστοιχος εἶναι ὁ μῦθος τοῦ Ἑλλοῦ, ἐπιχειρήσαντος νὰ κόψῃ διὰ τοῦ πελέκεως τὴν ἱερὰν φηγὸν τῆς Δωδώνης, εἰς τὸν ὁποῖον διεκρίναμεν τὸν ἀνταγωνισμόν τῆς νέας θεότητος κατὰ τῆς παλαιότερας δεινολατρείας. Εἰς τὸ νοτιοδυτικὸν ἔξαρμα τοῦ Κρονίου ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (V 14, 10) ἀναφέρει Ἱερόν τῆς Γῆς, τὸ Γαῖον, μὲ βωμόν ἐκ τέφρας καὶ χάσμα γῆς (τὸ στόμιον) ⁵, ὡς καὶ τὴν ὑπαρξιν ἐκεῖ ἀρχαιοτάτου μαντείου τῆς Γῆς, τὸ ὁποῖον ἔχαιρε μεγάλου σεβασμοῦ καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ΠΙΝΔΑΡΟΥ ⁶. Οἱ χρησμοὶ ἐνταῦθα ἐδίδοντο εἴτε δι' ἐμπυρομαντείας εἴτε διὰ φθόγγων καὶ ἤχων ⁷, ὡς περίπου ἐν Δωδώνῃ διὰ τοῦ θροῖσματος τῶν φύλλων τῆς φηγοῦ, τῆς πτήσεως καὶ τῶν κρωγμῶν τῶν περιστερῶν. Ἀμφότερα τὰ Ἱερά ὤφειλον τὴν παλαιότεραν φήμην των εἰς τὴν λειτουργίαν μαντείου.

Ἡ παρουσία εἰς τὴν Ἄλτιν πολυαριθμῶν χαλκῶν τριπόδων ἀπὸ τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων καὶ ἐξῆς ὑποβάλλει τὸ ἐρώτημα, τὸ ὁποῖον πρῶτος ἔθεσεν ὁ FURTWÄNGLER (ἀνωτ. σ. 126), ἐὰν οὗτοι συνδέονται ὄντως μὲ τὴν λειτουργίαν τοῦ μαντείου, ἄποψις τὴν ὁποίαν ἐνισχύουν οἱ μαντικοὶ τρίποδες τῆς Δωδώνης ⁸.

1 Πρβλ. ὄστρακα φιαλῶν τῆς ΠΕ περιόδου, BCH 84, 1960, σ. 714. HERMANN, ἔ. ἀ. σ. 25 καὶ 34. E. KUNZE, AA 1961/62 (Χρονικά), σ. 109, πίν. 122.

2 HERMANN, ἔ. ἀ. σ. 17 καὶ ὑποσ. 64. U. JANTZEN, Olympia in der Antike, Ausstellung Essen 1960, σ. 16.

3 Μὲ τὴν δεινολατρείαν πρέπει ἴσως νὰ συνδέσωμεν τοὺς ἐκ δρυὸς κίονας τοῦ Ἡραίου τῆς Ἀλτεως, εἰς τῶν ὁποίων διτηρεῖτο εἰς τὸν ὀπισθόδομον μέχρι τῶν χρόνων τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ (V 16, 1). Ὁ Οἰνόμαος ἐπίσης δυνατόν νὰ σημαίνει τὴν δεινολατρείαν, συμφώνως πρὸς παράλληλον μῦθον περὶ τοῦ ἀγῶνος τοῦ Κλίτου καὶ τοῦ Δ ρ ὕ α ν τ ο ς διὰ τὴν Θρᾶσαν Παλλήνην, ἀπολήξαντος εἰς τὸν φόνον τοῦ Δρύαντος ὑπὸ τοῦ Κλίτου καὶ τῆς Παλλήνης (A. B. COOK, Class. Rev. 1903, σ. 270-271). Εἰς τὸ κέντρον τῆς Ἀλτεως εἶδεν ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (V 20, 6) ξύλινον κίονα, προστατευόμενον διὰ στέγης ἐπὶ κιδῶν, λείψανον ἐκ τοῦ ὑπὸ τοῦ Διὸς κεραινωθέντος οἴκου τοῦ Οἰνομάου, πιθανῶς δρυῖνον, ἔνεκα τῆς διατηρήσεώς του μέχρι τοῦ 2ου μ. Χ. αἰ. (Πρβλ. καὶ τὸ ναόσχημον μνημα, πιθανῶς τοῦ Ὁξύλου, εἰς τὴν ἀγορὰν τῶν Ἡλείων, ἐνθα κτίσμα ἀνευ τοί-

χων, τοῦ ὁποίου ἡ ὀροφή ἐφέρετο ἐπὶ δρυῖνων κιδῶν. ΠΑΥΣ. VI 24, 9.) Περὶ τῆς σχέσεως τοῦ κίονος τούτου μὲ τὴν κεινολατρείαν ἰδὲ σχετικὴν βιβλιογραφίαν εἰς HERMANN, ἔ. ἀ. σ. 23, ὑποσ. 88.

4 Εἰς τὸ γεγονός ἐπίσης, ὅτι ὁ τάφος τοῦ Οἰνομάου ἔκειτο ἐκτὸς τῆς Ἀλτεως, πέραν τοῦ Κλαδέου (ΠΑΥΣ. VI 24, 9), ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ Πελόπιον εἰς τὸ κέντρον τοῦ Ἱεροῦ, ὑποκρύπτεται ἀντίθεσις τῆς λατρείας τοῦ Πέλοπος ἔναντι τῆς παλαιότερας (πρβλ. τοὺς τάφους τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ τοῦ Αἰγίσθου ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ περιβόλου τῶν Μυκηνῶν).

5 Τοιοῦτο χάσμα, τὸ μέγαρον, σχετιζόμενον μὲ τὴν λατρείαν τῆς Γῆς, διεπιστώθη ἐπίσης εἰς τὴν Δωδώνην, ὡς καὶ προϊστορικὴ ἐστία μὲ τέφραν, ΒΔ. τοῦ ναῖσκου.

6 Περὶ τοῦ ὕμνου εἰς Δωδώνην τοῦ Πινδάρου, ἰδὲ ἀνωτ. σ. 169, ὑποσ. 1.

7 Φωνὰν ἀκούειν ψευδέων ἄγνωστον (ΠΙΝΔ. Ὀλ. VI 122 κ. ἐξ.).

8 Πρβλ. καὶ HERMANN, ἔ. ἀ. σ. 11 καὶ ὑποσ. 46. Ἀντιθέτως ὁ FR. WILLEMSSEN, JdI 70, 1955, σ. 85 κ. ἐξ., ἀποκρούει τὴν σχέσιν τοῦ δελφικοῦ τρίποδος πρὸς τὰς μαντείας.

Εἰς ταῦτα δυνάμεθα τέλος νὰ προσθέσωμεν καὶ τὰς ἀπὸ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων λοιπὰς ἀντιστοιχίας, ὀφειλομένας πιθανῶς εἰς ἀποίκους Ἑλλείους (ἀνωτ. σ. 126).

*
* *

Τὸ Ἱερὸν διетήρησε τὴν ἀρχέγονον μορφὴν τῆς ὑπαίθρου λατρείας ὅχι μόνον μέχρι τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., ὅτε τοῦτο περιεβάλλετο ὑπὸ τριπόδων, ἀλλὰ καὶ βραδύτερον, ὅτε ὁ χώρος τῆς λατρείας περιεκλείσθη ἐντὸς στοῶν περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3^{ου} αἰῶνος. Ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἐν Δωδώνῃ καὶ ἀλλαχοῦ προκύπτει ὅτι ἡ χειροποίητος κεραμεικὴ τῆς 3^{ης} - 2^{ας} π.Χ. χιλιετηρίδος διетηρήθη μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος. Ἡ συντηρητικότης αὕτη τῶν Ἑπειρωτικῶν φύλων ἐξηγεῖ διατὶ πολλοὶ κλασσικοὶ Ἕλληνες (ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ II 80,5-6) ἐθεώρουν τοὺς Ἑπειρώτας βαρβάρους καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς κλασσικῆς ὥριμότητος τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ (Παρθενῶν, τραγωδία, φιλοσοφία). Βεβαίως ἐνταῦθα ἡ λέξις *βάρβαρος* δὲν ἔχει ἐθνολογικὴν ἔννοιαν, ἀλλ' εἶναι δηλωτικὴ τοῦ τρόπου βίου καὶ πολιτισμοῦ¹. Τὴν βαθμίδα τοῦ πολιτισμοῦ τῶν πρωτογόνων τούτων Ἑλλήνων μαρτυρεῖ ἐπίσης καὶ ἡ ἀπουσία ἐκ τοῦ Ἱεροῦ παντὸς λειψάνου μονίμου οἰκοδομῆς, ἀρχαιότερου τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. Οὐδὲν τεμάχιον κεράμου στέγης εὑρέθη ἀρχαιότερον τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ.², διότι μέχρι τότε οἱ κάτοικοι τῆς Δωδώνης κατῴκουν εἰς καλύβας, κατεσκευασμένας ἐξ εὐφθάρτων ὕλικῶν. Τοιαύτης καλύβης ἐλλειψοειδοῦς σχήματος, οὐχὶ ἀρχαιότερας τοῦ πρώτου ναοῦ, λείψανα εὑρέθησαν ἐντὸς τοῦ οἰκοδομήματος Ε¹ (πίν. 2 κ-κ5). Εἰς τοιαύτας καλύβας διαιτῶμενοι οἱ ἱερεῖς τοῦ μαντείου ἔζων πράγματι πρωτογόνως. Τοῦτο ἴσως ἐξηγεῖ τὸν ὁμηρικὸν χαρακτηρισμὸν τῶν ἱερέων τούτων (Ἰλ. II 233 κ.ἐξ.), *ἀμφὶ δὲ Σελλοὶ σοὶ ναίονσ' ὑποφῆται ἀνιπτόποδες χαμαιεῦναι*.

Συνήθως ἡ ἀνιπτοποδία θεωρεῖται ἀσκητικὴ προᾶξις βαρβαρικῆ, ἄγνωστος εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν λατρείαν. Ὁ συλλογισμὸς περιέχει λῆψιν ζητουμένου. Γνωρίζομεν μερικῶς μόνον τὴν ἱεροτελεστίαν τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν χρόνων, ὅχι ὅμως καὶ τὴν ἀρχαιότεραν καὶ τὴν προῖστορικὴν. Εἰς τὴν Δωδώνην διεπιστώσαμεν τὴν ὑπαρξιν πολλῶν ἀρχαιοτάτων ἐπιβιώσεων, ὡς τοιαύτην δὲ δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν καὶ τὴν ἀνιπτοποδίαν τῶν ὑποφητῶν τοῦ θεοῦ. Ἀλλωστε ἀνάλογοι θρησκευτικαὶ συνήθειαι ἀσκητικῆς ἔξεως δὲν εἶναι ἄγνωστοι εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Τὴν ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου καὶ τὸν λόγον τῆς διατηρήσεώς του ἀνεπτύξαμεν ἀνωτέρω³.

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν βάσις εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν περὶ βαρβαρικῆς Δωδώνης. Ὁ μελετῶν τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῆς λατρείας σχηματίζει τὴν πεποιθήσιν ὅτι συναναστρέφεται πανάρχαιον θρησκευτικὸν χώρον, ὅπως καὶ εἰς τὰ λοιπὰ ἀρχαιότατα ἑλληνικὰ Ἱερά, καὶ ὅτι συνδιαλέγεται μὲ τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν, χωρὶς τὴν παραμικρὰν ὑποψίαν περὶ βαρβαρικῆς καταβολῆς ἢ ἐπιμειξίας του.

Ἀλλ' ἐὰν τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης ὑπῆρξεν ἀνέκαθεν ἑλληνικόν, δυσκόλως δύναται

1 Ὁ Πρόδικος (ΠΛΑΤ. Πρωταγόρας, 341c) χαρακτηρίζει ἐπίσης τὴν λεσβιακὴν διάλεκτον *βάρβαρον*, ὁμῶς περὶ τοῦ Λεσβίου Πυττακοῦ, *ἄτε λέσβιος ὢν καὶ*

ἐν φωνῇ βαρβάρῳ τετραμμένος.

2 Ἰδὲ ἀνωτ. σ. 114, ὑποσ. 1.

3 Ἀνωτ. σ. 29, ὑποσ. 4.

νὰ εὐσταθήσῃ καὶ ὁ χαρακτηρισμός του ὡς ἐλληνικῆς νησιδος ἐν μέσῳ βαρβάρων. Διότι δύο ὑποθέσεις εἶναι δυναταί: ἢ ἐσεβάσθησαν οἱ βάρβαροι τὴν ἱερότητα τοῦ χώρου ἢ ὄχι. Εἰς τὴν τελευταίαν ὁμως περίπτωσιν γεννᾶται ἡ εὐλογος ἀπορία: ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιζήσῃ ἐλληνικὸν Ἱερὸν μεταξὺ βαρβάρων ἐπὶ δύο τοῦλάχιστον χιλιετηρίδας καὶ νὰ ἀνέχωνται οἱ τελευταῖοι οὗτοι τὴν διὰ μέσου τῆς χώρας των συχνὴν ἐπικοινωνίαν τῶν Ἑλλήνων μὲ τὸ ἀλλόφυλον πρὸς αὐτοὺς Ἱερόν; Τὰ ποικίλα χαλκᾶ εὐρήματα ἀπὸ τοῦ 8^{ου} π.Χ. αἰ. τοῦλάχιστον μαρτυροῦν περὶ τῆς συνεχοῦς ἐπικοινωνίας τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος. Ἄν πάλιν οἱ βάρβαροι ἐσεβάσθησαν τοῦτο, τότε ποῦ εἶναι τὰ ἀπτά δείγματα τοῦ σεβασμοῦ των τούτου; Διότι τὰ πλεῖστα τῶν εὐρημάτων εἶναι ἐλληνικά, τὰ δὲ βορείου προελεύσεως ἀφιερῶματα, ὀφειλόμενα εἴτε εἰς βαρβάρους προσκυνητὰς εἴτε εἰς βορείους Ἑλλήνας, εἶναι ἐλάχιστα. Ἡ εἰκὼν τῶν εὐρημάτων δὲν εἶναι διάφορος τῶν ἀφιερωμάτων τῶν λοιπῶν ἐλληνικῶν Ἱερῶν, ὅπου ἐπίσης εὐρίσκωμεν βορείου τύπου εὐρήματα.

Δὲν δυνάμεθα λοιπὸν νὰ συμφωνήσωμεν οὔτε πρὸς τὴν ἄποψιν περὶ βαρβαρικῆς Δωδώνης οὔτε πρὸς τὴν ἄποψιν περὶ νησιδος ἐλληνικῆς. Τὰ πέριξ τῆς Δωδώνης Ἡπειρωτικὰ φῦλα, οἱ Θεσπρωτοί, ὑπῆρξαν οἱ προϊστορικοὶ Ἕλληνες κάτοικοι τῆς Ἡπείρου, περιορισθέντες ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς μεγάλης εἰσβολῆς (1200 π.Χ. περίπου) ἀπὸ τῆς Δωδώνης μέχρι τοῦ Ἰονίου¹. Κλάδος τοῦ μεγάλου τούτου φύλου οἱ Θεσσαλοί, κατέχοντες τὰ ἀνατολικά διαμερίσματα τῆς Ἡπείρου, ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἄλλα μικρότερα Ἡπειρωτικὰ φῦλα², κατέφυγον ἐξ αἰτίας τῆς εἰσβολῆς εἰς τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀποκληθεῖσαν Θεσσαλίαν (ΗΡΟΔ. VII 176). Ἡ μορφὴ λοιπὸν τοῦ Ἱεροῦ, ἡ ἱστορία τῆς λατρείας, τὰ ἱερὰ σύμβολα τοῦ Διὸς καὶ τῆς Διώνης, αἱ προϊστορικαὶ ἐπιβιώσεις, ὁ χαρακτήρ τῆς λατρείας, τὰ ὀνόματα Νάιος, φηγός, Διώνη, οἱ μῦθοι μαρτυροῦν περὶ τῆς ἀναμφισβήτητου ἀρχαιοτάτης ἐλληνικότητος τοῦ Ἱεροῦ³.

1 Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 130, 141, 144-45.

2 Αὐτ. σ. 114 κ.ἐξ.

3 Τὴν περὶ τῆς ἐθνικότητος τῶν ἀρχαίων Ἡπειρωτῶν σχετικὴν βιβλιογραφίαν καὶ προσθέτους παρατηρήσεις ἰδὲ παρὰ Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *La migration*, σ. 260 κ.ἐξ. Πρβλ. καὶ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΝ, ΑΕ 1956, σ. 146 κ.ἐξ.

Ἱδίᾳ ἰδὲ τὴν πρόσφατον μελέτην τοῦ Ε. ΛΕΡΟΡΕ, *Ricerche*, σ. 66-108. Τὴν ἐλληνικότητα τῶν θρησκευτικῶν καὶ μυθολογικῶν παραστάσεων τῶν Ἡπειρωτῶν διαπιστώνει ἐπίσης ὁ Ρ. ΦΡΑΝΚΕ, *Die antiken Münzen*, σ. 94-97, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συμβόλων ἐπὶ τῶν Ἡπειρωτικῶν νομισμάτων.

Κ'. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΤΕΡΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Α. ΚΕΡΑΜΟΙ ΣΤΕΓΗΣ*

1. **Πίναξ 10α.** Ἀνθεμωτὸν μέτωπον ἡγεμόνος καλυπτῆρος με ἀποκεκρουμένα τὴν κορυφὴν τοῦ μεσαίου φύλλου τοῦ ἀνθεμίου καὶ τὸ κάτω ἀριστερὸν τῆς βάσεως. Σφρζόμενον ὕψος 0.185 μ.

Πηλὸς κεραμόχρους, καλῶς ὠπτημένος, με ἐπίστρωσιν καθαρωτέρου ὕδαροῦς πηλοῦ, χρώματος ὠχροκιτρίνου. Ἰχνη ἐπαλείψεως δι' ὠχρολεύκου βαφῆς τοῦ ἀναγλύφου. Βάθος καστανομέλαν, ἴχνη ἐρυθροῦ χρώματος ἐπὶ τοῦ μυκητοσχήμου πυρήνος, τοῦ κάλυκος καὶ τοῦ μεσαίου φύλλου τοῦ ἀνθεμίου. Τὸ μέτωπον τοῦ καλυπτῆρος παρακολουθεῖ τὸ περίγραμμα τοῦ ἀνθεμίου.

Ἀνὰ πέντε εὐκαμπτα καὶ εὐχυμα φύλλα ἐν ἀναγλύφῳ ἐκατέρωθεν τοῦ εὐθυτενοῦς κορυφαίου φύλλου τοῦ ἀνθεμίου καὶ ὑπεράνω τοῦ μύκητος, με ζωηρότεραν πρὸς τὰ κάτω δεξιὰ κλίσιν τοῦ ἀνθεμίου. Ὑπ' αὐτὸ δύο ἑλικες S, ἀπολήγουσαι εἰς σπείραν. Ἐντὸς τῆς ἄνω σπείρας μικρὸς πλαστικὸς ὀφθαλμός. Ἐκ τῶν κάτω σπειρῶν βλαστάνουν παραπληρωματικὴ ἑλιξ, κορυφουμένη ἐπίσης εἰς σπείραν καὶ φυλλάριον. Μεταξὺ τῶν ἑλίκων ἀνθεμίου ραδινὸν ἄνθος λωτοῦ ἐκ τριῶν φύλλων, ὑπεράνω σταγῶν, ἐκατέρωθεν δὲ ἡμιανθέμιον. Περίγραμμα φύλλων ἀνθεμίου καὶ μετώπου καθαρὸν. Εὐρέθη πρὸς Νότον τοῦ Ε¹, ὑπεράνω τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου Κ. Τέλος 5ου - ἀρχαί 4ου π.Χ. αἰῶνος. Πρβλ. Olympia II, σ. 144, πίν. CXXII, 1 (ἀρχαιότερον), σ. 197, εἰκ. 17 καὶ πίν. XCI, 8 τῆς νοτίας στοᾶς, ÖJh 4, 1901, σ. 63, εἰκ. 140 (Λουσοί), VAN BUREN, Greek Pictile Revetments in the Archaic Period, εἰκ. 13 (δεξιᾷ), σ. 9 καὶ 158 (ἀρ. 74)=WALDSTEIN, The Argive Heraeum, πίν. XXIII, c. Corinth IV, 1, σ. 13, εἰκ. 5b καὶ σ. 47 (A5), εἰκ. 9, σ. 58 (A 104). ΠΑΕ 1952, σ. 349, εἰκ. 27, 1 καὶ 28. Ὅμοιον ἀνθέμιον εἰς κρατῆρα τοῦ Προνόμου Νεαπόλεως, E. BUSCHOR, Griechische Vasen, εἰκ. 257. P. ARIAS.—M. HIRMER, Tausend Jahre Griech. Vasenkunst, 1960, πίν. 218 (περὶ τὸ 410 π.Χ.).

2. **Πίναξ 10β.** Ἀνω τμήμα ἀνθεμωτοῦ ἡγεμόνος καλυπτῆρος, ὁμοίου πρὸς τὸν προηγούμενον, σφρζόμενον ὕψος 0.14 μ.

Πηλὸς καὶ τεχνικὴ ὡς τὸ 1, ἀλλὰ με λευκοκίτρινον ἐπίστρωμα καθαρωτέρου πηλοῦ. Σαφὴ ἴχνη ὠχρολεύκου βαφῆς ἐπὶ βάθους καστανομέλανος. Σχῆμα ἀνθεμίου ὡς τὸ 1, ἀλλ' ἐκ διαφόρου μήτρας. Εὐρέθη ἐπὶ τοῦ στερεοῦ καὶ ὑπὸ τὸ ἀρχαῖον δάπεδον τοῦ πρὸς Β.-ΒΑ. τῆς ἱερᾶς οἰκίας ναοῦ Γ. Τέλος 5ου - ἀρχαί 4ου π.Χ. αἰῶνος.

3. **Πίναξ 11α.** Ἀνθεμωτὸν μέτωπον κορυφαίου ἡγεμόνος καλυπτῆρος ἐκ δύο τεμαχίων συγκολληθέντων· ἐλλείπει τὸ ἄνω δεξιὸν τμήμα τοῦ ἀνθεμίου σφρζόμενον ὕψος 0.15 μ., πλάτ. 0.19 μ.

Πηλὸς κεραμόχρους, εὐκόλως χαρασσόμενος. Τὸ σχῆμα τοῦ ἀνθεμίου, τὸ ὁποῖον παρακολουθεῖ τὸ περίγραμμα τοῦ μετώπου, καὶ ἡ μορφή τῶν φύλλων εἶναι ὅμοια πρὸς τὰ 1 καὶ 2, ἀλλὰ τὰ φύλλα, ἀνὰ ἑξ ἐκατέρωθεν τοῦ κορυφαίου, εὐκαμπτότερα καὶ συναπτόμενα πρὸς ἄλληλα. Τὸ περίγραμμα ἐξαίρεται δι' ἀναγλύφου γραμμῆς, ὑπερεχούσης τοῦ ἀνειασθήτου ἀναγλύφου τῶν φύλλων. Ὑπὸ τὸ ἀνθέμιον ρομβοειδὴς μύκης, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου κατέρχεται ἀνὰ μία παχεῖα ἑλιξ S, τομῆς ἡμικυκλι-

* Ἐκφράζονται θερμαὶ εὐχαριστίαι εἰς τὸν διευθυντὴν τοῦ ἐν Ἀθήναις Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, κ. Ε. Kunze, διὰ τὰς χρησίμους ὑποδείξεις του κατὰ τὴν μελέτην τῶν δημοσιευομένων ἐνταῦθα κεράμων στέγης.

κῆς, ἀπολήγουσα εἰς σπεῖραν, ἐκ τῆς ὁποίας φυλλάριον. Ἐσωτερικῶς τῶν ἐλίκων φύλλον ἀκάνθου, τῆς ὁποίας τὸ ἄκρον τοῦ μίσχου καμπυλούμενον περιβάλλει μέγαν πλαστικὸν στρογγύλον ὀφθαλμόν. Μεταξὺ τούτων ἕτερος μικρότερος πλαστικὸς ὀφθαλμὸς καὶ ὑπ' αὐτὸν ἄνθος λωτοῦ ἀνεστραμμένον μὲ ἐγγάρακτον δῆλωσιν τῶν λεπτομερειῶν τοῦ κάλυκος. Εὐρέθη παλαιότερον παρὰ τὸ Ε¹, Ἡπειρ. Χρον. 1935, σ. 218, πίν. 25α, 1, τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. Πρὸβλ. VAN BUREN, Archaic Fictile Revetments in Sicily and Magna Graecia, εἰκ. 10, σ. 32 καὶ σ. 91 (ἀρ. 26), ὀλίγον ἀρχαιότερον ἀνθέμιον ἀνάγλυπτον ἐπὶ σίμης. L. REY, Albania I, 1925, σ. 19, εἰκ. 13, ὀλίγον μεταγενέστερον, ἐκ τῆς οἰκίας Α τῆς Ἀπολλωνίας (αὐτ. σ. 16, ὑποσ. 25), καὶ τὸ ἐκ Κλαράκι - Σπάρτης ἐπὶ λιθίνης στήλης συγγενὲς ὡς πρὸς τὸ περίγραμμα, τὴν ἄκανθον καὶ τὸν λωτόν, Χρ. Χρηστοῦ, Ἀρχαία Σπάρτη 1960 (Ὁδηγός), σ. 79, εἰκ. 14.

4. Πίναξ 10γ (ἄνω ἀριστερᾷ). Τὸ ἄνω ἥμισυ ἀνθεματοῦ μετώπου κορυφαίας. Πηλός, τεχνική, βαφή καὶ μορφή φύλλων ὡς τὰ 1 καὶ 2, ὕψ. σφζόμενον 0.112 μ.

Τὸ περίγραμμα τοῦ μετώπου ἀκολουθεῖ τὸ σχῆμα τοῦ ἀνθемίου. Ὑπὸ τὰ τέσσαρα σφζόμενα πλαστικά φύλλα τμήμα πλατείας σπείρας ἑλικος καὶ τῆς παραπληρωματικῆς. Βάθος χρώματος καστανομέλανος. Ἀπαρτίζεται ἐκ δύο πλακῶν μὲ ὁμοίαν διακόσμησιν ἐν ἀναγλύφῳ. Αἱ πλάκες ἐπὶ τῆς ἐτέρας ἐπιφανείας φέρουν ἐντομάς, γενομένας διὰ μιστρίου ἢ παρομοίου ὄργανου ἐπὶ τοῦ μαλακοῦ πηλοῦ, πρὸς καλυτέραν πρόσφυσιν τῶν δύο ἡμιτόμων. Εὐρέθη παλαιότερον ἐγγὺς τοῦ Ε¹, Ἡπειρ. Χρον. ἔ.δ. σ. 218, πίν. 25α, 3. Τέλος 5^{ου} - ἀρχαί 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος. Πρὸβλ. τὸ ὑπ' ἀρ. 1 τεμάχιον, Corinth, ἔ.δ. εἰκ. 11 (Α 33), εἰκ. 12, 8, 13 (Α 34, Α 88) καὶ πίν. III.

5. Πίν. 10γ (ἄνω δεξιᾷ). Μικρότερον τεμάχιον κορυφαίας, ὁμοίας πρὸς τὴν προηγούμενην, διαστ. 0.07×0.055 μ., μὲ τὸ πρῶτον δεξιᾷ ἀνάγλυφον φύλλον ἀνθεμίου.

Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾷς βαθεῖαι ἐντομαὶ προσφύσεως. Βάθος καστανομέλαν. Εὐρέθη ἐντὸς τῆς τάφρου T - T1 - T2 τοῦ Ε¹. Τέλος 5^{ου} - ἀρχαί 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος.

6. Πίναξ 10γ (μέσον ἀριστερᾷ). Μικρότερον τοῦ προηγούμενου τεμάχιον κορυφαίας, πλάτ. 0.04 μ., διατηροῦν τὸν ρομβοειδῆ πυρῆνα, μὲ περίγραμμα ἀνάγλυφον, τὰ κάτω ἄκρα τῶν φύλλων τοῦ ἀνθεμίου καὶ ἵχνος τῆς σπείρας τῆς ἀριστερᾷς ἑλικος.

Βάθος καστανομέλαν. Ἐπὶ τῆς ἐτέρας πλευρᾷς βαθεῖαι ἐντομαὶ προσφύσεως ὡς τὸ 4. Εὐρέθη ἔνθα καὶ τὸ προηγούμενον. Τέλος 5^{ου} - ἀρχαί 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος.

7. Πίναξ 10γ (μέσον δεξιᾷ). Τμήμα κορυφαίας, ὁμοίας πρὸς τὰ 4 - 6. Διατηροῦνται ὁ ρομβοειδὴς πυρῆν, τμήμα τῆς πλατείας ἑλικος δεξιᾷ μετὰ τῆς παραπληρωματικῆς σπείρας, ὁλόκληρον τὸ κατώτερον φύλλον τοῦ ἀνθεμίου καὶ τὰ πέρατα 4 ἐτέρων φύλλων.

Χρῶμα βάθους καστανομέλαν. Ἀγνωστος ὁ τόπος εὐρέσεως. Τέλος 5^{ου} - ἀρχαί 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος.

8. Πίναξ 11δ (ἀριστερᾷ). Τὸ ἀνώτερον τμήμα ἀνθεματοῦ μετώπου κορυφαίου καλυπτῆρος, διαστάσεων 0.09×0.12 μ.

Πηλός ὠχρός, καθαρός, καλῶς ὠπτημένος. Τὸ περίγραμμα τοῦ μετώπου ὀδοντωτόν, παρακολουθοῦν τὸ σχῆμα τοῦ ἀνθεμίου. Ἀποτελεῖται ἐκ δύο πλακῶν, προσαρμοσθεισῶν, ὄντος εἰσέτι μαλακοῦ τοῦ πηλοῦ. Τὸ ἀνθέμιον ἐκ 13 φύλλων μὲ ἀνεπαίσθητον ἀνάγλυφον, περιγραφόμενον δι' ἐξέχοντος περιγράμματος. Τὰ σφζόμενα ἑπτὰ φύλλα καμπτόμενα ἀφίστανται ἀλλήλων μόνον κατὰ τὰ ἄκρα. 4^{ος} π.Χ. αἰῶν. Ἐκ τῶν παλαιωτέρων ἀνασκαφῶν παρὰ τὸ Ε¹, Ἡπειρ. Χρον. ἔ.δ. σ. 218, πίν. 25α, 2. Πρὸβλ. τὸ ὀλίγον ἀρχαιότερον ἀνάγλυφον ἐπὶ σίμης ἀνθέμιον ἐκ Λοκρῶν, VAN BUREN, ἔ.δ. εἰκ. 10. ΠΑΕ 1952, σ. 349, εἰκ. 27, 3 ὁμοιον τὴν μορφήν πρὸς τὸ 3.

9. Πίν. 11δ (δεξιᾷ). Τμήμα κορυφαίας, ὡς τὸ προηγούμενον, ἐκ 13 φύλλων, διαστάσεων 0.105×0.075 μ.

Πηλός, τεχνική, τεχνοτροπία, ὅμοια πρὸς τὸ 8, ἀλλ' ἐξ ἑτέρας μήτρας. Περιγράμμα ἀνάγλυφον. Ὁ πυρὴν ρομβοειδὴς μὲ περιγράμμα ἐπίσης ἀνάγλυφον. Εὐρέθη ἐντὸς τῆς τάφρου T - T1 - T2 τῆς ἱερᾶς οἰκίας (E¹).

10. Πίναξ 11β (ἄνω ἀριστερᾷ). Τεμάχιον ἀνθεμωτοῦ μετώπου ἡγεμόνος καλυπτῆρος, μὲ τὰ δύο κάτω δεξιᾷ ἀνάγλυφα φύλλα τοῦ ἀνθεμίου.

Πηλός κεραμόχρους, εὐκόλως χαρασσόμενος. Εὐρέθη μεταξὺ σηκοῦ καὶ ἀδύτου τοῦ ναοῦ E¹, ὑπὸ τοὺς 8 μεταγενεστέρως τοποθετηθέντας λίθους (ἀνωτ. σ. 112, ὑποσ. 3). Χρόνοι Ἑλληνιστικοί.

11. Πίναξ 11β (ἄνω δεξιᾷ). Ὡς τὸ προηγούμενον, μὲ τὰ 2 προτελευταῖα ἀνάγλυφα φύλλα ἀνθεμίου.

Εὐρέθη ἔνθα καὶ τὸ 10. Πιθανῶς ἐκ τῆς αὐτῆς κορυφαίας. Χρόνοι ἑλληνιστικοί.

12. Πίναξ 11β (κάτω ἀριστερᾷ). Τεμάχιον μετώπου ἀνθεμωτοῦ ἡγεμόνος καλυπτῆρος, διαστάσεων 0.085 × 0.08 μ.

Σφύζονται τρία δλόκληρα φύλλα καὶ τρεῖς μίσχοι. Πηλός, τεχνικὴ καὶ μορφή τῶν φύλλων ὅμοια πρὸς τὰ 1 καὶ 2. Εὐρέθη ἐντὸς τῆς τάφρου T - T1 - T2 τῆς ἱερᾶς οἰκίας. Τέλος 5ου - ἀρχαὶ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Πρβλ. ἀνωτ. ἀρ. 4.

13. Πίναξ 11β (κάτω δεξιᾷ). Σύντριμμα ὁμοίας κορυφαίας ὡς τὰ 1, 2, 12, διατηροῦν μέρος μίσχου 5 φύλλων ἀνθεμίου.

Εὐρέθη ἐντὸς τῆς τάφρου T - T1 - T2.

14. Πίναξ 11ζ. Τμήμα ἀνθεμωτοῦ μετώπου ἐκ πηλοῦ κεραμόχρου, καλῶς ὥπτημένου. Ἑλλείπουν ἡ βάσις καὶ ἡ κορυφή. Διατηροῦνται τμήματα τοῦ μεσαίου φύλλου, πέντε φύλλα ἀριστερᾷ, δύο δεξιᾷ. Ἰχνη τοῦ ἔκτου κατωτέρου φύλλου ὁρατά. Ἀρχικῶς τὰ φύλλα ἐπομένως ἦσαν 13 ἢ 15.

Ὅμοιους ἀκροκεράμους ἐκ τοῦ Καταγωγίου τῆς Κασσώπης, φέροντας ὑπὸ τὸ ἀνθέμιον παρὰ-στασιν ἀνωτοῦ ἀετοῦ ἐπὶ κερανοῦ, μὲ ἡμιανοίκτους τὰς πτέρυγας (πίν. 11γ)¹, ἐχρονολογήσαμεν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Ἑπειρωτικῶν νομισμάτων εἰς τοὺς χρόνους τῆς Ἑπειρωτικῆς Δημοκρατίας (234/3-168/7 π.Χ.)². Ὁ P. FRANKÉ ἀνευρίσκει τὸ πρότυπον τῆς παραστάσεως αὐτῆς τοῦ ἀετοῦ ἐπὶ κερανοῦ εἰς τὰ νομίσματα τοῦ Μακεδόνα βασιλέως Περσέως (179-168 π.Χ.)³, ἔνθα συναντῶμεν ὅχι μόνον τὴν ἐν κατατομῇ παράστασιν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνωτὴν μορφήν, μὲ ἐκτεινομένας τὰς πτέρυγας τοῦ ἀετοῦ⁴, καὶ χρονολογεῖ τοὺς κεράμους τούτους τοῦ Καταγωγίου τῆς Κασσώπης ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Περσέως. Δεδομένου ὅμως, ὅτι ἐπὶ Φιλίππου τοῦ Ε', ἤτοι περὶ τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ., διαπιστοῦται ἀνακαίνισις τοῦ ἱεροῦ τῆς Δωδώνης καὶ τῆς ἱερᾶς οἰκίας, ἡ χρονολόγησις τοῦ ἰδικοῦ μας ἀνθεμωτοῦ μετώπου εἰς τὴν προτελευταίαν δεκαετίαν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. δὲν δύναται νὰ ἀποκλεισθῇ. Εὐρέθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἔτους 1954 ἐντὸς τῆς τάφρου T - T1 - T2 (μεγάρον)⁵.

Ἐκ τοῦ χώρου μεταξὺ τῆς ἱερᾶς οἰκίας καὶ τοῦ ναῖσκου Θ προέρχονται τὰ κατωτέρω δύο τεμάχια :

15. Πίναξ 11ε (ἀριστερᾷ). Τεμάχιον, ἀποκεκρουμένον τὴν βάσιν μέχρι τοῦ μέσου περίπου, διαστ. 0.11 × 0.12 μ., ἀλλὰ τὰ φύλλα, δύο ἀριστερᾷ, τέσσαρα δεξιᾷ, ραδινώ-τερα τοῦ προηγούμενου καὶ ἀραιά.

¹ Ἡ φωτογραφία ὀφείλεται εἰς τὸν κ. P. Franke.

² ΠΑΕ 1952, σ. 350-51, εἰκ. 29, 1954, σ. 207, 1955, σ. 184 καὶ 186.

³ Die antiken Münzen, σ. 64-65, πρβλ. καὶ 121. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 351.

⁴ P. FRANKÉ, ἑ.ἀ. πίν. Ε 3, πρβλ. καὶ πίν. Ε 1-2.

⁵ Παρόμοιον εὐρέθη παλαιότερον παρὰ τὴν Β. ἢ τὴν ΒΑ. πλευρὰν τοῦ Ε¹, Ἑπειρ. Χρον., ἑ.ἀ. σ. 218, πίν. 25α, 5. E. DYGGVE, ἑ.ἀ. εἰκ. 14b 2. Πρβλ. Olympia II, πίν. CXXIV, 5. Corinth, ἑ.ἀ. σ. 17, εἰκ. 12, 6, 9, 14.

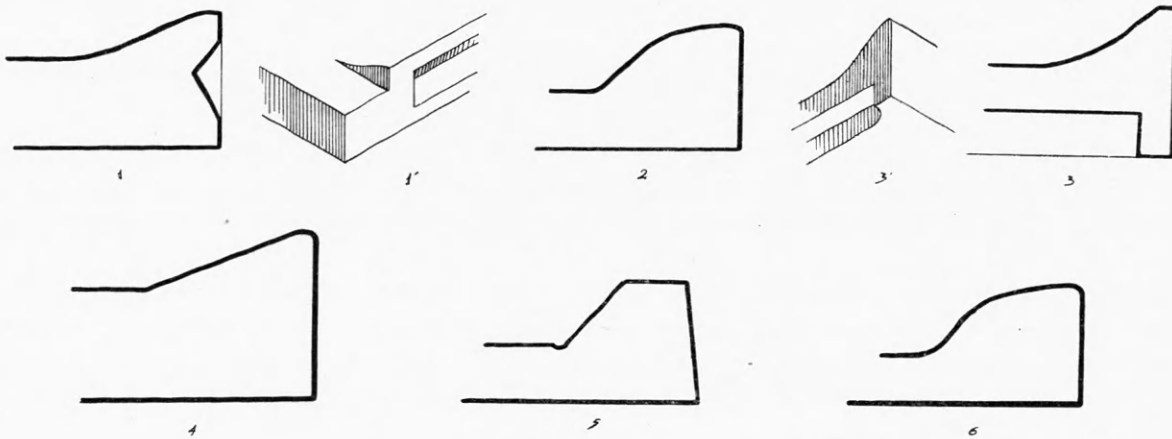
Πηλὸς καθαρὸς, ρόδινος, ἀφάνων ἴχνη εἰς τὴν ἀφήν. Χρόνοι ἐλληνιστικοί. Πιθανῶς τέλος 3ου π.Χ. αἰ., ὡς καὶ τὸ προηγούμενον.

16. Πίναξ 11ε (δεξιᾷ). Τεμάχιον ἀνθεμίου, πανταχόθεν ἀποκεκρουμένον, διαστ. $0.10 \times 0.10 \mu$.

Πηλὸς κεραμοειδής, ἀφάνων ἴχνη εἰς τὴν ἀφήν. Τὸ ἀνθέμιον μὲ 15 φύλλα (7 δεξιᾷ, 3 ἀριστερᾷ), ὅμοια πρὸς τὸ 14, ἀλλ' ἀραιότερα. Χρόνοι ἐλληνιστικοί. Πιθανῶς τέλος 3ου π.Χ. αἰ.

17. Πίν. 12γ. Τμήμα κορυφαίου ἡγεμόνος (ἐπαλειού) καλυπτῆρος, σφζόμενον ὕψος 0.10μ , πλάτος 0.136μ , ἀποκεκρουμένον ἄνω καὶ τὴν ἀριστερὰν κάθετον πλευρὰν ἢ δεξιὰ πλευρὰ ἀθικτος.

Πηλὸς κεραμοειδής, καθαρὸς, συνεκτικὸς καὶ καλῶς ὥπτημένος. ὅμοιος πρὸς τὰ τεμάχια 18 καὶ 20. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας λεπτότερον στρώμα κιτρινωπὸν ἐκ καθαρωτέρου πηλοῦ καὶ ἐπ' αὐτοῦ λεπτότερον ἐπίχρυσμα λευκοκίτρινον ἐξ ἀραιότερου διαλύματος πηλοῦ, τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἐρυθρό-

Εἰκ. 101. Κατατομή στρωτήρων κεράμων τῆς ἱερᾶς οἰκίας.

μορφον διακόσμησιν. Διὰ τῆς ἐπιθέσεως ἀμαυροῦ καστανομέλανος χρώματος ἐπὶ τῆς λοιπῆς ἐπιφανείας τὰ ἐξαιρούμενα τμήματα σχηματίζουν τὴν ἐρυθρόμορφον κόσμησιν τοῦ γείσου (light on dark).

Ἐπὶ τῆς κάτω ὁρατῆς ἐπιφανείας, ἐξεχούσης τοῦ θριγκοῦ, ἐναλλάξ ἀνθέμιον μὲ ἑννέα φύλλα καὶ εἰς κάλυξ λωτοῦ, συνδεόμενος μὲ τὸ ἀνθέμιον διὰ σπείρας (πρβλ. ὅμοιον πίν. 12β), περαιτέρω ἀστράγαλος. Ἐπὶ τοῦ μετώπου, ἄνω μὲν ὁμοίως ἀνθέμιον μὲ 11 φύλλα καὶ ἐκατέρωθεν ἡμίτομον κάλυκος λωτοῦ, συνδεόμενον μετὰ τοῦ ἀνθεμίου διὰ παχείας σπείρας (πρβλ. πίν. 12α, β), χαμηλότερον δὲ μαίανδρος, χωριζόμενος ἀπὸ τοῦ ὑπεράνω κοσμήματος διὰ πλαστικῆς ἀμβλείας γωνίας. Ταύτης ἡ συμπληρωματικὴ γωνία (14°) δὲν ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς πρὸς τὴν κλίσιν τοῦ αἰετώματος (13° . Ἀνωτ. σ. 47). Εὐρέθη μετὰ τοῦ Ε1 καὶ τοῦ ναῖσκου Γ, ἀλλ' ἀνήκει πιθανώτατα εἰς τὸν ἀρχαῖον ναῖσκον τῆς ἱερᾶς οἰκίας. Τέλος 5ου - ἀρχαὶ 4ου π.Χ. αἰῶνος.

18. Πίναξ 12α, εἰκ. 101, 3. Τεμάχιον γείσου, διαστ. $0.24 \times 0.13 \mu$, ὕψος μετώπου 0.058μ .

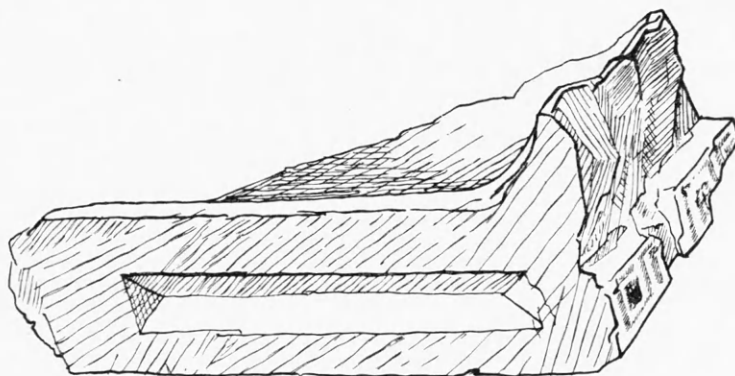
Πηλὸς κεραμόχρους, μᾶλλον καθαρὸς, καλῶς ὥπτημένος, χαρασσόμενος διὰ τοῦ ὄνυχος, μὲ ἐπάλειψιν ἀραιοῦ πηλοῦ ὠχροκίτρινου. Ἐπὶ τοῦ μετώπου μελανόμορφος διπλοῦς μαίανδρος, διακοπτόμενος ὑπὸ τετραγώνων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀβρακωτὸν τετράγωνον, περιγραφόμενον δι' ἐρυθρᾶς ταινίας. Ἐπὶ τῆς κάτω προεχούσης ὁρατῆς πλευρᾶς κοῖλον κυμάτιον μὲ γραπτὴν διακόσμησιν, ἔχουσαν τὸ χρῶμα τῆς ἐπιφανείας ἐπὶ μελανοῦ βάθους. Ἡ διακόσμησις ἐξ ἐναλλασσομένων ἀνθεμίων μὲ 9 φύλλα καὶ καλύκων λωτοῦ, συνδεομένων πρὸς ἄλληλα διὰ σιγμοειδῶν ἐλίκων. Τὸ μεσαῖον

φύλλον τοῦ ἀνθεμίου μόλις ὑπερέχει τῶν λοιπῶν φύλλων. Ἐπὶ τῆς λοιπῆς ὁρατῆς ἐπιφανείας ἴχνη γραπτῆς διακοσμῆσεως. Μορφὴ ἀνθεμίων ὡς τῆς σίμης 20, ἀλλὰ συμπαγεστέρα.

Εὐρέθη ἀνατολικῶς τοῦ Ε¹, παρὰ τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ στυλοβάτου τοῦ ναοῦ Θ. Τέλος 5ου - ἀρχαὶ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ ἀνθεμίου πρβλ. VAN BUREN, *Revetments in the Archaic Period*, εἰκ. 12. WALDSTEIN, ἔ.δ. σ. 1, πίν. XXIII, Ε. Corinth, ἔ.δ. σ. 18, εἰκ. 16 (R 36). *Olympia II*, σ. 202, εἰκ. 28.

19. Πίναξ 12β, εἰκ. 102-103. Τεμάχιον ἄκρου στρωτῆρος κεράμου, σφρζομένου μήκους 0.282 μ., πλάτους 0.23 μ.

Πηλὸς κεραμόχρους, τεχνικὴ ὡς τὸ προηγούμενον, με ἐπίστρωμα καθαρωτέρου πηλοῦ ὠχρολεύκου καὶ λευκοκίτρινον χρῶμα, ἀποκλίνει πρὸς τὸ ὑπερθρον ἐπὶ τῆς γραπτῆς ἐπιφανείας. Τεχνικὴ ὁμοία πρὸς τὰ ἀνθεμιῶν μέτωπα ἡγεμόνων καλυπτῆρων (πίν. 10α-β). Ἡ ἀριστερὰ πλευρὰ (σχέδ. εἰκ. 102 καὶ 101, 1), ὕψ. 0.071 μ., φέρει βαθεῖαν τριγωνικὴν ἐγκάθισιν πρὸς πᾶκτωσιν τοῦ ἐξέχοντος

Εἰκ. 102. Γραπτὸς ἡγεμόν στρωτῆρ (πλαγία ὄψις).

τμήματος τῆς ἀντιστοίχου πλευρᾶς τοῦ γείτονος στρωτῆρος. Ἐπὶ τῆς ταινίας τοῦ μετώπου (ὕψ. 0.10 μ.) διακόσμησις μελανόμορφος ἐκ μαιάνδρου, διακοπτομένου ὑπὸ τετραγώνων, περικλειόντων ἀβακωτὸν τετράγωνον, χρώματος μελανοῦ καὶ ἐρυθροῦ (εἰκ. 102). Ἡ ἀνωτέρα ζώνη κατεστραμμένη. Ἡ κάτω ὁρατὴ ἐπιφάνεια (εἰκ. 103) με ἐρυθρόμορφον διακόσμησιν ἐπὶ καστανοῦ βάθους, ἥτοι ἐναλλάξ ἀνθέμια με 11 φύλλα καὶ ἄνθη λωτοῦ με 5 φύλλα, ὑπὸ τὰ ὁποῖα σιγμοειδεῖς ἔλικες, ἀπολήγουσαι εἰς σπείρας. Κάτωθι ἀστράγαλος μεταξὺ λευκοκίτρινης καὶ ἐρυθρᾶς ταινίας, ὑπ' αὐτὴν ἐπιφάνεια καλυπτομένη διὰ τοῦ αὐτοῦ λευκοκίτρινου χρώματος. Ἐπίθετον ἐρυθρὸν χρῶμα ἐπὶ τοῦ κέντρου τοῦ πυρήνος καὶ εἰς τὸ περίγραμμα τῶν φύλλων τοῦ κάλυκος τῶν λωτῶν. Τὰ ἀνθέμια ἐπιμήκους μορφῆς καλλιγραφικῆς με φύλλα ἀφιστάμενα καὶ εὐκαμπτα, πυρὴν μυκητόσχημος. Εὐρέθη παλαιότερον παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ Ε¹, ΠΑΕ 1930, σ. 54, εἰκ. 2. Ε. DYGGVE, ἔ.δ. εἰκ. 14c. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῆς κοσμῆσεως, *Olympia II*, σ. 202, εἰκ. 28. VAN. BUREN, ἔ.δ. εἰκ. 84. Corinth, σ. 27, εἰκ. 28, 94 καὶ 95 (δεξιᾷ).

20. Πίναξ 12δ, εἰκ. 104. Ἐπαιετὶς σίμη ἐκ δύο συγκολληθέντων τεμαχίων, σφρζομένου μήκους 0.39 μ., ὕψους 0.12 μ., ἀποκεκρουμένη κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν καὶ τὴν βάσιν, ἡ ταινία ἄνω ἀποτετριμμένη μερικῶς. Ἡ δεξιὰ πλευρὰ ἀποκλίνει τῆς καθέτου κατὰ γωνίαν 13° περίπου, ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν κλίσιν 13° τοῦ αετώματος (ἀνωτ. σ. 47).

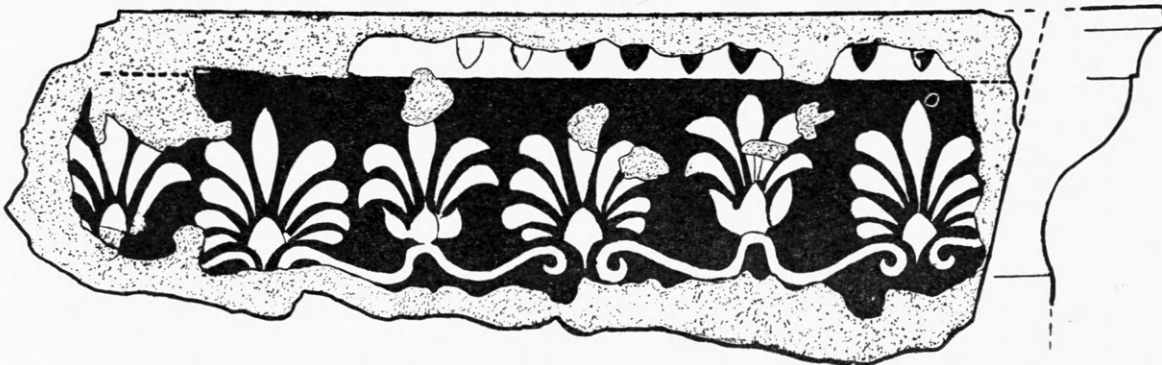
Πηλὸς κεραμόχρους μᾶλλον καθαρὸς, τεχνικὴ ὡς τὰ 17 καὶ 18, με καθαρώτερον ἐπίστρωμα ὠχροκίτρινου πηλοῦ. Ἡ διακόσμησις (εἰκ. 104), ἔχουσα τὸ χρῶμα τοῦ ἐπιχρίσματος ἐπὶ καστανομέλανος βάθους (light on dark), συνίσταται ἐξ ἀλύσου ἐναλλασσομένων ἀνθεμίων με 9 φύλλα καὶ ἐξ

ἀνθέων λωτοῦ μὲ 5 φύλλα ἐπὶ τοῦ ἰσχυρῶς κυρτουμένου μετώπου. Ὑπὸ τὰ ἀνθη λωτοῦ ζεύγος συνεχόμενων ἑλίκων S, αἱ ὁποῖαι συναντιῶνται ὑπὸ τὰ παρακείμενα ἀνθέμια. Ἐπὶ τῆς ταινίας ἄνω ἰωνικὰ ὠὰ μὲ καστανομέλαν χρῶμα ἐπὶ τοῦ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ. Τὸ περίγραμμα τῶν ἀνθεμίων ἡμικυκλικόν, τὰ φύλλα βραχέα καὶ ἀπέχοντα ἀλλήλων, ἀλλ' εὐκαμπτα καὶ ἀραιά.

Εἰκ. 103. Γραπτὸς ἡγεμὼν στρωτήρ.

Εὐρέθη ἐπὶ τοῦ στερεοῦ πλησίον τοῦ Ε¹, βορείως τοῦ ναῖσκου Θ. Παρόμοιον τεμάχιον σίμης εἶχεν εὐρεθῇ καὶ παλαιότερον ἐν Δωδώνῃ, ΠΑΕ 1930, σ. 53, εἰκ. 2 (ἀριστερᾷ). Ε. DYGGVE, Problemer, εἰκ. 14a. Τέλος 5ου - ἀρχαὶ 4ου π.Χ. αἰ. Ὡς πρὸς τὴν κατατομὴν (εἰκ. 104), εὐθεῖα ταινία μὲ κοῖλον

Εἰκ. 104. Γραπτὴ ἐπαιέτιος σίμη. (Περὶ τὸ 400 π.Χ.)

κυμάτιον, κοιλόκυρτον μέτωπον, πρβλ. ΑΔ 1926, σ. 49-50, εἰκ. 4-5 (Σικυνῶνος). Corinth IV, I, εἰκ. 25 (S. 128-128a, σ. 78), εἰκ. 28 (S. 129, σ. 78) καὶ εἰκ. 83, ὁμοίως VAN BUREN, ἔ.δ. εἰκ. 83-84, σ. 97-98, ἀρ. 105, 107 καὶ WALDSTEIN, ἔ.δ. πίν. XXIII, B=VAN BUREN, ἔ.δ. εἰκ. 12 καὶ σ. 95 (ἀρ. 97). Olympia II, πίν. CXXI, 4 (NA. Στοᾶς), σ. 202, εἰκ. 28.

20α. Παρόμοιον πρὸς τὸ 20 τεμάχιον σίμης, ἀλλὰ πολὺ μικρότερον.

21. Πίναξ 10γ (κάτω). Τμήμα σίμης πηλίνης, διαστ. 0.12×0.055 μ., μὲ πλαστικὸν βλαστόν, ἐκ τοῦ ὁποίου φύλλον καὶ δύο σπείραι. Ἡ κάτω σπείρα ἀπολήγει εἰς κάλυκα ἀνθους.

Πηλὸς κεραμόχρους, ὀλίγον καθαρὸς, χαρασσόμενος διὰ τοῦ ὄνυχος, ὅμοιος πρὸς τὰ 15-16. Εὐρέθη ἔνθα τὰ 5 καὶ 6. Τέλος 3ου π.Χ. αἰῶνος;

22. Πίναξ 13α. Τέσσαρα πηλίνα ὁμοιώματα δεξιᾶς χειρὸς ἀφιερωτικοῦ χαρακτῆρος.

Τὸ 1 καὶ 3, διαστ. 0.085 καὶ 0.10 μ., διατηρούμενα ἀπὸ τοῦ μετακαρπίου περίπου, τὰ 2 καὶ 4 ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος, διαστ. 0.098 , 0.083 μ. Τὸ τεμάχιον 2, χεῖρ γυναικός, διατηρουμένη ἀκεραία, προβάλλει γυμνή ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος καὶ κατέρχεται κατὰ μήκος τοῦ σώματος ἀποτομένη χειριδωτοῦ χιτῶνος. Ὁμοίως καὶ ἡ χεῖρ 4 συγκρατεῖ διὰ τῶν δακτύλων πτυχὴν χιτῶνος. Εἰς παρομοίας, ἀλλ' αἰσθητῶς μεγαλυτέρων διαστάσεων, δεξιᾶς χειρὸς ἀνήκουν καὶ τὰ 1 καὶ 3. Εὐρέθησαν ἐντὸς τῆς τάφρου T - T1 - T2 τῆς ἱερᾶς οἰκίας E¹.

Β. ΛΙΘΙΝΑ

23. Πίναξ 13δ (δεξιᾶ). Ἀκέραιον ἀνθεμωτὸν μέτωπον ἡγεμόνος καλυπτῆρος, σχήματος τριγωνικοῦ (ὕψους 0.178 μ., πλάτους παρὰ τὴν βάσιν 0.165 μ.), ἐξ ὑπολεύκου κοκκώδους λίθου ἡμιμαρμάρου.

Ἡ βᾶσις εὐθέως ἀποτεταγμένη καὶ λελεασμένη, τομῆς ὀρθογωνίου (διαστ. 0.165×0.08 μ.), φέρει δύο μικροὺς ὀρθογωνίους τόρμους (9×25 χιλ.), ὧν ὁ ἕτερος μὲ ἵχνη μολύβδου ἐκ τῆς μολυβδοχοήσεως, πρὸς στερέωσιν καὶ μόνωσιν τοῦ σιδηροῦ ἐμπολίου, τοῦ συνδέοντος τὸ ἀνθεμωτὸν μέτωπον μετὰ τοῦ ὑποκειμένου λιθίνου ἐπίσης καλυπτῆρος, ἀποτελοῦντος τὴν χωριστὴν βᾶσιν τοῦ μετώπου¹.

Ἐννέα φύλλα, ἀφιστάμενα ἀλλήλων μέχρι τῆς βάσεως, τέσσαρα ἐκατέρωθεν τοῦ ὕψηλοῦ καὶ εὐθυτενοῦς κορυφαίου, ἐκφύονται ἐξ ἰωνικοῦ ὧσ, περιγραφομένου δι' ἐλαφρῶς ἐξέχοντος περιγράμματος. Κάθετος κατακόρυφος ταινία εἰς τὸν ἄξονα τοῦ μεσαίου φύλλου διαιρεῖ τὸ ὧν εἰς δύο ἡμίτομα. Εὐρέθη τὸ 1932 παρὰ τὸν ρωμαϊκὸν τάφον I, ἐγγὺς τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ οἰκοδομήματος E¹, βορείως τοῦ ναΐσκου Ζ. Προχωρημένος 4ος ἢ 3ος αἰών, ΠΑΕ 1932, σ. 48, εἰκ. 2.

24. Πίναξ 13β. Τμήμα ὁμοίου πρὸς τὸ προηγούμενον ἀνθεμωτοῦ μετώπου ἡγεμόνος καλυπτῆρος, ἀποκεκρουμένου εἰς τὴν περιφέρειαν καὶ τὴν βάσιν.

Ἐννέα φύλλα ὅμοια, ἀλλὰ πλατύτερα εἰς τὴν κορυφήν, ἐκφύονται ἐξ ὁμοίου ἰωνικοῦ ὧσ, περιγραφομένου διὰ λεπτοτέρου ἀναγλύφου περιγράμματος. Κάθετος λεπτοτέρα ταινία διαιρεῖ τοῦτο εἰς δύο. Ὑπὸ τὴν βάσιν δύο τόρμοι συνδέσεως μετὰ τοῦ ὑποκειμένου χωριστοῦ καλυπτῆρος. Ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ παραπλεύρως εἰκονιζόμενον (πίν. 13δ, ἀριστερᾶ) λιθινὸν μέτωπον ἡγεμόνος καλυπτῆρος, μὲ τὴν διάλυσιν τῆς μορφῆς τοῦ ἀνθεμίου καὶ τὴν μετατροπὴν του εἰς κλάδον φυτοῦ, προσερχόμενον ἐκ τῆς στέγης τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου ἐν Δωδώνῃ (Σ. Ί. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ 1960, σ. 32 καὶ 37, πίν. 12ε, κάτω δεξιᾶ), χρονολογούμενον δὲ ἀπὸ τῶν περὶ τὸ 200 π.Χ. χρόνων, τὸ ἀνθέμιον τῆς ἱερᾶς οἰκίας εἶναι καταφανῶς ἀρχαιότερον, ἀνερχόμενον εἰς τὸν προχωρημένον 4ον ἢ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος.

¹ Τοιαῦτα ἐκ λίθου ἀνθεμωτὰ μέτωπα διακοσμητικοῦ μᾶλλον χαρακτῆρος, συμφυῆ δὲ μετὰ τῶν ἀροχκε-

ράμων καλυπτῆρων τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., προέρχονται ἐκ τοῦ θεάτρου τῆς Δωδώνης (πίν. 13δ, ἀριστερᾶ).

25. Πίναξ 14α. Λεοντόκρανον λίθινον ὑδρορρόης, τοῦ ὁποίου διατηρεῖται τὸ πρόσωπον μέχρι τῶν ριζῶν τῆς χαίτης, ὕψους 0.13 μ., πλάτους 0.115 μ., ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὑπολεύκου ἡμιμαρμάρου, ἐξ οὗ καὶ τὰ λίθινα ἀνθεμωτὰ μέτωπα ἡγεμόνων καλυπτήρων (πίν. 13β καὶ 13δ, δεξιᾷ).

Ὅφρυνες προέχουσαι, ἰσχυρῶς κυματοειδεῖς, σκιάζουσαι τὰς ὀφθαλμικὰς κοιλότητας, τὰ ἐξέχοντα βλέφαρα καὶ ὁ κυρτὸς βολβὸς τοῦ ὀφθαλμοῦ διακρίνονται δι' ἐγχαράκτου κύκλου, ἡ ἱρίς δηλουμένη διὰ κοιλότητος. Τὸ ρύγχος βραχύ, πεπλατυσμένον, ἰσχυρῶς ρυτιδωμένον, διατρέχει ἀπλᾶς μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ μετώπου. Τὸ τριχωτὸν μέρος τῶν μυκτήρων δηλοῦται διὰ καμπύλων ἀνλακώσεων, ἐπὶ τῆς γνάθου ἐντομαὶ πρὸς δὴλωσιν τοῦ τριχωτοῦ μέρους. Τὸ στόμα κλειστόν, τὰ δὲ χεῖλη ἀνοίγονται κυκλικῶς διὰ τὴν ὀπὴν τοῦ κρουνοῦ. Ἐπιμελής, ἀλλὰ τυπικὴ ἐργασία μὲ ἰσχυρὸν τονισμόν τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ζώου, τὰ ὁποῖα στεροῦνται ἐσωτερικῆς ζωῆς, ὁμοιάζοντα μᾶλλον πρὸς ἀπολιθωμένας διακνύσεις τῆς ἐπιφανείας τοῦ προσώπου καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἀγρία ἔκφρασις τοῦ θηρίου μεταβάλλεται εἰς ἀγριωπὸν μορφασμόν. Τὰ λεοντόκρανα τοῦ Λεωνοδαίου καὶ τῆς θόλου τῆς Ὀλυμπίας (FR. WILLEMSSEN, Olympische Forschungen IV, σ. 49 καὶ 53, πίν. 60 καὶ 62) προηγούνται κατὰ πολὺ χρονολογικῶς, τὰ δὲ λεοντόκρανα τοῦ «νέου ναοῦ» τῆς Σαμοθράκης (αὐτ. σ. 65 καὶ 66, πίν. 67. *Hesperia* 20, 1951, πίν. 13b), οἰκοδομηθέντος εὐθὺς μετὰ τὸ Ἀρσινόειον (287-281 π.Χ.), εὐρίσκονται ἐγγύτατα τοῦ ἰδιοῦ μας, τέλος δὲ τὰ λεοντόκρανα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Ἐλατείας τῶν μέσων περίου τοῦ 3ου αἰῶνος (WILLEMSSEN, ἔ.δ. σ. 67. *BCH* 11, 1887, πίν. II) ἀντιπροσωπεύουν τὸ μεταγενέστερον στάδιον ἐξελίξεως.

Προέρχεται ἐκ τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν τοῦ Δ. Εὐαγγελίδου, ἀγνώστου προελεύσεως, Ἐπειδὴ ὅμως καὶ τὸ ἀμέσως ἐπόμενον τεμάχιον λεοντοκράνου, ὑπὸ τῶν αὐτῶν χειρῶν ποιηθέντος, εὐρέθη παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ οἰκοδομήματος Εἰ, ἡ συσχέτισις ἀμφοτέρων πρὸς τὴν ἱερὰν οἰκίαν τῶν χρόνων τοῦ Πύργου εἶναι λίαν πιθανή.

26. Πίναξ 13γ (δεξιᾷ). Τμήμα λιθίνου λεοντοκράνου, ὁμοίου ἀκριβῶς πρὸς τὸ προηγούμενον, σφζομένου μέχρι τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τοῦ μέσου τοῦ ρύγχους.

Εὐρέθη τὸ 1954 παρὰ τὸν ΒΑ. τοῖχον τῆς ἱερᾶς οἰκίας, ἀνατολικῶς τοῦ ἀδύτου τοῦ τετραστυλοῦ ναοῦ, 4ου-3ου π.Χ. αἰ.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν λιθίνων τεμαχίων 23-26 παρατηροῦμεν ὅτι ἔχουν κατασκευασθῇ ἐκ τῆς αὐτῆς ποιότητος λίθου, μὲ τὴν λεπτὴν κοκκώδη σύστασιν.

Τὰ ἀνθέμια 23-24 ἔχουν ἀποβάλει πλέον τὴν φυσικὴν εὐκαμψίαν τῶν φύλλων τῶν πηλίνων ἀνθεμίων τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. (πίν. 10α, β), στεροῦνται δὲ ἐκείνης τῆς φυσιοκρατικῆς ἀντιλήψεως τῆς μορφῆς μὲ τὴν ἐκλέπτυνσιν τοῦ μίσχου καὶ τὴν ἡρεμον ἀνάκαμψιν τῶν λυγερῶν κορυφῶν των. Ἐδῶ ἀντιθέτως τὰ φύλλα ὁμοιάζουν μὲ διακοσμητικὰ ραβδία, ἐκφυόμενα μὲ τὸν πλατὺν μίσχον των ἀνοργάνως ἐκ τοῦ πυρήνος, ὁ ὁποῖος μετεμορφώθη εἰς γεωμετρικὸν κόσμημα. Τὸ ὅλον σχῆμα τοῦ ἀνθεμίου κατέστη τριγωνικόν. Ἐξ ἄλλου ὅμως ταῦτα τυπολογικῶς φαίνονται ἀρχαιότερα τῶν πηλίνων ἀνθεμίων τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. (πίν. 11, γ, ε, ζ), ὅτε κατεσκευάσθη ὁ πρόστυλος τετράστυλος ναὸς ἐντὸς τοῦ Εἰ. Ἐπειδὴ δὲ λίθινοι κέραμοι ὑποθέτουν σοβαρὰν δαπάνην, εἶναι φυσικὸν νὰ σκεφθῶμεν τὴν ἀμέσως προγενεστέραν λαμπρὰν οἰκοδομικὴν περίοδον τῶν χρόνων τοῦ Πύργου, ὅτε διὰ πρώτην φορὰν ὁ ἀρχαῖος ναῖσκος περιεβλήθη διὰ στωικοῦ περιβόλου¹. Ἡ ἀποψις αὕτη ἐνισχύεται προσέτι ἐκ τῆς ἀπουσίας καὶ τοῦ

¹ Λίθινοι κέραμοι παρατηροῦνται ἐπίσης εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀρείου Διὸς τῆς Πασσαρώνος (Ραδοτόβι-Γαρδίκι), ἀνασκαφέντος πλήρως τὸ ἔτος 1952 (ΠΑΕ 1952, σ. 306 κ.ἐξ.) καὶ ταυτισθέντος βραδύτερον πρὸς

τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀρείου Διὸς, τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ (Πύργ. 5,5, πρβλ. καὶ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΝ, Ἀρχαιολ. Ἐρευνες, σ. 66 κ.ἐξ.). Καὶ τὸ ἱερὸν τοῦτο χρονολογεῖται πιθανώτατα ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Πύργου.

παραμικροῦ συντριμματος πηλίνου ἀνθεμωτοῦ μετώπου, δυναμένου νὰ ἀναχθῇ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος. Τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθεμίου παρακολουθοῦμεν εἰς τοὺς λιθίνους ἀκροκεράμους ἐκ τοῦ θεάτρου τῆς Δωδώνης (πίν. 13δ, ἀριστερᾷ), ἔνθα τὸ ἀνθέμιον μετεβλήθη ἀπροσδοκῆτως εἰς ὁμοίωμα μικροῦ ἐπταφύλλου κλάδου φυτοῦ. Ἐπειδὴ εἰς τὸ θέατρον παρατηροῦνται δύο σοβαραὶ οἰκοδομικαὶ φάσεις πρὸ τῆς μετατροπῆς του εἰς ἀρέναν (τέλος 1^{ου} π.Χ. αἰ., ἀνωτ. σ. 97), ἥτοι περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. (Πύρρος) καὶ περὶ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος (Φίλιππος Ε'), ἔπεται ὅτι τὸ ἀνθέμιον ἀνήκει μᾶλλον εἰς τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. Εἰς τὴν οἰκοδομικὴν φάσιν τῶν ἀρχῶν τοῦ 3^{ου} αἰ. πρέπει νὰ κατατάξωμεν καὶ τὰ δύο λίθινα λεοντόκρανα (πίν. 13γ καὶ 14α), ἔνεκα τῆς ὁμοιότητος τοῦ λίθου μὲ τὰ ἀνθέμια (πίν. 13β καὶ δ δεξιᾷ) καὶ τῆς τυπολογίας των.

Γενικῶς δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν τὰ εὐρήματα ἐκ τῆς στέγης τοῦ ἱεροῦ Ε1 εἰς τέσσαρας κατηγορίας. Ἡ α' κατηγορία (1-2, 4-7, 12-13, 17-20), ἃν καὶ περιλαμβάνει πῆλινα διαφόρου τεχνικῆς καὶ τύπου, ἐν τούτοις ἀνάγεται χρονολογικῶς εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον, εἰς τοὺς περὶ τὸ 400 π.Χ. χρόνους ἢ ὀλίγον πρότερον, πάντως δὲ οὐχὶ βραδύτερον τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος.

Ἡ β' ἐκπροσωπεῖται ὑπὸ τῶν τεμαχίων κορυφαίας 3, 8, 9, μὲ διάφορον τῶν προηγουμένων τεχνικὴν τοῦ πηλοῦ καὶ μορφήν τοῦ ἀνθεμίου, τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος.

Ἡ γ' περιλαμβάνει μόνον λίθινα εὐρήματα, ἀνθεμωτὰ μέτωπα ἡγεμόνων καλυπτῆρων (23-24) καὶ δύο λεοντόκρανα (25-26), τὰ ὁποῖα ἔνεκα τῆς ποιότητος τοῦ λίθου καὶ τῆς μορφῆς δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς προερχόμενα ἐκ τῆς αὐτῆς οἰκοδομικῆς περιόδου, τῶν χρόνων τοῦ Πύρρου (α' τέταρτον τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος).

Ἡ δ' κατηγορία τέλος περιλαμβάνει εὐρήματα στέγης πῆλινα (10-11, 14-16, 21), διάφορα εἰς τεχνικὴν καὶ μορφήν, χρονολογούμενα ἀπὸ τῶν μέσων ἑλληνιστικῶν χρόνων (τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος καὶ ἐξῆς).

Αἱ κατηγορίαι α' καὶ β' πρέπει νὰ συνδεθοῦν ἀσφαλῶς μὲ τὴν α' καὶ β' οἰκοδομικὴν φάσιν τῆς ἱερᾶς οἰκίας, ἥτοι μὲ τὸν ναῖσκον, περιβαλλόμενον ἀρχικῶς ὑπὸ τριπόδων καὶ ὀλίγον βραδύτερον (γ' τέταρτον τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ.) ὑπὸ τοῦ χαμηλοῦ ἰσοδομικοῦ τεμένους. Ἡ συσχέτισις τούτων μετὰ τοῦ ναῖσκου ἐπιβάλλεται καὶ ἄλλως, διότι τὰ ἀρχαιότερα κεραμικὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὸ ἀρχαιότερον οἰκοδόμημα τῆς Δωδώνης, τὸν ναῖσκον, εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ὁποίου εὐρέθησαν (ἀνωτ. σ. 47).

Ἡ ποικιλία τῶν εὐρημάτων τούτων (σύγκρινε 1-2 πρὸς 4-7 καὶ 12 καὶ πρὸς 8-9) ὀφείλεται εἰς τὰς γενομένας ἐπισκευὰς τῆς στέγης, διαρκούντος τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος.

Ἡ γ' κατηγορία ἀνάγεται εἰς τὴν τρίτην οἰκοδομικὴν φάσιν, ὅτε ὁ ναῖσκος περιεβλήθη ὑπὸ ἐξωτερικοῦ τοίχου καὶ στοῶν σχήματος|□|. Τὰ εὐρήματα ταύτης εἶναι ὁμοιογενῆ. Τοῦτο ἀποδοτέον ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸν μικρὸν ἀριθμὸν τῶν εὐρημάτων, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν διατήρησιν τῶν λιθίνων κεράμων, δυσκόλως φθειρομένων.

Τὴν δ' τέλος κατηγορίαν δυνάμεθα νὰ συνδέσωμεν μὲ τὴν τελικὴν φάσιν τῆς ἱερᾶς οἰκίας κατὰ τοὺς χρόνους Φιλίππου τοῦ Ε'. Αἱ παρατηρηθεῖσαι διαφοραὶ (10-11, 14-16, 21) εἰς τὴν τεχνικὴν τοῦ πηλοῦ καὶ τὴν μορφήν τῶν ἀνθεμίων μαρτυροῦν τὴν

ἐκάστοτε ἀντικατάστασιν κεράμων ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος. Ρωμαϊκῶν χρόνων ἀνθεμωτὰ μέτωπα δὲν κατέστη δυνατόν νὰ συνδεθοῦν μὲ τὸ οἰκοδόμημα Ε1. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀποτελεῖ ἔνδειξιν, ὅτι ἡ ἱερὰ οἰκία δὲν ὑφίστατο κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ρωμαιοκρατίας (ιδὲ ἀνωτ. σ. 113), διότι τὸ οἰκοδόμημα εἶχεν ἀνασκαφῇ μερικῶς μὲν ὑπὸ τοῦ ΚΑΡΑΠΑΝΟΥ, ἐξ ὀλοκλήρου δὲ ὑπὸ τοῦ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ. Ἀτυχῶς ἀμφοτέρων τὰ εὐρήματα δὲν σημειοῦνται οὐδαμοῦ, ἐκτὸς ὀλίγων εὐρημάτων, εἰκονιζομένων ὑπὸ τοῦ τελευταίου εἰς τὰ ΠΑΕ τῶν ἐτῶν 1929-32 καὶ τὰ Ἑπειρ. Χρον. τοῦ 1935. Εἰς τὴν κατὰ τὰ ἔτη 1953-54 ἀνασκαφικὴν ἔρευναν ἐλάχιστον ἔδαφος τοῦ οἰκοδομήματος ἀπέμεινεν ἄθικτον καὶ τοῦτο εἰς τὰ βαθύτερα στρώματα.

Μὲ τὰ ἀνωτέρω κεραμικὰ πρέπει νὰ συσχετίσωμεν τοὺς στρωτῆρας κεράμους τοῦ Ε1 (εἰκ. 101), τῶν ὁποίων αἱ κατατομαὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τῶν κλασσικῶν χρόνων (1, 2, 3) μέχρι τῶν ἑλληνιστικῶν (4-5) καὶ ἴσως τῶν ρωμαϊκῶν (6). Οὕτω τὰ κεραμικὰ συντρίμματα τῆς στέγης τῆς ἱερᾶς οἰκίας συμφωνοῦν γενικῶς πρὸς τὰς τέσσαρας οἰκοδομικὰς φάσεις τῆς ἱερᾶς οἰκίας, αἱ ὁποῖαι διεπιστώθησαν καὶ ἐξ ἄλλων λόγων, ἥτοι τοῦ ναῖσκου μετὰ τοῦ περιβόλου ἐκ τριπόδων (400-350/325 π.Χ.), τοῦ ναῖσκου μετὰ τοῦ χαμηλοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου (350/325-ἀρχαὶ τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ.), τοῦ ναῖσκου μετὰ τοῦ στωικοῦ περιβόλου (ἀ' τέταρτον τοῦ 3^{ου} αἰ. - 219 π.Χ.) καὶ τοῦ προστύλου ναοῦ μετὰ τοῦ στωικοῦ περιβόλου (ἀμέσως μετὰ τὸ 218 π.Χ.).

Ἀσφαλῇ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων δὲν διεπιστώθησαν, ἐξαιρέσει τῶν χρονολογικῶς ἀβεβαίων στρωτῆρων κεράμων (εἰκ. 101, 6). ἄλλὰ τὸ γεγονός τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ ἀπόδειξιν ὅτι ἡ ἱερὰ οἰκία δὲν διετηρήθη μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 4^{ου} μ.Χ. αἰῶνος, ὅτε ἡ αἰωνόβιος καὶ ἱερὰ δρῦς κατέπεσεν ὑπὸ βαρβάρου χειρός (ἀνωτ. σ. 150), αἱ δὲ ρίζαι τῆς ἀπεσπάρσθησαν βιαίως διὰ τῆς διανοίξεως ὑπὸ Χριστιανῶν τῆς τάφρου T-T1-T2.

Γ. ΔΙΑΦΟΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

27. Τμήμα ἰωνικοῦ ἐπιστυλίου (διαστ. 0.115×0.065 μ.), διατηροῦν δύο γεισήποδας (πλάτ. μηροῦ γεισηπόδων 0.035 μ.), ἐκ τῆς τάφρου τοῦ οἰκοδομήματος Ε1.

28. Πίναξ 14β. Δύο τεμάχια ἀκάνθου κορινθιακοῦ κιονοκράνου ἢ ἐπικράνου ἢ ἀκρωτηρίου στέγης, μήκους 0.145 μ. καὶ 0.09 μ. Εὐρέθησαν ἐντὸς τῆς τάφρου τοῦ Ε1.

Πίναξ 14ε. Τμήμα λιθίνου ἐπικράνου ἐξ ὑπολεύκου κοκκώδους λίθου, σφζομένων διαστ. 0.16×0.115 μ., φέρον ἐπιγραφὴν ἐπὶ τοῦ κυματίου Διον]υσόδωρος, πιθανῶς τὸ ὄνομα τοῦ ἀναθέτου. Σημειωτέα ἡ γραφὴ τοῦ σίγμα διὰ C, τοῦ ὠμέγα διὰ τοῦ Ω¹.

Εὐρέθη τὸ 1954 ἐντὸς τοῦ οἰκοδομήματος Ε1 (ἱερὰ οἰκία), βορείως τῆς τάφρου.

30. Πίναξ 14δ. Δύο συνανήκοντα τεμάχια, ἀποτμήματα ἐνεπιγράφου στήλης, περιεχοῦσης ψήφισμα τιμητικόν, δι' οὗ χορηγοῦνται πολιτικά δικαιώματα εἰς ἄγνωστον

¹ Πρβλ. SGDI 1590 (330-230 π.Χ.). ZIEBARTH, Alt-Epirus, σ. 45, ὑποσ. 198. Philol. Wochenschrift, 1939, στ. 828. P. FRANKF.,

πρόσωπον καὶ εἰς τοὺς ἀπογόνους του. Διατηρεῖται μέρος τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς. Σφζόμενον ὕψος 0.225, πλάτος 0.10, πάχος 0.06 μ. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ λίθου, ἐν μέρει ἀσβεστοποιηθεῖσα ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ πυρός, ἔχει ἐξομαλυνθῆ δι' ὀδοντωτῆς βελόνης· β' ἡμῖς τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. Εὐρέθη μεταξὺ τῶν ναῖσκων Ζ καὶ Λ.

Ε	ε
ΕΥΦΡ	ευφρ [8 - 9 γρ.]
ΤΟΡΟΣ	τορος [7 - 8 γρ.]
ΝΩΙΠΩΑ	νωιπωα [- 5 - 6 γρ.]
ΑΥΤΩΙΚ	αὐτῶ κ [αἰ ἐκγόν-]
ΟΙΣΕΙΣ	οἰς εἰς [τὸν ἅπαν-]
ΤΑΧΡΟΝ	τα χρόν [ον πολιτ-]
ΕΥΟΜΕ	εὐόμε [ν . . . . .]
ΑΧΡΗΜ	α χρήμ [ατα . . κ]
ΑΙΕΝΤΕ	αἰ ἐντέ [λειαν . . .]

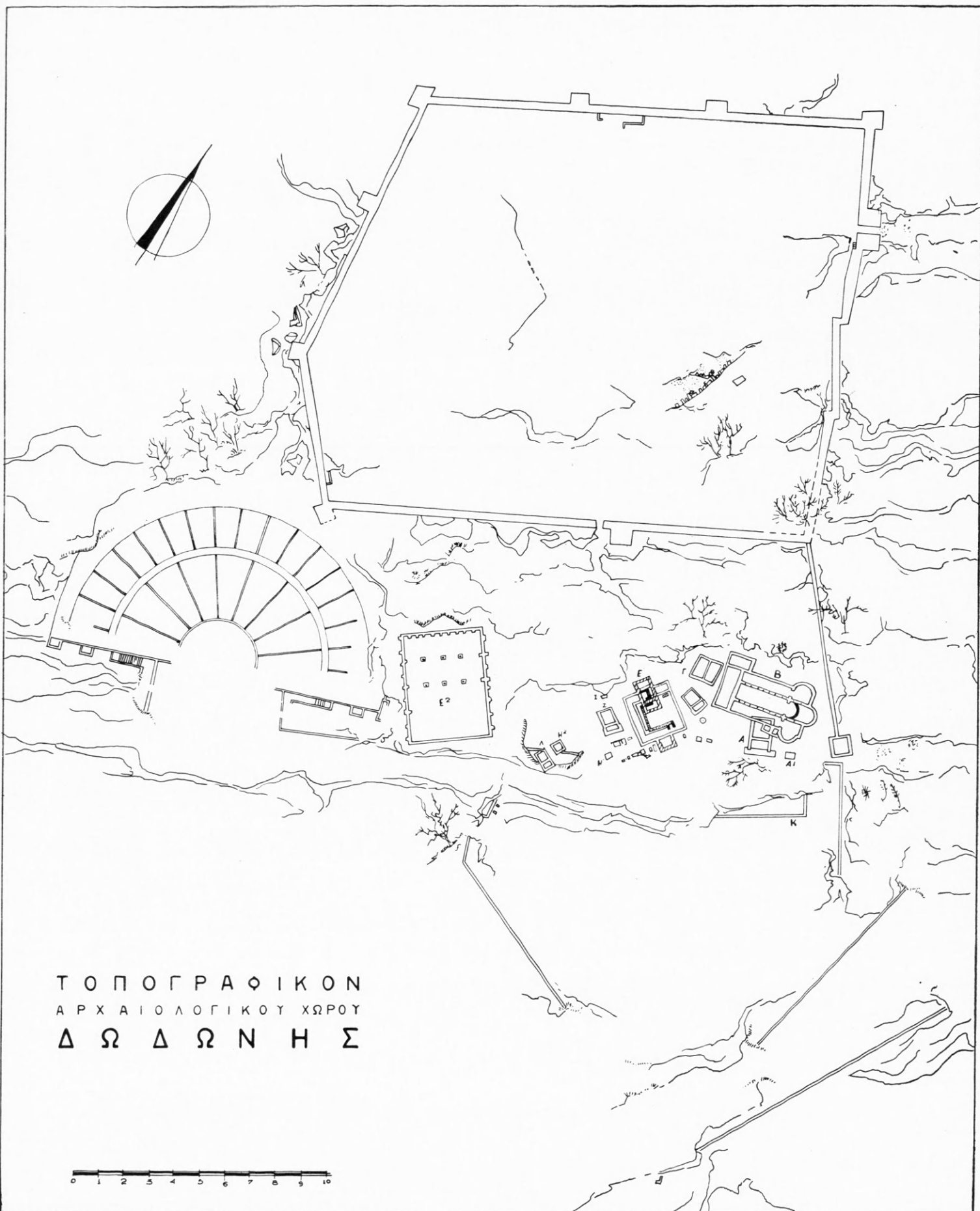
31. Πίναξ 14η. Τεμάχιον λιθίνης ἐνεπιγράφου πλακός, σφζομένων διαστ 0.14×0.125 μ., πάχους 0.04 μ., διατηροῦν μέρος τοῦ πλαισίου τῆς πινακίδος, ἐντὸς αὐτῆς ἴχνη ἐνὸς γράμματος Ι ἢ Κ. Ἐπιφάνεια καλῶς ἐξομαλυνθεῖσα δι' ὀδοντωτῆς βελόνης (ἐντὸς τῆς τάφρου τοῦ Ε 1).

32. Τεμάχιον πλακός ἀνώμαλον μὲ ροδίνην ἀπόχρωσιν, σφζομένων διαστ 0.145×0.11 μ., διατηροῦν τὰ γράμματα Κ Φ. Εὐρέθη ἐντὸς τῆς ἱερᾶς οἰκίας.

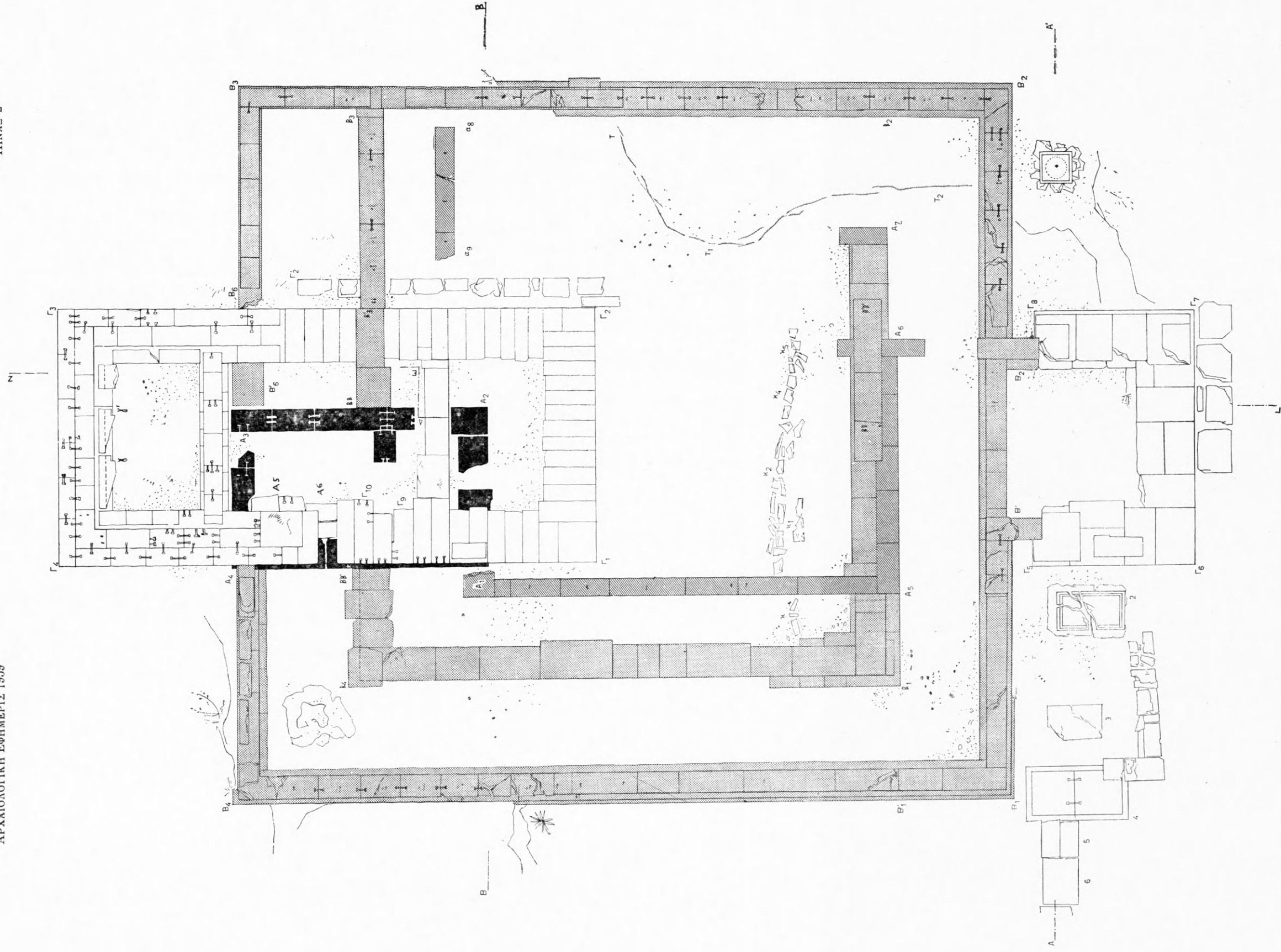
33. Πίναξ 14γ (Ἰδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 125). Σφυρήλατον τεμάχιον ποδὸς χαλκοῦ λέβητος, εὐρεθὲν εἰς τὸ θεμέλιον τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ ναῖσκου Θ, ἀμέσως ἀνατολικῶς τῆς θέσεως, ἔνθα ἴστατο ἡ φηγός, δηλαδὴ εἰς τὸν χώρον τοῦ παλαιοῦ περιβόλου ἐκ τριπόδων (ἀνωτ. σ. 114 ἐξ., εἰκ. 92). Μῆκος σφζόμενον 0.163 μ., πλάτος 0.091 μ. Κοσμεῖται κατὰ μῆκος δι' ἐντύπων ζωνῶν ἐκ θλαστῶν γραμμῶν καὶ ἀλύσεως σπειρῶν Σ, ἐναλλασσομένων δι' εὐρυτέρων ζωνῶν ἐκ διπλῶν ὁμοκέντρων κύκλων, συνδεομένων δι' ἐφαπτομένης.

34. Πίναξ 14ζ. Σφυρήλατον τεμάχιον ποδὸς χαλκοῦ λέβητος, εὐρεθὲν ἔνθα καὶ τὸ προηγούμενον. Μῆκος σφζόμενον 0.17 μ., πλάτος 0.088 μ. Κατὰ μῆκος ἔντυπος κόσμησις διὰ ζωνῶν μὲ συνεχόμενα ἡμικύκλια, ἐναλλασσομένων μὲ ζώνας ἐκ κύκλων ἢ δύο ὁμοκέντρων κύκλων μὲ ἐφαπτομένην καὶ μὲ ζώνας ἐκ θλαστῶν γραμμῶν. Ἀνήκει εἰς τὸν αὐτὸν λέβητα ἐκ Δωδώνης (Ἡπειρ. Χρον. 1935, σ. 235, ἀρ. 52, πίν. 23α, 1, ἰδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 125), ὁμοιάζει δὲ πρὸς τὰ ἐξ Ὀλυμπίας (Olympia IV, πίν. 31, 591. FR. WILLEMSSEN, Olympische Forschungen III, 1957, σ. 112-113, πίν. 68, 6247).

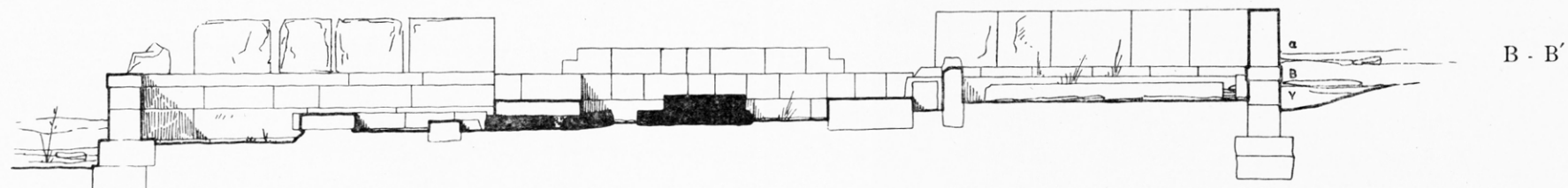

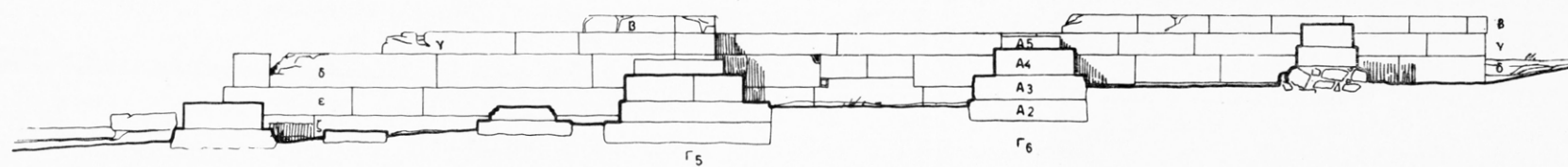
Τοπογραφικὸν διάγραμμα τοῦ χώρου τῆς Δωδώνης.

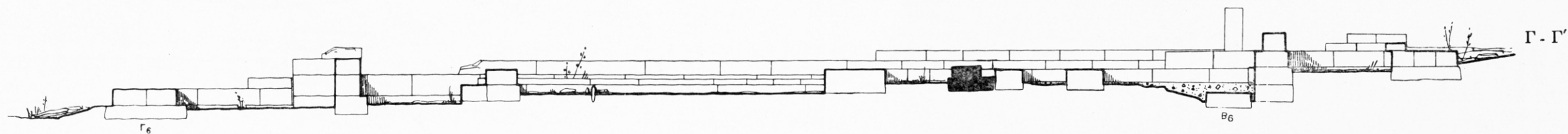
Κάτοπις υπαρχούσης καταστάσεως τῆς ἱερᾶς οἰκίας.

B - B'

A - A'

Γ - Γ'

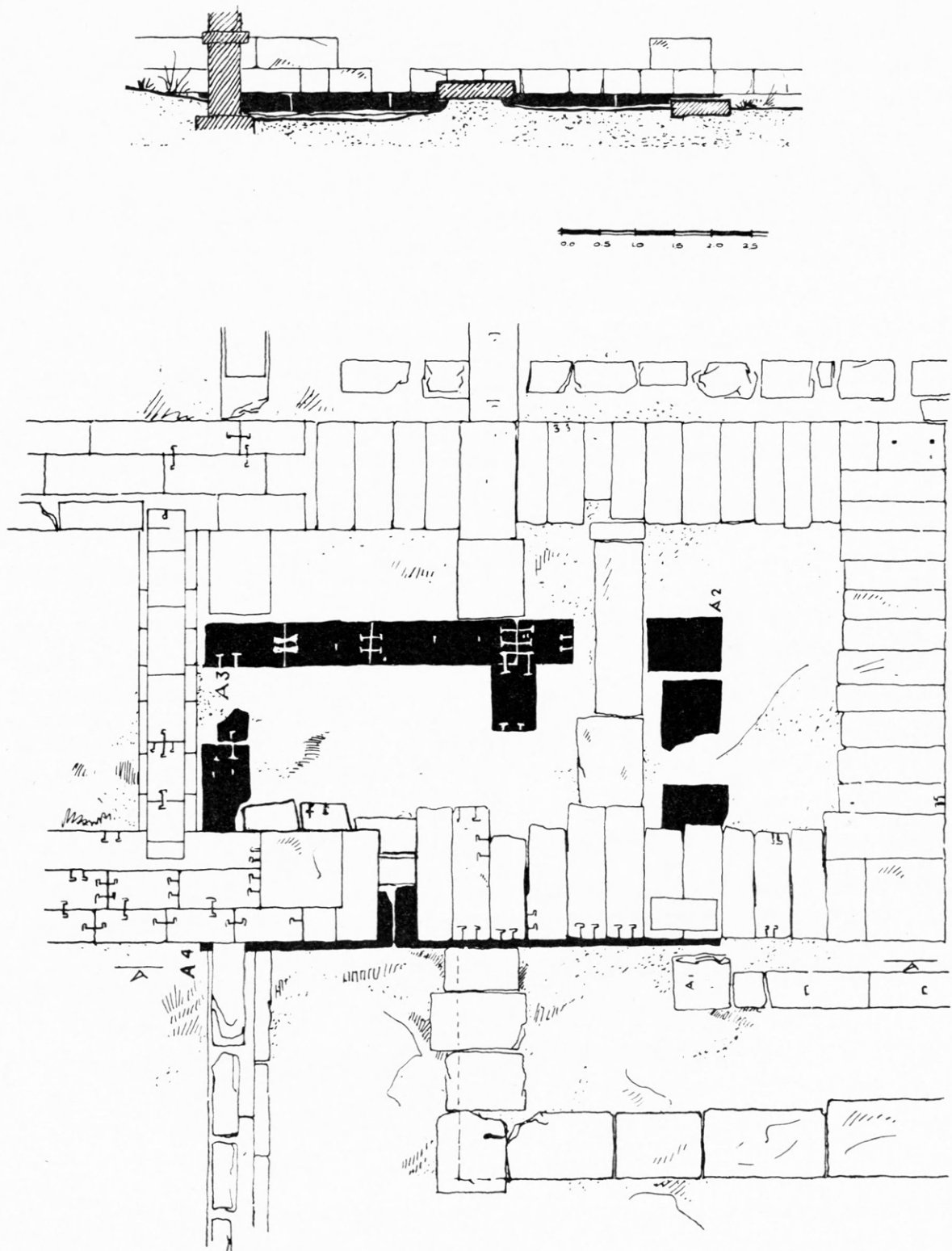
Ἐγχάρσιαι (B - B', A - A') καὶ κατὰ μῆκος (Γ - Γ') τομαὶ τῆς ἱερᾶς οἰκίας.

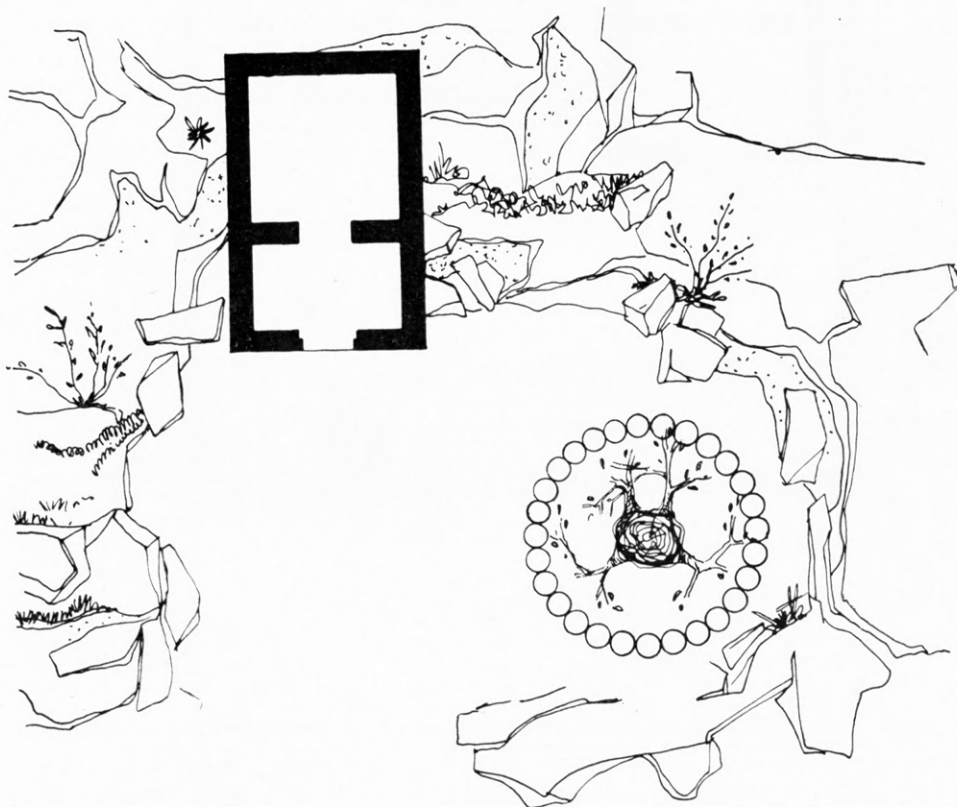

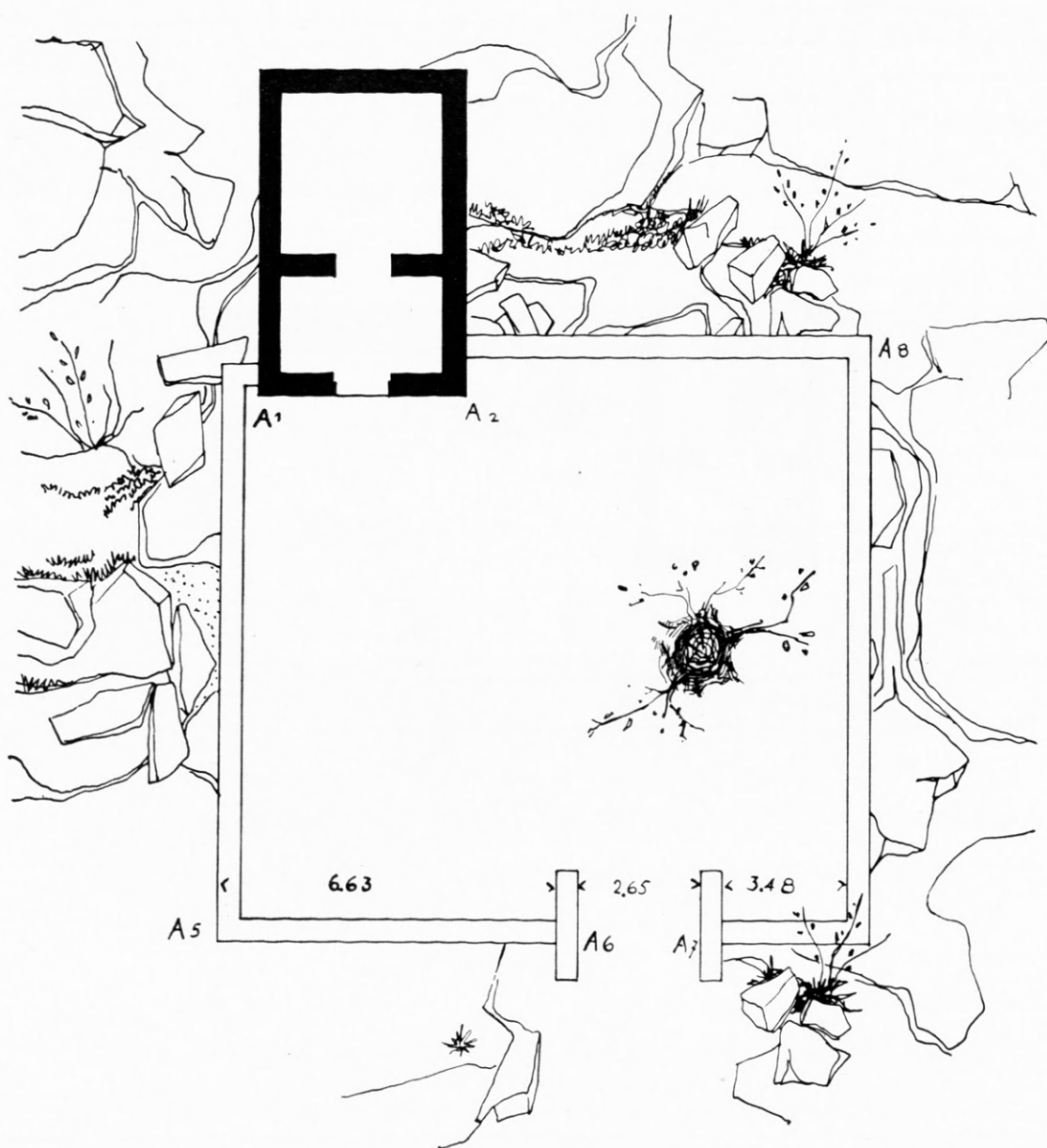
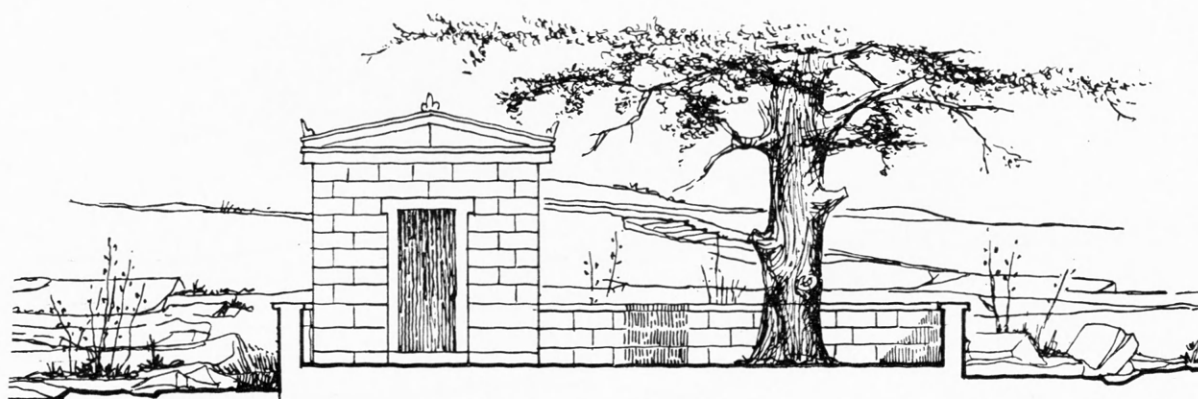
Κάτοπις τοῦ ἱεροῦ τῆς Δωδώνης περὶ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

Λεπτομέρεια της κατόψεως και της τομής του πίν. 2 (έλληνιστικός ναός).

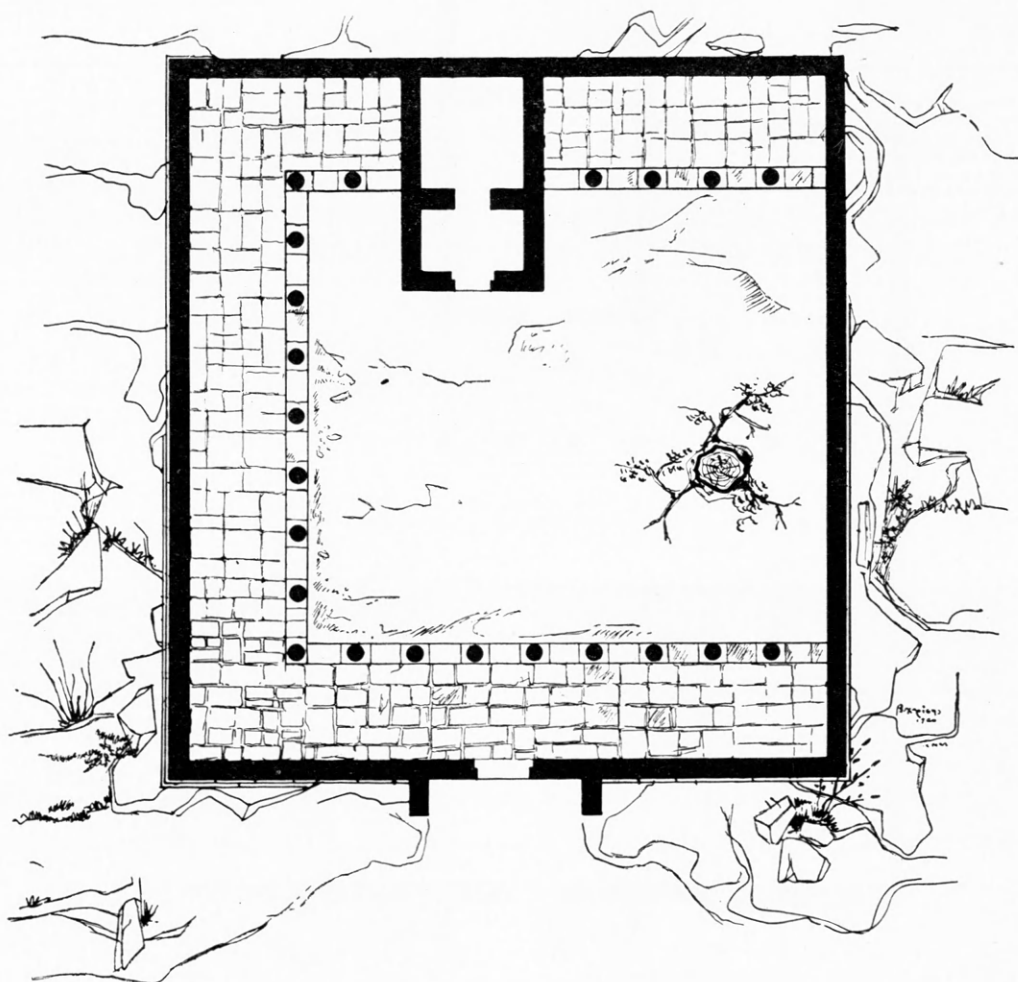
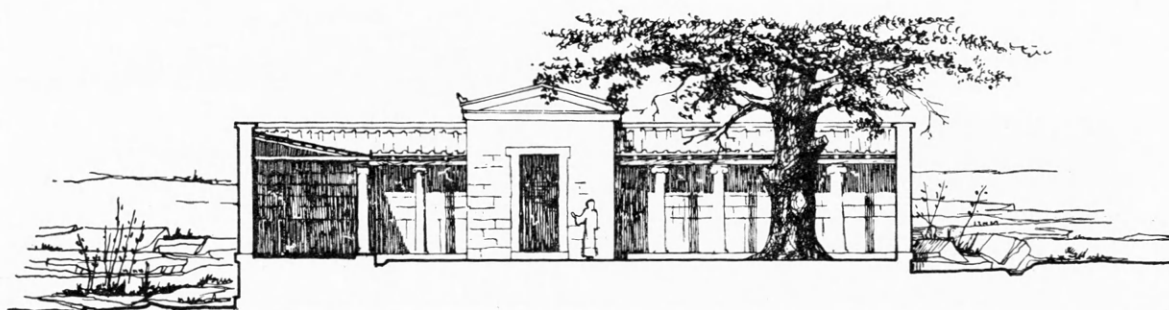

Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ τῆς προσόψεως τῆς ἱερᾶς οἰκίας (α' ἡμῖσι τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.).

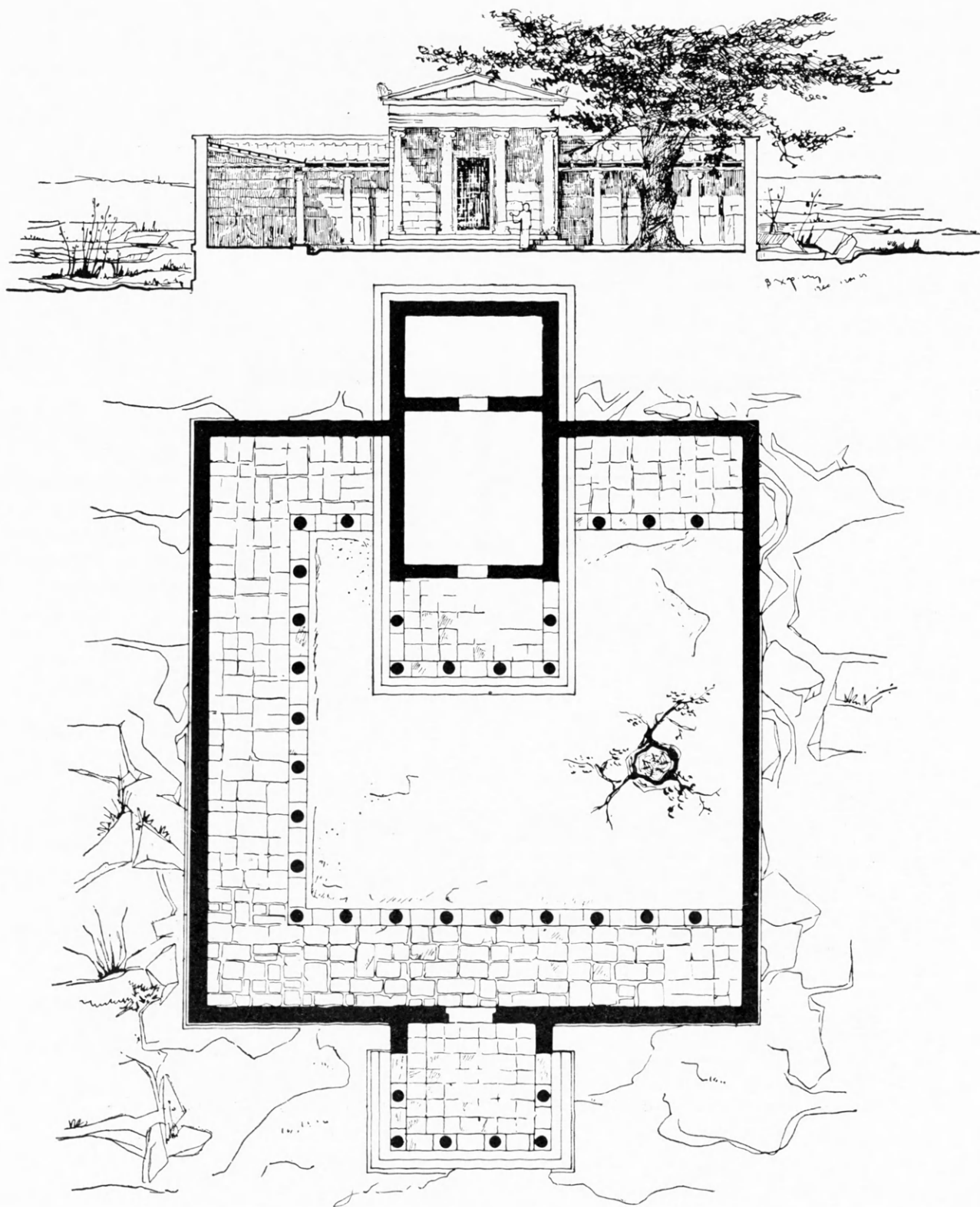

*Αναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ τῆς προσόψεως τῆς ἱερᾶς οἰκίας (β' ἡμίσιον τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.).

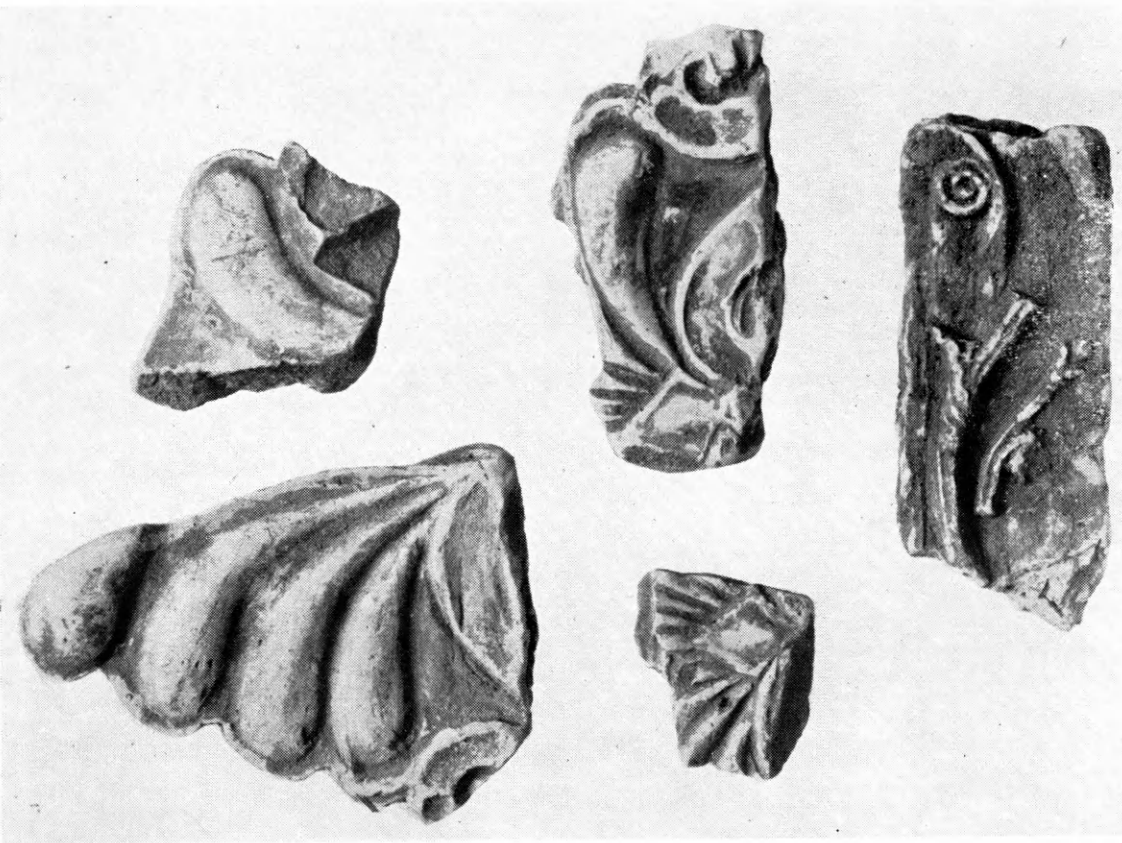

*Αναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ τῆς προσόψεως τῆς Β. πτέρυγος τῆς ἱερᾶς οἰκίας (3ος π.Χ. αἰ.).

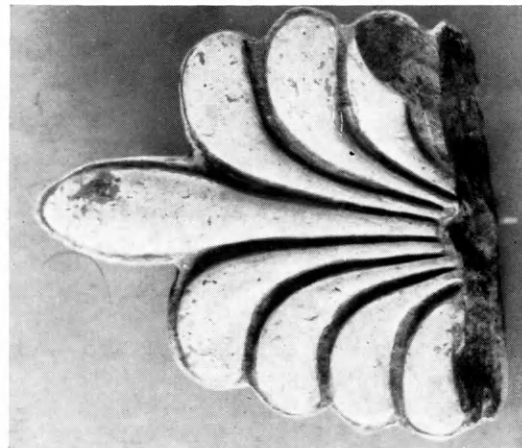
Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ τῆς προσόψεως τῆς ἱερᾶς οἰκίας (τέλος τοῦ 3ου π. Χ. αἰ.).

γ

α

β

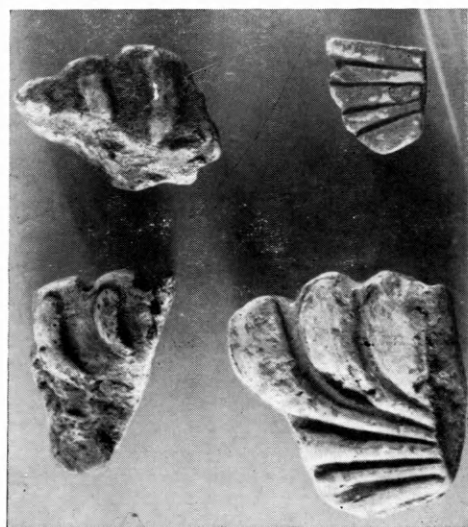
α. Ἀνθεμιωτὸν μέτωπον ἡγεμόνος καλυπτῆρος. β. Τμήμα μετώπου ἀνθεμιωτοῦ ἡγεμόνος καλυπτῆρος.
γ. Τεμάχια ἀνθεμιωτῶν κορυφαίων καλυπτῆρων καὶ σίμης.

α

β

γ

δ

ε

ζ

Ἀνθεμωτὰ μέτωπα ἡγεμόνων καὶ χορυφαίων καλυπτήρων. (Τὸ γ ἐκ τοῦ καταγωγίου τῆς Κασσώπης. Φωτογραφία P. Franke.)

α

γ

δ

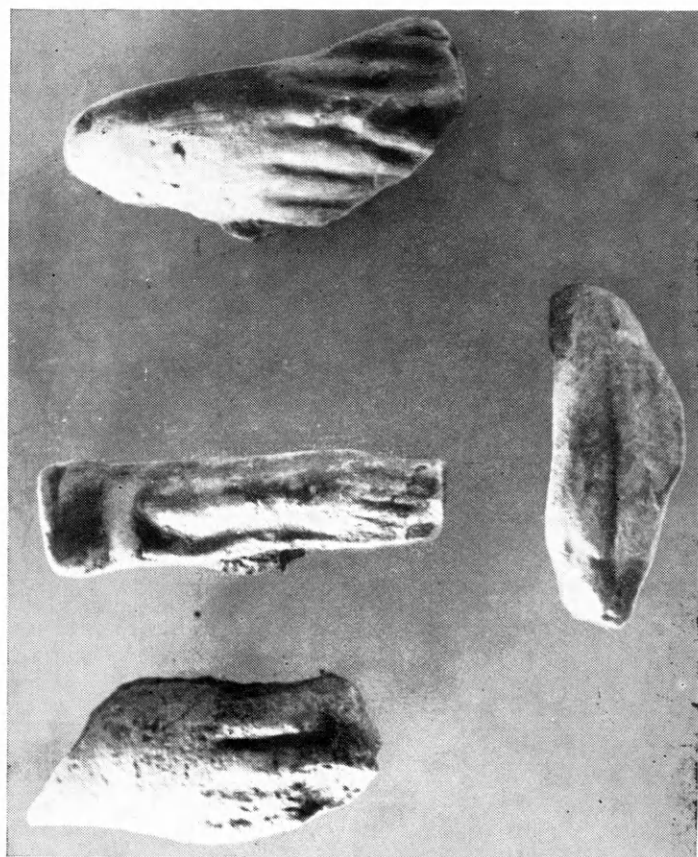
α. Γείσον. β. Ήγεμών στρωτήρ. γ. Μέτοπον έπαιετίου ήγεμόνος καλυπτήρος. δ. Έπαιετίς σίμη.

β

δ

γ

α. Πήλινα αναθηματικά ομοιώματα χειρών. β. Λίθινον μέτωπον άνθρωπου ή γένιον καλυπτήρως.
γ Τμήματα λεοντοχράνων εκ πηλού (1) καί λίθου (2). δ. Λίθινα μέτωπα άνθρωπων ή γένιον καλυπτήρων.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Οἱ μεγάλοι ἀριθμοὶ σημαίνουν τὴν σελίδα τοῦ κειμένου, οἱ μικροὶ τὰς ὑποσημειώσεις. Διὰ κυρτῶν στοιχείων λήμματα ἢ ἀριθμοὶ δηλώνουν ἀρχαίας λέξεις, ἀπαντώντας εἰς κείμενα ἢ ἐπιγραφάς. Βραχυγραφίαι: ἐθν.=ἐθνικόν, Ἡπ.=Ἡπειρος Ἰ.=ἱερόν, μυθ.=μυθικός, Ν.=ναός, φῦλ.=φῦλον.

- Ἀαρών, 120_{,4}.
Ἀβορίγενες, 125_{,8}.
Ἀγάθων, Ζακύνθιος, 160, 160_{,4}.
Ἀγαμέμνων, 163_{,4}.
Ἀγ. Νικόλαος, Ἡπ., 6, 8 (εἰκ. 7)_{,8,1}.
Ἀγ. Τριάς, 45_{,1}.
Ἀδης, 69_{,2}, 120, 132_{,5}, 143, 150, λα-
τρία, 126_{,8}, 128.
Ἀδριανός, 113, 149, 149_{,8}, 151.
Ἀθαμανία, Ἡπ., 145.
Ἀθηνα, Ν. Ἰωνίας, 91, 91_{,2}, 94, Ἰ. Λιν-
δίας, 18_{,2}, 83, 94.
Ἀθηναί, 45_{,2}, 94, 94_{,2}, 117, 132_{,5}, 145,
145_{,4}, ἀγορά, 148_{,8}, Ἀκρόπολις,
17.
— Ἀρειος Πάγος, ἀψιδωτὴ οἰκία, 28.
— Ναός Β. Ἀκροπόλεως, 28_{,5}.
— — Ν. Δυτ. κλιτύων Ἀκροπό-
λεως, 38_{,2}.
— — Ἐρέχθειον, 73, 88_{,8}, 137_{,9},
138, 138_{,1}.
— — Ν. Ἡφαίστου, 47_{,4}.
— — Ν. Ὀλυμπίου Διός, 156_{,11}.
— — Ν. Ἀθηναῖς (Παρθενών),
47_{,4}, 94.
— — Προπύλαια Ἀκροπόλεως,
17.
Ἀθηναῖοι, 17_{,11}, 146.
Αἰακίδαι, δυναστεία, 92_{,8}, 94_{,8}, 146, 148.
Αἰακίδης, 92.
Αἰακός, μυθ., 93, 93_{,7}.
Αἴας, Λοκρός, μυθ., 160_{,4}.
Αἴγινα, Ν. Ἀφαίας, 38_{,2}, 45_{,2}, 47_{,4},
137 βωμός, 137_{,8}, ἔρκος 45_{,2}, 137,
137_{,6}, κιονόκρανον, 109_{,1}, νυμφαῖον,
109, τέμενος, 45_{,2}, 137.
Αἴγισθος, μυθ., 163_{,4}.
Αἴγυπτος, 96_{,11}, 122_{,5}, 162.
Αἰμίλιος, Παῦλος, 11, 113.
Αἰνείας, μυθ., 92_{,8}, 125, 161, 161_{,11}.
Αἰολεῖς, 13_{,11}.
Αἰτωλία, 86, 134, 134_{,5}, Ν. Ταξιάρχων,
38_{,2}.
Αἰτωλοακαρνανία, 86.
Αἰτωλοί, καταστροφὴ τοῦ Ἰεροῦ ὑπὸ Αἰ-
τωλῶν, 3_{,11}, 64, 86, 90, 91, 97_{,2}, 97_{,8},
111, 112, 134 ἔξ., 148, 151, 156, 157.
Ἀκαρνᾶνες, 134_{,8}, 134_{,8}.
Ἀκράγας, 68_{,11}, Ν. Διός, 138_{,11}.
Ἀκροκόρινθος, 47_{,8}.
Ἀκτιον, 134_{,8}.
Ἀλβανία, 10_{,11}, 143_{,2}.
Ἀλεξάνδρεια, 93.
Ἀλέξανδρος, Κασσάνδρου, 92.
Ἀλέξανδρος, Μέγας, 48, 90, 92, 93, 93_{,2},
93_{,7}, 94, 94_{,8}, 95, 147.
Ἀλέξανδρος Α', Μολοσσός, 91, 92, 92_{,11},
93, 94, 147.
Ἀλκέτας, 65, 133, 145, 145_{,3}, 145_{,5}, 146,
146_{,4}.
Ἄλος, 91.
Ἀλποχώρι, Ἡπ., 6_{,1}.
Ἄλτις, 4, 18_{,8}, 29, 126, 132_{,5}, 162_{,6}, 163,
163_{,8}, 163_{,4}.

- Ἄλυσία, Ν., 86,₂.
 Ἀμβρακία, Ἦπ., 115,₆, 125, 126, 126,₁₁, 132,₃, 161.
 — ἡρῶν Αἰνείου, 92,₃, Ἰ., 92, 94,₂, Ἰ. Ἀθηνᾶς, 92,₃, Ν. Ἀρτέμιδος Ἠγεμόνης, 92,₃. Ν. Ἀσκληπιοῦ, 92,₃, Ν. Ἀφροδίτης, 92,₃. Ν. Ἡρακλέους, 92,₃, Πυρρεῖον, 92,₃.
 Ἀμβρακικός, Ἦπ., 8,₁₁, 125, 126, 128, 144, 145.
 Ἀμβρακιῶται, Ἦπ., 115,₆.
 Ἀμμότοπος, Ἦπ., 47,₃.
 Ἀμύκλαι, 121.
 Ἀμφίπολις, Ν. Ταυροπόλου, 90,₅.
 -άν, -ᾶνες, κατάληξις ἔθν., 126,₃.
 Ἀνακτόριον, 76,₃.
 Ἀνδρομάχη, μυθ., 93, 125, 161.
 Ἀντίγονος, Γονατᾶς, 87,₂, 91, 97,₁₁, 112.
 Ἀντιόχεια, 29,₄, 90.
 Ἀντίοχος, Ἐπιφανής, 110, 156,₁₁.
 Ἀντίπατρος, Κασσάνδρου, 92.
 Ἀντισσα, ἀψιδωτὸν ἱερὸν Α, 28, 28,₃, Ἰ. Β, 29.
 Ἀντωνῖνος, Πίος, 88,₄.
 Ἀπειρωτᾶν, Κοινόν, 92,₁₁, ἰδὲ καὶ λ. νόμισμα.
 Ἀπολλόδωρος, γεωγράφος, 115, 116.
 Ἀπόλλων, 69,₂, 160, 160,₄, Πύθιος Δελφῶν, 120,₂, 121, 129,₁₁, Ἐπιδάφρου, 85.
 Ἀπολλωνία, Ἦπ., 109,₁₁, 167.
 Ἀραφὴν, 26,₁₁.
 Ἀργεάδης, ἰδὲ Μενέδημος.
 Ἀργοναῦται, 114,₂.
 Ἀργος, Ἡραῖον, 29, 45,₂, πῆλινος οἰκίσκος, 29, θάνατος Πύρρου, 147.
 Ἀργώ, 114,₂.
 Ἀρης, 69,₂, 121,₃.
 Ἀριστείδης, 115, 116, 116,₄, 117,₃.
 Ἀριστείδης, Αἴλιος, 116,₄.
 Ἀριστόδημος, 89.
 Ἀριστοτέλης, 115, 116, 117, 117,₃, 118, 119, 122, « Ἠπειρωτῶν Πολιτεία », 117,₃, « Περὶ Παροιμιῶν », 117,₃.
 Ἀρκαδία, Κώτιλον, ναός, 38,₂, Λύκαιον, βωμός, 121, Ἰ. 45,₂, 121, 160, τέμενος Λυκαίου Διός, 46,₁.
 « Ἀρρηφόρος », ἰδὲ « Ἀδλητρίς ».
 Ἀρτεμῖς, 29,₄, 121, Ἠγεμόνη, 92,₃, Σώτειρα, 89, Ταυροπόλος, 90,₃, Ὑμνία, 29,₄.
 Ἀσίς, γαῖα, 91.
 Ἀσκληπιός, 85.
 Ἀσσυρία, 122,₃.
 Ἀτθιδογράφος - οἱ, 115, 116, 116,₃.
 « Ἀτθίς », 116,₃, 117,₃, 118.
 Ἀτιντανία, Ἦπ., 145.
 Αὔγουστος, 113, 113,₄, 149, 149,₄, 149,₁₇, 149,₃.
 « Ἀδλητρίς », 115,₃, 116,₁₁, 116,₃, 117,₄.
 Αὔστρια, 95.
 Ἀφροδίτη, 69,₂, 121, 121,₃, 143,₁₁.
 Ἀχέρων, Ἦπ., 8,₁₁, 126,₃, 128, 143, 144.
 Ἀχιλλεύς, μυθ., 93, 94, 127, 128, 161.
 Ἀῶς, Ἦπ., 91.
 Βαλκάνια, 96,₁.
 Βάρβαροι, ἰδὲ φῦλα βαρβαρικά.
 Βέλλιανη, Ἦπ., 47,₃.
 Βελτιστινός, Ἦπ., 7.
 Βεράτι, Ἦπ., 10,₁.
 Βερενίκη, ἡ Βερονικίς, Ἦπ., 93, 93,₃, 93,₄, 94,₂.
 Βερενίκη, σύζυγος Πτολεμαίου Α', 93.
 Βιέννη, 95.
 Bischofswald, 13,₁.
 Βοιωτία, 69,₁₁.
 Boscocreale, villa, παράστασις ἱεροῦ, 84,₁.
 Βουνί, Ἰ., 45,₂.
 Βουχέτιον, Ἦπ., 126, 144.
 Βυζάντιον, 120,₄.
 Γαλάται, 112.
 Γαλατάκι (Σολύγεια), Ν. ἀψιδωτός, 29, 66,₁.

Γαρδίκι (Πασσαρών), Ἦπ., 3,₁₁, 10,₁₁,
111,₅₅, 173,₁₁.

Γέλας, 46,₁₁.

Γιτιάδας, 121.

Γκούμανη, Ἦπ., ἀκρόπολις, 47,₂.

Γλαυκίας, 92.

Γόννοι, 28.

Γράες, Ἦπ., 69,₁₁.

Γραϊκή, Ἦπ., 69,₁₁.

Clusium, 121.

Δᾶ, ἰδὲ καὶ Δῶ, 132,₅₅.

Δαλματικάι, ἀκταί, 10,₁₁.

Δαμάτηρ, 120,₅₅, 132,₅₅.

Δάρδανος, μυθ., 93.

Δελφοί, 15, 28, 44,₁₁, 45,₂₂, 48,₂₂, 90,₅₅,
94,₂₂, 114,₂₂, 120,₂₂, 122, 123,₁₁,
126,₅₅, 129,₁₁, 132,₅₅, 134,₃₃, 161,
θησαυρὸς Κνιδίων, Σιφνίων, 138,₁₁,
Ν. Ἀπόλλωνος, 45,₂₂, 90,₅₅, 98,₃₃,
136, τέμενος Νεοπολέμου, 32,
χάσμα, 121, 121,₅₅, 129,₁₁, 133, 150,
158.

Δῆλος, 28, 29, 48,₂₂, 90,₅₅, 104,₃₃, Ἀρχη-
γέσιον, 38,₂₂, 68, ἀψιδωτόν, 28,₅₅,
29, ἱερὰ οἰκία, 137, ἱερὰ δόδος, 122,
131,₃₃, Κερατών, 122, 130, βωμὸς
Κεράτινος, 28,₅₅, 130-131, Λητῶν,
47,₃₃, Ν. Διὸς Κυνθίου καὶ Ἀθη-
νᾶς Κυνθίας, 137,₃₃, Διὸς Ναίου,
142,₅₅, δύο ναοὶ νοτίως Ἀρχηγε-
σίου, 38,₂₂.

Δημητριάς, ἀνάκτορον, 87,₂₂, 94,₂₂, 158,₂₂,
Σαραπίειον, 87,₂₂, 136,₂₂.

Δημήτριος, Πολιορκητής, 69,₁₁, 87,₂₂, 93,
94,₂₂.

Δημοκρατία, Ἰππειρωτῶν, 108, 112,₃₃, 129,
132,₃₃, 148.

Δήμων, 115, 115,₅₅, 116, 116,₃₃, 117, 117,₄₄,
118, 119.

Διμήνι, 28.

Διόδωρος, 134 ἔξ.

Δίων, Ν. Διός, 90,₅₅, 134,₂₂.

Διονύσιος Α', 146.

Διονυσόδωρος, 175.

Διόνυσος, 46,₁₁, 69,₂₂, 121,₂₂, 143,₁₁.

Diuja - Diwija - Διώια, 128.

Διώνη, 17, 44,₁₁, 48, 76, 92,₄₄, 128, 130,
130,₁₁, 130,₁₁, 132,₃₃, 142,₂₂, 143,₁₁,
148,₃₃, 150, 151, 160, 160,₃₃, 165,
ἄγαλμα, ἔδος, 17,₁₁, 44,₁₁, 48, 82,
ὁμώνυμος Διός, 130,₁₁, 160,₃₃.

Δοῦρος, Ν., 38,₂₂.

Δρυάς, μυθ., 163,₃₃.

Δυμόκαστρον, Ἦπ., 47,₃₃.

Δώ (-μάτηρ), 132,₅₅.

Δωδωναῖοι, 8,₁₁.

Δωδώνη, ἀκρόπολις, 3,₁₁, 4 (εἰκ. 3), 4,₁₁,
4,₄₄, 5, 7, 14, 15, 18, 18,₃₃, 19, 97,
147, 148, 151.

ἀνάλημμα Γ, 113.

ἀνάλημμα Κ, 4,₁₁, 14, 18, 69,₂₂, 166.

ἄνδηρον, 4,₁₁, 18, 69,₂₂.

βάθρα (ἀναθηματικά), 4, 14, 18, 21,
31, 54, 65, 73 ἔξ., 81, 87, 104,₂₂,
113, 134, 136, 157.

βάσεις, 14, 69,₂₂.

βασιλική, 1, 3, 12, 14, 15, 16, 20,₂₂,
32,₂₂, 74, 97,₃₃, 136, 150, 151, 152.

βωμὸς Α', 1, 14, 27, 69,₂₂.

ἐπισκοπή, ἔδρα, 12, 150.

ἐστία, 69,₂₂.

θέατρον, 1, 3,₁₁, 4, 6 (εἰκ. 5), 7, 9
(εἰκ. 8), 14, 18,₃₃, 19, 81, 97, 97,₂₂,
113, 113,₄₄, 129,₃₃, 147, 148, 148,₃₃,
149, 151, 152, 174, ἄβακες, 149,
ἀκροκέραμοι, 172,₁₁, 174, ἐπισκευ-
αί, 149,₄₄, 151, καταστροφή, 149,
150, ἀρένα, 113, 113,₄₄, 129,₃₃, 149,
149,₇₇, 150, 151, 174, κίονες - κιο-
νόκρανα, 108, 109, βάσεις κ., 109,
112, κονίστρα, 149, προσκήνιον,
97, 108, 109, 149,₄₄, 151, δορυχέστρα,
113, 149, σκηνή, 149, 149,₄₄, 151,
172, 172,₁₁, στοά, 149.

κατάληψις Ἰεροῦ ὑπὸ Μολοσσῶν,
145-146, 151, 161.

καταστροφή, Ἰεροῦ ὑπὸ Αἰτωλῶν, 3₁₁,
64, 86, 90-91, 97, 97₂₂, 97₃₃, 111,
112, 134 ἐξ., 148, 151, 156, 157,
ὑπὸ Ρωμαίων, 111, 113, 135,
148-149, 151, ὑπὸ Θρακῶν, 119,
149, 151, ὑπὸ Χριστιανῶν, 67, 80,
112₃₃, 150, 151.

Ναοί, 90, Ναὸς Α (Ἡρακλέους), 12
(εἰκ. 11), 14, 18, 19, 20, 21, 32₂₂,
64, 64₁₁, 69₂₂, 73, 81, 81₁₁, 97,
97₃₃, 104₁₁, 106₂₂, 107, 109, 111,
135, 147, 148, 151, γείσον 64, 97,
97₃₃, 107, 111, θριγκός, 64, κιο-
νόκρανα, 97₃₃, τρίγλυφοι, 64, 97,
97₃₃, 109, 111, Ναὸς Γ (Διώνης),
7, 13 (εἰκ. 12), 14, 64, 69₂₂, 81,
97, 111, 135, 147, 151, 166, 169,
Ναὸς Ζ (Ἀφροδίτης), 4, 14, 15
(εἰκ. 14), 18, 19, 21, 54, 55, 69₁₁,
81, 97, 104₁₁, 104₃₃, 135, 147,
151, 172, 176, Ναὸς Θ (Διώνης),
4, 14 (εἰκ. 14), 18, 19, 20, 21,
54, 69₂₂, 80, 81, 97, 104, 104₁₁,
104₃₃, 106, 106₂₂, 107, 109, 135,
148, 151, 155, 168, 170, 171, 176,
Ναὸς Λ, 14, 18, 19, 69₂₂, 81,
96₁₁, 135, 176.

ὁδός, ἱερὰ, 81.

οἰκία ἱερὰ Εἰ, ἄβατον, 17, 25, 27,
33, 40, 44, 45-46, 49, 64, 65, 78,
79, 81, 82, 98, 114, 118, 122₃₃,
123, ἀγκῶνες, τεκτονικοί, 50, 53,
57, 57₂₂, 58, 66, 78, 86, 104, 106,
106₃₃, ἀγωγὸς ἀποχετευτικός, 51-
52, 59, 72, 73₂₂, 156₂₂, ἄδυτον,
31, 33, 39, 49, 98, 98₃₃, 99, 100,
102, 103, 112, 142, 155, 157,
173, ἀέτωμα, 38-39, 100, ἀντί-
θημα ἀετ., 39, δοκοθήκη, 39, κλί-
σις ἀετ., 39, 47, 47₁₁, 169, 170,
ὀρθοστιάται, 38, 39, τύμπανον, 38,
39, 47, 100, ἀκρωτήριον 175, ἄξων

ναοῦ, 18, 33, 40, 43, 45, 49₁₁, 71,
80, 82, 99, 101-102, 110, 152 ἐξ.,
ἄξ. κίωνων, 62, ἄξ. προπύλου, 106,
ἄπεργον, 50, 57, 66, 76, 77, 86,
106, αὐλή, 32, 33, 41, 42, 43, 45,
49, 51, 54, 54₁₁, 56, 61, 63, 64 ἐξ.,
70, 79, 80, 82, 87, 91, 98, 99,
133, 152 ἐξ., βόθρος, ἀπορριμμά-
των, 20₂₂, βωμός, 25₁₁, 27, 46, 67,
68, 80, 81, 133, 133₃₃, 150, 158,
γόμφος, 46, γόμφωσις, 38, 43, 57,
58, 60, 61, 71, 76, 78, 99, 105,
δάπεδον, 53, 64 ἐξ., 79, διλιθικός,
61, 62, δοκὸς, κορυφαία, 139, ἐμβά-
της, 52, 61, 62, 155, 156, 157,
ἐμπόλιον, 25, 28, 57, 58, 59, 74,
172, ἐπίκρανον, 73, 175, ἐπιστύ-
λιον, 38, 157₂₂, 175, ἐστία, 25, 66,
66₁₁, 68, 70, 80, 127, 163₅₅, ἐσχά-
ρα, 66, 66₁₁, εὐθυνητρία, 38, 42,
46, 53, 55, 57, 59, 61, 62, 65, 99,
101, 102, θριγκός, 38-39, 91, 157,
καλύβη, ἐλλειψοειδής, 24 ἐξ., 44-45,
46, 81, 123, 144, 164, κατὰ
μίττα, 57, 67₂₂, 77, 104, 104₃₃,
105 (εἰκ. 87), 106, 107, κατώ-
φλιον, 72, 73, κεκλιμένον, ἐπίπε-
δον, 42, 45, κέραμοι στέγης, 22₅₅,
39, 39₂₂, 47, 64, 67, 86, 107-108,
112₃₃, 114₁₁, 146, 164, 166 ἐξ.,
κιονόκρανον, 63, 63₁₁, 86, 97₃₃,
106 (εἰκ. 88), 107, 108-109, 112,
156₂₂, 175, κιονοστοιχία, 62-63,
κίων, 38, 52, 62, 63-64, 67, 78,
91, 102, 121, 156₂₂, 157, βάσεις κ.,
63, κλίμαξ, 42, 45, 54₁₁, 72-73, 78,
κορωνίς παραστάδος, 63, κρηπίς-
κρηπίδωμα, 21, 48₃₃, 52 ἐξ., 58,
64, 66, 67, 71, 86, 98, 101-102,
105, 156, λεοντόκρανον, 64, 86,
131₃₃, 173 ἐξ., μέγαρον (=βόθρος,
χάσμα), 38, 68 ἐξ., 80, 81, 122₃₃,
129, 133, 150, 158, 163₅₅, 168,

μετακόνιον, 38₁₁, 71, μεταξόνιον, 48₃₃, 52, 59₁₁, 61, 62, 63, 72, 79₁₁, 80, 99, 101, 102, 102₁₁, 106-107, 152 ἐξ., μολύβδινος, 36, 47, μολυβδοχοημένος, 34, 35, μολυβδόχησης, 57, 78, 172, μόλυβδος, 36, 37, 172, μοχλοβόθρια, 41, 57, 59, 61, ναίσκος, 15, 16-17, 24, 27, 30, 31 ἐξ., 43, 44, 45, 46, 48, 49, 54₁₁, 62, 71, 78 ἐξ., 90, 91, 99, 114, 140-141, 144, 145, 146, 151, 156, 157, 158, 161₁₁, 174, 175, ναός, τετράστυλος, 18, 24, 31, 32, 34, 38, 50-51, 62, 98 ἐξ., 110, 114, 154 ἐξ., 173, 175, ὄλμος, 71, ὀρθοστάτης, 42, 48₃₃, 56, 57 (εἰκ. 58), 58, 65, 71, 72, 73, 86, 102, παραστάς, 38, 40, 42, 63, 71, 72, 73, περίβολος, ἰσοδομικός, 15, 16, 17, 19₁₁, 27, 30, 33, 39, 41 ἐξ., 47, 48, 50, 54₁₁, 59, 90, 91, 114, 118-119, 122, 123, 141, 144, 147, 151, 159, 161, 174, 175, περίβολος τριπόδων, 16, 17, 46, 69₂₂, 114 ἐξ., 130, 147, 164, 174, 175, περιτένεια, 50, 57, 66, 66₃₃, 67, 77, 104, 104₃₃, 106, 107, περίστυλος, 70, 79, 80, 81, 82₁₁, 84, 84₁₁, 87, 91, 140, 144, 151, 159, πρόναος, 32, 34, 38, 38₁₁, 40, 42, 63, 78, προοικοδομικόν, Ἱερὸν, 114 ἐξ., προϊστορικόν, 127 ἐξ., 144, πρόπυλον, 18, 24, 31, 33, 51, 63, 86, 99, 103 ἐξ., 107, 110, 114, 154, 156, 157, 158, ἀναβαθμοί, 106, κιονόκρανον, 106 (εἰκ. 88), 107, 108-109, κίων, 107, 110, βάσις κ., 108, πρόσβασις, 45, 54₁₁, 70, πρόστασις, 70 ἐξ., 78, 99, 110, σηκός, 31 ἐξ., 78, 90, 90₄₄, 134 ἐξ., στοαί, 33, 42, 49, 50, 53, 54, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 78 ἐξ., 90, 134, 134₃₃, 141-142, 150, 151, 155 ἐξ.,

164, 174, 175, στροφεύς, 71, ταῖναι, 41, 47, 47₃₃, 57, στυλοβάτης, 48, 50-52, 54, 58 ἐξ., 65, 66, 72₁₁, σύνδεσμοι, , 25, 27, 35, 36, 37 (εἰκ. 29), 38, 47, 47₂₂, 50, 57, 58, 60, 71, 76, 87, 99, 101, 107, 108, 112₃₃, πελεκόμορφος, 34, 35, 36, 47, 47₂₂, 50, 89, διπλοῦ ταῦ, 36, 112₃₃, τάφος T-T¹-T², 66 ἐξ., 80, 150, 167, 168, 172, 175, τέμενος, 17, 27, 30, 39 ἐξ., 42, 43, 44, 50, 82, 114, 118, 122, 125, 130, 131, 132, 134₂₂, 158, 159, τοιχοβάτης, 42, 52, 53, 54, 56, 57, 57₂₂, 58, 59, 64, 65, 71, 72, 72₁₁, 86, 99, 102, ὑπέρθυρον, 42, ὑποβατήρ, 61, 106.

οἰκοδομήματα, E² (ὑπόστυλος αἰθουσα), 4, 14, 19, 81, 97, 109, 135, 148, 151, 152. H, 4, 14, 19, 135, H², 4, 14, 21.

περίβολος Ἱεροῦ, 3₁₁, 4, 7, 14, 15, 18, 81, 97, 97₄₄, 148, 151.

στάδιον, 14, 148, 151.

στοαί, 90, 147, 151.

τάφος I, 4, 14, 39₂₂, 172.

τεῖχος, 3, 3₁₁, 4₁₁, 14, 18, 19, 97.

τεμένη, 90.

Δωριεῖς, 127.

Δωρίμαχος, 90, 111, 134, 135, 148, 156.

Ἑβραῖοι, 122₄.

Εἰλείθυια, ἰδὲ Ὀλυμπία.

Ἑκτωρ, μυθ., 93, 160, 161.

Ἑλάτεια, Βοιωτίας, Ἰ. Ἀθηνᾶς, 173,

Ἡπ., 126, 144.

Ἑλλάνικος, 116₃₃.

Ἑλέα, Ἡπ., 69₁₁.

Ἑλενος, μυθ., 125, 161.

Ἑλευσίς, μυκην. ἱερὸν EZ ὑπὸ τὸ Τελεστήριον, 29, 45₁₁, 130.

Ἑλικών, ἄλσος Μουσῶν, 109₃₀.

Ἑλλός, μυθ., 22₁₁, 129₂₂, 162, 163, φύλον, ἰδὲ Σελλοί.
 Ἐπίδανρος, Θερσίλειον, 89, καταγώγιον, 87, ἱερὸν Ε, 68, 85, 147, βωμὸς Ε, 85, 137, ναὸς Ἀσκληπιοῦ, 47₄₄, 85, 156₁₁, προπύλαια, 47₂₂.
 Ἐπίκουρος, 116₃₈.
 Ἐρέτρια, Ν. Δαφνηφόρου Ἀπόλλωνος, 29₁₁.
 Ἐρεχθεύς, 138₁₁.
 Ἐστιαῶτις, 145.
 Ἐτροῦσκοί, 121.
 Εὔβοια, 69₁₁.
 Εὔβουλος, 29₄₄.
 Εὐκλείδης, 154.
 Εὐριπίδης, 96₁₁, 145, 145₃₈.
 Εὔροια, Ἦπ., 150.
 Εὐστάθιος, 115₃₈.
 Εὐτυχίδης, 90.
 Ἐφεσος, Ν. Ἀρτέμιδος, 137₁₁.
 Ἐφορος, 127₁₁.
 Ἐφύρα, Ἦπ., 126₃₈, 128, 128₃₈, 143, 150.
 Ἐχέφυλος, 160.

Florian, St., 95.

Ζάκυνθος, 160.

Ζερέλια, 26₁₁.

Ζεύς, 23₁₁, 132, 132₂₂, 132₃₈, Ἀκραῖος, 10₁₁, Ἀναξ, 29₄₄, 69₂₂, Ἀρειος, 10₁₁, 111₃₈, 113₄₄, 126₃₈, 128, 134₃₈, 136, 173₁₁, Βωπιαῖος, 111, Δωδωναῖος, 29₄₄, 69₁₁, 95, 111, 120₁₁, 127, 130₁₁, 142, 149₃₈, 150, 159, 160, 165, Δωδωνεύς, 142₁₁, Ἐλευθερεύς, 48₃₈, Ἐνδενδρος, 142₃₈, Κεραινὸς-Κεραύνιος, 143₁₁, Λύκαιος, 45₃₈, 46₁₁, 121, Νάιος (Δωδώνης), 1, 12₂₂, 76, 76₁₁, 130, 130₁₁, 141 ἑξ., 148, 148₃₈, 148₃₈, 160, 165, Νῆος-Νάος, 142-143, 143₁₁ (Δήλου), 142₄₄, Πελασγικός, 22, 29₄₄, 69₂₂, 127, 150, Πολεμιστής, 22, 92, 126, 126₂₂, 144, Σωτήρ, 47₂₂, 87, 89, 97, 139, 139₁₁,

Τμάριος, 10₁₁, Φηγωναῖος, 12₂₂, 142₃₈, 143, 160.

Ζυγός, Ἦπ., 132₂₂.

Ἥγουμενίτσα, Ἦπ., 8₁₁.

Ἥλειοι, 126, 126₄₄, 126₃₈, 144, 163₃₈, 164.

Ἥλις, 126₃₈.

Ἥπειρος, 5, 8, 10, 13, 22, 27, 29, 41, 47, 90, 92₁₁, 93, 94, 95, 119, 120₄₄, 126, 126₃₈, 127, 128, 130, 130₂₂, 132, 134, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150-151, 159, 161, 162, 165, Βόρειος, 132₃₈.

Ἥπειρώτης-αι, 48, 94₃₈, 111, 134, 134₃₈, 145, 148, 164, 165₃₈.

Ἥρα, Ἀκραία, 128, 160, Ὀλυμπίας, 162₃₈, Σάμου, 45₁₁.

Ἡράκλεια, 91₄₄, 97₁₁.

Ἡρακλῆς, Μουσαγέτης, 92₃₈, Ὀλυμπίας, 163.

Ἡροφίλη, 29₄₄.

Ἡσίοδος, 127₁₁.

Halsbruch, 13₁₁.

Helmstedt, 13₁₁.

Θαρύπας, 132, 145, 145₃₈, 145₄₄, 146.

Θέμις, 69₂₂.

Θεόπομπος, 126₃₈.

Θεριακίσι, Ἦπ., ἀκρόπολις, 8₁₁.

Θέρμον, 90, 104₃₈, 111, 112₁₁, 134₃₈, 134₃₈, 135₁₁, μέγαρον Α, 26₁₁, 28, γεωμετρ. ναὸς Β, 26₁₁, 28, 28₃₇, προ-ἱστορ. οἰκίαι, 26₁₁, 28.

Θεσπρωτία, Ἦπ., 5, 8₁₁, 28-29, 126₃₈, 146, 151.

Θεσπρωτικόν, Ἦπ., 27-28, 47₃₈.

Θεσπρωτίς, Ἦπ., 159.

Θεσπρωτός, -οί, 8₁₁, 125, 128, 145, 150, 151, 161, 165.

Θεσσαλία, 128, 132₂₂, 151, 165.

Θεσσαλός, -οί, 127, 165.

Θεοί, πάντες, 133₃₈.

Θεόκριτος, 93.

- Θῆβαι, Αἰγύπτου, 96,₁₁.
 Θηβαῖοι, 69,₁₁.
 Θρᾷκες, 149, 151.
 Θύαμις, Ἦπ., 7.
- Ἰβηρες, 29,₄.
 Ἰεράπολις, 121,₂.
 Ἰλιον, 93,₇₇, Ν. Ἀθηνᾶς, 160,₄.
 Ἰλλυρία, 92.
 Ἰλλυριός, -οί, 67,₁₁, 92, 150.
 Ἰνδογερμανοί, ἰδὲ φυλα.
 Ἰόνιον, 8,₁₁, 125, 126, 128, 144, 145, 146, 165.
 Ἰουλιανός, ὁ Παραβάτης, 67,₁₁, 150.
 Ἰουστινιανός, 150.
 Ἰταλία, 91, 92, 93, 94,₄, 97,₁₁, 125,₃₈, 147, 167.
 Ἰωάννινα, 20,₂, 150, Κάστρον, 3,₁₁, 67,₁₁, 133, 149-150, λεκανοπέδιον, 8,₁₁, 125, 128, 128,₁₁, 143, 150, Μουσεῖον Δημοτ., 86, περιοχὴ, 6, 10,₁₁, 148,₁₁.
- Κάδμος, 69,₁₁.
 Καῖσαρ, 78.
 Καλαμᾶς, Ἦπ., ἰδὲ Θύαμις.
 Καλέντζι, Ἦπ., 47,₃₈.
 Καλλίμαχος, 29,₄, 115, 117, 118,₁₁, 123.
 Καλμπάκι, Ἦπ., 127, 143.
 Καλυδών, ἡρῶν, 31, 32, 84,₁₁, 108, ναὸς Β3, 47,₄, 104,₃₈, 108.
 Κάλων, 121.
 Κασσάνδρα, μυθ., 151, 160, 160,₄, 161.
 Κασσώπη, καταγώγιον, 47,₃₈, 86, 88.
 Καστρί, Ἦπ., 47,₃₈.
 Καστρίτσα, Ἦπ., 3,₁₁, 21, 27, 29,₄, 47,₃₈, 125, 143, 162,₅.
 Κελτοί, 29,₄, 91.
 Κερκύρα, 128.
 Κέρκυρα, 146.
 Κερκυραῖοι, Κορκυραῖοι, 116, 116,₇₇, 119, 123, 124.
 Κεστρίνη, Ἦπ., 145.
 Κεφαλόβρυσον, Ἦπ., 8.
- Κηφισόδοτος, πρεσβύτερος, 89, 89,₃₈, 139,₁₁, νεώτερος, 89 ἑξ., 139,₁₁.
 Κλαδέος, 163,₄.
 Κλείδεμος, ἡ Κλειτόδημος, 116,₃₈.
 Κλεισοῦρα, Ἦπ., 21.
 Κλίτος, μυθ., 163,₃₈.
 Κλυτιδῶν, 137.
 Κνιδίων, θησαυρὸς Δελφῶν, 138,₁₁.
 Κνωσός, 45,₁₁.
 Κοπάνη (Φυλάκη;), Ἦπ., 8, 17, ἀκρό-πολις, 8,₁₁.
 Κόρη (Περσεφόνη), 120, 121, 132,₅.
 Κορησία, Ν., 38,₂.
 Κορίνθιοι, 126.
 Κόρινθος, 28, μαντεῖον, 28,₅, Ν. Ἀπόλ-λωνος, 156,₁₁, Ν. στοά, 109.
 Κορώνεια, Ἦπ. 69,₁₁.
 Κοτύλη, 125,₃₈.
 Κρήτη, 38,₂.
 Κροῖσος, 44,₁₁, 122,₅, 137,₁₁.
 Κρονίδης, 125,₃₈.
 Κρόνιον, 69,₂, Γαῖον, 163, λατρεία Γῆς, 162, 163.
 Κρίστης, (Θαρύπας), 146, (Πύρρος), 95.
 Κυνικός, 29,₄.
 Κύπρος, ἰδὲ Βουνί.
 Κυριακός, ὁ ἑξ Ἀγκῶνος, 67,₁₁, 113, 113,₄, 148,₃₈, 150.
 Κύρρος, Ν. Ἀθηνᾶς, 90,₅.
 Κωνσταντινούπολις, 20,₂.
 Κῶς, Ἀσκληπιεῖον, 18, 47,₂, 110,₂₂, δι-πλοῦν Ἱερὸν Λιμένος, 18,₂₂, 110, 110,₂₂, Ν., Α καὶ Β Ἀσκληπιείου, 47,₂₂, 110,₂₂.
 Κώτιλον, Ν., 38,₂.
- Λάξαρος, 120,₄.
 Λάκκα Σοῦλι, Ἦπ., 8,₁₁.
 Λακωνία, 142,₂.
 Λαφρία, 86,₂.
 Λεβάδεια, Ἱερὸν ἀγαθοῦ Δαίμονος καὶ ἀγαθῆς Τύχης, 137,₃₈, Τροφώνιον, 29,₄, 46,₁₁, 68,₁₁, 69,₁₁, 119,₁₁.
 Λέων, ἰδὲ Πόπλιος.

- Λεωνίδας, Ταραντίνος, 91, 91₃₈, 93.
 Λιβία, 78, 113₄, 149₃₈, 151.
 Λίβων, 23₁₁.
 Λίνδος, ἀκρόπολις, 18₂₂, 'Ι. Λινδίας 'Αθη-
 νᾶς, 18₂₂, 83.
 Lippe-Detmold, 13₁₁.
 Λοκρός, 167.
 Λούκιλος, ἢ Λουκίλιος, 115, 116, 116₃₅,
 118, 119.
 Λουῖρος, 'Ηπ., 8.
 Λουσοί, 166.
 Λύκαιον, βωμὸς Λυκαίου Διός, 121,
 'Ι., 45₂₂, τέμενος, 46₁₁.
 Λυκόσουρα, 'Ι. Δήμητρος, 45₂₂, 47₄₄,
 88₄₄, ἄλσος, 45₂₂, μέγαρον, 68.
 Λυκοσουρεῖς, 88₄₄.
 Λύσιππος, 90.
 Μαγνησία, ἐπὶ Μαιάνδρῳ, 'Ι. Λευκο-
 φρυηνῆς, 110₂₂.
 Μακεδόνες, 91, 111, 134₃₅, 144.
 Μακεδονία, 86, 90₃₅, 91, 91, 92, 92₄₄,
 95, 97, 97₁₁, 120₃₅, 134₃₅.
 Μάλλιος, Λεύκιος, 125₃₈.
 Μανδύλας, μυθ., 162.
 Μανωλιάσα, 'Ηπ., 6, 7, 7₁₁, 8 (εἰκ. 7).
 Marmurt-Kaleh, 'Ι. μεγάλης Μητρος, 82
 (εἰκ. 74).
 Μεγάλη, 'Ελλάς, 92₄₄, 95.
 Μεγάλη, Θεά, 131, 131₃₈, 132, 133, 160,
 162.
 Μεγάλη, Μητήρ, 'Ιερὸν, 82.
 Μεγάλη, Πόλις, 89.
 Μεγαλόπολις, ἀγάλματα 'Ι. Διὸς Σωτήρος,
 89, 90, 139₁₁, βωμὸς Διὸς Σωτήρος,
 139₁₁, 'Ι. Δήμητρος, 45₂₂, 'Ι. Διὸς Σωτή-
 ρος, 47₂₂, 85 ἐξ. (εἰκ. 77), 90, 97,
 110₂₂, 139, Φιλίππειος στοά, 89, 109₃₆.
 Μεγαλοπολιται, 88₄₄.
 Μέγαρα, 68₂₂.
 Μεδέων, 'Ηπ., 69₁₁.
 Μελιγγοῦς, 'Ηπ., 8.
 Μέμμιος, ἰδὲ Πόπλιος.
 Μένανδρος, 115, 116, 116₃₈, 117, 117₄₄,
 118₁₁.
 Μενέδημος, 'Αργεάδης, 149₂₇.
 Μenejko, 4, 20₂₂.
 Μεσσήνιοι, 121.
 Μητήρ - Γῆ, 129.
 Μιθριδάτης, 119, 151.
 Μίλητος, 18, ἀγορά, 83, 88₄₄, 110₁₁, Βου-
 λευτήριον, 110, 'Ι. Δελφινίου 'Απόλ-
 λωνος, 64, 83-84 (εἰκ. 76), 110₁₁, 136,
 ἄλσος Δελφινίου, 84, στοὰ Δ., 47₂₂.
 Μιχαλίτσι, 'Ηπ., 93, 93₄₄.
 Μολοσσία, 'Ηπ., 8₁₁, 92, 94, 95₁₁, 146.
 Μολοσσίς, 'Ηπ., 94, 126₃₈, 146.
 Μολοσσός, -οί, ἐθν., 8₁₁, 48, 78, 91, 92,
 92₁₁, 95, 128, 136, 144, 145, 146, 146₄₄,
 148, 149, 151, 160, 161.
 Μολοσσός, μυθ., 161.
 Μολύκρειον, Ν., 86₂₂.
 Μονοδένδρι, Μιλήτου, βωμὸς Ποσειδῶνος,
 122₄₄.
 Μοσπίνα, 'Ηπ., 132₃₈.
 Μοῦσα-αι, 29₄₄, σύμπλεγμα Μουσῶν 'Αμ-
 βρακίας, 92₃₈.
 Μπιζάνι, 'Ηπ., 8₁₁.
 Μπουμπούστι, κεραμεική, 162.
 Μυκῆναι, παράστασις 'Ι., 133, 'Ιερὸν,
 45₂₂, 131, τάφοι, 96₁₁, 163₄₄.
 Μυρτίλη, 116.
 Μωῦσῆς, 120₄₄.
 Ναῖα, θεότης τῆς πηγῆς, 130₁₁.
 Νάξος, 121₃₈.
 Νέον Μαντεῖον, ἰδὲ 'Αλποχώρι.
 Νεοπτόλεμος, μυθ., 93, 93₂₇, 94, 136,
 161, τέμενος Νεοπτ. Δελφῶν, 32, Νεο-
 πτόλεμος Α', 65, 133, 147, Β', 92.
 Νέρων, 116₃₅, 118.
 Νικάνδρη, 96₁₁.
 Νικόπολις, 'Ηπ., 93, 93₄₄.
 Νόννος, 119.
 Ξάνθος, σαρχοφάγος, 138₁₁.

- Ξενοφῶν, γλύπτης, 89.
- Οινόμαος, 163₃₈, οἶκος Οἰν., 163₃₈, τάφος 163₄.
- Ὀλυμπία, 23₁₁, 28, 29, 86, 126, 126₃₈, 126₃₈, 129₁₁, 134₃₈, 162 ἐξ. ἝΑλτις ἰδὲ λ., βουλευτήριον, 28₃₈, βωμὸς τέφρας, 163, Γαῖον, 69₂₂, 163, Ἡραῖον, 162₃₈, 163₃₈, θησαυρὸς Σικωνίων, 162₃₈, Θόλος, 173, Ἱερὸν Εἰλειθυίας, 162₃₈, Σωσιπόλιδος, 162₃₈, Κρόνιον, ἰδὲ λ., λατρεία Γῆς, 114₂₂, 129₁₁, 162-163, Διός, 129₁₁, 162₃₈, 163, δένδρoλατρεία, 163, λατρεία, δρυός, 160, 163, 163₃₈, ἐλαίας, 163, Ἡρας, 162₃₈, προϊστορική, 162 ἐξ., Λεωνίδαϊον, 48₃₈, 173, μαντεῖον Γῆς, 69₂₂, 163, Μητροῶν, 47₄₄, 156₁₁, Ν. Διός, 23₁₁, 47₄₄, 121, 163, παλαίστρα, 87₃₈, 108, 109, Πελοπίον, 163, 163₄₄, προϊστορικὴ κεραμεική, 162, 162₃₈, 163, 163₁₁, προϊστορικὰ οἰκήματα, 29, στάδιον, 163, στοὰ ΝΑ., 166, 171, τρίποδες, 126, 163, 176, Φιλίππειος στοά, 108, 109, 173, χάσμα γῆς (μέγαρον), 129₁₁, 133, 163.
- Ὀλυμπιάς, 91, 94, 94₃₈, 95, 95₁₁, 147, 151.
- Ὀμηρος, 127.
- Ὀξύλος, μυθ., 162₃₈, ἡρώων, 163₃₈.
- Ὀρχομενός, 29₄₄.
- Παγασιτικός, 91.
- Παλατίτσια, 87, 87₁₁, 110₂₂.
- Παλλήνη, μυθ., 163₃₈.
- Πάν, 111, 112.
- Πάνακτος, ἝΗπ., 69₁₁.
- Πανδοσία, ἝΗπ., 126, 126₃₈, 144.
- Παραμυθιά, ἝΗπ., 8₁₁.
- Παραναΐα, ἝΗπ., 145.
- Πάργα, ἝΗπ., 128, 143.
- Πασσαρών, ἝΗπ., 3₁₁, 111₃₈, 113₄₄, 126₃₈, 128, 136, Ν., 113₄₄, 136, 149, 173₁₁.
- Πάτροκλος, μυθ., 127.
- Παυσανίας, λεξικογράφος, 115₃₈.
- Πειραιεύς, βωμός, Ἱ. Διὸς Σωτήρος, 139₁₁.
- Πεισίστρατος, 45₂₂.
- Πελασγοί, φύλ., 69₁₁, 125, 126₁₁, 127₁₁.
- Πέλλα, 121.
- Πελοπόννησος, 143.
- Πέλοψ, μυθ., 163, 163₄₄.
- Περσάωρα, Ν., 29, 29₁₁, 98₃₈.
- Πέργαμον, 18, 82, ἀκρόπολις, 18, βωμός Διὸς Σωτήρος, 48₃₈, Ν. Δήμητρος, 88₄₄.
- Πέρσαι, 44₁₁, 67₁₁, 84, 150.
- Περσεύς, βασιλεὺς Μακεδονίας, 148, 148₁₁, 168.
- Πίνδαρος, 69₁₁, 117₄₄, 163.
- Πίνδος, ἝΗπ., 10₁₁, 29₄₄, 147.
- Πιττακός, 164₁₁.
- Πολέμων, 115, 116, 117.
- Πολύβιος, 134 ἐξ.
- Πόπλιος, Μέμμιος, 150.
- Porsenna, 121.
- Ποσειδῶν, 69₂₂, βωμός Μονοδενδρίου-Μιλήτου, 122₄₄.
- Ποσειδωνία, Ἱ. χθονίας λατρείας, 69₂₂.
- Πότνια, Θεῶν, 131₃₈.
- Ποτνιαί, Ἱ. Δήμητρος, 68, 68₂₂, 69₁₁.
- Πραξιτέλης, νεώτερος, 89, πρεσβύτερος, 89.
- Πρέβεζα, ἝΗπ., 8₁₁, 47₃₈, 93, 128.
- Πρίαμος, μυθ., 93₁₇.
- Πριήνη, βουλευτήριον 48₃₈, Ἱ. Δήμητρος καὶ Κόρης, 45₂₂, 68, 69₂₂, Ἱ. Διός, 83 (εἰκ. 75), Ν. Ἀθηνᾶς Πολιάδος, 136, οἶκος ἱερός, 137.
- Προμένεια, 96₁₁.
- Πρόξενος, ἱστορικός, 93, 161.
- Πτολεμαῖος Α', 92, 93.
- Πυθία, 69₂₂, 121.
- Πύλος, 128.
- Πύρασος, 28₃₈.
- Πύρριχος, 142₂₂.
- Πύρρος Α', 3₁₁, 29₄₄, 48, 87, 91 ἐξ.,

109, 111, 126,₁₁, 141, 142,₂₂, 147, 148, 148,₃₃, 151, 156,₂₂, 160, 161, Πύρρος Β', 93,₃.

Ραδοτόβι, *Ηπ., 173,₁.

Ρῆσος, μυθ., 121,₃.

Ρόδος, 83, 94.

Ρωμαῖοι, 115,₆, 149,₁₁, 151.

Ρώμη, 92,₃₃.

Σάλιαρη, Β. *Ηπ., 132,₃₃.

Σαμοθράκη, Ἀρσινόειον, 173, λεοντόκρανα, 173, «νέος ναός», 173.

Σάμος, 29, Ἴ. Ἡρας, 45,₁₁, 122,₅₅, ἱερὰ δόδς, 122,₅₅, ξόανον Ἡρας, 46, ὁμοίωμα Ἴ., 29, τέμενος, Ἴ., 45,₁₁.

Σαρακατσάνοι, 27,₁₁, 120,₄.

Σάρδεις, 44,₁₁, 122,₅₅.

Σατόρνιος, 125,₃₃.

Schalwasser, 13,₁₁.

Σεβαστός, 78.

Σελλοί, φῦλ., 162, ἱερατεῖον, 29, 29,₄₄, 44, 123, 130, 144, 159.

Σέσκλον, 11,₁₁, 28, 28,₃₃, Πρωτο-, 28, 28,₃₃.

Σίδερη, *Ηπ., 143,₂₂.

Σιδών, σαρκοφάγος, 138,₁₁.

Σικελία, 93.

Σικελοί, 125,₃₃.

Σικυών, 90, 171, βουλευτήριον, 109.

Σιφνίων, θησαυρὸς Δελφῶν, 138,₁₁.

Σκῦρος, 120,₄.

Σμύρνη, ἀψιδωτὴ οἰκία, 28.

Σολομών, Ν., 121,₂₂.

Σολύγεια, ἰδὲ Γαλατάκι.

Σπάρτη, 92, 120, 137,₃₃, 142,₂₂, 146, Κλαράκι, 167, Ν. Χαλκιοίκου, 137.

Σπλάντζα, *Ηπ., 8,₁₁.

Στησικλῆς, 146.

Στράτος, Ν. Διός, 47,₄₄, 86,₂₂, 156,₁₁.

Στρονμόνιος, 121,₃₃.

Στυμφαία, *Ηπ., 69,₁₁.

Σύλλας, 125,₃₃.

Σύμμαχος, 67,₁₁, 150.

Συρακοῦσαι, 146, βωμὸς Διὸς Ἐλευθερέως, 48,₃₃.

Σωσίπολις, ἰδὲ Ὀλυμπία.

Ταίναρον, 68,₂₂.

Τάρρα, 115.

Ταυροπόλος, *Αρτεμις, Ν., 90,₅₅.

Τεγέα, Ν. Ἀθηνᾶς Ἀλέας, 47,₄₄.

Τεπελένι, 91.

Τερψικλῆς, 148,₃₃.

Τευθρώνη, 142,₂₂.

Τέως, ἡρώον, 84,₁₁.

Τήμενος, μυθ., 130,₁₁, 160,₃₃.

Τῆνος, θεσμοφόριον (:), 45,₂₂, Ν., 38,₃₃.

Τιμαρέτη, 96,₁₁.

Τίρυνς, μυκ. ἀνάκτορον, 82.

Τμάριον, 10,₁₁.

Τμάριος, Ζεύς, ἰδὲ λ.

Τμάρος, *Ηπ., 10,₁₁.

Τμορ, 10,₁₁.

Τόμαρος, *Ηπ., 6, 6,₁₁, 7 καὶ (εἰκ. 7), 8 ἐξ., 10, 10,₁₁, 11 (εἰκ. 10), 96, 130,₁₁, 142,₂₂, 151.

Τομορί, 10,₁₁.

Τόμουρος, ὑποφήτης, 10,₁₁.

Τορύννη, ἢ Τορώνη, *Ηπ., 128,₃₃, 143.

Τοῦρκοι, 8,₁₁.

Τράλλεις, 29,₄₄.

Τροία, ἰδὲ καὶ Ἴλιον, 152, 161, Ν. Ἀθηνᾶς, 45,₅₅, Ἀπόλλωνος, 45,₂₂.

Τρωάς, ἐθν., 160, 160,₄₄.

Τρῶς-ες, ἐθν., 126, 126,₁₁, 160, 161, 161,₁₁.

Τύχη, ἄγαλμα, 90.

Υμηττός, 38,₂₂.

Υπερβόρειοι, 121.

Ugarit, 122,₂₂.

Φανάρι, *Ηπ., 47,₃₃.

Φαραώ, 122,₅₅.

Φάρσαλα, 91.

Φιλέταιρος, 82.

Φιλιάτες, Ἦπ., 47,₂.
 Φίλιππος Β', 89, 147, Φίλιππος Ε', 3,₁₁,
 89, 90, 111, 112, 112,₁₁, 134, 134,₅,
 148, 168.
 Φιλόχορος, 115, 116, 116,₃, 117, 117,₁₄,
 119.
 Φοῖβος, 125,₃.
 Φοινίκη, Β. Ἦπ., 69,₁₁, 109,₁₁, νυμφαῖον,
 108.
 Φοκρεάν, φῦλ., 126,₃.
 Φούλβιος, Μάρκος, 92,₃, 115,₆.
 Φῦλα, βαρβαρικά, 29,₄, βόρεια, 151, βο-
 ρειοδυτικά, 125, 127, 144, 150 - 151,
 δωρικά, 162,₆, Ἠπειρωτικά, 29,₄, 145,
 146, 147, 164, 165, Θεσσαλικά, 151,
 Ἰνδοευρωπαϊκά (- γερμανικά), 128,

128,₅, 129,₂₂, 150, 156 - 160, μακεδο-
 νικά, 144, 151, προελληνικά, 150, προ-
 ἱστορικά, 10, 128, 162.
 Φυλάκη, Ἦπ., ἰδὲ Κοπάνη.

Χαιρώνεια, 108.
 Χαλκίς, Ἦπ., 69,₁₁.
 Χαονία, 145.
 Χίος, οἶκος τεμένιος, 137, ἡρῶν Ἀσπα-
 σίας, 137,₅.
 Χριστιανισμός, 12, 151.
 Χριστιανοί, 67, 68, 80, 112,₃₃, 113, 175.
 Ὠρωπός, 69,₁₁.
 Ὠφελίων, 69,₂₂.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

Οἱ μεγάλοι ἀριθμοὶ σημαίνουν τὴν σελίδα, οἱ μικροὶ τὰς σημειώσεις τῆς σελίδος. Λήμματα καὶ ἀριθμοὶ διὰ κυρτῶν στοιχείων δηλοῦν ἀρχαίους ὄρους ἢ λέξεις, ἀπαντώντας εἰς κείμενα, ἐπιγραφὰς κ.λ.π. Βραχυγραφίαι, Δ.= Δωδώνη, *Ι.= ἱερὸν.

- *Αγαλμα, 17_{,1}, 117.
 ἀγιστεύω, 29_{,4}.
 ἀγωνοθέτης, 148_{,3}.
 ἀγωνοθετοῦντος, Δ., 78.
 ἀερίοικοι, 29_{,4}.
 ἀετός, ἐπὶ κεραυνοῦ, 160, 168, ἐπὶ κίονος, 121, ἐπὶ κεράμων, 160, ἐπὶ κορυφῆς ὄρους, 10_{,1}, 96, σύμβολον τῶν Αἰακιδῶν, 93_{,2}.
 αἰγειροτόμος, 10_{,1}.
 ἀκρόπολις, ἐμφάνις ἀκροπόλεων, 145.
 ἀκρος καὶ μέσος λόγος, ἰδὲ τομὴ χρυσῆ.
 *Ακτια, 150.
 *Ακτιάς, 150.
 ἄλσος, *Ι. Δελφίνιου *Απόλλωνος, 84, *Ι. Μουσῶν *Ελκῶνος, 109_{,6}, Λυκοσύρας, 45_{,2}.
 ἄλυσος, 116, 117, 121.
 ἀλυτάρχης, 29_{,4}.
 *Αμάλθεια, κέρας, 160.
 ἀναθήματα, *Ι., 20_{,2}, 44, 44_{,1}, 55, 65-66, 69_{,2}, 74, 81, 90, 94, 124, 126, 126_{,1}, 134, 134_{,5}, Κερκυραίων ἀν., 116, 117_{,2}, 117_{,2}, 118, 119, 123, 124, 126, 126_{,1}.
 ἀνδριάς, 116, 117_{,2}, 119, 120, 126_{,6}, 134_{,5}.
 ἀνιπτόποδες, 29_{,4}, 164.
 ἀνιπτοποδία, 29_{,4}, 164.
 ἀξίνη, 22_{,1}, 114_{,2}.
 ἄξων, κοιλάδος, 17, 18, 45.
 ἀπελαστικός, 120.
 ἀποθέτης, 20_{,2}.
 ἀποικισμός, *Ηπείρου, μυκηναϊκός, 128, 128_{,6}, 130_{,2}, 143, 150, *Ηλείων (720-670 π.Χ.), 126, 144, 151, 164, Κορινθίων, 151.
 ἀπονίζεσθαι, πόδας, 29_{,4}.
 ἀποτρόπαιος, 96_{,1}, 120, 120_{,4}, 121-122.
 ἀρρετινά, ἀγγεῖα, 173.
 ἀρχεῖον, 136, 136_{,2}, *Ι. οἰκία, 134, 136.
 ἄσκησις, θρησκευτική, 29_{,4}.
 ἀσπίδες, κελτικάι, 91, 91_{,2}, μακεδονικάι, 91, 151.
 ἀστράγαλοι, 116, 117.
 «*Ατθίς», 116_{,3}, 117_{,3}, 118.
 αὐτοσχέδιος, 29_{,4}.
 ἀφιέρωμα, ἰδὲ ἀνάθημα.
 ἀχαιμενίδειος, 44_{,1}.
 ἀψιδωτόν, οἰκοδόμημα, 24 ἐξ.
 βάθρον, ἐκ χρυσῶν πλίνθων, 44_{,1}, 122_{,5}.
 βάλανος, 5_{,1}, 11, 11_{,1}.
 Bandkeramik, 28_{,3}.
 βαρβαρικά, ἔθιμα, 29, 164_{,4}, β. διάλεκτος, 161_{,1}, 165.
 βάσις, ἀναθηματική, 14, 18, 113_{,4}, β. ἰων. κίονος, 108, 109.
 bhāgos, (φηγός), 128_{,5}.
 βόθρος, ἰδὲ ἀποθέτης.
 βοῦς, 132_{,2}.
 βωμός, ἐντὸς ναῶν, 66_{,1}, μινωικός, 122_{,4}.
 γηλεχέες, 29_{,4}, 116_{,2}, 120.
 γραφή, γραμμικὴ Β, 128.
 γρύψ, 122_{,5}, 124.

γυμνοποδία, 29₄.

δακτύλιος, Βερολίνου, 45₁₁, Κνωσοῦ, 45₁₁,
Μυκηναίων, 131 (εἰκ. 94).

δάφνη, 111.

δέλφαξ, 69₁₁, ἰδὲ καὶ κάπρος.

δενδρολατρεία, 46₁₁, 164, 127, 127₂, 159,
Δ., 46₁₁, 114, 127, 127₂, 130, 159,
Ὀλυμπίας, 160, 163.

δένδρον, ἱερὸν, Δ., 10₁₁, 11, 12₁₁, 45,
45₁₁, 68, 71, 96, 121₂, 129, 131, 133,
135, 141, 142, 151, 152, 158, 162.

δαίτα, 29₄.

Διονύσια, τὰ ἐν ἄστει, 116₃.

drū, (δρυς), 128₅.

δρυολατρεία, Δ., 159-160, 163, Ὀλυμ-
πίας, 163₃.

δρυς, ἀλίφλοιος, 13₁₁, Δ. αἰγίλωψ (ἰδὲ
καὶ φηγός), 5, 5₁₁, 6, 11, 12, 14, 17,
17₂, 18, 19, 29, 45, 46, 67-68, 80,
81, 92₄, 95, 96, 111, 114, 114₂, 123,
123₂, 127, 128, 128₅, 129₂, 130,
130₂, 133, 135, 142, 146₄, 150, 156,
158, 159, 160, 162, 175, Ὀλυμπία,
160, 163, φελλοφόρος, 5₁₁.

δρυτόμος, 10₁₁, 22₁₁, 162.

δυσχείμερος, 29₄.

ἔδος, Διώνης, 17, 17₁₁, 44₁₁, 48, 94.

εἰσβολή, προϊστορικῶν φύλων, 10, 128,
περὶ τὸ 1200 π.Χ., 29, 125, 127, 130,
144, 150-152, 165, βορείων φύλων
(4-5 μ.Χ. αἰ.), 150, 151.

ἐμυρομαντεία, 163.

ἐνηλύσιον, 13₁₁.

ἐπήχησις, 115.

ἐπιβίωσις, 132₃, 160, 164, 165.

ἐπίγραμμα, 91.

ἐπισκοπή, Δ., ἔδρα, 12, 150.

ἐπιφάνεια, Θεᾶς, 130, 162.

ἔρκος, ἰδὲ Αἴγινα.

ἐρυθρόμορφον, ἀγγεῖον, 46₁₁.

ἔστιά, γενικῶς, 66₁₁, 68₂, Ἐπίδαυρος,

Ε., 85, Δωδώνη, ἰδὲ λ.

εὐρήματα, Δ., γενικῶς, 19, 22, 65, 66,
67, 80, 164, ἐπιγραφαί, 56, 65, 67,
67₁₁, 76, 78, 81, 91₄, 113, 113₁₁,
113₄, 126, 133, 133₃, 134, 134₅,
135-136, 145, 148₃, 149-150, 157,
160, 161, 175-176, κεραμεική, νεολι-
θική, 143, 143₂, προϊστορική, 19,
20 ἔξ., 26, 27, 29₄, 45, 65, 114₂, 127,
129₂, 130₂, 133, 143, 144, 145, 162,
164, μινυεία, 21₁₁, 143, μυκηναϊκή,
21-22, 22₁₁, 127-128, 130₂, 143, 150,
τύπου Μπουμπούστι, 162, γεωμετρική,
144.

Ζᾶνες, Ὀλυμπίας, 126₃.

ἡρῶν, 137, Ἀμβρακία, Αἰνείου, 92₃,
Χίος, Ἀσπασίας, 137₅, Δ., 31, Κα-
λυδῶν, 31, 32, 84₁₁, 108, Τέως, 84₁₁.

ἡχεῖον, 120, 122₂, 132₅.

ἡχησις, 123₁₁.

ἡχος, μετάλλου, 121, λεβήτων, 122.

Θερμικά, 112₁₁.

θεωρία, 17₁₁, 44₁₁, 69₁₁, 94.

θηριομαχία, Δ., 129₃, 149.

θίασος, Διονύσου, 46₁₁.

θυσία, 17, 29₄, 44₁₁, 66₁₁, 68, 69, 69₂,
80, 81, 122, 122₃, 130, ταύρου, 10₁₁,
69₂, κάπρου, 69₂, 129.

Θυσιαστήριον, 122₄.

ἱέρεια, 69₁₁, 96₁₁, 123, 123₁₁, 131, 144.

ἱερὸν - ἅ, ἀγροτικά, 45, 114, 154, ὑπαί-
θρια, 45, 46, 46₁₁.

ἱεροσυλία, 90, 135, 135₁₁, 141.

ἱεροφάντης, 120, 132₅.

κάθαρσις, Δ., 22.

κάλαθος, 92₄.

καμπυλόγραμμον, οἰκοδ., 27 ἔξ.

κάπρος, 69₂, 80, 129, 129₃, 130, 160.

Καρνάτιδες, Ἐρεχθίδου, 138₁₁.
 καταγώγιον, ἰδὲ Κασσώπη καὶ Ἐπίδαν-
 ρος.
 κατάκλις, 29₄.
 κατὰ μίττα, ἰδὲ λ. Δωδώνη.
 κατασκάπτω, 90, 134₅, 157.
 κελτικά, ἰδὲ λ. ἀσπίδες.
 κενοτάφιον, Δ., 32.
 κεραμεική, ἰδὲ εὐρήματα.
 κέρας, 122, 122₄, 131, 131₃₈, Ἀμαλ-
 θείας, 160.
 κεράτινος, ἰδὲ βωμός.
 κεραινός, 9, 10, 13₁₁, 95, 112₃₈, 168,
 σχέσις κερ. καὶ δρυός, 13₁₁, σύμβολον,
 Αἰακιδῶν, 93₂.
 κίων, ἐκ δρυός, 121, 163₃₈, 169₄, κ. μὲ
 τρίποδα, 121, 121₅, 124, κ. ἀγορᾶς
 Ἡλείων, 163₃₈, Δ., 116, 117₄₄, 119,
 Ὀλυμπίας, 163₃₈.
 κιονολατρεία, 163₄.
 κλίσις, ἐδάφους, 19, 58, στέγης, 157.
 κοιλάς, Δ., 4₁₁, 5 (εἰκ. 4), 6-8, 9, 9₁₁, 10,
 14, 15, 17, 34, 45, 117.
 Κοινόν, 78, Ἡπειρωτῶν, 78, 92₁₁, 129
 (εἰκ. 93), 129₃₈, 147, 148, Κ. Μολοσ-
 σῶν, 65, 92₁₁, 133, 146, 147.
 Κόρη, Ἐρεχθίδου, 88₃₈.
 κρατήρ, Προνόμον, 166, ἀνάθημα Τρω-
 ῶν, 126, 161, 161₁₁.
 κρηπίς, λίθου, 46₁₁.
 κροκαλοπαγής, 64, 109.
 κρωγμός, ἰδὲ περιστερά.
 κύμβαλον, 122.
 κῶδιξ, 134₄.
 κώδων, 120₄, 121, 121₂₂, 121₃₈, 122,
 122₂₂.
 λάβρυς, 22₁₁, 69₂₂, 129, 130, 160, 162,
 ἰδὲ καὶ πέλεκυς.
 λατρεία, προϊστορική (Δ.), 114, 114₂₂,
 127 ἑξ., 150-151, 160 (Ὀλυμπίας),
 162 ἑξ., ὕστεροελλαδική (Δ.), 114₂₂, 127,
 150-151, 160, ἑξαφάνισις, 150, χθονία

(Δ.), 69₂₂, 122₃₈, 129 ἑξ., 132, 140, 150,
 158, 160, 162 (Ὀλυμπίας), 162 ἑξ.,
 Ἄδου (Ἐφύρας), 150, Ἀφροδίτης (Δ.),
 69₂₂, Ἀχιλλέως (Πασσαρῶνος), 128,
 Ἀρείου Διός, 126₃₈, 128, Γῆς (Δελ-
 φῶν), 114₂₂, 129₁₁, (Δ.), 29₄₄, 69₂₂,
 114₂₂, 120₂₂, 127 ἑξ., 150, 159-160,
 162 (Ὀλυμπίας), 114₂₂, 129₁₁, Θεᾶς
 Φύσεως (Δ.), 123, 127, 129, 129₂₂,
 130, 130₂₂, 132₂₂, 150, 160, θείου
 ζεύγους (Δ.), 132₃₈, Μεγάλης Θεᾶς,
 (Δ.), 131, 131₃₈, 132, 133, 160, 162
 (Μυκηνῶν), 131, Δρυός, γενικῶς, 160,
 (Ἀρκαδίας), 160, (Δ.), 12, 69₂₂, 114₂₂,
 127 ἑξ., 150, 159-160, 163, (Ὀλυμ-
 πίας), 163, Διός (Δ.), 12, 22, 29₄₄, 69₂₂,
 114₂₂, 127 ἑξ., 131, 132, 132₂₂, Διῶ-
 νης (Δ.), 150, 151.
 λέβης, Δελφῶν, 123₁₁, [126₃₈, Δωδώνης,
 22, 46, 69₂₂, 114 ἑξ., 144 ἑξ., 151,
 176, Ὀλυμπίας, 121, 176, Σπάρτης,
 120, Ugarit, 122.
 λέων, 10₁₁, 44₁₁, κεφαλαί, 131, 131₃₈,
 περίτμητον ἔλασμα, 10₁₁.
 λυδική, τέχνη, 44₁₁.
 μαντεία, 123 ἑξ.
 μαντεῖον, Ἀμμωνος, 96₁₁, Δελφῶν, 98₃₈,
 Δήλου, 98₃₈, Δ., 21-22, 31, 32, 32₂₂, 46,
 69₂₂, 90₄₄, 98, 115₃₈, 116₇₇, 118, 128,
 133, 134, 149₄₄, 158-159, Ὀλυμπίας,
 163.
 μαντεύομαι, 119.
 μαντικὸς - ή, ναός, 32₁₁, 98₃₈, 142, ἰδιό-
 της μ., 122-123.
 μάστιξ, Κερκυραίων, 116, 117, 117₁₁,
 117₂₂, 117₄₄, 118, 119, 122, 122₂₂,
 124.
 μαυσσωλλεῖον, 121.
 μέγαρον (= βόθρος), 68, 68₂₂, Μεγάρων,
 68₂₂, Ποτινῶν, 68₂₂, Ταινάρου, 68₂₂, ἰδὲ
 καὶ Δωδώνη (= οἰκοδόμημα), Ἰ. Δή-
 μητρος, 69₂₂, Ἐπιδαύρου, 85, Θέρ-

μου, 26,₁₁, Δήμητρος Λυκοσούρας, 45,₂₂,
 Πριήνης, 68, μυκηναϊκόν, 82, νεολι-
 θικόν, 28.
 μεγαρόσχημον, 28, 28,₃₈.
 μέλος, ἰδὲ τριποδηφορικόν.
 μίasma, 120, 121.
 μνημεῖον, ταφικόν, 76,₃₈, Ὁξύλου, Ἡλι-
 δος, 163,₃₈.
 modulus, 62.
 μονόγραμμα, 112,₃₈.
 μονομαχία, 149.
 μῦθοι, 129, 147, 160 ἔξ.
 Ναῖα, ἰδὲ καὶ πηγὴ, Δ., 45, 51, 51,₁₁,
 69,₂₂, 81, 130,₁₁, 133, 135, 142, 142,₂₂,
 Τευθρώνης, 142,₂₂.
 νάια, ἀγῶνες, Δ., 67,₁₁, 94,₂₂, 148, 148,₃₈,
 149,₄₄, 149,₇₇, 150, 151.
 ναῖαρχος, 69,₂₂, 148,₃₈.
 Νάιος, ἰδὲ Ζεύς.
 ναῖω (= κατοικῶ), 29,₄₄, 133, 142, 142,₅₅,
 143, 160.
 νομίσματα, Ἀμβρακίας, 149, βανδαλικά,
 150, Ἡπειρωτικά, 10,₁₁, 95-96 (εἰκ. 79),
 132,₃₈, 149,₄₄, 149,₇₇, 162, 165,₃₈, Κοι-
 νοῦ Ἡπειρωτῶν, 112,₃₈, 129, 129,₃₈,
 132,₃₈, 168, Κοινοῦ Μολοσσῶν, 145,
 145,₁₁, 146, 146,₄₄, 160,₂₂, Πύργου, 87,
 92, 92,₄₄, 95, 112,₃₈, Συμμαχίας Ἡπει-
 ρωτῶν, 92, 129, 129,₃₈, Περσέως, 149,₁₁,
 168, Φιλίππου Ε', 111-112, ρωμαϊκά,
 92,₃₈, Θησαυρὸς Νικοπόλεως, 93,₄₄,
 Ἰωαννίνων, 149,₁₁.
 νομισματικός, κανὼν, 116,₄₄.
 nudipedalia, 29,₄₄.
 ξόανον, 46.
 ὀβελός, 119,₁₁.
 οἶκημα, 137,₃₈, 138.
 οἰκία, ἱερά, 133 ἔξ., ἰδὲ Δωδώνη, Ἐπί-
 δαυρος, 86.
 οἶκος, 134,₄₄, 135, 137 ἔξ., 158, Ἐπιδαύ-

ρου, 86, Οἰνομάου, Ὀλυμπίας, 163,₃₈.
 ὄλμος, 71.
 ὀλυμπιακοί, ἀγῶνες, Ἀντιοχείας, 29,₄₄.
 ὀπτική, γωνία, 43,₁₁, διόρθωσις ὀπτ., 156.
 ὄρμος, 22, 66, 70, 80, 114,₂₂.
 οὔδας, 8,₁₁.
 παλλακεύσασα, 29,₄₄.
 πανικός, 112.
 παρθενία, 29,₄₄.
 παροιμία, 115, 116, 117,₄₄, Ἀριστοτέλους,
 «Περὶ Παροιμιῶν», 117,₃₈.
 παροιμιώδης, 117.
 πελασγικός, ἰδὲ Ζεύς.
 πέλεια - ἄς, ἰδὲ καὶ περιστερά, 10,₁₁, 17,
 96, 96,₁₁, 123, 123,₂₂, 129, 131, 162,
 ἱέρεια, 131, 134.
 πέλεκυς, ἰδὲ καὶ λάβρυς, 22, 22,₁₁, 114,₂₂,
 127, 129, 129,₂₂, 132,₃₈, 162, 162,₃₈,
 163.
 περιστερά, ἰδὲ καὶ πέλεια, 10,₁₁, 17, 69,₂₂,
 80, 95-96, 96,₁₁, 129, 129,₂₂, 130, 132,
 132,₃₈, 133, 160, 162, κρωγμοί, πτήσις,
 123, 123,₂₂, 130, παράστασις, 10,₁₁,
 95-96, 96,₁₁.
 περίτμητος, 44.
 περσική, τέχνη, 44,₁₁.
 πέυκη, 13,₁₁.
 πηγὴ, Δ. ἰδὲ καὶ Ναῖα, 10, 10,₁₁, 12,
 13,₁₁, 14, 45, 51, 64, 80, 81, 123, 130,₁₁,
 158.
 πινακίς, 67, 176.
 πίτυς, 13,₁₁.
 πλίνθοι, χρυσοῦ, 44,₁₁, 122,₅₅.
 πολύγλωσσος, δρῦς, 45, 133.
 πομπή, 69,₁₁.
 πρίνος, 5, 5,₁₁.
 πρόπολος (Διώνης), 130,₁₁, 160,₃₈.
 προσανατολισμός, Ἰ., 15 ἔξ.
 προσήγορος, δρῦς, 45.
 πρυτανεῖον, Δ., 69,₂₂.
 πύθια, Ἀθηνῶν, 94,₂₂.
 πυραμῖς, 121, 122,₅₅.

ράβδος, 120.

ραφιδός, 148₃.

ρόα, 120₄, 122₂.

ροΐσκος, 120₄.

ρωμαιοκρατία, 111, 175.

σεβαστός, 78.

σημύδαι, 13₁.

στίχος, περιφερόμενος, 111₅, 134₅.

στόμιον, Ὀλυμπίας, 163.

στῦλοι, 146, ἰδὲ καὶ κίων.

στρωματογραφία, Δ., 19 ἔξ.

σύγκλητος, 148.

συμμαχία, β' Ἀθηναϊκή, 146, Ἀπειρω-
τᾶν, 92₁₁, 129, 129₈, 147.

συμπολιτεία, αἰτωλική, 134₈.

συνάρχων, 133.

σύνευνος, 128, 160.

σύνναος, 17, 128, 143, 143₁.

συντηρητικότητα, 29, 29₄, 123₁₁, 125,
159, 164.

σχιστόλιθος, Δ., 67, 73, 97₈, ἰδὲ καὶ
ψαμμιτόλιθος.

τάλαντα, 48₂.

ταῦρος, 69₂₂, 129, 129₈, 130, 131₈,
160, 162.

τεῖχος, Σάρδεων, 44₁₁.

τεμένιος, οἶκος, 137.

τέμενος, Ἀφαίας, 45₂₂, 137, Δίου, Δ.,
τεμένη Θεῶν, 134₂₂, Λυκαίου Διός,
46₁₁, Νεοπτολέμου Δελφῶν, 32, Ἡρας,
Σάμου, 45₁.

τομή, χρυσῇ, 154, 154₁₁, 155, 157.

τράπεζα, Δ., 133.

τριποδηφορία, 69₁₁.

τριποδηφορικόν, μέλος, 69₁₁.

τρίπους, Βοιωτίας, 69₁₁, Δελφῶν, 69₂₂,
122, 123₁₁, 126₈, 163₈, Δ., 16, 17,
22, 46, 69₁₁, 69₂₂, 96, 115 ἔξ., 130,
131, 132, 132₅, 141, 144, 147, 151,
161₁₁, 163, 164, 174, 175, 176.

τροχήλατος, 144.

τροχός, 27, 27₂.

τύμβος, Πρωτεσίλα, 26₁₁.

τύπος, 134₅.

turonensis, ἰδὲ κώδιξ.

τῶρκος, ἰδὲ ἔρκος.

ὕακινθος, 120₄.

ῥμνος, Πινδάρου, ἰδὲ ῥδή.

ὕπόγειος, κατασκευή, 69₂₂.

ὕποψήτης, 10₁₁, 29, 29₄, 123, 130, 164.

ὕς, 68, ἰδὲ κάπρος, δέλφαξ καὶ χοῖρος.

ὕψικομος, δρυς, 13₁₁, 45.

φαλλικός, 121₂.

φελλόδρυς, ἰδὲ δρυς.

φηγός, Δ., 5₁₁, 10₁₁, 11, 12, 12₂₂, 17,
45, 51, 51₁₁, 64, 68, 69₂₂, 81, 82, 96,
114, 118, 122, 122₈, 123, 123₂₂, 127,
128₅, 131, 132, 133, 135, 136, 140,
142, 142₅, 143, 144, 149, 150, 158,
159, 160, 161₁₁, 162₂₂, 163, 165, 176.
φυλακτικός, 120, 120₄, 121, 123, 131₈.

χαλκείον, χαλκίον, 115, 115₁₁, 115₂₂,
115₄, 116, 117, 117₂₂, 117₄, 120₁₁,
122₅, 132₅.

χάλκεος, 121₂.

χαλκήλατος, 121₈.

χαλκόκροτος, 120₅.

χαλκός, 116₂₂, 117₄, 120, 120₅, 121,
122, 123₁.

χαλκώματα, 115₈.

χαμαιευνεῖν, 29₄.

χαμαιεύνης, 29₄, 164.

χαμαικοῖται, 29₄.

χάσμα (= βόθρος, μέγαρον), ἰδὲ Λωδῶ-
νη, Δελφῶν, 121, 121₈, 129₁₁, 133,
150, 158, Λεβαδείας (Τροφώνιον),
69₁₁, 119₁₁, Ὀλυμπίας (Γαῖον), 129₁₁,
133, 163.

χειμέριος, 117₁.

χθονία, ἰδὲ λατρεία.

χοῖρος, 168, ἰδὲ καὶ δέλφαξ, κάπρος καὶ ὕς.
 χρησμός, 15, 29_{,11}, 69_{,11}, 80, 94, 125,
 150, 163.

χρησμοφῶ, 120.

χρηστήριοι, ἐπιγραφαί, 65, 133, 133_{,3},
 134_{,11}, 143.

χωνεύτρα, Δ., 7_{,11}.

Vasa aenea, 115_{,5}.

ψαμμιτόλιθος, 63, 64, 86, 97, 109, 111,
 157, ἰδὲ καὶ σχιστόλιθος.

ψήφισμα, 65, 133, 134, 135, 136-137,
 151, 175-176.

ψῆφοι, ὄρμον, 22, 65 (εἰκ. 51), 66, 70,
 80, 114_{,22}, 127.

ὀδὴ, Δ., 69_{,11}, 117_{,4}, 163_{,6}.

Π Ρ Ο Σ Θ Η Κ Α Ι

- σ. 89, στίχ. 15 ἐξ. Ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν τὰ ἐπὶ θρόνου ἀγάλματα τοῦ Διὸς Σωτῆρος τῆς Μεγάλης Πόλεως καὶ τῆς Ἀρτέμιδος Σωτείρας, ἴσαντο ἐντὸς τοῦ σηκοῦ καὶ οὐχὶ ἐπὶ τοῦ βάθρου (βωμοῦ;), πρὸ τοῦ ναοῦ, ἀλλ' ἀρχαιολογικῶς δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ἀπόδειξις, λόγῳ κατολισθήσεως τοῦ τμήματος τούτου τοῦ σηκοῦ.
- σ. 91, ὑποσ. 2. Τὸ ἱερὸν τῆς Ἰωνίας Ἀθηνᾶς ἐταυτίσθη προσφάτως διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἐφόρου κ. Δ. Θεοχάρη μὲ τὰ ἀρχαῖα ἐρείπια ἱεροῦ παρὰ τὴν Φίλαν τῆς Καρδίτσης, ἔνθα ἡ ἀρχαία Ἄρνη ἢ τὸ Κιέριον.
- σ. 92, ὑποσ. 3. Βραδύτερον κατέληξα εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ ἐν Ἀμβρακίᾳ Πύρρειον δὲν ὑπῆρξεν, ὡς συνήθως πιστεύεται, ἀνάκτορον τοῦ Πύρρου, ἀλλ' ἡρώων, ἰδρυθὲν ὑπὸ τοῦ βασιλέως Πύρρου πρὸς τιμὴν τοῦ μυθικοῦ γενάρχου τῶν Αἰακιδῶν τῆς Ἠπείρου, Πύρρου-Νεοπτολέμου, υἱοῦ τοῦ Ἀχιλλέως, ἄποψιν, τὴν ὁποίαν διετύπωσε παλαιότερον ὁ K. BELOCH, Griech. Gesch. IV 1, σ. 579, ὑποσ. 1.

Π Α Ρ Ο Ρ Α Μ Α Τ Α

- σ. 13₁. Ἀντὶ «Schmalwasser», ἀνάγνωθι «Schalwasser».
- σ. 67₁₁, στίχ. 8. » «ὑποσ. 1», » «ὑποσ. 17».
- σ. 69₂, » 8. » «ναῦαρχος», » «ναῖαρχος».
- σ. 87₂, » 12. » «Σεραπιείου», » «Σαραπιείου».
- σ. 88₄, οἱ πρῶτοι ὀκτὼ στίχοι ὀβελιστέοι κατόπιν ἐπιτοπίου ἐξετάσεως.
- σ. 88₄, στίχ. 8. Ἀντὶ «ὑποσ. 1», ἀνάγνωθι «ὑποσ. 31».
- σ. 91₁₈, στίχ. 9. Ἀντὶ «ἔ.ἀ. σ. 566», ἀνάγνωθι «ἔ.ἀ. σ. 566 καὶ 568, ὑποσ. 1».
- σ. 114₂, στίχ. 18-19. Ἀντὶ «Antike Kunst, 1963, σ. 47-49», ἀνάγνωθι «Antike Kunst, 1963, 1^{es} Beiheft, σ. 47-49».
- σ. 119, εἰκ. 91. Ἀντὶ «κατὰ τὸν 8ον - 6ον π.Χ. αἰ.», ἀνάγνωθι «κατὰ τὸν 8ον - 5ον π.Χ. αἰ.»
- σ. 133, στίχ. 12. Ἀντὶ «ναίει», ἀνάγνωθι «ναῖον».
- σ. 133, » 27. » «ΤΡΑΠΕΙΑ» » «ΤΡΑΠΕΙΑ».

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

(1 8 3 7 - 1 9 6 4)

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

	Δραχμαί
1. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ (ΕΑ) 1837 - 1909, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ (ΑΕ) 1910-1963 (1-102: πβ. πινάκιον παρὰ <Β. Λεονάρδω>, Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα, σ. 1-3). Σχῆμα 4ον	—
Περίοδος Α': τόμος 1-16 (1837-1860): 1837 τεύχη 4 (Ὀκτώβριος, Νοέμβριος καὶ Δεκέμβριος α' καὶ β'), 1838-1841 (δὲν ὑπάρχουν), 1842 (τεῦχος 25, Ἰανουάριος-Μάρτιος τεῦχος 26, Ἀπρίλιος-Αὔγουστος), 1843-57 (δὲν ὑπάρχουν), 1858, τεῦχος 50, 1859, τεῦχος 51, 1860, τεῦχος 53· ἕκαστον τεῦχος	50.—
Περίοδος Β': τόμος 17-21 (1862-1874): 17 (1862): τεύχη α'-ιβ' (τὰ τεύχη θ'-ιβ' ἐξεδόθησαν τῷ 1863)· ἕκαστον τεῦχος	50.—
18-21 (1869-1874): 18 (1869): τεῦχος ιγ'· 19 (1870): τεῦχος ιδ'· 20 (1872): τεύχη ιε' καὶ ιϛ' (τὸ ιϛ' ἐξεδόθη τῷ 1873)· 21 (1874): τεῦχος ιζ'· ἕκαστον τεῦχος	50.—
Περίοδος Γ': τόμος 22-62 (1883-1923): 22-62 (1883-1923): 1883, 1897, 1898-1899 (δὲν πωλοῦνται), 1900-1901, 1902-1904 (δὲν πωλοῦνται), 1905-1923· εἰς τόμος κατ' ἔτος (ἕκ τεσσάρων τευχῶν συγκείμενος)· ἕκαστος τόμος	300.—
Περίοδος Δ': τόμος 63 κέ. (1924 κέ.): 63-75 (1924-1936): 1924, 1925/6, 1927/8, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934/5, 1936: εἰς τόμος κατ' ἔτος· ἕκαστος τόμος	300.—
76 (1937): πανηγυρικὸς τόμος ἑκατονταετηρίδος εἰς 3 μέρη ἑκατὸν εἴκοσι περίπου τυπογραφικῶν φύλλων· α' καὶ β' μέρος· ἕκαστος τόμος	600.—
γ' μέρος	150.—
77-91 (1938-1952): 1938, 1939/41, 1942/4, 1945/7, 1948/9, 1950/1, 1952· ἕκαστος τόμος	300.—
92/3 (1953-4): Εἰς μνήμην Γεωργίου Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Α' μέρος	350.—
Β' καὶ Γ' μέρος· ἕκαστος τόμος	300.—
94 - 100 (1955 - 1961): 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961 ἕκαστος τόμος	300.—
101 - 102 (1962-1963) (ὑπὸ ἐκτύπωσιν)	—
Ἐυρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Δαμπροπούλου· τόμος 1ος: 1883-1887. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στήλαι 550.1902	240.—

2. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1837 - 1958 καὶ 1961 (ΠΑΕ 1-114 καὶ 117 : πβ. πινάκιον ἐν ΠΑΕ 1921, σ. 77-79).

Περίοδος Α' : τόμος 1-13 (1837-1848/9) : 1-3 (1837-1837/8, 1838/9) : Σύνοψις τῶν πρακτικῶν <τῆς Α' - Γ' συνεδριάσεως> τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. <Ἔκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 93. 1840. (Δὲν πωλεῖται) . . . . . —

4 (1839/40) : Πρακτικὰ τῆς Δ' συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. <Ἔκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 77. 1840. (Δὲν πωλεῖται) . . . . . —

5 (1840/1) : Πρακτικὰ τῆς Ε' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. <Ἔκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 87. 1841. (Δὲν πωλεῖται) . . . . . —

6 (1841/2) : Πρακτικὰ τῆς Ζ' (γράφει: Ε') Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. <Ἔκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 31. 1842. (Δὲν πωλεῖται) . . . . . —

7-11 (1842/3-1846/7) : Δὲν ἐξετυπώθησαν ἰδιαιτέρως . . . . . —

1-11 (1837-1846/7) : Σύνοψις τῶν πρακτικῶν <τῆς Α' -ΙΑ' Γενικῆς συνεδριάσεως> τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. <Ἔκδοσις 2α>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 325, πίνανξ 1. 1846 (1847). (Δὲν πωλεῖται) . . . . . —

12 (1847/8) : Πρακτικὰ τῆς ΙΒ' Γενικῆς συνεδρίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 31. 1848. (Δὲν πωλεῖται) . . . . . —

13 (1848/9) : Πρακτικὰ τῆς ΙΓ' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 37. 1849. (Δὲν πωλεῖται) . . . . . —

Περίοδος Β' : τόμος 14-25 (1858/9-1869/70) : 14 (1858/9) : Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες α' + 43. 1859
15-25 (1859/60-1869/70) : Γενικαὶ συνελεύσεις τῶν ἐταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 1859/60, 1860/1, 1861/2, 1862/3 (ἐξεδόθη τῷ 1864), 1863/4 (δὲν πωλεῖται), 1864/5 (δὲν πωλεῖται), 1865/6, 1866/7 (δὲν πωλεῖται), 1867/8, 1868/9, 1869/70. Σχῆμα 8ον· ἕκαστον τεύχος . . . . . 15.—

Περίοδος Γ' : τόμος 26-74 (1870/1-1916/9) : 26-74 (1870/1-1916/9) : Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1870/1 (δὲν πωλεῖται), 1871/2, 1872/3, 1873/4, 1874/5, 1876, 1877-1883, 1884 (δὲν πωλεῖται), 1885-1895, 1896 (δὲν πωλεῖται), 1897-1898, 1899 (δὲν πωλεῖται) 1900-1908 (δὲν πωλοῦνται), 1909-1915, 1916/9. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος . . . . . 100.—

Περίοδος Δ' : τόμος 75 κέ. (1920 κέ.) : 75-107 (1920-1951) : Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1920, 1921, 1922/4, 1925/6, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941/44, 1945/8, 1949, 1950, 1951. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος . . . . . 100.—

	Δραχμαὶ
108 (1952)	250.—
109 - 110 (1953 - 1954): 1953, 1954 ἕκαστος τόμος	100.—
111 - 113 (1955 - 1957): 1955, 1956, 1957 ἕκαστος τόμος	150.—
114.117 (1958.1961) (ὑπὸ ἐκτύπωσιν)	—
3. ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ [ἐπιμελεία Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου]	
κατὰ τὸ ἔτος 1954	25.—
" " " 1955 (ὑπὸ ἀνατύπωσιν)	—
" " " 1956 (ὑπὸ ἀνατύπωσιν)	—
" " " 1957	50.—
" " " 1958	75.—
" " " 1959	80.—
" " " 1960, 1961	120.—
" " " 1962, 1963	100.—
B. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ	
4. Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι, ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Φυλλάδιον 1ον: 1851 (σελίδες 12, πίνακες 15· δὲν πωλεῖται), 2ον: 1852 (σελίδες ια' + 22 + 5, πίνακες 8), 3ον: 1855 (σελίδες 60, πίνακες 4). Σχῆμα 4ον· τὸ φυλλάδιον ἑκάτερον	15.—
5. Πρακτικὰ τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθείου ἐπιτροπείας ἢ ἀναγραφὴ τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως τοῦ Ἐρεχθείου, γενομένη κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Σχῆμα 4ον: σελίδες 12, πίνακες 8. 1853. (Δὲν πωλεῖται)	—
6. Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. Φυλλάδιον α' (ἄλλο δὲν ἐξεδόθη). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + 34, πίνακες 9. 1860.	15.—
7. Εὐθύμιος Καστόρχης · Ἱστορικὴ ἐκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς τῷ 1837 μέχρι τοῦ 1879 τελευτῶντος. Σχῆμα 8ον, σελίδες ς' + 130. 1879. (Δὲν πωλεῖται)	—
7 ^Α . Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. (Τεύχος 1ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 124, 1887. (Τεύχος 2ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 126. 1906. (Δὲν πωλοῦνται).	—
8. A. G. Lolling · Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ μουσείου· τόμος 1ος: Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, τεύχος α': Ἀρχαῖαι ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαί. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στήλαι 152 + η', πίναξ 1. 1899	54.—
9. Π. Καββαδίας · Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 304, εἰκόνες 9, πίνακες 10, ὧν εἷς τοπογραφικός. 1900. (Δὲν πωλεῖται)	—
10. Π. Καββαδίας · Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900. Σχῆμα 8ον, σελίδες 115. 1900	15.—
10 ^Α . Βαλέριος Στάης · Τὰ εἰρημὰ τοῦ ναυαγίου τῶν Ἀντικυθέρων (=ΑΕ 1902, στήλη 145 - 173/4), εἰκόνες 21, πίνακες 8 (παρένθετοι) + 11. (Δὲν πωλεῖται)	—
11. <i>Comptes rendus du Congrès international d'archéologie, Ière session: Athènes 1905</i> . Σχῆμα 8ον, σελίδες 400, μετ' εἰκόνων. 1905	50.—
12. <i>Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος</i> · τόμος 1ος: Γλυπτὰ ἐκ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (συντάκται: Καββαδίας, Καστριώτης, Κουρουγιώτης, Lechat, Διονύσιος, Schrader, Schroeder, Στάης, Σωτηριάδης, Wolters). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + στήλαι 118, πίνακες 36 (ἀρ. 1 - 33). 1906	120.—
13. P. Kanvadias + G. Kawerau · <i>Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890</i> . Π. Καββαδίας + Γ. Καβεράου · Ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκρο-	

	Δραχμαὶ
πόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890. Ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστὶ. Σχῆμα φύλλου, στήλαι 150 + σελίδες 2, εἰκόνες 14, πίνακες 13. 1906-1907	300.—
14. Χρῆστος Τσουντας Ἀἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου. Σχῆμα 4ον, στήλαι ιϛ' + 432, εἰκόνες 312, πίνακες 47. 1908 (ὑπὸ ἀνατύπωσιν)	—
15. Γεώργιος Ἀ. Παπαβασιλείου Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν. Σχῆμα 4ον, στήλαι β' + 108, εἰκόνες 53, πίνακες 21. 1910	90.—
16. Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης Κατάλογος τοῦ Μουσείου Λυκοσοῦρας Σχῆμα 8ον, σελίδες 72, εἰκόνες 74. 1911	30.—
16 ^Α . Βασίλειος Δεονάρδος Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἀναγραφή. Σχῆμα 4ον, σελίδες 4. 1912. (Δὲν πωλεῖται)	—
16 ^Β . Βασίλειος Δεονάρδος Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 8. (Δὲν πωλεῖται)	—
17. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας τεῦχος 1ον. Σχῆμα 4ον, σελίδες 40, εἰκόνες 29. 1915.	45.—
18. Γεώργιος Κ. Γαρδίκας Μελετήματα ἀρχαιολογικά. Σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1915	4.50
19. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος Τοπογραφία τῶν Δελφῶν τεῦχος 1ον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 113, εἰκόνες (παρένθετοι) 11, πίνακες 3. 1912-1917	15.—
20. Βαλέριος Στάης Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς. Σχῆμα 8ον, σελίδες 55, εἰκόνες 14, πίνακες 5. 1920. (Δὲν πωλεῖται)	—
21. Georgius P. Oeconomus De profusionum receptaculis sepulcralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis. Σχῆμα 8ον, σελίδες 63, εἰκόνες 17. 1921.	18.—
22. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος Ὁ ἀποτυμπατισμός, συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 144, εἰκόνες 21, ὧν 7 παρένθετοι. 1923	30.—
23. Ἀπόστολος Σ. Ἀρβανιτόπουλος Γραπτὰι στήλαι Δημητριάδος - Παγασῶν. Σχῆμα 2ον, σελίδες 179, εἰκόνες 203, πίνακες παρένθετοι 7, πίνακες ἐν τέλει ἔγχρωμοι 10. 1928	450.—
24. Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι. Σχῆμα 8ον, σελίδες 174, εἰκόνες 86, πίνακες 2, γεωγραφικοὶ χάρται 3. 1928	75.—
25. Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος Ὁ Λόρδος Ἑλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440-1837. Σχῆμα 8ον, σελίδες κϛ' + 257, πίνακες 5. 1930	—
26. Ἰωσήφ Χατζηδάκης Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ. Σχῆμα 8ον, σελίδες 74. 1931	18.—
26 ^Α . Γεώργιος Σωτηρίου Χριστιανικαὶ Θῆβαι (=ΑΕ 1929). Σχῆμα 4ον, σελίδες 256, εἰκόνες 270, πίνακες 5. 1931.	300.—
27. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρῶτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν 1837-1937, ἐν ἀλφαβητικῇ διατάξει. Σχῆμα 8ον, σελίδες 104. 1938	40.—
28. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Λόγος πανηγυρικός τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ῥηθεὶς τῇ 23ῃ Ὀκτωβρίου	

Δραχμαί

1938 ἐν τῷ Παρθενῶνι κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἑκατονταετηρίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες 14. [1942]	10.—
28 ^Α . Δεύκωμα τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1837 - 1937. Σχῆμα 4ον, 62 + (51). Ἐν Ἀθήναις [1937 - 1952]. (Δὲν πωλεῖται)	—
29. Νικόλαος Μ. Κοντολέων· Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες δ' + 102, εἰκὼν 1. 1949.	50.—
30. Φοῖβος Δ. Σταυρόπουλλος· Ἡ Ἀσπίς τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου τοῦ Φειδίου. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 84, εἰκόνες 31, παρένθετος πίναξ 1. 1950	50.—
31. Ἀνδρέας Συγγόπουλος· Συλλογὴ Ἑλένης Ἀ. Σταθάτου. Κατάλογος περιγραφικῶς τῶν εἰκόνων, τῶν ξυλογλύπτων καὶ τῶν μεταλλίνων ἔργων τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἄλωσιν χρόνων. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + 47, πίνακες 27. 1950	140.—
32. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος· Ὁ Στερεοβάτης τοῦ Παρθενῶνος. Σχῆμα 8ον, σελίδες ς' + 131, εἰκόνες 8. 1951	60.—
33. Κωνσταντῖνος Α. Ρωμαῖος· Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος. Συμβολὴ εἰς ἀκριβεστέραν θεώρησιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης. Σχῆμα 4ον, σελίδες ς' + 144, εἰκόνες 76. 1951	200.—
34. Μάρκελλος Μισός· Ἀργολικὴ προσωπογραφία. Σχῆμα 8ον, σελίδες 211. 1952	120.—
35. Γεώργιος καὶ Μαρία Σωτηρίου· Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Κείμενον καὶ λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιβ' + 278, εἰκόνες 98, πίνακες VII + 102. 1952	250.—
36. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης. Σχῆμα 4ον, Τόμ. Α' (1952) + Β' (1954), σελίδες 605 + κη', εἰκόνες 549, πίνακες Α + Β καὶ «Ἐδρετήριον» τοῦ Α' καὶ Β' Τόμου (1957), σελίδες 136	500.—
37. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Τὰ ὄλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα. Τχ. 1ον. Τὸ ξύλον καὶ ὁ πηλός. Σχῆμα 4ον, σελίδες 154. 1955 . . . . . Τχ. 2ον. Τὰ μέταλλα, τὸ ἔλεφαντοστοῦν, τὰ κονιάματα καὶ οἱ λίθοι, σελίδες 426. 1959 - 60	150.— 350.—
38. Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος· Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιε' + 238, εἰκόνες 142. 1956	100.—
39. Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς· Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἑλευσίνος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 135, πίνακες 16 καὶ ἔγχρωμοι Α + Β. 1957	270.—
40. Ἀνδρέας Συγγόπουλος· Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἄλωσιν. Σχῆμα 4ον, σελίδες μς' + 380, πίνακες 72. 1957	500.—
41. Ἰωάννα Κ. Κωνσταντίνου· Ρυθμοὶ κινήσεων καὶ λοξαὶ στάσεις εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ἑλληνικὴν πλαστικὴν. Σχῆμα 8ον, σελίδες ια' + 58, πίνακες 16. 1957.	50.—
42. Νικόλαος Μ. Βερδελῆς· Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 102, πίνακες 15. 1958	60.—
43. Ἰωάννης Δ. Κοντῆς· Τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ' π. Χ. αἰῶνα. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 120, πίνακες 17. 1958	60.—
44. Βασίλειος Γ. Καλλιπολίτης· Χρονολογικὴ κατάταξις τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Σχῆμα 8ον, σελίδες 79 + πίνακες 6. 1958	50.—

	Δραχμαὶ
45. Χαρίκλεια Μπάρλα Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασιῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 52 + πίνακες 14. 1959	40.—
46. Γεώργιος Σ. Δοντᾶς Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν τέχνην. Σχῆμα 8ον, σελίδες 108 + πίνακες 40. 1960	80.—
47. Δημήτριος Λαζαρίδης Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων. Σχῆμα 8ον, σελίδες 83 + πίνακες 34. 1960	75.—
48. Σέμνη Καρούζου Τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου I τοῦ Ἀναγυροῦντος. Σχῆμα 4ον, σελίδες 15' + 140, πίνακες 93 καὶ 9 ἔγχρωμοι. 1963	550.—
49. Χρυσούλα Καρδαρά Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία. Σχῆμα 4ον, σελίδες 1α' + 310 παρένθ. πίν. Α + Β, πίνακες 14. 1963	350.—
50. Νικόλαος Δρανδάκης Ὁ Ἑμμανουὴλ Τζάνε Μποννιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόρων του σωζομένων κυρίως ἐν Βενετίᾳ. Σχῆμα 8ον, σελίδες 7' + 182, πίνακες 70. 1962	100.—
51. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου Σχῆμα 8ον, σελίδες XLVIII + 633. 1964	350.—
52. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης. Σχῆμα 4ον, σελίδες 183, πίνακες 30, (1-20 ἔγχρωμοι) μετὰ συντόμου γαλλικῆς μεταφράσεως σελίδες XLII, 1963	ἄдетон 600.— δεμένον 660.—
53. Σωτ. Τ. Δάκαρης Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες β' + 169, πίνακες 5. 1964	—

Γ. ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

1. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν. Σχῆμα 16ον, σελίδες 144, εἰκόνες 100, χάρτις 3. 1935. (Δὲν πωλεῖται)	—
2. Κ. Κουρουνιotes Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum. Σχῆμα 16ον, σελίδες 127, εἰκόνες 71, χάρτις 1. 1936	56.—
3. Νικόλαος Μ. Κοντολέων Ὁδηγὸς τῆς Δήλου. Σχῆμα 16ον, σελίδες 185, εἰκόνες 109, χάρτις 1. 1950	45.—

Δ. ΑΛΛΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

1. Ὁργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. (Τεύχος 1ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 16. 1848. (Τεύχος 2ον), σχῆμα 19ον, σελίδες 8. 1876. (Τεύχος 3ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1894. (Τεύχος 4ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1896. (Τεύχος 5ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1899. (Τεύχος 6ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1912. (Δὲν πωλοῦνται)	—
2. Ὁ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμος καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὸν ἐγκύκλιοι ὑπουργικαὶ καὶ ἄλλα τινα, ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Βασίλειον ἀρχῶν καὶ αὐτῶν τῶν πολιτῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 43. 1872. (Δὲν πωλεῖται).	—
3. Νέος Ὁργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 41, 1959. (Δὲν πωλεῖται)	—
Ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πωλοῦνται καὶ τὰ ἐξῆς συγγράμματα :	
4. Βασίλειος Λεονάρδος Ἡ Ὀλυμπία. Σχῆμα 8ον, σελίδες 352, πίνακες 2. 1901	56.—

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἰσχύουσι διὰ τὴν πώλησιν αὐτῶν ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς (Λεωφόρος Βενιζέλου [Πανεπιστημίου] 22) περὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας ἀποστολῆς τῶν ἀγοραζομένων παρακαλοῦνται νὰ φροντίζωσιν οἱ ἐνδιαφερόμενοι.

Ἐξεδόθη ὁ παρὼν (98) τόμος τῇ 31ῃ Ὀκτωβρίου 1964

